ТАТАРСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ В КОНТЕКСТЕ ЕВРАЗИЙСКОЙ ГУМАНИТАРНОЙ НАУКИ

ЕВРАЗИЯ ГУМАНИТАР ФӘННӘРЕ КОНТЕКСТЫНДА ТАТАР ТЕЛЕ БЕЛЕМЕ

TATAR LINGUISTICS IN THE CONTEXT OF EURASIAN HUMANITIES

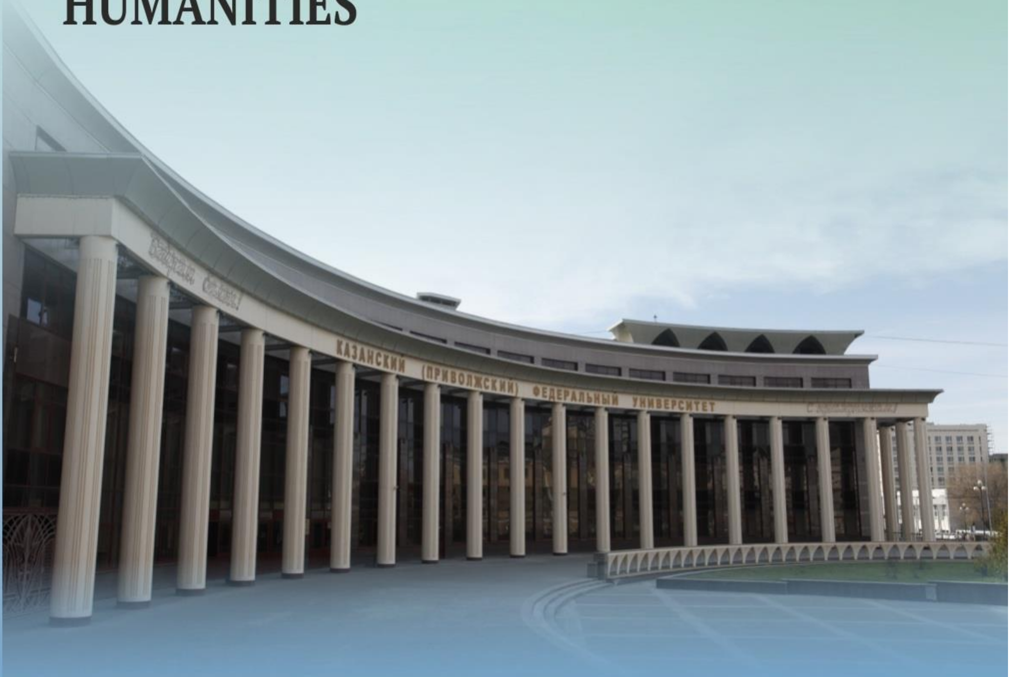

Министерство науки и
высшего образования
Российской Федерации

Казанский федеральный
университет

Институт филологии
и межкультурной
коммуникации

Высшая школа
национальной культуры и
образования имени Габдуллы
Тукая

Россия Федерациясе фән
һәм югары белем
министрлыгы

Казан федераль
университеты

Филология һәм
мәдәниятара багланышлар
институты

Габдулла Тукай
исемендәге милли мәдәният
һәм мәгариф
югары мәктәбе

Ministry of Science
and Higher Education
of the Russian
Federation

Kazan Federal
University

Institute of Philology
and Intercultural
Communication

Gabdulla Tukay
Higher School of
National Culture and
Education

ТАТАРСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ В КОНТЕКСТЕ ЕВРАЗИЙСКОЙ ГУМАНИТАРНОЙ НАУКИ

**Материалы II Международной научно-практической конференции,
Казань, 21–24 ноября 2019 г.**

ЕВРАЗИЯ ГУМАНИТАР ФӘННӘРЕ КОНТЕКСТЫНДА ТАТАР ТЕЛЕ БЕЛЕМЕ

**II Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары,
Казан, 21–24 ноябрь, 2019 ел**

TATAR LINGUISTICS IN THE CONTEXT OF EURASIAN HUMANITIES

**Materials of II International Research and Practice Conference,
Kazan, November 21–24, 2019**

**КАЗАНЬ
2019**

УДК 811.512.145
ББК 81.2Тат
Т23

Под общей редакцией
доктора филологических наук, профессора **Г.Р. Галиуллиной**

Редколлегия:
Э.Х. Кадирова (отв. редактор)**, Г.К. Хадиева, Г.Р. Шакирова, А.Ф. Юсупов**

Under the general editorship of
Doctor of Philology, Professor **G.R. Galiullina**

Editorial board:
E.Kh. Kadirova (responsible editor**), G.K. Khadieva, G.R. Shakirova, A.F. Yusupov**

Т23 **Татарское языкознание в контексте Евразийской гуманитарной науки** [Электронный ресурс]: материалы II Международной научно-практической конференции (Казань, 21–24 ноября 2019 г.) / под ред. Г.Р. Галиуллиной. – Электрон. сетевые данные (1 файл: 3750,39 КБ). – Казань: Издательство Казанского университета, 2019. – 345 с. – Систем требования: Adobe Acrobat Reader. – Режим доступа: https://kpfu.ru/portal/docs/F1153002111/Sbornik_Tatarskoe.yazykoznanie_2019.pdf. – Загл. с титул. экрана.

Евразия гуманитар фәннәре контекстында татар теле белеме: II Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары, Казан, 21–24 ноябрь, 2019 ел / мөх.: Г.Р. Галиуллина. – Казан: Казан университеты нәшрияты, 2019. – 345 б.

Tatar Linguistics in the Context of Eurasian Humanities: Materials of II International Research and Practice Conference (Kazan, November 21–24, 2019) / ed.: G.R. Galiullina. – Казань: Publishing House of the Kazan university, 2019. – 345 p.

Ответственность за аутентичность и точность цитат, имен, названий и иных сведений, а также за соблюдение законов об интеллектуальной собственности несут авторы публикуемых материалов. Материалы публикуются в авторской редакции.
The authors of the published materials are responsible for the content and accuracy.

УДК 811.512.145
ББК 81.2Тат

© Издательство Казанского университета, 2019
© Казан университеты нәшрияты, 2019
© KFU Publishing House, 2019

Җамалетдинов Рәдиф Рифкатович
Галиуллина Гөлшат Рәисовна
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Zamaletdinov Radif Rifkatovich
Galiullina Gulshat Raisovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

ТАТАР ТЕЛЕ БЕЛЕМЕ ҺӘМ АНЫҢ КҮРЕНЕКЛЕ ВӘКИЛЛӘРЕ
TATAR LINGUISTICS AND ITS WELL KNOWN REPRESENTATIVES

Аннотация. *В статье представлен обзор научно-методической деятельности видных представителей татарского языкознания Э. Ахунзянова, Р. Газизова, Л. Заляя, М. Махмудова, Ф. Юсупова, у которых в 2019 году отмечаются юбилейные даты. Эти ученые основали и развивали научные школы по диалектологии, грамматике, сравнительно-сопоставительному изучению языков, по лингвометодике.*

Annotation. *The article presents an overview of the scientific and methodological activities of well-known representatives of Tatar linguistics E. Akhunzyanov, R. Gazizov, L. Zalay, M. Mahmudov, F. Yusupov, whose anniversaries are celebrated in 2019. These scientists founded and developed scientific schools of dialectology, grammar, comparative study of languages, lingvo-method.*

Ключевые слова: *Казанская тюркологическая школа, татарское языкознание, научные школы.*

Keywords: *The Kazan School of Turkic, Tatar linguistics, scientific schools.*

Татар теле белеме – гаять бай тарихка ия булган, берничә гасыр дәвамында формалашкан һәм киңкырлы үсешкә ирешкән фәнни юнәлеш. Аның башлангычы Казан император университетында барлыкка килгән һәм бүгенге көндә 200 еллык тарихы булган Казан тюркология мәктәбенә барып тоташа. Әлеге фәнни мәктәп кысасында Каюм Насыйри, Әхмәтһади Мәкъсуди, Галимҗан Ибраһимов, Җамал Вәлиди һәм башка күренекле тел белгечләре үсеп чыга. Аларның хезмәтләрендә формалашкан фәнни карашлар соңрак XX гасыр татар теле белеме фәненең нигез ташы булып торалар. Узган гасырның урталарына инде татар теле белеме фәненең грамматика, тел тарихы, ономастика, стилистика, лингвометодика тармаклары зур үсешкә ирешә, телнең төрле катламнарын функциональ һәм структур яктан өйрәнү системалы һәм комплекслы характер ала. Тел белеменең төрле тармаклары буенча фәнни мәктәпләр формалаша һәм татар фәнендә генә түгел, төрки дөньяда таныла башлый. Әлеге фәнни мәктәпләрнең күренекле вәкилләре хезмәтләрендә яктыртылган мәсьәләләр алга таба да татар теле белеменең үсеш юнәлешләрен билгеләп, тагын да киңрәк эзләнүләргә юл ача.

Бүгенге көндә дөньяда гуманитар фәннәр өлкәсендә зур үзгәрешләр бара. Фәнни концепцияләр үзгәрү, интегратив тенденцияләрнең көчәюе яңа

юнәлешләрнең барлыкка килүенә һәм үсешенә этәрә. Татар теле белеме дә бу хәрәкәтләрдән читтә калмый, соңгы ун-унбиш ел дәвамында яңа фәнни юнәлешләр буенча шактый саллы хезмәтләр дөнья күрде һәм тиешле бәясен алды. Фәндә яңа сүз әйтү өчен, җитди әзерлекле, теоретик һәм гамәли яктан чыныккан галимнәрнең булуы зарур. Алар, башлыча, бай традициясе булган фәнни мәктәпләр, олпат остазлар тарафыннан гына әзерләнә ала. Татар теле белеме фәненең бу юнәлештә мактанырлык һәм горурланырлык мирасы бар. Инде традициягә әверелеп килә торган «Евразия гуманитар фәннәре контекстында татар теле белеме» халыкара фәнни-гамәли конференциясе дә тюркология һәм татар теле белеме өлкәсендә кабатланмас эз калдырган мәшһүр галимнәребез Мөхәммәтгали Мәхмүдов, Ризаетдин Газизов, Латыйф Җәләй, Нигъмәтулла Хәкимов, Әнвәр Ахунҗанов, Фәрит Йосыпов һәм башкаларның юбилей даталарына багышлана. Әлеге галимнәрнең фәнни-педагогик эшчәнлеге Казан университеты, Казан лингвистика мәктәбе белән турыдан-туры бәйләнгән һәм аның традицияләрен дәвам итә. Алар салган юл күпсанлы шәкертләре, хезмәттәшләре тарафыннан үстерелә, татар гуманитар фәнен дөньякүләм киңлеккә яңгыратырга ярдәм итә.

Татар теле белемендә бүгенге көндә диалектология фәне югары үсешкә ирешкән юнәлешләрдән санала. 1939 елда Тел, әдәбият һәм тарих институты оешу, 1944 елда Казан университетында татар филологиясе факультеты ачылу татар теле лексикасын өйрәнүгә тагын да зуррак этәргеч бирә, нәкъ шул елларда татар диалектологиясе фән буларак формалаша. Аның башлангычы танылган тел галиме Латыйф Җәләй хезмәтләренә барып тоташа. Быел Латыйф Җәләй тууына 125 ел тулды. Галим тел тарихы, татар теле культурасы, татар халкы тарихы һәм методика фәненә караган фундаменталь хезмәтләре белән билгеле, ә аның диалектология фәнен үстерүгә керткән өлеше бәяләп бетергесез. Л. Җәләйнең 1947 нче елда басылып чыккан «Татар теле диалектологиясе» хезмәте татар диалектологиясен мөстәкыйль лингвистик дисциплина дәрәҗәсенә күтәргән беренче хезмәт булып санала [Казанская лингвистическая школа, 2008: 65]. 1955 нче елда Мәскәүдә «Татар теленең урта диалекты» темасына докторлык диссертациясе яклап, ул татарлардан беренче филология фәннәре докторы дәрәҗәсен ала. Галим татар диалектларының бүленешенә аларның тел үзенчәлекләренә, терминология мәсьәләсенә аерым игътибар итә. Мисал өчен, *көнчыгыш диалект* термины беренче мәртәбә Л. Җәләй тарафыннан тәкъдим ителә (1938) һәм анда Төмән, Омск, Томск, Новосибирск өлкәләрендә яшәүче Себер татарларының теле күздә тотыла [Татар лексикологиясе, 2016: 142]. Татарлар яшәгән җирләргә системалы диалектологик экспедицияләр оештыруда, анкета һәм башка методлар ярдәмендә диалект һәм сөйләшләрне өйрәнүдә аның эшчәнлеге гаять киңкырлы. Җамал Вәлиди һәм Латыйф Җәләй тарафыннан тәкъдим ителгән татар диалектларын төркемләү принцибы, нигездә, бүгенгәчә саклана.

Латыйф Җәләй татар теле белеменә күпләгән шәкертләр әзерләгән галим дә. Аның җитәкчелегендә нократ һәм глазов татарларының тел үзенчәлекләрен

өйрәнеп, кандидатлык диссертациясе яклаган һәм алга таба диалектология фәненең үсешенә, аны яңа баскычка күтәрүгә зур өлеш керткән, диалектологик һәм башка төр сүзлекләр авторы галимә Нәҗия Борһановна Борһанова аерым урын били. Ә инде галимәнең һәм татар диалектологиясе фәненең данлыклы традицияләрен Нәҗия Борһанова шәкерте, хәзерге татар диалектологиясенең күренекле вәкиле, филология фәннәре докторы, профессор, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе Фәрит Йосыф улы Йосыпов дәвам итә. 2019 нчы елда Фәрит ага Йосыпов үзенең күркәм юбилеен билгеләп үтә һәм «Евразия гуманитар фәннәре контекстында татар теле белеме» халыкара фәнни-гамәли конференциясенең бер өлеше аның фәнни-методик эшчәнлегенә багышлана. Остазларының юлын дәвам итеп, Ф.Й. Йосыпов хәзерге татар диалектологиясен дөньякүләм танытуга гаять зур өлеш кертә. Ул, фәндәге инновацион методикаларны кулланып, татар дилектологиясенең төрки гуманитар фәннәр киселешендә яшәешен дәлилли, диалект теленең төрле катламнарын, аеруча иң катлаулы, тарихи яктан борынгы булган һәм бай катламнардан саналган фигыль сүз төркемнен комплекслы өйрәнә. Галим татар теле белемендә беренчеләрдән булып фигыльне системалы-синхроник һәм чагыштырма-тарихи яссылыкта өйрәнеп, диалект телен модельләштерү эшен башлап җибәрде. Аның дистәдән артык монографик хезмәтендә, меңгә якын фәнни мәкалә һәм дәреслек-кулланмаларында диалект теле, лингвистик география, этнолингвистика, укыту методикасы мәсьәләре карала. Соңгы берничә дистә еллык эшчәнлеге себер татарларының тарихын, фольклорын һәм телен өйрәнүгә багышланып, һәр елны диярлек үткәрелгән экспедицияләр нәтиҗәсендә тупланган бай мирасы татар, рус, төрек һәм башка телләрдә дөнья күрде. Галим бүгенге көндә дә актив фәнни эшчәнлек алып бара, аның җитәкчелегендә әзерләнгән фәнни кадрлар тел белеменең, татар фәненең төрле өлкәләрендә хезмәт куялар.

Татар теле белемендә телләрне чагыштырма-типологик яссылыкта өйрәнүнең бай тарихы һәм саллы фәнни мирасы бар. Быел әлеге фәнни мәктәпнең күренекле вәкилләре Мөхәммәтгали Мәхмүдов, Ә.М. Ахунҗановларның юбилей даталары.

Казан тюркология мәктәбенең XIX гасырдагы күренекле вәкиле Мөхәммәтгали Мәхмүдов 1824 елда Казан губернасында дөньяга килә. Ибраһим Хәлфиннән кала, Казан университетының көнчыгыш разрядында татарлардан икенче кеше була. Аның фәнни эшчәнлегендә рус теленнән татар теленә тәрҗемәләр зур урын били. Рус телендә басылган фәнни хезмәтләрне татар теленә тәрҗемә итеп, М. Мәхмүтов татар халкының сөйләм теле фәнни һәм башка хезмәтләр язарга яраклы булуын дәлилли [Казанская лингвистическая школа, 2008: 22]. Галимнең 1857 нче елда язылган «Практическое руководство к изучению татарского языка» дигән кулланмасы сөйләм телен өйрәнү юнәлешендәүзенчәлекле хезмәтсанала. Соңрак татар әдәби теленең нигезенә алынган казан сөйләшенең тел үзенчәлекләре, 3000 сүзне эченә алган татарча-русча тематик сүзлеге татар телен өйрәнүдә үз заманы өчен уңышлы гамәли кулланма булып тора.

Казан лингвистика мәктәбенең күренекле вәкиле, тел бәйләнешләре, төрле системадагы телләрне чагыштырма-типологик һәм контрастив юнәлешләрдә өйрәнүгә зур өлеш керткән Әнвәр Мәхмүт улы Ахунҗановның тууына быел 105 ел тула. Әйтергә кирәк, галимнең татарлексикологиясе һәм лексикографиясе, татар социолингвистикасы, рус һәм татартелләренең морфологик төзелешен чагыштырып өйрәнү юнәлешендәге эшчәнлеге хәзерге татар теле белеме фәненең нигезен тәшкил итә. Бу өлкәләргә караган хезмәтләре белән бергә, татар лексикологиясе, контактология фәннәрендә фундаменталь саналган һәм хәзер дә актуальлеге әйтеп бетергесез «Русские заимствования в татарском языке» хезмәте 1967 елда докторлык диссертациясе булып яклана һәм 1968 елда 367 битлек хезмәт буларак басылып чыга. Әлеге хезмәттә галим, ватан һәм чит ил лингвистикасы казанышларына нигезләнеп, алынмаларның составы һәм характеры тел ситуациясенә, аның үсеш тенденцияләренә бәйле булуы турында ныклы дәлилләнгән концепция тәкъдим итә. Татар теленә рус теленнән һәм рус теле аша Европа телләреннән кергән алынмаларның лингвистик һәм экстралингвистик алшартларын, телләр бәйләнешендә барлыкка килгән очраклылык һәм системалалык мәсьәләләрен, алынмаларны үзләшерү процессында барлыкка килгән лексик-семантик, фонетик һәм грамматик үзенчәлекләрне бай тел материалы нигезендә анализлый. Бу хезмәт бүгенге көндә дә филологик белем бирү барышында төп хезмәтләрдән санала.

Бүгенге татар теле белеме фәнендә популярлык казанып килә торган социолингвистика фәненең актуаль проблемалары да Ә. Ахунҗанов хезмәтләрендә комплекслы яктыртыла. Аерым алганда, аның «Двуязычие и лексико-семантическая интерференция» (1978) хезмәтендә тел бәйләнешләренең төп мәсьәләләре җентекле анализлана. Икетеллелек барлыкка килүнең алшартлары, «туган тел», «икенче туган тел» терминнарының эчтәлеге, икетеллелек шартларында СССР халыклары телләренең бәйләнешләре, лексик-семантик интерференция, калькалаштыру мәсьәләре карала һәм лексик-семантик һәм морфологик трансференция дигән яңа төшенчә тәкъдим ителә [Фатхутдинова, 2014: 34]. Шулай итеп, Ә.М. Ахунҗановның фәнни мирасы татар теле белеменең яңа тармакларын өйрәнүдә фәнни-методологик нигез вазифасын хәзергәчә башкарып килә.

2019 елда татар лингвометодика фәненең күренекле вәкиле, танылган тел белгече, лексикограф, рус һәм татар телләре буенча дәреслек һәм методик кулланмалар авторы Риза Сәлахетдин улы Газизов тууына 125 ел. Риза Газизов – Казан лингвистика мәктәбенең танылган вәкилләре В.В. Радлов, К. Насыйри, В.А. Богородицкий һ.б. фәнни тәгълиматлары нигезендә үсеп чыккан галим. XX йөзнең беренче яртысында татар телен укытуның фәнни нигезләрен ачыклауда, рус һәм татар телләрен чагыштырма юнәлештә өйрәтүдә Р. Газизов уңышлы нәтиҗәләргә ирешә. Моңарчы татар һәм рус телләрен чагыштырма-типологик анализлап, ирешелгән нәтиҗәләрне методик интерпретацияләгән хезмәтләр булмый. Булган бай педагогик һәм лингвометодик мирасны өйрәнеп, шулай ук

үзенең киң планда анализлый, алдан күрә белү сәләте һәм педагогик тәҗрибәсе нигезендә галим телләр өйрәтү өлкәсендә үзенең концепциясен булдыра [Замалетдинова, 2005: 4]. Галимнең дәреслек һәм кулланмалары практик юнәлештә булу, системалылыкка корылу, гадидән катлаулыга принцибының алга сөрелеше белән аерылып торалар. Ул үзе тәкъдим иткән таблицалар, күнегүләр системасы ярдәмендә телләрне чагыштырып укыту методик алымнарның берсе буларак кулланыла алуын дәлилли [Казанская лингвистическая школа, 2008: 60].

Татар теле белемендә Р. Газизовның фәнни мирасы лексикография, тәрҗемә өлкәләрендә дә байлыгы, киңкырлы һәм гамәли ориентлашкан булуы белән аерылып тора. Р. Газизовның шактый күпсанлы чагыштырма грамматикаларында рус телен һәм туган телне укыту методикасының лингвистик нигезе эшләнгән [Замалетдинова, 2005: 119]. Шул рәвешле галимнең күпьяклы эшчәнлегенең нәтиҗәсе хәзерге тел белеме һәм лингвометодика фәннәренең нигезенә салынган.

Безнең конференция кысаларында татар теле белеме фәненең төрле тармаклары формалашуга һәм үсешенә зур өлеш керткән әлеге галимнәрнең эшчәнлегенә аерым секцияләр эше багышланган. Әлеге секцияләрдә югарыда аталган галимнәрнең фәнни һәм педагогик эшчәнлеген җентекле яктырткан аерым чыгышлар каралган. Татар тел белеме фәне үсешенең төрле чорларында гыйльми эшчәнлек алып барган әлеге галимнәр татар фәненең һәм Казан университетының йөзек кашлары булып тора. Алар нигезләгән фәнни традицияләр хәзерге буын галимнәренең хезмәтләрендә дәвам итеп, татар филология фәненең традицион юнәлешләре белән бергә, яңа аспектларын өйрәнүгә дә юл салалар.

Әдәбият

Замалетдинова Г.Ф. Ризаутдин Газизов: лингвистическое и методическое наследие. – Казань: Магариф, 2005. – 135 с.

Казанская лингвистическая школа: Книга первая: Казанская тюркская лингвистическая школа / сост. М.З. Закиев. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2008. – 424 с.

Татар лексикологиясе: өч томда / проект җит. М.З. Зәкиев; ред. Г.Р. Галиуллина. – Казан: ТӘһСИ, 2016. – Т. II. – 392 б.

Фатхутдинова В.Г. Научное наследие профессора Э. Ахунзянова в свете современных проблем татарского языкознания // TATARICA. – 2014. – № 2. – С. 19-36.

Абдуллаев Сайфулла Нурмухаммедович
Иссык-Кульский государственный университетет
Каракол, Киргизия
Abdullaev Saifulla Nurmuhammedovich
Issyk-Kul State University
Karakol, Kyrgyzstan

ПОЛИПРЕДИКАТИВНЫЕ КОНСТРУКЦИИ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ
POLYPREDICATIVE CONSTRUCTIONS IN THE TURKIC LANGUAGES

Работа выполнена при поддержке гранта «Типология и динамика языковых процессов в тюрко-монгольском ареале»

Аннотация. *В статье рассматриваются полипредикативные конструкции в современных тюркских языках. Автор является представителем Новосибирской синтаксической школы. Идеи полипредикативного синтаксиса являются актуальными для современных типологических исследований. Они помогают понять механизмы гипотаксиса тюркских и монгольскихязыков.*

Annotation. *The article is devoted to polypredicative constructions in modern Turkic languages. The author is a representative of the Novosibirsk scientific syntactic school. The ideas of polypredicative syntax are relevant for modern typological research. They help to understand the mechanisms of the hypothesis of the Turkic and Mongolian languages.*

Ключевые слова. *Полипредикативная конструкция, структура, семантика, показатель связи, синтетический тип, аналитико-синтетический тип.*

Keywords. *Polypredicative construction, structure, semantics, indicator of syntactic connection, synthetic type, analytical-synthetic type.*

В тюркологии базой для адекватного понимания и описания полипредикативных конструкций (далее – ППК) являются работы известного тюрколога Е.И. Убрятовой. Со стороны структуры выделяются ППК аналитического и синтетического типов. Они различаются по способу соединения предикативных единиц в составе ППК. В ППК аналитического типа предикативные единицы соединяются при помощи скреп типа союзов. Например, в современном уйгурском языке в ППК *Балилар иссиқ кийинивалди, **чүнки** һава райи соғуқ еди. – Дети оделись тепло, так как погода была прохладной* две предикативные единицы соедяются между собой при помощианалитической скрепы – союза ***чүнки.***

ППК аналитического типа предикативные единицы устроены примерно так же, как и простые предложения. Для тюркских языков приниципальную значимость здесь исследователи усматривают в том, что сказуемые как и в простом предложении, так и в предикативных единицах в составе ППК аналитического типа имеют личную, или, как говорят алтаисты, финитную форму. Поэтому они замыкают готовые структуры, которые кк кирпичики соединяются при помощт аналитических скреп.

Все ППК синтетического типа разбиваются на разряды в зависимости от того, какой формой инфинитного сказуемого возглавляется полипредикативное предложение. Кроме того во внимание принимается то, какой вид подчинительной синтаксической связи реализуется при подчинении зависимой предикативной единицы главной. Изоморфизм синтаксического гипотаксиса тюркских и монгольских языков обусловливает то, что речь идет о тех же синтаксических способах и связях, которые наблюдаются и в простом монопредикативном предложении в тюркских языках. Например, в уйгурском языке:

ППК: *Нахшилар ейтилип болғандин кейин, дәстиханға тамақ қоюлди. – После того как закончилось исполнение песен, на стол было подано угощение.*

Простое предложение: *Тәтилдин кейин йәнә илмий ишларға киришимиз. – После каникул снова возьмемся за научную работу.*

Как видно, в приведенных примерах для связи предикативных единиц и отдельных слов используется принципиально одна и та же языковая техника. Это аффикс исходного падежа, который детерминирован валентностью сочетающегося с именем или причастной формой глагола послелога *кейин*.

Можно допустить, что уровень синтаксической сложности в полипредикативных конструкциях зависит от уровня синтаксической самодостаточности предикативного узла в предикативных единицах. Если сравнить примеры: уйг. *Балилар күлгән петичә йезиниң оттурисидики чирайлиқ мәктәпкә кирип кетишти. – Дети как смеялись, так и зашли в красивую школу в центре села. Йиллар өтүши билән, қәдимки уйғурларниң илим вә мәрипәткә амрақ икәнлиги рошән көрүнүп туриду. – По мере того как проходит время, становится очевидным, как были близки древние уйгуры к науке и образованию* можно заключить, что обе полипредикативные конструкции относятся к синтаксическим построениям аналитико-синтетического типа: первая организуется при помощи причастно-послеложной инфинитной формы*күлгән петичә,* а вторая – при использовании инфинитной формы, представляющей из себя сочетание имени действия на –иш и послелога *билән.* Первая полипредикативная конструкция является типичным примером тюркской моносубъектной полипредикативной конструкции, а вторая представляет из себя разносубъектную полипредикативную конструкцию.

ППК синтетического типа являются исконными для тюркских языков. Такой же вывод справедлив и в отношении монгольских языков. В чем же типологическая специфика данной разновидности полипредикативных структур в интересующих нас языках? Обратимся опять к критерию показателя синтаксической связи между предикативными компонентами ППК. Это - конструктивная вершина исследуемых синтаксических построений. В тюркских языках типичным способом выражения подобной синтаксической связи в отличие от языков флективного типа являются морфологические показатели в осоставе формы завсимого сказуемого, т. е. формы инфинитного сказуемого (Абдуллаев, Абдуллаева 2018). Например, обратимся к полипредикативному

построению в современном татарском языке: тат. *Кызлар өйгә кергәч, чәй мәжлисе башланды. – После того как девушки вошли в дом, началось чаепитие.* В данной ППК показателем синтаксической связи между предикативными единицами и оформителем характера синксических смысловых отношений является морфема *–гәч.* Она соединяет не слова, а целые предикативные единицы в силу закона об изоморфизме показателей синтаксической связи в тюркских языках [см. Об этом Убрятова 1976].

Таким образом, синтетизм тюркских ППК в построениях рассматриваемого типа усматривается во встроенности показателей синтаксической связи в структуру формы зависимого сказуемого. Деепричастные ППК являются отдельным типом синтетических ППК. Здесь нет цепочек морфем, вся функциональная нагрузка ложится на целостный деепричастный аффикс, составляя его грамматическое значение. Например, в современном уйгурском языке представлены деепричастия на –май, являющиеся отрицательной параллелью формам деепричастия на –ип. В составе ППК аффикс деепричастной формы выражает факт и характер синтаксической зависимости подчиненной предикативной единицы, возглавляемой деепричастной формой подчиненного сказуемого и выражает также синтаксическую связь между предикативными компонентами ППК. Например: уйг. *Бәл егилмәй, көтәк ерилмас. – Пока спина не согнется, пень не расколется.*

ППК, которые в тюркологии принято называть конструкциями аналитико-синтетического типа, конструктивно возглавляются такими формами зависимого сказуемого, которые состоят, с одной стороны, из неличных форм глагола в форме того или иного падежа (кроме деепричастий) и послелога или служебного имени, с другой стороны. Поэтому они называются синтаксическими конструкциями аналитико-синтетического типа. При этом под аналитизмом имеется в виду употребеление служебных частей речи (послелогов, служебных имен), а под синтетизмом принято подразумевать причастно-падежные формы в составе сложного сказуемого [Абдуллаев, 1983]. Обратимся к примерам. Тат. *Қазан гүзәл шәһәр булганлыгы өчен, без монда ел саен киләбез. – Мы приезжаем сюда каждый год, поскольку Казань является привлекательным городом.*

Полипредикативные конструкции в тюркских языках отличаются большим разнообразием своих структурных и функциональных типов. Выше уже речь шла об основных структурных типах полипредикативных сложных предложений. Им соответствуют и разнообразные функциональные типы рассматриваемых нами синтаксических образований. Функциональный тип полипредикативных конструкций – «это множество форм, объединенное содержательной функцией, то есть обобщенным синтаксическим смыслом» [Черемисина, 1982: 3]. Как и в других языках, в современных тюркских языках крупные функциональные типы можно выделять по признаку синтакических ролей, выполняемых заисимой предикативной единицей относительно главной предикативной единице.

Литература

Абдуллаев С.Н. Сложные предложения аналитико-синтетического типа в тюркских языках // Тюркские языки Сибири. – Новосибирск, Наука, 1983. – С. 108-122.

Абдуллаев С.Н. Сложноподчиненные предложения времени в уйгурском языке // Известия Академии наук Казахской ССР, Серия филологическая, 1987, № 2 (54). – С. 52-60.

Абдуллаев С.Н. Причастие еще не совершившегося действия в роли зависимого предиката // Структурные и функциональные типы сложных предложений. – Новосибирск: Наука, 1982. – С. 96-110.

Черемисина М.И. Структурно-функциональные типы конструкций с падежными формами зависимых предикатов // Структурные и функциональные типы сложных предложений. – Новосибирск: Наука, 1982. – С. 3-21.

Убрятова Е.И. Исследования по синтаксису якутского языка. Ч. 2. Сложное предложение. Кн. 1. – Новосибирск: Наука, 1976.

Alkaya Ercan
Фратский университет
Элазыг, Турция
Erjan Alkaya
Firat University
Elazığ, Turkey

ÖMRÜNÜ TATAR HALKINA BAĞIŞLAYAN BÜYÜK DİYALEKTOLOG: FERİT YUSUPOV

Prof. Dr. Ferit Yusupov, 20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren eser vermeye başlayan ve Tatar dil bilimine yeni yönelişler getiren bilim adamlarından biridir. 15 Mayıs 1939 tarihinde Tataristan'ın Yeşil Üzen (Zelenedolsk) rayonuna bağlı olan ve Altın Orda Hanlığının önemli şahıslarından biri olan Kara Xuca'nın neslinden gelenlerin kurduğu Karauca köyünde ailenin üçüncü çocuğu olarak dünyaya gelir. Babası Yusuf Kamaliyev 2. Dünya Savaşında şehit olur. Annesi Asiye Hanım, büyük zorluklar içinde üç çocuğunu yetiştirerek tahsil görmelerini sağlar. Babası Yusuf Bey, savaşa giderken o sırada 2 yaşında olan Ferit Yusupov'u kucağına alarak «Annesi, ben döner miyim, dönmez miyim bilinmez. Bu oğlumu okut ve mutlaka üniversiteyi bitirmesini» sağla diyerek vasiyet eder. Bir yıl sonra (1942) babasının şehit düştüğü haberi ulaşır. Asiye Hanım, her üç çocuğunu da okutmaya muvaffak olur.

Ferit Yusupov, kendi köyündeki 10 yıllık okulu bitirir ve o zamanlar Sovyetler Birliği'nin en önemli üniversitelerinden olan Kazan Devlet Üniversitesi Tarih-Filoloji Fakültesinin savaş yıllarında henüz açılmış olan Tatar Dili ve Edebiyatı Bölümüne girer. Üniversite yıllarını boş geçirmeyen Ferit Yusupov, ders dışındaki boş zamanlarında Tatar radyo ve televizyonunda çalışıp Tatar gençleri için programlar hazırlar.

Ferit Yusupov'un bitirme tezi, Stalin dönemi repressiyasına kurban giden Türk dil biliminde deneysel ses bilgisinin temellerini atan, 1928'de Uluslararası Deneysel Ses

bilgisi Cemiyetine üye seçilen, Tataristan Cumhuriyeti'nin kuruluşunda Stalin ile birlikte çalışan ünlü ve yetenekli Tatar dilcisi Galimcan Şeref üzerinedir. Kayıtlara göre Galimcan Şeref'in basılan ve basılmayan tüm eserleri repressiya döneminde ortadan kaybolmuştur. F. Yusupov, aylarca süren araştırmaları sonrasında Galimcan Şeref'in kendi elleriyle bir çuvala doldurduğu bütün el yazısı eserlerini bulur ve böylece Galimcan Şeref'in eserlerini yok olmaktan kurtararak gün yüzüne çıkarır.

SSCB Bilimler Akademisinin Kazan Şubesi Dil, Edebiyat, Tarih Enstitüsüne büyük zorluklardan sonra geçen Ferit Yusupov; M. Zekiyev, D. Tumaşeva, L. Mexmütova gibio dönemin ünlü bilim adamları ile birlikte SSCB Bilimler Akademisinin önemli projelerinden biri olan ve Rusça olarak yazılacak «SovremennıyTatarskiyLiteraturnıy Yazık/Şimdiki Tatar Edebî Dili» adlı projenin yazar heyeti içinde görev alır. 1969'da Moskova'da basılan bu eser, günümüze kadar Tatar dil bilimi alanında yazılmış en önemli eserlerden biri olarak kabul edilmektedir.

Ferit Yusupov, SSCB Bilimler Akademisinde çalıştığı yıllarda Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk halklarının diyalektolojik atlasları hazırlanmaya başlanır. Bu işin başında Germanist, Türk lehçeleri üzerine de önemli bir otorite kabul edilen Almanca, genel diyalektoloji, teorik gramer, Türkoloji üzerine Sovyetler Birliği'nin en önemli bilim adamlarından biri olan V.M. Jermunskiy bulunmaktadır. Bu programa göre, her halk öncelikle kendi atlasını hazırlamak zorundadır. Sonra, tüm diller için toplanan malzemeler temelinde bu işler bilimsel-teorik bakımdan genelleştirilecek diye kabul edilir. Bu projenin asıl koordinasyonu sonradan Ferit Yusupov'un doktora danışmanı olan E. Tenişev başkanlığındaki SSCB Bilimler Akademisi Dil bilimi Entitüsüne bağlı Türk ve Altay Dilleri Bölümüne verilir. Önemli Tatar diyalektologlarından N.B. Borhanova, L.T. Mexmütova ile birlikte Ferit Yusupov da Tatar Diyalektoloji Atlasını hazırlama grubuna seçilir.

Atlas çalışmalarına ağırlık veren F. Yusupov, yaz aylarında Tataristan'ın merkezi sayılan Kazan Ardı, yine Rezen (Ryazan), Tambov, Sverdlovsk, Çilebi eyaletleri, Udmurtistan, Mordva, Başkurdistan'daki yüzlerce köyde özel hazırlanmış anket fişleriyle malzeme derler, kışın da Moskova'nın önemli arşivlerinde bu bölgelerde Tatar köylerinin oluşması ile ilgili tarihî malzemeler toplar. Ferit Yusupov yüksek lisans tezi olarak Güney Ural ve Ural Ardında yayılan Tatar ağızlarını, coğrafi lengüistik metodunu kullanarak inceler ve bin sayfayı aşkın birkaç yüz sayfalık dil haritasını da içeren «Ural Artı hem Könyak Ural Tatar SöyleşlerĭnĭŋDialektologik Atlası» adlı yüksek lisans tezini 1972 yılında tamamlar.

Ferit Yusupov, Ural bölgesindeki Tatar ağızlarıyla ilgili araştırmalarını tamamladıktan sonra başka bölgelerde yaşayan Tatarların dil özelliklerini araştırmaya devam eder. Tatarların tarihî vatanları olarak kabul edilen ve Sibirya Tatarları denilen Tatarların önemli bir kısmının yaşadığı yer Sibirya bölgesidir. Tümen, Omsk, Tomsk, Novosibirsk bölgelerinde yaşayan Tatarlar, bu bölgenin en eski halkları olarak kabul edilmektedir. Ferit Yusupov, birkaç kez hocası Dilara Tumaşeva'nın başkanlığını yaptığı derleme gezileri vesilesiyle Sibirya Tatarlarının bulunduğu yerlere gelir. Daha

sonra 1957 yılından başlayarak 50 yıl Sibirya'ya giderek bilimsel araştırmalar yapar, malzeme toplar.

Ferit Yusupov, 1988'de «Tatarskiy Glagol v ArealnomOsveşçenii/Tatar Figıllerĭn Areologik Metod Bĭlen Öyrenü. Fıgıl Kategoriyelerĭ»adlı çalışmasıyla doktora tezini tamamlar. Yusupov'un bu çalışması lengüistik coğrafya metodundan sonra, arealojik metodla yapılmış olan ilk diyalektoloji çalışmasıdır. Ferit Yusupov'un doktora tezinde yalnızca Tataristan, Başkurdistan ve İdil boyundaki bölgeler değil, Rusya'nın tüm bölgelerindeki şive ve ağızlar yer alır. Özellikle, Moskova'ya yakın olan Ryazan ve Tambov eyaletlerinde, yine Aşağı Novgorod, Penza, Ulyanovsk, Samara, Sarıtav, Volgograd, Ryazan, Kirov, Perm, Sverdlovsk, Kurgan, Orenburg, Tümen, Omsk, Novosibirsk, Tomsk eyaletlerinde, uzak doğudaki Kemerovo eyaletinde ve Krasnoyarsk bölgesinde, kuzeyde Yakutistan Cumhuriyeti'ni ortadan bölen Vilnuy ırmağı boylarında, güneyde Esterhan eyaletinde, Kuzey Kafkasya'ya kadar gayet geniş bir alanda yaşayan Tatarların şive ve ağızları arealojik yöntemle araştırılmıştır.

Ferit Yusupov, gayet zengin dil bilimsel verilere dayanarak çok sayıda isoglossları araştırarak Tatar Türkçesi ağızlarının yayıldığı birkaç alan belirler:

1. Orta İdil ve Aşağı Kama havzasında tespit edilen isoglosslar demeti Tatar ağızlarını Oğuz lehçeleriyle birleştirir. Bunların çoğu içerisine Çuvaşçayı da alır. Tatar diyalekt sisteminde bu isoglossların koyuluğu ayrıca Kazan Ardı ve Tav Yagı ağızlarıyla örtüşür. Ural Önü, Orta Ural, Ural Ardı toprakları bu bölgenin sınırlarını teşkil eder. Bu arealojik dağılım alanına Başkurt ve Kazak Türkçelerinin sınır boyu ağızları da dahildir.

2. Ural Ardı ve Güney Ural alanı. Bu topraklardaki Tatar ağızları, Başkurt ve Kazak Türkçeleriyle ortak özellikleri vasıtasıyla birleşir. Tarihî bakımdan bu görünüm daha çok son dönemde meydana gelmiştir.

3. Batı Sibirya alanı Tatar Türkçesi Sibirya, Orta Asya ve Kazak bozkırlarında yaşayan toplulukların dilleriyle benzeşir. Bu sebeple Yusupov, Sibirya Tatar ağızlarının Eski ve Yeni Uygur Türkçesiyle ortaklıklar taşıdığını vurgular.

Ferit Yusupov, Tatar ağızlarını bu şekilde incelemek için bu ağızların yazı diliyle karşılaştırılmasını önerir. Ağızların, yazı dili seviyesine ulaşamayan konuşma biçimleri değil, belki yapısı bakımından edebî dilin yapısı gibi bir dil görünümü olduğunu anlamak gerekir. Ağızların yapısı, yazı diline has olan kategorilere göre belirlenir. Eğer, ağızlarda tamamen farklı yeni kategoriler bulunuyorsa, bu diğer dillerden giren unsurlar olarak değerlendirilir. Türkolojiye yeni bir bakış açısı kazandıran Yusupov'un bu doktora tezi, Rusya ilim âleminde büyük bir ilgi ve kabul görür. Tatar bilim adamının bu eserinin ana fikri Rusya ve diğer ülkelerde yayımlanan pek çok makale ve kitapta yansımasını bulur.

Ferit Yusupov'un «Tatar Figıllerĭn Areologik Metod Bĭlen Öyrenü. Fıgıl Kategoriyelerĭ» adlı doktora tezindeki bilimsel görüşleri, kendisine ait pek çok makale ve kitapta da yer almaktadır. Yusupov'un «Neliçnıye Formı Glagolov v Dialektax Tatarskogo Yazıka (Tatar Ağızlarındaki Çekimsiz Fiiiler, Kazan 1985, 320 s.)»; «İzuçenie Tatarskogo Glagola (Tatar Türkçesindeki Fiiler Üzerine İnceleme, Kazan

1986, 300 s)»; «Morfologiya Tatarskogo Dialektnogo Yazıka. Kategorii Glagola, 2004, 592 s.»; «Tatar Şive Dilinin Morfolojisi, Manas Yay., Elazığ 2013, 602 s.» başlıklı çalışmaları, bu eserlerden bazılarıdır. Ferit Yusupov'un «MorfologiyaTatarskogo Dialektnogo Yazıka. Kategorii Glagola» adlı monografisi 2004'te Kazan Üniversitesinin 200. kuruluş yıldönümü münasebetiyle düzenlenen yarışmada 500 eser arasından birinciliği alır. Bu eser, Rusya Eğitim ve Bilim Bakanlığı tarafından klasik üniversiteler için arealoji üzerine ders kitabı olarak kabul edilerek yazarın kendisine başarı ödül verilir.

Öğrencilik yıllarında hocası DilereTumaşeva'nın başkanlığında Sibirya Tatarlarının dillerini araştırma maksadıyla düzenlenen derleme gezilerine katılan Ferit Yusupov, 1957 yılında ilk katıldığı derleme gezisinden sonra hemen her yıl 50 yıl boyunca Sibirya'ya giderek Sibirya Tatarlarının dilini, kültürünü araştırmaya devam eder. Ancak uzun yıllar boyunca derlediği bu malzemeyi çeşitli sebeplerden dolayı yayımlayamaz. 2012'de Tataristan cumhurbaşkanı R. Miŋnixanov'un Sibirya bölgesine yaptığı ziyarette buradaki Tatarlar, dillerinin ve kültürlerinin yok olmaya yüz tuttuğunu ve bu sebeple ilgili dil malzemesinin kayıt altına alınıp yayımlanmasını talep ederler. Bunun üzerine bu görevi üstlenen Ferit Yusupov, çalışmalara başlayarak birkaç yazarla birlikte «Barabinskiye Tatarı. Stranitsı Duxovnoy Kulturı/BarabaTatarları. Ruhi Medeniyet Sehifelerĭ», Kazan 2013» adlı çalışmasını yayımlar.

Ferit Yusupov'un Sibirya Tatarlarını konu alan bir diğer çalışması da «SĭbĭrTatarlarıXalıkEdebiyetĭAntologiyesĭ» adlı eserdir. Şimdiye kadar 3 cildi yayımlanan bu çalışma, Sibirya Tatarlarının dilinin kayıt altına alınması amacını taşımakta olup hem Sibirya Tatar ağzıyla hem de Rusça neşredilmiştir.

Bu cildin en kapsamlı bölümünü destanlar oluşturur. Diğer Türk boylarıyla karşılaştırıldığında Tatar Türklerinde destanlar çok az korunmuştur. Destanların sözlü olarak anlatılma geleneği Tatarlarda 20. yüzyılda artık kaybolmuştur. Bu Tatarların okuma yazma kültürünün çok eskilere gittiğine işaret eder. Dolayısıyla Tatarlarda pek çok destan yalnızca kitaplarda saklanmıştır. Sibirya Tatarları Halk Edebiyatı Antolojisi'nin 2. cildi eskiden halk arasında oldukça popüler olan masala ayrılmıştır. Ferit Yusupov, masalları sınıflandırırken Rus ve Avrupa bilim âleminde bilinen prensipleri kabul etmez. Masalları, hayvanlar hakkındaki masallar, günlük hayatla ilgili masallar sihirli masallar şeklinde tasnif etmenin daha doğru olduğunu düşünür. Sibirya Tatarları Halk Edebiyatı Antolojisi'nin 3. cildinde Tatar folklorunda şimdiye kadar pek dikkat edilmeyen halk hikâyeleri türüne yer verilmiştir. Ferit Yusupov, şu an bu antolojinin halk türküleri ve şecerelerini konu alacak olan 4. ve 5. ciltlerini hazırlamaktadır.

Ferit Yusupov, 1972-1994 yılları arasında Alabuga Eğitim Fakültesi dekanı olarak görev yapar. Bu görevdeyken pek çok Tatar öğrencinin Almanya, İngiltere gibi ülkelerde eğitim almasına önayak olur. 1984-1994 yılları arasında aynı zamanda Kazan'daki Bilimsel Araştırma Enstitüsünün müdürlüğü görevini de yürütür ve bu görevdeyken anaokullarında eğitim gören çocuklar için çok sayıda derslik ve okuma kitabı hazırlanmasını sağlar. Bizzat kendisinin hazırladığı «Gölbakça», «Balalar

Bakçası» adlı eserler bu anaokullarında uzun yıllar okutulur. Ayrıca Rus anaokullarında okuyan Tatar çocukları için de ana dili derslikleri okutulmasını sağlar. Tatar okullarının 6. sınıfları için Ferit Yusupov tarafından hazırlanan Tatar Dili Dersliği adlı eser 30 yıldan beri okutulmaktadır.

Ferit Yusupov'un Tataristan ile Türkiye arasındaki eğitim faaliyetlerine de önemli katkısı olmuştur. 1992 yılında Ferit Yusupov'un gayretleriyle 80 Tatar öğrenci Türkiye'deki üniversitelerde eğitim alır. Kendisi de Türk Lehçelerinin Ortak Grameri adlı projede görev alarak birkaç yıl Türkiye'de çalışır.

Prof. Dr. Ferit Yusupov'la 2000 yılında İzmir, Çeşme'de düzenlenen 4. Uluslararası Türk Dili Kongresinde tanışmıştık. O günden sonra gerek Türkiye'de gerek Tataristan'da defalarca bir araya geldik. Beni bir evladı gibi gören evinde, köyünde ağırlayan F. Yusupov, Tatar Türkçesiyle ilgili yaptığım çalışmalarda en büyük destekçilerimden biri oldu. Evini, kütüphanesini içtenlikle bana açtı ve yeni çalışmalar yapmam için sürekli beni teşvik etti. Sibirya Tatar Türkçesi (Ankara, 2008) adlı kitabımın tanıtımı için 2015 yılının Kasım ayında birlikte Kazan'dan Batı Sibirya'ya (Tümen) yaptığımız 22 saatlik tren yolculuğumuz sırasında hasta ve ateşler içinde yanarken Ferit Ağabeyimin koşuşturmasını, endişesini ve saatlerce başımda oturup dua etmesini unutmam mümkün değildir.

Akademik hayatı boyunca 400'ü aşkın bilimsel çalışması bulunan Ferit Yusupov, her zaman Tatar halkının dilini, tarihini, millî kültürünü diğer halklar arasında tanıtmaya çalışan bir bilim adamıdır. Bugün 79 yaşında olan Ferit Yusupov'a çalışmalarında kolaylıklar, sağlıklı ve uzun bir ömür diliyoruz.

Eserlerinden seçmeler

Kitap

1. N.B. Burganova, M.Z. Zekiyev, X.R. Kubratov, A.M. Latıpov, L.T. Maxmutova, K.S. Sabirov, M.A. Sagitov, D.G. Tumaşeva, V.X. Xakov, F.Y. Yusupov, Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık, Moskva 1969, 384 s.

2. F.Y. Yusupov, Tatar Tĭlĭnĭñ Könyak Ural hem Ural Artı (Çilebi hem Kurgan) Ölkelerĭnde Taralgan Söyleşlerĭ,Diss. ... Kand. Filol. Nauk,Kazan 1972, 42 b.

3. F.Y. Yusupov, KönyakUral hem UralArtıSöyleşlerĭ,Kazan 1979, 184 b.

4. F.Y. Yusupov, Neliçnıye Formı Glagola v Dialektax Tatarskogo Yazıka, Kazan 1985, 319 s.

5. F.Y. Yusupov, İzuçenieTatarskogoGlagola,Kazan1986, 287 s.

6. F.Y. Yusupov, TatarskiyGlagolv ArealnomOsveşçenii,Avtoref. Dis. ... D-raFilol. Nauk, Alma-Ata 1988, 35 s.

7. F.Y. Yusupov, Gölbakça. Balalar Bakçaları Öçĭn Xrestomatiya, Kazan 1990.

8. F.Y. Yusupov, D.G. Tumaşeva, B.M. Miftaxov,Tatarskiy Yazık. Uçeb. dlya 6-go Kl. Odinnadtsatilet. Sred. Şk.,Kazan1992, 253 s.

9. F.Y. Yusupov, V.Z. Garifullin, L.K. Novikova,Tatarskiy Yazık. Uçeb. dlya 3-go Kl. Çetırexlet. Naç. Şk. (DlyaRusskoyazıç. Uçaşçixsya), Kazan1993, 198 s.

10. F.Y. Yusupov, L.K.Novikova,TatarskiyBukvar. Uçeb. dlya 1-go Kl. Naç. Şk. (DlyaRusskoyazıç. Uçaşçixsya),Kazan 1994, 110 s.

11. F.Y. Yusupov, V.Z. Garifullin. Tatarskiy Yazık. 4-y Kl. (DlyaRusskoyazıç. Uçaşçixsya), Kazan 1994, 204 s.

12. F.Y. Yusupov, F.Y. Zaripova, L.K. Novikova, MetodiçeskoeRukovodstvo k TatarskomuBukvaryudlyaRusskoyazıçnıxUçaşçixsya. Metod. Posobie,Kazań 1996, 179 s.

13. F.Y. Yusupov, Z. A. Kazıyxanova, R. X. Muxiyarova,Tatarskiy Yazık. Uçeb. dlya 2-go Kl. Çetırexlet. Naç. Rus. Şk. (Dlyarusskoyazıç. Uçaşçixsya), Kazan 1997, 236 s.

14. F.Y. Yusupov, G.F. Yusupova,Russko-TatarskiySlovar = Tatarça-RusçaSüzlĭk. Leks. Minimum dlyaRusskoyaz. Uçaşçixsya 1-4 Kl.,Kazan 1999, 166 s.

15. F.Y. Yusupov, Balalar Bakçası Balalar Bakçaları Öçĭn Xrestomatiya,Kazan 2002.

16. F.Y. Yusupov, TatarTĭlĭnĭñDialektları. UralSöyleşlerĭ, Kazan 2003, 349 b.

17. F.Y. Yusupov, KrasnoufimTatarları: Tarix, Tĭl, Folklor,Kazan 2004, 376 b.

18. F.Y. Yusupov, Morfologiya Tatarskogo Dialektnogo Yazıka. Kategorii glagola, Kazan 2004, 592 s.

19. F.Y. Yusupov, SafakülTatarları: Tarix, Tĭl, XalıkİcatıKazan 2006, 607 b.

20. F.Y. Yusupov (Sost.), V. V. Radlov,ObraztsıNarodnoyLiteraturıTyurskixPlemen, Jivutşix v YujnoySibiri i Dzungarskoy Stepi, Ç. IV, NareçiyeBarabintsev, Tarskix, Tobolskix i Tyumenskix TatarKazan 2012, 523 s.

21. Ferit Yusupov, Tatar Şive Dilinin Morfolojisi (Rusçadan çev. RifatMirxayev), Manas Yay., Elazığ 2013.

22. F.Y. Yusupov, F.S. Saifullina, O.R. Xisamov, İ.G. Gumerov, Barabinskiye Tatarı. StranitsıDuxovnoyKulturı, Kazan 2013, 666 s.

23. F.Y. Yusupov, SafakülTatarları: Ütkenĭ hem Bügĭngĭsĭ.Safakulevskie Tatarı. İstoriya i Sovremennost, Kazan2013, 719 b.

24. F.Y. Yusupov, Sĭbĭr Tatarları. Ruxi medeniyet Cewherlerĭ. Dastannar. Mönecetler. Beyĭtler,Kazan 2014.

25. F.Y. Yusupov, Ç.M. Xarisova, R.R. Seyfetdinov,TatarTĭlĭ. 6 Sıynıf (Tekst). Tatar Tĭlĭnde Gomumi Bĭlĭm Birü Oyışmaları Öçĭn Uku Esbabı, Kazan 2014, 174 b.

26. F.Y. Yusupov, İz İstorii Formirovaniya Etnografiçeskix Grupp i Dialektov Tatarskogo Naroda, T.I., Ç. I, Kazan 2014, 560 s.

27. F.Y. Yusupov, Sĭbĭr Tatarları. Ruxi medeniyet Cewherlerĭ. Yomaklar-Ekiyetler, Kazan 2016, 888 s.

28. F.Y. Yusupov, Sĭbĭr Tatarları. Ruxi medeniyet Cewherlerĭ.. Xikeyetler. Rivayetler. Miflar, Kazan, 2017, 895 b.

29. F.Y. Yusupov, İz İstorii Formirovaniya Etnografiзeskix Grupp i Dialektov Tatarskogo Naroda, T.I. З. II, Kazan 2017, 560 s.

Амангазыкызы Молдир
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Нур-Султан, Казахстан
Amangazykyzy Moldir
L.N. Gumilyov Eurasian National University
Nur-Sultan, Kazakhstan
Сайфулина Флера Сагитовна
Казанский федеральный университет
Казань, Россия
Sayfulina Flera Sagitovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

ИССЛЕДОВАНИЕ ГОРОДСКОЙ ПРОЗЫ В РУССКОМ И КАЗАХСКОМ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИИ
RESEARCH OF URBAN PROSE IN RUSSIAN AND KAZAKH LITERARY STUDIES

Аннотация. *В статье рассматриваются вопросы изучения городской прозы русскимии казахскими литературоведами в литературоведении конца XX – начала XXI вв., выявляются особенности отражения городских реалий в исследуемых литературах.*

Annotation.*The article discusses the study of urban prose by Russian and Kazakh literary scholars in literary criticism at the end of the 20th and beginning of the 21st centuries, reveals the features of the reflection of urban realities in the studied literature.*

Ключевые слова: *городская проза, экзистенциализм, мотив отчуждения города, мотив жизни и смерти, мотив одиночества, мотив привязанности к городу, модель города.*

Keywords: *urban prose, existentialism, motive of alienation of the city, motive of life and death, motive of loneliness, motive of affection to the city, city model.*

Известно, что описание городской жизни в художественных произведениях берет свое начало с древних времен. В русском литературоведении интерес к проблеме городской литературы начался с XIX века (статьи В. Белинского, А. Григорьевой и т.д.). В начале XX века данному вопросу посвящены исследования Д.С. Мережковского («Жизнь и творчество Л. Толстого и Ф. Достоевского»), В. Брюсова («Некрасов как поэт города»), А. Белого («Мастерство Гоголя»).

В казахской литературе немало произведений, описывающие городской быт и натуру городских казахов. В начале XX века модель города, которая берет свое начало от произведений Ж. Аймауытова стала объектом самого главного описания в Советской литературе.

В русском литературоведении изучение городской прозы актуализировалось в конце XX – начале XXI вв.В докторской диссертацииА.В. Шаравина «Городская проза 70-80-х гг. XX в.», отмечается, что образ города играет важную роль в

мировой литературе: «Можно с полным правом утверждать, что город был обязательным и непременным условием появления огромного количества произведений, в числе которых можно назвать мировые шедевры, начиная с известного сборника новелл «Декамерон» Д. Боккаччо. Непосредственным продуктом городской цивилизации стали и «Отец Горио» О. Бальзака, и «Дэвид Копперфильд» Ч. Диккенса, и «Идиот» Ф. Достоевского, и «Будденброки» Томаса Манна, и «Чума» А. Камю, и «Петербург» А. Белого, и «Манхэттэн» Дос Пассоса и т.д.» [Шаравин, 2001]. Исследователь на теоретической основе подтверждает введение в историю русской литературы 70-80 – х годов XX века термина городской прозы.

Основной материал исследования кандидатской диссертации исследователя А.С. Меркуловой на тему «Миф о городе в современной русской прозе: романы Д. Липскерова «Сорок лет Чанчжоэ» и Ю. Буйды «Город Палачей» – роман Д. Липскерова «Сорок лет Чанчжоэ» (1995) и роман Ю. Буйды «Город Палачей» (2003) [Меркулова, 2006]. Автор даёт неожиданную трактовку образа города с точки зрения мифопоэтики: «Так, в произведениях современных прозаиков активно актуализируется давно разрабатываемый в искусстве и литературе миф о городе как об универсальной модели мира, вмещающей представления автора о мироздании и истории. В основе многих художественных произведений лежит общий мономиф о некоем метафизическом городе. Город в данном случае выступает как locus universalis. Авторы уходят от города как исторического и географического понятия к городу-метафоре, образу с некими космическими параметрами. Преодоление ограниченности исторического времени, насыщение художественного текста переработками мифологических фабул создает универсальную модель мироздания, которая включает представления ранних мифологических текстов и отражает специфику мировосприятия современного человека» [Меркулова, 2006].

В кандидатской диссертации литературоведа Т.В. Завера «Дом и бездомье героев русской городской прозы 2-ой половины XX века» объектом изучения стала городская проза в русской литературе во второй половине XX века. Автордает подробное описание термина городской прозы: «Понятие городская проза» нельзя ограничивать лишь одним тематическим критерием. К эстетическому коду её прочтения относится «концептуальность городской тематики»; «оппозиция городская – деревенская проза»; наличие в художественных текстах образа города; определенные мотивы; жанровые модификации» [Завер, 2015: 12]. В данной работе литературовед выявляет в прозаических произведениях 2-й половины XX века, написанных на тему города, такие экзистенциальные мотивы, как одиночество, отчуждение, страх. Исследователь, на основе примеров доказывает, что на мотивный спектр наряду с философией экзистенциализма и экзистенциального опыта писателей, также повлияли их духовная история, сложившаяся в связи с общественными и

личными обстоятельствами жизни, способность чувствовать и демонстрировать дыхание времени.

В последние годы исследователи уделяют больше внимания проблеме экзистенциальных мотивов в городской прозе, к папримеру, статьи исследователя Л. Григорьевой «О Петербургской составляющей городского текста Д. Кузнецова» [Григорьева, 2011: 187], исследователя В.Б. Белуковой «Экзистенциальные мотивы в городской прозе Юрия Карабчиевского» [Белукова, 2015: 75], исследователя Е.В. Крикливец «Бездомность как социальная и экзистенциальная трагедия в прозе В. Астафьева и В. Козько»[Крикливец, 2014, 17: 135], литературоведа Т.В. Завера «Смерть дома в русской городской прозе 60-70-х годов XX века» [Завер, 2015: 76], и др.

Л. Григорьевав работе «О Петербургской составляющей городского текста Д. Кузнецова» [Григорьева, 2011: 187] проза писателя Дмитрия Кузнецова рассматривается в контексте петербургской прозы. Автор статьи обращает внимание на*мотив привязанности к городу* героев.

В статье исследователя В.Б. Белуковой «Экзистенциальные мотивы в городской прозе Юрия Карабчиевского» [Белукова, 2015: 75] взяты в качестве объекта исследования экзистенциальные мотивы прозаических произведениях писателя Юрия Карабчиевского, написанных в 70-80-е годы XX века. В данных произведениях на тему города анализировались проблемы жизни и смерти, смысл жизни и потери, свободы и ответственности, одиночества личности.

В статье исследователя Е.В. Крикливца «Бездомность как социальная и экзистенциальная трагедия в прозе В. Астафьева и В. Козько» [Крикливец, 2014, 17: 135] поставлена цель: определить особенности передачи проблемы бездомности на примере художественной прозы В. Астафьева и В. Козько. Ученый приходит к выводу, что в случае отсутствия одной из моделей дома (дом-семья, дом-Родина) нарушается гармоничное развитие личности, затрудняется адаптация к обществу, вызывает эмоциональную тревогу.

В исследовании литературоведа Т.В. Завера «Смерть дома в русской городской прозе 60-70-х годов XX века» рассмотрены особенности формирования *мотива домашней смерти* в городской прозе, написанной в 60-70-е годы XX века. Автор изучает влияние экзистенциализма на прозу XX века на основе романов и повестей русских писателей Ю. Трифонова, Б. Ямпольского, А. Битова и В. Маканина.

В казахской литературе описание жизни города появилось в произведениях начала XX века. В романе «Акбилек» писателя Жусипбека Аймауытова (1927) героиня Акбилек училась сначала в Семипалатинске, затем – в Оренбурге; вповести «Коммунистка Раушан» (1929) писателя Беимбета Майлина Раушан училась три года в Оренбурге; вромане-эпопеи Мухтара Ауэзова «Путь Абая» (1956) Абай учился в Семипалатинске, после получения образования он возвращается в деревню. Таким образом, мы видим, что у данных писателей город стойко ассоциируется с наукой и образованием героев.

Городская жизнь оказалась чужой степному казаху, чья многовековая история связана с кочевым образом жизни. Для степного казаха, привыкшего ездить верхом, было трудно принимать смутную городскую жизнь. Потому что люди не смогли принять такие недостатки городской жизни, как дефицит жилья, обман и введение в заблуждение друг друга ради выгоды, и оказались в психологическом тупике. Исходя из этого, в художественных произведениях появились *мотивы отчуждения и одиночества* персонажей.

Проблема одиночества героя в городе особенно заметна в казахской литературе в повести писателя Оралхана Бокея «Жетим бота» (1981). Здесь главный герой чувствует себя одиноким в городе и скучает по своей деревне. Психологические переживания Тасжана писатель передает через внутренний монолог героя: «Зря я приехал. Вместо этого я мог бы поехать на джайляу, к своему народу. Я бы напился кумыса и ездил бы верхом. Теперь нет пользы от сожаления, сколько я уже не видел свою деревню, кажется сто лет прошло...» [Бокей, 2013: 233]. В произведении проявляется *мотив одиночества* в городской прозе.Хотя казахские писатели брали городскую жизнь за основу в своих произведенияхс начала XX века, в казахской литературоведческой науке эта проблема только начала изучаться. В казахской филологии ученый-лингвист А.С. Адилова в своей статье на тему «Образ «степи», «города» в художественных текстах» [Адилова, 2016: 11] в зависимости от специфики изображения в художественном тексте классифицирует модели города следующим образом: 1. Город – столица; 2. Город – чужой менталитет; 3. Город – холод; 4. Город – каменное место; 5. Город – клетка; 6. Город – люди; 7. Город – техника, место торговли; 8. Город – распутная женщина; 9. Город – беспорядочный шум; 10. Город –высокомерие. Город – перкрасный; 12. Город – цветок [Адилова, 2016: 11].

В статье исследователя М. Амангазыкызы на тему «Модели города в литературе» [Амангазыкызы, 2019: 15] принимается во внимание то, что предлагаемые казахстанскими литературоведами модели города имеют непосредственное отношение к национальному менталитету. Автор приводит такое ценное наблюдение: «Столь характерная для русской литературымодель воображаемого города пока не замечается в казахской литературе. Напротив, роль Астаны является причиной возникновения вказахской литературе модели «город-астана» [Амангазыкызы, 2019: 18].

В статье литературоведов Ж. Жарылгапова и М.Ж. Кенжековой «Образ города в современной казахской прозе» [Жарылгапов, Кенжекова, 2019: 30] проанализированы произведения, написанные в современной казахской прозе Д. Амантай, Н. Ораз, А. Алтай, А. Косбагаровой, Н. Кабдай, К. Абилкира, А. Мырзахмет. Тем не менее, в вышеперечисленных исследованиях природа городской прозы не полностью раскрыта.

Наша цель – продолжать свои исследования в области этой темы и сформулировать единственное значение термина «городская проза» в казахском литературоведении.

Литература

Адилова А.С. Образ «степи», «города» в художественных текстах // Вестник Кокшетауского университета. – 2016. – №2. – С. 11-18.

Амангазыкызы М. Модели города в литературе // Социогуманитарные науки и социальные технологии: перспективы приоритеты и прогнозы: сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции. – Санкт-Петербург: Профессиональная наука, 2019. – С. 15-19.

Белукова В.Б. Экзистенциальные мотивы в городской прозе Юрия Карабчиевского // Вестник МГОУ. Серия: Русская филология. – 2015. – №6. – С. 75-80.

Бокей О. Произведения. Повести. – Алматы: «Ел-шежіре», – 2013. – Т.3. – С. 384.

Григорьева Л.П. О петербургской составляющей городского текста Д. Кузнецова // Cuadernos de Rusìstica Espaῆola. – 2011. – N^{0} 7. – С. 187-192.

Жарылгапов, Ж.Ж. Образ города в современной казахской прозе // Вестник Карагандинского университета. Серия «Филология». – 2019. – №1 (93). – С. 30-37.

Завер Т.В. Дом и бездомье героев русской городской прозы 2-ой половины ХХ века: дис. ... канд. филол. наук. – Архангельск, 2015. – Режим доступа: www.dslib.net> russkaja-literatura

Завер Т.В. Дом и бездомье героев русской городской прозы 2-ой половины ХХ века / автореферат дис. канд. филол. наук. – Архангельск, 2015. – С. 23. – Режим доступа: https://narfu.ru

Завер Т.В. Смерть дома в русской городской прозе 60-70-х годов ХХ века // Вестник Северного (Арктического) федерального университета. Серия: Гуманитарные и социальные науки. – 2015 (3). – С. 76-80.

Крикливец Е.В. Бездомность как социальная и экзистенциальная трагедия в прозе В. Астафьева и В.Козько // Ученые записки. – 2014. – Том 17.

Меркулова А.С. Миф о городе в современной русской прозе: романы Д. Липскерова «Сорок лет Чанчжоэ» и Ю. Буйды «Город Палачей»«: дис. ... канд. филол. наук. – Москва, 2006. – Режим доступа: https://www.dissercat.com> content

Шаравин А.В. Городская проза 70-80 – х гг. ХХ в.: дис. ... доктор. филол. наук. – Брянск: Изд-во Брянского ун-та, 2001. – Режим доступа: https://www.dissercat.com>

Атажахова Сайхат Туркубиевна
Адыгейский республиканский институт
гуманитарных исследований им. Т.М. Керашева,
Майкоп, Россия
Atazhakhova Saykhat Turkubievna
Adyghe Republican Institute
for Humanitarian Studies n.a. T.M. Kerasheva,
Maykop, Russia

ЭКОЛОГИЯ АДЫГЕЙСКОГО ЯЗЫКА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ ECOLOGY OF THE ADYGHE LANGUAGE IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Аннотация. *В данной статье рассматривается проблема сохранения и функционирования адыгейского языка в условиях глобализации. Функционирование языка заключается в образовании из его элементов различного рода конкретных систем, выражающих, хранящих и несущих информацию. Язык – это совершенная система, он устроен по своим внутренним законам, в нем есть механизмы самопополнения, самоочищения, самообновления. Появление нового элемента в языке, так или иначе, опосредовано нуждами коммуникации. Языковые новации становятся неизбежными, когда представляемые языком возможности для инициативы говорящих исчерпываются. Внутренние законы являются сдерживающим фактором, позволяющим языку сохранить необходимую статичность.*

Annotation. *This article discusses the problem of the conservation and functioning of the Adyghe language in the context of globalization. The functioning of a language consists in the formation from its elements of various kinds of specific systems that express, store and carry information. Language is a perfect system, it is structured according to its internal laws, it has mechanisms of self-completion, self-purification, and self-renewal. The emergence of a new element in language is somehow mediated by the needs of communication. Linguistic innovations become inevitable when the opportunities presented by the language for the initiative of speakers are exhausted. Internal laws are a deterrent, allowing the language to maintain the necessary static.*

Ключевые слова: *этнокультурная информация, эквиваленты, системность языка, диалекты, неологизмы, адыгейский язык.*

Keywords: *ethnocultural information, equivalents, systematic language, dialects, neologisms, the Adyghe language.*

Культура народа вербализуется в языке, именно язык аккумулирует ключевые концепты культуры, транслируя их в знаковом воплощении – словах.

Говоря об экологических возможностях языка, мы говорим о его экологической функции, которая проявляется не только в тщательном хранении этнокультурной информации, передаче её потомкам, но и, что особенно важно, в духовном воздействии на тех, кто с этой информацией соприкасается. В этой функции сосредоточена вся ценность – фольклорного, диалектного,

художественного – слова, несущего через века высокую культуру духа, выраженную в лучших качествах каждого человека.

Многовековому сохранению этнокультурной информации в «экологически чистой среде» способствует системность языка и его самоорганизующийся характер [Берталанфи, 1969; Блауберг, 1997], проявляющиеся, в частности, в строгой организации его лексико-семантического пространства и чёткой регуляции процессов в конкретных лексико-семантических группах.

Отметим, что этнокультурная информация адыгейского языка хранится в разных источниках: фольклоре, говорах, памятниках письменности. Такая дистрибуция лексико-семантической системы языка сохраняет как исторические «вехи» слова, так и его семантический и духовный потенциал.

Устное народное творчество и диалекты адыгейского языка отличает значительный пласт устойчивых выражений – ценнейших «слитков» мысли, духа и опыта многих поколений. Письменная фиксация этнокультурной информации обеспечивает ей длительное существование.

Существуют различные средства обогащения языка. Часть из них, отражая внутренние возможности языка, относятся к числу специфических, уникальных. Универсальным же для всех языков мира, независимо от типологических различий является заимствование.

Следует отметить, что нет ни одного языка, который был бы свободен от чужеродных элементов; можно говорить лишь о разной степени проникновения иноязычных элементов в разные языки.

В настоящее время взаимосвязь народов и языков беспрестанно усиливается. Усиление связей обуславливает приток все новых слов-терминов из других языков. А это, как очевидно сопровождается исчезновением или оттеснением некоторых терминов, которые больше не отражают современный уровень развития науки.

Как отмечают многие исследователи, значительное количество заимствованных слов и терминов не говорит о бедности словообразовательных средств или лексического фонда какого-либо языка, а прежде всего, свидетельствует о широких и культурных контактах народа, говорящего на этом языке с иноязычными народами. И наоборот, сравнительно ограниченное количество заимствований вовсе не является показателем высокого развития языка. Как нам известно, язык – явление социальное. Им нельзя овладеть без общения с другими людьми. Хотя процесс социализации в значительной мере основан на имитации жестов – кивков, манеры улыбаться, – язык служит основным средством передачи культуры. Другой важной чертой является то, что на родном языке практически невозможно разучиться говорить, если его основной словарный запас, правила речи и структуры усвоены в возрасте от трех до десяти лет, хотя не исключено, что многие другие аспекты опыта человека могут быть полностью забыты.

Глубокие исторические связи адыгейского народа с арабским, персидским, латинским и русским народами оставили заметный след в языке, существенно повлияв на его лексический состав. Заимствованными остаются термины, не имеющие адыгейских эквивалентов.

Нельзя сказать, что язык наш не пытался создать эквиваленты заимствованным словам. Пытался, конечно. Например, холодильник «гъэучIыIалъ», светофор «нэфрыгъуаз», акробат «кIэпсэрышъу», равновесие «зэпэщэчыныгъ» и т.д.

Языковые факты свидетельствуют о том, что на самом фундаментальном уровне заложена способность к самосохранению языка, выражающаяся в его самоорганизации: в распределении по разным источникам фрагментов лексико-семантической системы, в устойчивости основного словарного фонда, в замкнутости лексико-семантической системы языка и её подсистем, в регуляции степени их проницаемости, в непрерывной генерации лексических единиц и их обновлении.

Говоря о системности языка как способе сохранения слова и его семантики, нельзя не выделить такую систему, как устойчивый словарный фонд адыгейского языка, который связывает прошлое и настоящее, передаёт культурные традиции адыгейского народа и исторические черты адыгейского языка. Устойчивость базисной лексики адыгейского языка обеспечивается самим языком, благодаря чему утверждается его имманентный, а значит, независимый характер.

Однако в современном мире для экологии языка, а значит, для экологии общества, в котором он функционирует, недостаточно усилий только со стороны языка как самоорганизующейся системы. Золотой фонд адыгейской культуры, представленный устным народным творчеством и классической литературой, являвшимися на протяжении веков базой нравственного воспитания новых поколений, в настоящее время не выполняет своей конститутивной функции.

Снижение интереса к чтению именно классической адыгейской литературы, незнание истинной истории своей страны, так необходимой для осмысленного чтения, нерегулируемые и нередко навязываемые потоки информации, не способствующей формированию нравственных качеств подрастающего поколения, резкое падение нравов – всё это ведёт к искажению и разрушению исторической памяти, снижению патриотического настроя в обществе, а значит, к снижению уровня общей и языковой культуры. Справедливо отмечает О.Б. Сиротинина, что «широкая начитанность и сама привычка к чтению настоящей художественной литературы развивают в человеке чувство языка, а чтение текстов разных типов приводит к осознанию разных типов использования русского языка в разных ситуациях, вырабатывает навыки самоконтроля своей речи, неудовлетворительности ею, стремление к ее самосовершенствованию» [Сиротинина,1997: 9].

В соответствии с теорией «экологии языка» анализ функционального состояния языка дает возможность определить «статус языка в типологии

экологической классификации», выяснить, «на каком уровне развития находится данный язык, в каком направлении он развивается по сравнению с другими языками» [Бадмаевой, Богрдановой и др. 2006: 38-39].

Сегодняшнее состояние языка лингвистам, на наш взгляд, представляется как сложная структура, в которой пересекаются, наслаиваются друг на друга, сосуществуют языковые структуры самых разных исторических стадий развития языка, вплоть до праязыка и языка неологизмов. В этом плане особо хочется отметить высказывание Ф. Соссюра: «Подобному тому, как по краям ледников можно наблюдать морены, так и всякий язык являет собой некоторым образом картину поразительного скопления всяких предметов, которые тащит за собой на протяжении веков». Несомненно, ничто не проходит бесследно. Справедливо отмечает З.М. Габуниа, что «след от прошедшего скрыт в сложных эволюционных структурах как некий незаметный фон. Так же и следы будущего (асимптотики, цели развития) присутствуют в среде уже сегодня как зародыши еще не ставшего, неразвитого» [Габуниа, 2011: 171].

В заключение отметим, что в РА за последние 3-4 года более активно стали вести работу по повышению роли семьи в сохранении этнокультурных ценностей, национального самосознания молодого поколения, без чего не представляется возможным дальнейшее развитие накопленного предшествующим поколениями опыта. Правительство РА предпринимает серьёзные шаги по преодолению кризиса духовной культуры. Значимость происходящих событий, которые определят будущее республики, требует от каждого из нас личного вклада.

Литература

1. Берталанфи Л фон. Общая теория систем – критический обзор // Исследования по общей теории систем. М.: Прогресс, 1969. – С. 23-82.

2. Блауберг И.В. Проблема целостности и системный подход. М.: Эдиториал УРСС, 1997. – 448с.

3. Габуниа З.М. Малочисленные языки и ноосфера как взаимосвязанные проблемы // Языковая ситуация в многоязычной поликультурной среде и проблемы сохранения и развития языков и литератур народов Северного Кавказа: Материалы Всероссийской научной конференции в 2 частях. Часть 1. – Карачаевск: КЧГУ, 2011. – 436 с.

4. Мир языков. Обзор языков мира. Перевод с английского и ред. Н.С. Бадмаевой, Т.Н. Богрдановой, В.И. Колодько, Б.Э. Корнусовой. Элиста, 2006. – 440 с.

5. Сиротинина О.Б. Языковая личность и факторы, влияющие на ее становление// Термин и слово. – Нижний Новгород, 1997. – С.7-12.

Афанасьева Лира Аркадьевна
Стерлитамакский филиал Башкирского государственного университета
Стерлитамак, Россия
Afanasyeva Lira Arkadyevna
Sterlitamaksky branch of the Bashkir state University
Sterlitamak, Russia

ПРИЧИТАНИЕ НЕВЕСТЫ (ПО МАТЕРИАЛАМ СВАДЕБНОЙ ОБРЯДНОСТИ ЧУВАШЕЙ РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН) (ПУШКĂРТ РЕСПУБЛИКИНЧИ ЧĂВАШСЕН ТУЙ ЙĂЛИ-ЙĔРКИ МАТЕРИАЛĔ ТĂРĂХ)

Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта №19-012-00498\19

Аннотация. *В данной статье рассматривается один из этатов свадебной обрядности – причитание невесты. Нами отмечены ритуальные значения причитания в каждом в обрядовом акте. В песнях-плачах раскрыты переживание и чувства невесты, характер и место исполнения причети и поэтичность текста причитаний.*

Abstract. *The article deals with one of the aspects of wedding ceremony-the lamentation of the bride. We have noted the ritual meanings of lamentation in each ritual act. The songs-lamentations reveal the experience and feelings of the bride, the nature and place of execution of the lamentations and the poetry of the text of the lamentations.*

Ключевые слова: *чувашская свадьба, чуваши Республики Башкортостан, обряд, плач невесты, причитание.*

Keywords: *Chuvash wedding, Chuvash Republic of Bashkortostan, ceremony, bride's crying, lamentation.*

Хĕр йĕррисем (хяхлевĕсем) – туй юррисен ушкăнĕнче чи хурлăхлисем. Унта хĕр хăйне вăхăтсăр е юратман зынна качча панăшăн, тăвансемпе ашшĕ-амăшĕнчен, зуралса яснĕ кил-зуртран, тус-тантăшран уйрăлнăшăн, зичютра пурăнма тивнĕшĕн хурланса юрлать, ашшĕ-амăшĕ патĕнчи пурнăçа ырлать, зичют килĕнчи пурнăçа йывăр та тертлĕ туса сăнлать. Пулас упăшкине вăл хăйне этем вырăнне хурса хисеплеме ыйтать [Одюков, 1978: 11].

Иртнĕ ĕмĕрĕн 50-60-мĕш зулсенче хĕр хяхлевне илтме пултарнă пулсан, хальхи вăхăтра хĕр йĕрри йĕрсе каякан зук. Пушкăрт чăваш калаçăвĕнче *хĕр хяхĕм* (Зтер.: Ишп.)*, хĕр йĕрри* (Давл.: Ч.-Ник.; Пиш.: Зир.; Иш.: Вас.), *хĕр хяхлевĕ* (Куюрг.: Павл.)тĕл пулать. Енчен те хĕре вăрласа туй тунă пулсан пĕркенчĕк айĕнче ларса хĕр йĕрри йĕме юраман.

Хĕр йĕррине йĕрес йĕрке хăй пулнă. Ыран туй пузлас тенĕ кун хĕр килĕнче ирпе ирех хĕр мунчи хутса пултараззĕ. Унта качча каяс хĕрпе хĕр зуммисем хăйсем кăна кĕрсе тухаззĕ. Мунча кĕрсе тухнă çĕре хĕр килĕнче хурăнташĕ-

тăванĕсем пухăназзĕ те хĕре пуз заптарса пехиллеззĕ, инкĕшĕ ăна хĕр йĕртме кĕлете илсе тухать.Кĕлетре инкĕшĕ хĕре тумлантарать. Зине хĕр зынла кĕпе, пузне тухья, урине чакчур пушмак тăхăнтартать, чĕрзитти закать, сарă çыхать [Тукташ, дата обращения: 24.09.19]. Пушкăрт чăвашĕсем качча каякан хĕре йĕлен е касакки тăхăнтартнă. Касакки зинчен пизиххи зыхса янă (Куюрг.: Кр.-Ил.). Хĕре тумлантарсан «хĕр йĕртме» лартаззĕ.

Хĕре пяртре йĕртнĕ чухне тĕпеле чаршав караззĕ. Ашшĕ-амăшне тула кăларса яраззĕ [Тимофеев, 2002: 171]. Хĕре тумлантарсан вăйăçă хĕр йĕрри земми калама пузлать, инкĕшĕ хĕр зине пĕркенчĕк уртса ярать. Пĕркĕнчĕк вĕзне хĕреслĕ тенкĕ зыхса хурать [Афанасьева, 2017: 302]. Федоровка районĕнчи Урал ялта пяртĕмне апат лартса парлă пурăнакан ватă çын хĕре пĕркенчĕк пĕркентернĕ (Фед.: Ур.). Хĕрĕ пĕркенесшĕн мар пек пулса визĕ хутчен пĕркенчĕкне сире-сире ярать. Юлашкинчен инкĕшĕ хĕре пĕркенчĕк айне лартать те кĕмĕл шăнкăрав зине эрех ярса парать, хĕре йĕме вĕрентет. Визĕ завра инкĕшĕ юрласа панă хыççăн хĕр хăй тĕллĕнех йĕме пикенет. Малтан ялта кам хăй ĕмĕрне тикĕс тăрса, арлă-арăмлă лайăх пурăнса ирттерекенсене, пуян та муллă пулма пĕр-пĕр пуянăн ятне асăназзĕ [Туй йăли-йĕрки, дата обращения: 20.09.19]. Сăмахран:

Пиччезĕмех, Ванюшке пичче,
Сан пек лайăх пуласчĕ,
Сан пек лайăх пуласчĕ.
Эсĕ тытнă мулсене,
Эсĕ тытнă мулсене,
Мана та тытма зиринччĕ.

(ПР, Пишпялек районĕ, Пăслăк ялĕ, Афанасьева Е.В. (1903 з. зуралнă), Егоров В.И. 1975 з. зырса илнĕ. ЧПГĂИ архивĕ).

Хĕр инкĕшĕ йĕрсе парсан хĕр малалла пузне хĕвеле ункай завăра-завăра йĕме пузлать (Фед.: Ур.). Литература çăлкузĕсем тата информаторсем палăртнă тăрăх ытларах хĕре инкĕшĕ тумлантарать. Закна хĕр хяхлевĕ те зирĕплетсе парать:

Инкезĕмех – инкезĕм,
Пузри тухьяна илтĕн-те,
Пузри тухьяна илтĕн-те,
Шурă сурпан хураттăн.
Шурă сурпан зийĕне
Тенкĕ-хушпу тăхăнтартрăн.
Тенкĕхушшпу тăхăнтартса,
Атте-аннерен уйăртăн.
Атте-аннерен уйăрса,
Çичĕ-ют земье тăватн-и?

(ПР, Пишпялек районĕ, Пăслăк ялĕ, Афанасьева Е.В. (1903 з. зуралнă), Егоров В.И. 1975 з. зырса илнĕ. ЧПГĂИ архивĕ).

Мамăк минтер пит земзе,
Шур пĕркенчĕк хĕрри хĕрлĕ

Ан хур, инке, эп ларам,

Ан вит, инке, эп йĕрмеп.

(ПР, Ермеккей районĕ, Эрехĕрри ялĕ, Зарянова Р.М. (1939 з. зуралнӑ), Афанасьева Л.А. 2019 з. зырса илнĕ).

Хĕр йĕрсе ларнӑ чух хĕр зумĕсем хĕр зум юрри юрланӑ. Çапла хĕр туйне пузласа яраззĕ.Хĕр пĕркенчĕк айĕнче сулӑна-сулӑна хяхлет. Кĕлетрен илсе тухнӑ чух хĕр зуммисем ӑна икĕ енчен завӑтса пыраззĕ. Пярте кĕрсен хĕр тӑванĕсене йĕркерен асӑна-асӑна йĕрет, сĕтел пузĕнче сӑра курки тытса ларакан ашшĕпе-амӑшне пуз запать. Вара хĕре кӑмӑка умне чаршав хызне кĕртсе лартаззĕ. Вӑл ашшĕ-амӑшне япкелесе йĕрет:

Аттезĕмех-аттезĕм,

Мана ӑсатса мĕн илтĕр?

Манасутсамĕнилтĕр,

Тур урхамахилтĕр-и?

Малтиурипечавать,

Ылтӑн купа тӑвать-и?

Кайриурипечавать,

Кĕмĕл купа тӑвать-и?

Хяривĕзнесиллесе,

Пӑхӑр купа тӑвать-и?

(ПР, Пишпялекрайонĕ, Пӑслӑкялĕ, Афанасьева Е.В. (1903 з. зуралнӑ), Егоров В.И. 1975 з. зырсаилнĕ. ЧПГӐИ архивĕ).

Ах, аттезĕм, аттезĕм,

Хапха умне юр зунӑ.

Кĕрезепе хырмасан,

Шӑпӑрпала шӑлмасан,

Хĕлле зунӑ шурӑ юр

Зулла та каймĕ, терĕн-ши?

Ах, аттезĕм, аттезĕм,

Кунтан кӑçал каймасн,

Ĕмĕр каймĕ терĕн-им?

(ПР, Пишпялек районĕ, Кистенлĕ ялĕ, Яковлева Е. (1931 з. зуралнӑ), Кулякова О.П. 2003 зулта зырса илнĕ).

Ах, аттезĕм, аттезĕм,

Кӑçал паман пулсассӑн,

Нумай зийĕ, терĕн-им?

Сахал ĕзлĕ, терĕн-им?

(ПР, Пишпялек районĕ, Пӑслӑк ялĕ, Степанова Л.Е. (1947 з. зуралнӑ), Степанова Л.В. 2017 з. зырса илнĕ).

Малалла хĕр амӑшне те япкелесе илет. Ĕзлеме тӑрсан хĕрĕ пулмасан тӑван амӑшне йывӑр килĕ.

Ах, аннезĕм, аннезĕм,

Шыва кайма тăрсассăн,
Кĕвенте ăçта тейĕн-ха.
Йывăр ĕзсем пузлансан,
Ача ăçта тейĕн-ха.

(ПР, Пишпялек районĕ, Пăслăк ялĕ, Степанова Л.Е. (1947 з. зуралнă), Степанова Л.В. 2017 з. зырса илнĕ).

Пурте чупса кĕрĕн те,
Тĕпелĕн-алăкăн пăхкалăн.
Сана пулăшас хĕря зук,
Эсĕ кĕтсе илес хĕря зук.

(ПР, Пишпялек районĕ, Кистенлĕ ялĕ, Яковлева Е. (1931 з. зуралнă), Кулякова О.П. 2003 з. зырса илнĕ).

Авал чăвашсем хăйсен хĕрĕсене 23-30 зулта качча панă, мĕншĕн тесен килте ĕзлекен кирлĕ пулнă. Унсăр пузне аслă хĕрĕн мул-тупра тени те чылай пузтарăннă. Каччăна 15-16 авлантарнă, хăйĕнчен аслăрах хĕре илсе пама тăрăшнă.

Качча каякан хĕр аппăшне асăнса хяхлени:

Ах, аппаçăм, аппаçăм,
Кăçал утă çулнă чух,
Манăн зава зутăччĕ.
Ах, аппаçăм, аппаçăм,
Зынсен зави зуталчĕ,
Зантан асна илĕн-ха.

(ПР, Ермеккей районĕ, Эрехĕрри ялĕ, Зарянова Р.М. (1939 з. зуралнă), Афанасьева Л.А. 2019 з. зырса илнĕ).

Зав хушăрах зичĕ ютра телей пулмасан аппăшне япкев лекет:

Ах, аппаçăм, аппаçăм,
Эпĕ санран сĕт ыйтрăм,
Сĕт памарăн, шыв патăн.
Эпĕ санран ăс ыйтрăм,
Ăс памарăн, вут патăн.
Закăнтан ырă курмасан,
Ĕмĕр япке аппаçăм.
Закăнта ырă курмасан,
ųпкелетĕп аппаçăм.

(ПР, Ермеккей районĕ, Эрехĕрри ялĕ, Зарянова Р.М. (1939 з. зуралнă), Афанасьева Л.А. 2019 з. зырса илнĕ).

Малалла шăпăрçă кĕвĕ каласа хĕр йĕртсе зярет. Хĕрпе пĕрле ун пиччĕшĕ пулать. Вăл хĕр тăванĕсем патĕнче хяхлесе зяренĕ чухне хĕре кяме зинчен пярте йăтса кĕрет, пяртрен кяме зине йăтса тухса тăрататать. Хĕр зумĕсенчен пĕри хĕр ларакан минтере йăтса зярет. Килĕсерен зяренĕ чухне малтан хĕре минтер хурса параззĕ. Запла вара качча каякан хĕр ашшĕ-амăшне, пиччĕшĕ-инкĕшне, тустантăшĕсене асăнса «йĕрет».

Хĕр туйĕ хĕр тăванĕсем тăрăх зярет. Пиччĕшĕпе инкĕшĕ патĕнче хĕр вĕсене асăнса йĕрет. Вĕсен тивлечĕпе качча каякан хĕр телейлĕ пуласшăн:

Хура тутăр кирлĕччĕ,
Варри уйăх кирлĕччĕ.
Эпĕ зичĕ юта тухнă чух,
Манăн пуза чыслама,
Пичче-инке кирлĕччĕ.

(ПР, Ермеккей районĕ, Эрехĕрри ялĕ, Зарянова Р.М. (1939 з. зуралнă), Афанасьева Л.А. 2019 з. зырса илнĕ).

Кашни килĕрен хĕр пехил илмесĕр тухса кайман. Пехил иличчен качча каякан хĕр йĕрет. Хĕре килтенпиччĕшĕ йăтса тăрантас е хĕр кями зине тăрататать. Хĕр кяме зинче тăрса пырать. Ун зумĕнче хĕр зуммисем пулаззĕ. Информаторсем пĕлтернĕ тăрăх хĕр лаша тилхепине тытса пырать, ухăна-ухăна юрласа «йĕрет»:

Çăлтăр хушка зярен ут,
Çăварни чупма тухрăр-им?
Шур пĕркенчĕк пĕркентерсе
Урам кăтартма тухрăр-и?

(ПР, Пишпялек районĕ, Пăслăк ялĕ, Степанова Л.Е. (1947 з. зуралнă), Степанова Л.В. 2017 з. зырса илнĕ).

Хĕр зуммисем аппăшне мухтаса та ырласа, йыснăшне хурласа туй юррисем юрласа пыраззĕ. Хĕрĕ вĕсен хушшинче «йĕрсе» пырать. Хăйĕн йĕрринче вăл хĕр ĕмĕрне мухтать, малашнехи зинчен шухăшлать [3, с. 171]. Зичĕ ютри пурнăç пыл та зу пулмассине хĕр пĕлет. Завăнпа ют килти пурнăç мĕнлерех йĕркеленсе каясси пирки те хуйхăрать:

Зичĕ ютăн килĕнче,
Татăлса йĕрет хĕрача.
Тем чуль татăлса йĕрсен те,
Хутне кĕрес зынни зук.

(ПР, Пишпялек районĕ, Кистенлĕ ялĕ, Яковлева Е. (1931 з. зуралнă), Кулякова О.П. 2003 з. зырса илнĕ).

Авал евчĕ ярса хĕре килĕшнĕ-зуразнă. Ашшĕ-амăшĕн кăмăлне завăрасси евчĕрен килнĕ. Чылай хĕр кăмăлне хирĕз пулса ашшĕ-амăшĕ юратман зынна качча пани те пулнă. Хĕр йĕрринче качча каякан хĕр евче япкелесе те илет:

Ах, аппаçăм, евчĕ аппа,
Кунтан ырă курсассăн,
Виз кунлăха япкев сана.
Кунтан ырă курмасан,
Ĕмĕрлĕхе япкев сана.

(ПР, Пишпялек районĕ, Пăслăк ялĕ, Степанова Л.Е. (1947 з. зуралнă), Степанова Л.В. 2017 з. зырса илнĕ).

Запла вара тарантас е кяме зинче ял йĕри-тавра завăрăнса зяренĕ хыççăн хĕр пуз сырмалликиле (ытларах вăй килли пулать) е евчĕкилне «хĕр йĕрри» йĕрсе

пырса кĕрет. Евчĕ килне зитсен хĕре каллех тĕпеле чаршав хызне кĕртсе лартаззĕ. Ыттисем ташлаззĕ-юрлаззĕ. Закăн хыззăн хĕр енчисем хĕрĕн ашшĕ килне кайса каччă енчи туй арăмĕсемпе тавлашса пулас йыснăшне хурласа такмаксем заптараззĕ. Зав вăхăтра евчĕ килĕнче ларакан хĕр йĕмесĕр ларать. Запла хĕр енчисем каччă енчисене хурласа-тиркесе визĕ хутчен юрласан,хăта килĕнчен арзын туйĕ евчĕ килне хĕр илме килет. Хĕр зуммисемпе хĕр крыльца зине тухса тăраззĕ. Хĕрсем каччă енчисене укза памасăр ирттермеззĕ. Укза парсан тин кĕртеззĕ. Закăн хыззăн хĕрĕ татах чаршав хызне кĕрсе ларать те хĕр йĕрри йĕрет. Туй халăхĕ ташласа-юрласан сĕтел зине шярпе антарса лартаззĕ. Хĕр «йĕме» чарăнать, туй халăхĕ юрласа ларать [Тимофеев,2002: 172]. «Вăйă киллинчен» хĕре ашшĕ килне илсе каяззĕ те ашшĕ-амăшĕ пехил парать.

Хĕр ашшĕ-амăш килĕнчен тухса кайнă чух та йĕрет:

Ах, аннезĕм, аннезĕм,
Алăк тытки тимĕртен.
Тилмĕрĕн те эп пулмăп.
Чяречe тăрри чĕнтĕрлĕ,
Чĕнĕн-чĕнĕн эп пулмăп.

(ПР, Пишпялек районĕ, Пăслăк ялĕ, Степанова Л.Е. (1947 з. зуралнă), Степанова Л.В. 2017 з. зырса илнĕ).

Хĕре пяртрен хĕрĕн пиччĕшĕ йатса тухать. Хĕр запла юрлать:

Ах, пиччезĕм, пиччезĕм,
Урана зĕре ан лектер.
Ури хура тейĕзĕ,
Пуза зяле ан лектер,
Пузĕ хура тейĕзĕ.

(ПР, Пишпялек районĕ, Пăслăк ялĕ, Степанова Л.Е. (1947 з. зуралнă), Степанова Л.В. 2017 з. зырса илнĕ).

Хĕрĕ каяс темеср алăк суллинче ярса тытать. Пиччĕшĕ визĕ хут вĕзертсен, хĕр аллине алăк суллинчен илет.

Паллах, хĕр ашшĕ-амăш килĕнче тăванĕсен хяттинче пурăннă. Çичĕ ютра ун хутне кĕрекен зынни те – упăшки. Завна май хĕр хăйĕн мăшăрĕнче шанчăкпа хятлĕх курать:

Шăпăрçă пичче чарăн-ха,
Зичĕ ют ачи килнĕ чух.
Кил-ха тантăш кунтарах,
Тăр-ха тантăшман ума.
Савса илен пулсассăн,
Пузна тайса итлесе тăр.
Савса илместĕн пулсассăн,
Пузна чиксе итлесе тăр.

(ПР, Ермеккей районĕ, Эрехĕрри ялĕ, Зарянова Р.М. (1939 з. зуралнă), Афанасьева Л.А. 2019 з. зырса илнĕ).

Хĕр хуняшшĕ килне пырса кĕрсен «йĕме» чарăнать. Запах та, хĕрĕ пярте кĕрсен хуняшшĕпе хунямăшне асăнса йĕрсе илет:

«Пăятамзăм, хузазăм!
Хуза тума илнĕ пулсан,
Хуза зăпати закса хур;
Хăрхăн тума илнĕ пулсан,
Хăрхăн зăпати туса хур.
Пăянамзăм, пикезĕм!
Пике тумаилнĕпулсан,
Пике сурпантусахур;
Хăрхăнтумаилнĕпулсан,
Хăрхăнсурпантусахур», –
тет. Завнакăнайĕрет [Тимофеев, 2002: 174].

Хĕрзуммисемзаввăхăтраяшказакса салма пĕзереззĕ – «зĕнĕзынсалми». Авалпялемĕкчяклесезисензĕнĕзынхăйхыççăнкилнĕтăванĕсенеасăна-асăнайĕрсеăсатнă.

Литература

1. Афанасьева Л.А. Названия женских украшений (на материале чувашских свадебных песен Республики Башкортостан) // Научный журнал «Доклады Башкирского университета». 2017. – Т.2. – №2. – С. 298-304.
2. Одюков И.И. Чăвашхалăх лирики (сăвă-юрăсăнарлăхĕ): вĕренӳпособийĕ. Шупашкар: Чăвашпатшалăхун-чĕ, 1978. – 97 с.
3. Тимофеев Г.Т. Тăхăрьял (Девятиселье): Этнографические очерки, фольклорные материалы, дневниковые записи, письма и воспоминания / Сост. А.В. Васильев (Васан), В.П. Станьял. Чебоксары, 2002. – 431 с.
4. Туй йăли-йĕркисем (Э. Патмархатĕрленĕ) [электронный ресурс]. URL: http: // bogurdany. ucoz. ru /index/chavash_ tuje_ chavash_ jali_jerkipe_irtterne_tuj_ku_stranica_cinche_ehsir_chavash_tujepe_pallashma_pultarata/ 0-28 (дата обращения 20.09.19)
5. Тукташ И. Авалхи чăваш туйĕ [электронный ресурс]. URL: https:// www.chuvash.org/ (дата обращения: 24.09.19).

Кĕскетясем

Давл.: Ч.-Ник. – ПР, Давлекан районĕ, Чуюнчă-Николаевка ялĕ.
Иш.: Вас. – Ишимбай районĕ, Васильевка (Йĕкенпуз)ялĕ.
Куюрг.: Павл. – ПР, Куюргазă районĕ, Павловка (Шурă Эмекез) ялĕ.
Куюрг.: Кр.-Ил. – ПР, Куюргазă районĕ, Кривля-Илюшкино (Кривле-Илюшке) ялĕ.
Пиш.: Зир. – ПР, Пишпялек районĕ Зириклы (Зирĕклĕ) ялĕ.
Зтер.: Ишп. – ПР, Зтерлĕ районĕ, Ишпарсово (Ямансас) ялĕ.
Фед.: Ур. – ПР, Федоровка районĕ, Урал (Новоселка) ялĕ.
ЧПГĂИ – Чăваш патшалăх гуманитари ăслăлăхĕсен институчĕ. Отд.III, ед.хр.2856, инв.№9295.

Ахметова Бигайша Зейнулльевна
Костанайский государственный университет им.А. Байтурсынова
Костанай, Казахстан
Akhmetova Bigaysha Zeinullievna
Kostanay State University named after A. Baitursynov
Kostanay, Kazakhstan
Дускенова Динара Оразалиевна
Костанайский государственный университет им. А. Байтурсынова
Костанай, Казахстан
Duskenova Dinara Orazalievna
Kostanay State University named after A. Baitursynov
Kostanay, Kazakhstan

О ЗВУКОВОЙ СТРУКТУРЕ РУССКОЙ РАЗГОВОРНОЙ РЕЧИ НА ТЕРРИТОРИИ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА
ABOUT SOUND STRUCTURE OF RUSSIAN COLLOQUIAL SPEECH IN THE TERRITORY OF NOTHERN KAZAKHSTAN

Аннотация. *Субстратные явления тюркского происхождения в Костанайской области прослеживаются в особенностях местных нерусских языков, способствовавших возникновению и сохранению в русской разговорной речи специфических черт.*

Annotation**.** *The Russian dialects of Kostanay oblast being under conditions of foreign surrounding are changed in someway. In linguistic relation Turkic pronunciation turned out as a number of substrate phenomena in the system of the phonemes.*

Ключевые слова. *Система согласных, языковые особенности, фонемы, двуязычие.*

Keywords. *The system of consonants, language features, phonemes, bilingualism.*

В разговорной речи исследуемой территории фонема /о/ между твердыми согласными (чаще в соседстве с губными или заднеязычными согласными) может приобретать более закрытый оттенок и выступать в разновидности $\underline{о^у}$. Например, мо^{у}рок «пасмурная погода, мо^{у}креть «сырость, грязь, слякоть», ко^{у}ршын, ко^{у}фшынки, засо^{у}л, доро^{у}жной.

/о/ с усиленной лабиализацией (о) в речи Костанайской области могло быть унаследованным от переселенцев из Пермской и Вятской губерний: в пермских и вятских говорах также фиксируется описываемое явление, о «резком переходе /о/ в /у/… («вусемь» вм. «восемь», «уй – ты» вм. «ой – ты») Смолякова Л.П. отмечает изменение /о/, выражающееся в усилении лабиализации и приобретении этим звуком более закрытого характера звучания в соседстве с губным или заднеязычным согласным [Блинова, 2005: 15].

Однако закрепиться, удержаться (если не зародиться) описываемое явление в разговорной речи могло в связи с влиянием иноязычной среды. Дело в том, что в русской речи местного казахского населения очень часто на месте русского [о]

выступает [у]: кулуби «голуби», палушына «положена», карува, прумысла «промысел», морусит «морозит». В письменной речи школьников-казахов начальной школы в д. Пресногорьковка наблюдается ошибочное написание «у» на месте «о»: слун, калхус (1 класс), на пулке, забутился (2 класс), свуй, скурый (3 класс), брунзовый, ветерук (4 класс). Подобное явление в русской речи у казахов старшего поколения также можно отметить: лутка «лодка», мушыт «может», бульнис «больница», нуски «носки», путпол «подвал» и под. Исследуя характер ученических ошибок на уроках русской диктовки в казахской школе № 24 г. Костаная, можно сказать, что по отношению к отдельным гласным наблюдаем тенденцию к обозначению ударяемого о посредством начертания у (избуш'ек «извозчик», глухуй, даругой, па гулму «по голому»…). Эта особенность письма отражает в значительной мере замену в казахском простонародном произношении гласных [о] и [у] русских слов. Переход [о] и [у] в русской речи казахов объясняется тем, что казахский звук [у] по долготе более близок к русскому [о], нежели казахское [о], которое произносится более кратко. Поэтому русский звук [о] и воспринимается в казахской разговорной речи как [у] «хотя по объективным причинам родной язык не может оказать влияние на язык более многочисленного народа, – замечает Л.Х. Даурова, – но речь аборигенов на втором языке, несомненно, испытывает большое влияние родного языка» [Выготский, 1993: 31].

Фонемы /ф/, /ф'/ произносятся не только в слабой позиции, как результат оглушения (пудофка, напраф' и под.), но и как самостоятельные фонемы: форточ'ку, фальшиву, фактура, форфорова, фасон и под. Однако еще нередко встречаются случаи, когда фонема, соответствующая общерусской фонеме /ф/, выступает в фонетически не обусловленных вариантах: /ф/ и /х/ или /п/. Например: проф'ет'ила (плат'е фс'о проф'ет'ила) – прор'ех'ет'ила, Варфалм'ейевка – у Вархалам'ейевны, фантана – ис хантана, фатографы – патографы (и патограпы), фатограф'ейа – потограф'ейа, фан'ера – пан'ера, пан'ерой.

Причиной описываемого явления может быть, по-видимому, то, что в прошлом отсутствовала фонема /ф/; но сохранение фонетически не обусловленных вариантов /х/ и /п/ в изучаемой речи можно объяснить влиянием окружающих тюркских диалектов.

Система согласных казахского языка отличается от системы согласных казахского литературного языка полным отсутствием фонемы /ф/ [Выготский, 1993:89]. Согласный [ф] в арабских, персидских и русских заимствованиях заменяется согласным [п]: п'ерма «ферма», пурашка «фуражка», п'ит'ел «фитиль», спрапка «справка». Заимствование из европейских языков слова типа «фабрика», «фонтан» и под. перешли в казахский литературный язык с сохранением /ф/, но в народном языке мы встречаем замену чуждого [ф] через [п], например, конфеты «кампит»…, фонарь – фонар, панар, ф'ит'ил' – п'ил'т'е. Русское слово лавка (произн. лафка) «лапке».

Языковые особенности местной речи не могли не способствовать продолжительному сохранению фонетически не обусловленных вариантов согласных фонем /ф – х/, /ф – п/. Произношение слов патографы, панера с [п] вместо [ф] в разговорной речи может быть передачей казахского произношения этих слов; в Северном Казахстане в разговорной речи казахского языка эти слова являются русскими заимствованиями и произносятся с согласным [п].

На сохранении и устойчивости фонетически не обусловленного варианта ў неслогового в положении перед гласными в исследуемой местной речи, несомненно, сказалось тюркское влияние. Казахский согласный [в] отличается от соответствующего русского звука местом образования: «звук этот очень близок к южнорусскому билабиальному у̯» [Атабаева, 2012: 56].

В заимствованиях из русского языка согласный [в] заменяется характерным для казахского ў неслоговым: куашн’а «квашня», уадакач’ка «водокачка», канау «канава». На территории Северного Казахстана в русской речи казахов губно-зубной вариант фонемы /в/ еще не усвоен полностью. Поэтому даже в позднейших заимствованиях возможна замена губно-зубного [в] звуками [п], [б] и губно-губным [в] (у), причем условием изменения [в] в [б] является его положение между гласными или сонорными: с’ил’сов’ит // с’ил’сэб’ит «сельсовет», в’ич’ир // б’ич’ир // п’ич’ир «вечер» и под. Для старых заимствований такая замена является закономерностью: исп’ес’ «известь», ч’итауат «счетовод». Отмечены нами случаи смешения [в – б] в ряде словоформ (что было отмечено для иноязычных заимствований в речи казахов): навожано – набожано, на выходной – быходной. Ср. обратную мену [б – в]: боцман – восман (восман – от на пароходе ходил).

В русской речи на территории Северного Казахстана нам встретилось любопытное явление. В слове «километр» в речи носителей архаического слоя говоров наряду с [л] перед гласным [о] может выступать согласный [б]: к’илом’етра – к’ибом’етра, к’илом’етров – к’ибом’етроф. По-видимому, наличие [б] в этом слове было вызвано влиянием русской речи казахского населения. Слово «километр» было заимствовано из русского местного говора, в котором известны к’иwом’етра – к’ивом’етра. В русской же речи казахов, как отмечалось, согласный [в] в позиции между гласными заменяется согласным [б]. Поэтому произношение словоформ кибометра, кибометроф с [б] вместо [л] в местных говорах можно считать передачей казахского произношения этих слов; в русской речи казахов это слово произносится обычно с [б]: к’ибам’итьр, к’ибам’итыран. К характерным ошибочным написаниям в русской речи учащихся-казахов относится написание типа «избушик» – «извозчик», так как в казахском языке встречается произношение [б] со столь слабым смыканием губ, что звук слышится средний между [б] и [в], то есть похожий на тот и другой: сказыват – сказыуат, коровы – короуы – короы.

Соседство тюркского населения, близкие экономические и культурные связи не могли не поддерживать сходные для русского и казахского языков фонетические явления. Часть тюркского населения на данной территории ассимилировались с русскими, и физиолого-акустические особенности тюркского произношения способствовали сохранению или развитию специфических особенностей гласных и согласных в русской разговорной речи. На этом языке отразятся те черты, которые привнесены в него ранее, на стадии двуязычия. Именно на стадии смешанного двуязычия казахи через говоренье на русском языке передавали некоторые фонетические особенности своего родного языка.

В разговорной речи на территории Северного Казахстана в совершенно тождественных позициях встречаются /ц, ч', ш, с, с', з, з'/ и заменяющие их согласные, то есть фонетически не обусловленные варианты.

1. Фонема /ц/ в разговорной речи выступает в виде аффрикаты [ц] и в виде щелевого [с] (с утратой взрывного элемента). Оба варианта являются твердыми согласными: мод'н'ицы – вод'исы, пт'ицы – рукав'исы, по цыфрам – сыфрам, сп'ицы – мат'исы, м'ел'н'ицу – ул'ису (дд. Михайловка, Кособа); в бол'н'ицэ – в бол'н'исэ, процэнт – просэнт (дд. Барвиновка, Сорочинский); п'исм'ицо – пас'м'исо, окол'н'ицой – м'ет'ел'исой, л'ицо – л'исо (дд. Варваровка, Чехова, Б. Дубрава); с'ин'ица – ум'н'иса, гран'ица – кузн'иса (дд. Новопокровка, Варваровка); хл'епцом – столпсом, п'ифса, цэл'на – сэл'на, м'ис'ес, вдов'ец – хл'еб'ес (дд. Карамырза, Святогорка Карасуского района); как п'ишшу н'е изготов'иш хорошо / та н'е шыпко и кат'итса // ковда ч'иташ п'исм'исо йел'е / йел'е // с'ин'ицу в руках говор'ат // м'ет'ел'иса пойот // модн'иса кака нонч'е стала у нас сэл' на д'ен' так и с'ид'ит // ул'ису подм'ел'и бы // колхозн'исэй / дойаркой была в'ет' долго / труд'илас'а хорошо / ударн'исэй была / награды / похвалы им'ейутса // огурсы-то посол // в окнсэ пог'л'ан'-ко // с'ин'иса это // (Афова М.М., д. Западное); п'исм'ицо пр'ишло из г'ерман'ий / жыв'отца н'еплохо в'идат / об'еш'айуца пр'ийехат // ут'ужытца плохо // на хл'еб'ец помажэт // иш сп'иц вз'ал / укол'ица // умн'ица в'ед'// (Кабаева Н.А., д. Усаковка).

Более широко распространено употребление варианта [с] в русской разговорной речи Карабалыкского района и части говоров Карасуского района Костанайской области. В разговорной речи Пресновского района Северо-Казахстанской области преобладает употребление аффрикаты [ц].

2. Фонема /ч'/ в русской разговорной речи выступает в следующих фонетически не обусловленных вариантах:

а) /ш'/ (с утратой взрывного элемента в аффрикате /ч'/): годоч'ик – л'есош'ик (д. Славянский), точ'ит – знаш'ит (д. Карамырза), уч'ила – полуш'ила (д. Новопавловка); куч'ер – куш'ер (д. Койбагор), получ'ал – каш'ал (д. Новопавловка); д'ефш'енк'и (дд. Убаганский, Ломоносовская); дак мы уш вздохнул'и н'емного / фс'у свойу жыс' йа знаш'ит роботала // с'еч'ас в'ит' мало поуч'айу / было хърошо пр'и сов'еч'кой влас'т'и / (д. Койбагор Карасуского района).

б) /ц’/ (или ц”: окуч’ил’и – окуц’ил’и (д. Новопавловка), тогоч’ут – гогоц’ут (д. Святогорка);

в) /с’/: натос’иш (д. Славянский), с’ево (д. Первомайский), окуч’иват – окус’иват (дд. Михайловка, Смирновский), скач’ут – м’ес’ут (дд. Пешковский, Бурли), уч’оных – ус’оных (дд. Михайловка, Славянский), врач’а – врас’а (д. Белоглинка).

Воздействие же речи обрусевших казахов, которые в русской речи передавали [ч’] и [ц] фрикативными [ш’] и [с], послужило дальнейшему развитию данного явления. Как указывалось, очень тесные взаимоотношения русских с тюркским населением приводили к ассимиляции казахов, татар русскими. Так, предки многих стариков (в д. Белоглинке) были татарами. И.А. Забелин, 70 лет, житель д. Белоглинка, рассказывает, что его дед был татарином, а отец русским.

В русской речи казахского населения последовательно наблюдается утрата затвора в аффрикатах [ц] и [ч]: ш’илавек, шуваш; сыфра – с’ифра, кан’ес, уш’ител’н’иса, уш’ит, внушка, на п’еш’к’е, ш’етыр’е, ш’ерт; на ул’ис’е, пшан’иса, ат’ес, ш’ем’ина, шайку, ш’ибаны, ш’ипает, ш’итат, каш’ат, ш’айн’ик’и, уш’еба, с’елый, у сыпл’аток, на ш’ужых, кр’иш’ит, плаш’ит, на крыл’еш’к’е, с’иган’е, свойашн’иса (Молдабаева А.А., д. Карамырза); пшэн’исэй с’ейал’и, с’елым дн’ами, лопатошк’и, с п’еш’к’и, с’ерд’еш’ко (Сыздыкова К.Б., д. Чехова). Ср. также приводимые С.Аманжоловым казахские заимствования из русского языка: оф’исар «офицер», с’ифр «цифра», куп’ес «купец» и др. [Блинова, 2005: 74].

В исследуемой речи фонетически не обусловленный вариант /с’/ также наблюдается преимущественно там, где отмечены следы мягкого цоканья. Наличие [ц”] (согласного, среднего между [ц’] и [ч’], приближающегося к [ч’]) и [ч”] (звука, близкого к [ч’]) в разговорной речи Костанайской области свидетельствует о начавшемся процессе усвоения /ч’/ из литературного языка, причем этот процесс уже зашел достаточно глубоко: число случаев произношения фонемы /ч’/ во много раз превышает по количеству случаи с /ц’/ (ц”) и /с’/.

Литература

Блинова О.И. Народная речевая культура сквозь призму лексикографического текста // Вестник Томск. гос.пед. университета. – Томск, 2005 г.

Выготский С.С. О звуковой структуре слова в русских говорах // Исследования по русской диалектологии. – М., 1993.

Атабаева М. Қазақ тілінің жергілікті ерекшеліктері хақында [Текст] // Қазақ тілі мен әдебиеті. – 2012. – №5. – Б. 3-10.

Журавлева Е.А. Изучение русского языка в новом геополитическом контексте // Вестник КазНУ. Серия филологическая. – Алматы, 2006. – № 8-9 (98-99). – С. 143-148.

Байбулов Ильнар Ильназарович
Башкирский государственный университет
Уфа, Россия
Валиева Гульназ Дауратовна
Башкирский государственный университет
Уфа, Россия
Baibulov Ilnar Ilazarevic
Bashkirstate University
Ufa, Russia
Valieva Gulnaz Duratona
BashkirstateUniversity
Ufa, Russia

ИДЕЙНО-ЭСТЕТИЧЕСКАЯ СТРУКТУРА ПОЭМЫ «ЧЕРНЫЕ ВОДЫ» THE POEM «BLACK WATER»: THE IDEOLOGICAL AND AESTHETIC STRUCTURE

Аннотация. *В статье рассматривается идейно-эстетические особенности поэмы «Черные воды» М. Карима. Дается анализ бессмертия героев и позор трусливых предателей, о героях войны и женщин, работающих в тылу под лозунгом «Все для фронта», и ждавших без единого сомнения с войны своих мужей и сыновей. Подвиг приводит к славе, бессмертию, а трусость – к измене, позору.*

Abstract. *The article deals with the ideological and aesthetic features of the poem «Black waters» by M. Karim. The analysis of immortality of heroes and shame of cowardly traitors, about war heroes and women working in the rear under the slogan «Everything for the front», and waiting without a single doubt from the war for their husbands and sons are given. Feat leads to glory, immortality, and cowardice – to treason, shame.*

Ключевые слова: *поэма, народ, подвиг, бессмертие, Родина.*

Keywords: *poem, the people, the heroism, immortality, homeland.*

Народный поэт Башкортостана Мустай Карим родился в крестьянской семье в деревне Келяш Чишминского района 20 октября 1919 года. В 1941 году окончил Башкирский государственный педагогический институт факультет языка и литературы. С началом Великой Отечественной войны ушел на фронт, на войне служил начальником штаба артиллерии и начальником связи. Тяжело ранен: осколок мины попал в грудь, и чуть не дошел до сердца. Таким образом, осколок чуть ниже сердца прошел и пробил легкое.

Ҡарҙарирер, йылы ел иҫһә,
Ҡарҙаркитепбарыр, яҙ килһә;
Бәлки, үсем кәмер дошманға,
Тәнемдәге тимер ireһә.
Унтуғыҙ йыл әрне йул яра,
Өсөнсө көн тоташ ҡар яуа [3, с.2].

Некоторое время побывав в госпитале, снова отправился на фронт. Работал корреспондентом газеты на фронте до Великой Победы. После войны начал заниматься творчеством и общественной работой. Великий поэт сочиняет свои первые стихотворения еще в 1930-е годы: в 1938 году был опубликован первый сборник стихов «Отряд тронулся»: в 1941 году вышла книга стихов «Весенние голоса». Всего изданы более 100 книг поэзии и прозы, включая 10 пьес. С 1940 года Мустай Карим −Член Союза писателей СССР. С 1951 по 1962 годы поэт − Председатель правления Союза писателей Башкортостана.

Произведения Мустая Карима переведены на несколько десятков языков. Он скончался в Уфе 21 сентября 2005 года. Похоронен на мусульманском кладбище.

Поэма «Черные воды» написана в 1960-е годы, таким образом, поэт вновь вернулся к теме Великой Отечественной войны. Если основной темой поэта в поэзии были подвиги и уверенность в победе, то в трагическом и драматическом поэме «Черные воды» освещаются «черные» стороны этой войны. Он представляет войну как дикой и суровой, жестокой и беспощадной трагедией во всем человечестве.

В поэме «Черные воды» использованы такие приемы, которые пронизывают каждую частицу тела и сердца. Повествуется судьба трусливого солдата, как он перед врагами склонил голову, предал Родину и в качестве наказания сами враги в танке раздавили его как червяка на мокрой земле. Поэма – это трагическая притча про женщину, а также про вдову без вести пропавшего солдата, которая сохранила любовные чувства, переживания с мучениями и веру, проявляя при этом терпение. На основе сюжета поэт достиг большого мастерства, описывая события войны через призму войны, мира, подвига и трусости. В произведении поднимается социально-философская проблема.

События рассказываются от имени солдата-ветерана. Его рассказы как сюжетная линия направлены к вдове солдата, пропавший без вести на войне. Она пришла с целью узнать о своем муже, как он погиб и как он пропал.

«Черные воды» начинается с описания погоды – с осенней дождливой ночи. Здесь используется поэтичный метод природного явления - дождливая ночь и есть оттенок трагичного события. В течение недели не переставая шедший осенний дождь характеризует черные печали и горе, скорби, гнева из-за измены мужа-предателя.

Шағир. Көнөн яуа, төнөн яуа,
Аҙна яуа бертоташтан,
Әйтерһең, күк ҡолаған да,
Һауа менән ер тоташҡан.
Ҡайҙа ҡояш, ай, йондоҙҙар?
Күкте ташлап ҡайҙа киткән?
Һөйгән йәрһеҙ йәшәү кеүек,
Ай-ҡояшһыҙ ҡыйын икән.
Көнөн яуа, төнөн яуа…

Ер күшеккән, ер ҡаңғыра.
Мәтеләнгән һалҡын ергә
Бербаҫыр ғасир ҡандыра [3, с.14].

В начале поэмы перед нами встает образ родной земли. Она – основа жизни, но и осужденной преданности. Земля − наше убежище, кормилица, наша Родина. Даже когда человек попадает в мир иной, земля для него и пух и прах. Земля не перестает существовать, даже если загорится пожар. Сколько людей не проливал кровь и пот, защищая эту землю! Защитники Родины – бессмертны, предателей земля не признает. В поэме «Черные воды» заложен смысл родной земли в этот образ.

Не отступая ни на шаг, сколько мужчин погибло в ужасном бою. Но среди них нашелся один трусливый раб. Он трусливый и для спасения души склоняет голову перед врагами. Поэт не торопится отправит его в ад, хотя он отмечает, что его жизненную путь даже не пробьет истинная пуля. Он ставит его перед моральным испытанием. Солдат, окруженный врагами – солдат-ветеран, рассказчик – хочет спасти раненного солдата от позора, вытащив его из плена. Но раненный солдат, подумав о личном своем спасении, склоняет голову перед немцами. И в итоге враги не приняв его решение и смирение, убивают его как червяка, раздавили танком предателя. Ради своей Родины не пожалевший свою душу другой солдат-рассказчик остается в живых, пережив все испытания и ужасы войны. Трусость раненого солдата уничтожает его честь и память.

Яҡуп. Был изгелектән ни файҙа,
Әгәр үлеп ҡалһам бына бында.
Минең өсөн ҡиммәт ғүмер.
Хәбәр бирмәй, ҡәбер күрмәй
Серегәнсе бында ятып,
Әсир төшөп тере ҡалыу мең ҡат артыҡ.
Һалдат. Ах, һин, хаин… (Яғаһынанматҡып ала) [3, с.20].

Таким образом, поэт показывает бессмертие героев и позор трусливых предателей. Подвиг приводит к славе, бессмертию, а трусость – к измене, позору, как доказал свою любовь к Родине Якуп – образ предателя.

Шағир. Бына шулай. Алғы танк уға табан
Борола биреп уҙып китте.
Бер ер ҡорто урынына ыһ та итмәй
Иҙеп китте.
Ә бераҙҙанүләндәге унын һуңғы эҙе кипте.
Ҡатын. Ун йыл буйы кемде көткәнмен,
Кемдейәрем тип һөйгәнмен.
Хәҙер белдем. Өмөттәрем остоелгә,
Һатлыҡ йәнгә, хәшәрәткә
Юҡ урын башҡаса күңелемдә.
Шағир. Түҙ, һеңлем, ғорурбул,
Хуш хәҙергә, һау бул.

Моңһоукөй. Ҡатын тора. Башын ғорур тотоп сығып китә. Арҡаһынан һыпырылып шәле төшөп ҡала [3, с. 23].

Стойкость солдата и героя – образ лирического и светлого, его черты сопереживания и слова передают образ терпеливой женщины, как героини - женщин во время Великой Отечественной войны.

«Мустай Карим, − писал Николай Рыленков еще почти полвека тому назад, − относится к числу тех художников слова, которые определяют уровень нашего многонационального искусства, в том числе и русского, внося в общую сокровищницу духовный опыт своего народа, то лучшее, что он накопил в прошлом, чем обогатился в настоящем» [5]. Его огромное творение «Черные воды» − доказательство тому, что Народный поэт Башкортостана, прославляет героев войны и женщин, работающих в тылу под лозунгом «Все для фронта», и ждавших без единого сомнения с войны своих мужей и сыновей. Таким образом, подтекст поэмы «Черные воды» содержит глубокие философские размышления о смысле жизни. Несмотря на созданный крупным планом отрицательный образ, поэма звучит как гимн настоящему человеку. Через образы лирического героя и женщины автор ярко отразил чувства нашего народа.

Литература

1. Башҡорт теле. Юғары уҡыу йорттарының филология факультеты студенттары өсөн дәреслек / Г.Р. Абдуллина, Г.Д. Вәлиева, К.Ғ. Ишбаев (яуаплы мөхәррир) һ.б. – Өфө: Китап, 2012. – 616 б.

2. Гайнуллин М.Ф., Хусаинов Г.Б. Писатели Советской Башкирии. Биобиблиографический справочник / Оформление А. Королевского.− Уфа: Башкирское книжное издательство, 1977. − 416 с.

3. Егерменсе быуат башҡорт әҙәбиәте: Юғары уҡыу йорттары өсөн дәреслек / Редколлегия Р.Н. Байымов, Г.Н. Гәрәева, Р.Д. Мостафина, З.Я. Шәрипова. − Өфө: Китап, 2003. − 576 бит.

4. Кәрим Мостай.Ҡара һыуҙар: поэма. [мөх. Ф.М. Йомағужин].− Өфө : Башҡ. кит. нәшр., 1970 .− 24 б.

5. Хөсәйенов Ғ.Б. Быуаттар тауышы: Башҡорт әҙәбиәте тарихы, теорияһы һәм поэтика буйынса очерктар. − Өфө: Башҡортостан китап нәшриәте, 1984. − 299 б. Рахимкулов Мурат. Своею жизнью я гордиться вправе... // Ватандаш. http://vatandash.ru/?article=1881

Бакирова Гульшат Альфредовна
Газизуллина Светлана Александровна
ГАПОУ «Международный колледж сервиса»
Казань, Россия
Bakirova Gulshat Alfredovna
Gazizullina Svetlana Aleksandrovna
International College of Service
Kazan, Russia

ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ В ПРЕПОДАВАНИИ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА ДЛЯ СТУДЕНТОВ СПО СФЕРЫ СЕРВИСА
PROFESSIONAL COMPONENT IN TEACHING ENGLISH FOR SECONDARY EDUCATION STUDENTS STUDYING SOCIAL AND PERSONAL SERVICES

Аннотация. *В статье раскрываются возможные пути изменения методики преподавания английского языка для студентов СПО сферы сервиса. Авторы рассматривают варианты обучения профессиональной лексике в рамках проведения занятий по английскому языку и предметам по профилю специальности.*

Annotation. *The article reveals the possible ways to change the methodology of teaching. English for secondary education students specializing in social and personal services. The authors consider options for teaching professional vocabulary as part of both English language classes and vocational classes.*

Ключевые слова: *методика преподавания, иностранный язык, профессиональная лексика.*

Keywords: *teaching methodology, foreign language, professional vocabulary.*

Английский язык является неотъемлемой частью профессионального развития работников сферы услуг, которых готовят учреждения среднего профессионального образования. Республика Татарстан динамично развивается, привлекая большой поток иностранных путешественников и бизнес-туристов. Обеспечение их комфортного пребывания в Республике во многом зависит от работников сферы услуг и их навыков общения на английском языке.

Ежегодно в г. Казань проводятся крупные международные событийные мероприятия, такие как Универсиада, Чемпионат мира по футболу, Чемпионат мира по водным видам спорта, Чемпионат World Skills International и др. На все подобные мероприятия широко привлекаются студенты направлений подготовки нашего колледжа, как в качестве волонтеров, так и в качестве рабочих кадров для обслуживания гостей мероприятий.

Основными мероприятиями, мотивирующими на повышение навыков общения на иностранном языке в колледже можно назвать также зарубежные стажировки, обмен студентами, встреча зарубежных делегаций и др. Во время организации и проведения таких мероприятий педагоги и студенты сталкиваются не только с

проблемой языкового барьера, но и с вопросами профессионально-культурного диссонанса, связанного с различиями в профессиональной картине мира.

Обучение по дисциплине «Английский язык» проводится с 1 курса, а по дисциплине «Английский язык в профессиональной деятельности» – со 2 курса, когда у студентов уже имеется некоторый объем знаний о специальности. В целом программа подготовки подразумевает обучение с элементами методики CLIL (Content and Language Integrated Learning или предметно-языковое интегрированное обучение). Данная методика не нова и означает, что на уроках английского языка преподаватель, в первую очередь, обучает общим знаниям по специальности, а изучение языка является дополнительной функцией, При этом педагогам приходится самостоятельно вникать в терминологию и особенности технологических процессов в преподаваемых специальностях [Жигадло, Одинокая, Пятницкий, 2018, 2: 148].

Объем профессиональной составляющей в обучении английскому языку заложен в учебном плане и отличается в зависимости от направления подготовки. Так, в программе для специалистов гостиничного дела лексика изучается помодульно: для службы приема и размещения, для службы питания, для обслуживания и эксплуатации номерного фонда, для службы бронирования и продаж.

Такого деления не предусматривает программа изучения иностранного языка по направлениям «Поварское и кондитерское дело» и «Технология эстетических услуг». Что касается направлений подготовки «Повар, кондитер», «Пекарь» и «Кондитер сахаристых изделий», то здесь английский язык преподается только в рамках общеобразовательного цикла, что не предполагает глубокого погружения в профессиональную лексику.

Не требует объяснения, что вышеописанные программы с трудом обеспечивают знание минимальных лексических оборотов и несложных грамматических конструкций, так необходимых для общения. Количество часов по плану не позволяет в полной мере погрузиться в профессиональную лексику. С пониманием речи на английском языке трудностей, как правило, возникает меньше, а вот построить грамматически и лексически верную реплику студентам уже сложнее, в силу нехватки практики. Для беглой устной речи необходимы устоявшиеся нейронные связи, которые не успевают выработаться на уроках иностранного языка.

Помимо перечисленного, в обстановке реального общения мешающим фактором оказывается окружающая среда: работающее оборудование, сложные описательные инструкции, особенности речи конкретных спикеров. Все это отличается от академической атмосферы класса, в котором изучается иностранной язык.

Кроме преподавателей английского языка, отчасти, в процесс его преподавания в настоящее время включены также педагоги – спецпредметники и мастера производственного обучения, владеющие английским языком. На своих лекциях они отводят время для изучения лексических единиц, связанных с темой

занятия. Например, практикуется работа с лексическими карточками (существительные, глаголы), которые студенты описывают на английском языке так, чтобы одногруппники смогли отгадать конкретное слово, написанное на карточке. Стоит отметить, что найти специалистов с достаточным знанием иностранного языка, готовых вводить такие языковые элементы, непросто.

Во время практических занятий по специальным предметам данная методика не применяется, поскольку они проходят в условиях, связанных с потенциально опасным оборудованием и инструментами (поварские, кондитерские лаборатории), что требует концентрации на личной безопасности.

Таким образом, возможности развития навыков профессиональной коммуникации на иностранном языке в колледже неширoки. Существует объективная необходимость изменений в системе подготовке профессионалов среднего звена по английскому языку.

Мы видим ее в объединении процесса изучения профессиональных дисциплин с приобретением коммуникативных навыков. Возможные формы такого объединения представлены ниже.

1. В качестве эксперимента – внедрение частичного преподавания тем и/или модулей специальных дисциплин на английском языке. Данный подход требует значительного подготовительного этапа, поскольку необходима разработка соответствующих нормативных документов и методических материалов. Кроме того, обучение, в первую очередь, необходимо педагогам, поскольку изменяется методика преподавания дисциплины.

2. Разработка и внедрение курсов дополнительного профессионального образования на английском языке. В настоящее время в колледже на русском языке преподаются такие профессиональные дополнительные курсы, как «Кухни народов мира» (в текущем году включает кавказскую, европейскую и татарскую кухни), «Повар-сушист», «Повар», «Флористика». Обучение на подобных курсах на английском языке можно сделать менее интенсивным с точки зрения объема предлагаемых практических навыков, но достаточно объемным в плане профессиональной лексики и несложной грамматики английского языка. Это позволит усваивать языковые единицы в условиях, максимально приближенных к реальной рабочей обстановке. На наш взгляд, для решения такой задачи необходима работа нескольких педагогов – преподавателей английского языка и преподавателей специальных дисциплин.

3. Широкое применение образовательных онлайн платформ. Например, в настоящее время в колледже на уроках английского языка используется платформа американской онлайн школы для подготовки поваров. Платформа предназначена для индивидуального дистанционного обучения по профессии и предполагает оценку предлагаемых практических заданий онлайн куратором с выстраиванием последующего рейтинга студентов по количеству набранных баллов.

На наших занятиях в колледже применяется несколько иной подход. Мы используем данную онлайн платформу для изучения аутентичной

профессиональной лексики. Задания выполняются коллективно, включают в себя чтение текстов (например, о внешнем виде, гигиене поваров, принципах работы в команде, безопасности на кухне и пр.), просмотр коротких серий обучающих видео-уроков (например, о пигментах разных видов растительного сырья, о способах приготовления мяса, рыбы, птицы, овощей, о работе с шоколадом и многое другое), выполнение отдельных практических заданий (например, тестовых заданий по товарному соседству в холодильнике, видам ножей и пр.). При этом объем часов, выделенный программой на изучение английского языка, не позволяет использовать все возможности онлайн-школы. Так, практические задания по приготовлению блюд в нашем случае остаются неактуальными, поскольку преподаватель ориентируется на языковые компетенции, а не на профессиональные навыки.

Литература

Жигадло В.Э., Одинокая М.А., Пятницкий А.Н. Место предметно-языкового интегрированного обучения в обучении вузовской дисциплине «Иностранный язык в профессиональной деятельности». Информационное общество: образование, наука, культура и технологии будущего. Выпуск 2. – Санкт-Петербург: Санкт-Петербургский национальный исследовательский университет информационных технологий, механики и оптики, 2018. – С. 148-160.

Батталова Алсу Дамировна
Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе
Казан, Россия
Battalova Alsu Damirovna
Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan
Kazan, Russia
Җәүһәрова Фәнзилә Хәкимовна
Казан, Россия
Zavgarova Fanzilya Hakimovna
Kazan, Russia

ТАТАР ХАЛКЫНЫҢ МАЛ АСРАУ ТРАДИЦИЯЛӘРЕНДӘ КАПКА: ФУНКЦИОНАЛЬ ҺӘМ СЕМАНТИК АСПЕКТ
A GATE IN LIVESTOCK TRADITIONS OF THE TATAR PEOPLE: FUNCTIONAL-SEMANTIC ASPECT

Работа выполнена при финансовой поддержке РФФИ и Правительства РТ в рамках проекта «Татарский дом: семиотика пространства» № 18-412-160019

Аннотация. *В статье семантически нагруженный элемент татарского дома – ворота рассматриваются в контексте традиций содержания домашнего скота и анализируются функциональная семантика практик, связанных с выкупом, с первым выгоном, с ежедневной встречей скота с выпаса.*

Annotation. *The article deals with a semantically loaded element of the Tatar house – a gate, which is considered in the context of livestock traditions and it is analyzed functional semantics of practices related to purchase, the first pasture, daily meeting of livestock from grazing.*
Ключевые слова.*Татары, ворота, дом, семиотика, миф, обряд, символ, скот.*
Keywords: *Tatars, gate, house, semiotics, myth, rite, symbol, livestock.*

Татар халкы бик борынгы заманнардан бирле мал белән гомер итә. Кайчандыр Алтайдан алып себер киңлекләренәчә малларын бер көтүлектән икенчесенә йөртеп, күчмә тормыш белән көн иткән халык, байтак заманнардан бирле утрак тормыш белән яшәсә дә, үзенең малга булган мөнәсәбәтен, аны карау серләрен, тәртибен югалтмыйча әле дә булса тота бирә. Моның асылында бер буыннан икенчесенә телдән-телгә, күңелдән-күңелгә меңәрләгән еллар дәвамында чарланып килгән авыз иҗаты әсәрләре: төрле тыюлар, ышанулар, кагыйдәләр системасы, ырымнар, кирәк вакытта кулланырлык им-томнар, әкиятләр, мәзәк, табышмаклар, мәкаль-әйтемнәр, сынамышлар, дастан-бәетләр аркылы сеңдерелә килгән халык мәдәнияте ята. Ул гына да түгел, акылында мал асрауга бәйле теге яисә бу гамәлнең тәртибен, аңа бәйле предметлар кулланылышын әле дә булса саклый килә. Бүгенге мәкаләдә без төп игътибарны халкыбыз көнитешендә мөһим роль уйнаучы – гаилә учагы, хуҗалык, төп нигез, йорт кебек тирән эчтәлеккә ия төшенчәләрнең асыл чиген тотып торучы мөһим мәдәни элементларның берсе – капкага тукталырбыз. Мәкалә күләме кысаларына сыешу максатыннан мал асрауга бәйле гамәлләр, гадәтләр, йолалар контекстында капканың функциональ һәм семантик аспектларда чагылыш үзенчәлекләрен күзәтербез.

Татар гуманитар фәнендә мал асрауга бәйле гамәлләр системасы һәм башка мәдәни күренешләрнең аңа бәйле семантик вазифалары әллә ни өйрәнелгән дип әйтеп булмый. Шулай да соңгы елларда әлеге темага бәйле эзләнүләрнең кайбер нәтиҗәләре дөнья күрде. Шулардан ошбу мәкалә авторлары тарафыннан иҗат ителгәннәре шактый кызыклы [Завгарова, 2018], [Батталова, 2018]. Ә инде татар яшәешенә хас мәдәни күренешләрне мал тотуга бәйле гадәтләр яссылыгында тикшерүне күз уңаенда тоткан эзләнүләр бөтенләй алып барылмый дип әйтә алабыз. Шунлыктан бу мәкаләне әлеге өлкәгә кагылышлы беренче тәҗрибә дип әйтергә мөмкин.

Этнолингвистика фәнендә капканы «үз» һәм «чит» мәдәни күренешләренең чикләрен тотып торучы символик мәгънәгә ия корылма буларак бәялиләр [Этнолингвистический словарь под редакцией Н.И. Толстого, 1995: 438]. Биредә капка «үз» төшенчәсе мәгънәсенә ия булган өй/йорт һәм аның тирәсендә урнашкан хуҗалык корылмаларын «чит» статусында күзалланучы урамнан аерып торучы мәдәни күренеш буларак аңлана. Галимнәр әйтүенчә, теге яисә бу халык күзаллаулары системасында яшәп килүче бик күп гамәлләр, шул исәптән ритуаллар, йола-гадәтләре шушы чикләрне кисү мәҗбүриятенә бәйле башкарылалар да [Этнолингвистический словарь под редакцией Н.И. Толстого, 1995: 439].

Күзәтүләребезне мал тотуга бәйле ритуаллар кысасында гына алып барсак та без капканың үзенчәлекле вазифа башкаруын һәм шактый кызыклы эчтәлектә ачылуын күрербез. Башлап капканың малны сатып алуга бәйле гамәлләр яссылыгында чагылыш табучы вазифасы семантикасын ачуга тукталыйк. Татарлар йортка яңа мал кертүгә элек-электән бик җитди килгәннәр, чөнки алар өчен малның сәламәт, үрчемле булуы, асрау барышында кыенлыклар тудырмавы (күндәм булуы) көнитешнең мөһим тәртипләреннән исәпләнә. Шунлыктан бу гамәл малның нәселгә килешкән төсен сайлау белән бергә капкадан, аннан абзарга кертү, хуҗаларга, көтүгә ияләштерү кебек ритуаллар тезмәсеннән тора. Казан арты авылларында яшәүче татарларда сыер яисә сарык малын беренче тапкыр капкадан йортка керткәндә артыш агачы ботагы белән сыпырып кертү гадәте яшәп килә. Бу исә, артыш агачының төрки-татарлар аңында явыз көчләрдән арындыру кебек магик көчкә ия булуына ышану ятуына бәйле [Завгарова, 2016]. *(Артыш белән сыпырабыз инде. Чирле булмасын, килешсен, дисең инде. Тамагына ашасын, көрәйсен, ашаганы тәненә барсын, дисең. Артыш ботагы әллә кайчаннан бирле сыер сарае ишеге өстенә кыстырылган көе тора безнең)* [Иск. 1]. Йортка яңа сатып алынган яисә кемдер тарафыннан бирелгән кош-корт, бигрәк тә, каз керткәндә дә капканың үзенчәлекле вазифа башкаруын күзәтергә мөмкин. Биредә капка шулай ук чик вазифасын үти һәм шунлыктан яңа кошны капка аркылы авызы бәйләнгән капчыкка салып алып керәләр дә, йортка капчыкның төбен тишеп, ягъни кире яктан җибәрәләр. Бу да үзенчә «чит» җирдән алынган кошка ияреп килергә мөмкин булган явыз көчләрне, шул исәптән зәхмәтне бутау өчен башкарыла. Икенче төрле әйтсәк, чистарыну магиясе ритуалы буларак бәяләнә ала.

Инде капканың урынын малларны беренче көтүгә куу йоласы кысаларында күзәтеп үтик. Бу йоланың структурасын галимнәр берничә өлешкә бүлеп карыйлар: 1. Көтүгә китәсе хайванны ишек алдына чыгарып, аның янында ритуаль хәрәкәтләр башкару. 2. Хайванга ритуаль ризык ашату. 3. Хайванны капка аша чыгару. 4. Көтүлеккә озатып бару. 5. Көтүчеләргә ритуаль ризык ашату [Дәүләтшина, 2010].

Биредә безне бары тик өченче өлеш кенә кызыксындыра. Әлеге өлештә дә йола структурасын төп мифологик каршылык, ягъни «үз» һәм «чит» дөньяларның үзара каршы торуы мотивы тота. Йола дәвамында башкарылган гамәлләр барысы да ике дөнья арасындагы чикне уңышлы үтүгә юнәлдерелә. Сыерны капка аша чыгару гадәте дә халык көнкүрешендә берничә вариантта яшәп килә. Бу урында без Л.Х. Дәүләтшина күзәтүләренә дә таянуны кирәк дип таптык. Ул үзенең эзләнүләрендә Мамадыш районында беренче көн көтүгә куганда хуҗаларның сыерны абзарда бәйләп тоту өчен кулланылган бавын капка төбенә сузып, хайванны шуның аркылы атлатулары һәм «шушы бау кебек тезелеп кайтыгыз» дип әйтүләре турында яза. Шул ук мәкаләдә ул Биектау районында капка төбенә көтүгә озата торган таяк куелуын, соңыннан шуның белән сыерны озатып кайту һәм таякны кире өйгә алып кереп сөяү турында да сөйли. Галимәнең әлеге күзәтүләрендә Яшел Үзән районында хуҗабикә үзенең күлмәк, халат путасын

чишеп алып, сыерны аның аша атлатуы турында да белешмәләр бар [Дәүләтшина, 2010]. Күренгәнчә, биредә капка хайванның көтүлеккә бару һәм кире өйгә кайту юлын модельләштерүдә хәрәкәт башы исәбе ноктасы һәм кире әйләнеп кайту исәп ноктасы вазифаларын үти. Дөресрәге, хәрәкәт түгәрәге башын, ахырын тота.

Көтү каршылау белән бәйле гамәлләргә килсәк, капка биредә дә үзенә салынган төп мифологик эчтәлекне – «үз» мәгънәсе салынган йорт территориясен «чит» эчтәлекле урын буларак күзалланган урам белән бәйләнеш булдыру чиге вазифасын үти. Без экспедициядә булган Казан артына, Каманың аръягына, Иделнең уң як ярына урнашкан татар авылларында көтүдән кайтучы малларны капка алдында каршылау гадәте өстенлек итә. Хуҗабикә малларын ипи белән ягымлы каршы алырга, абзарда бергә торучы сарык малларын бер- берләрен көттереп бетерергә тырыша. Аннан соң гына капканы ачып, малларын йортка кертә. Сыер малын, исә, исеме белән эндәшеп, әллә кайдан каршы алырга омтыла. *(Малларны каршы алабыз инде, капка төбендә үк алабыз. Кайтыр вакытлары җиткәч, кесә тутырып ипи алып чыгасың. Сарык маллары арасында абзар хуҗасы була. Ул көтү башлыгы да. Менә шуның кайтканың көтәсең. Ул барлык сарыкларны үзе барлый аннары. Олы сарык була инде ул. Абзар хуҗасы дибез аны. Менә шул җыеп бетергәч ачып кертәбез инде капканы. Бисмилла белән инде)* [Иск.2]. Шулай итеп, татар халкының мал асрауга бәйле традицияләрендә капка үзенең функциональ һәм семантик эчтәлеге буенча «үз» төшенчәсе мәгънәсенә ия булган өй/йорт һәм аның тирәсендә урнашкан хуҗалык корылмаларын «чит» статусында күзалланучы урамнан аерып торучы мәдәни чик буларак чыгыш ясый дигән фикергә килә алабыз.

Әдәбият

1. Дәүләтшина Л. Х. Беренче көтү куу йоласында «үз-чит» концептлары // Татар халык иҗаты: Фәнни эзләнүләр һәм фольклор үрнәкләре. Фәнни конференцияләр материаллары җыентыгы). Бишенче китап. – Казан: Алма Лит, 2010. – 50-55 б.

2. Батталова А.Д., Завгарова Ф.Х. Структурные особенности обряда первого выгона скота у татар // Казанская наука. – 2018, №11. – С. 21-24.

3. Завгарова Ф.Х.Сарык (овца) как культурный код у татар в контексте семейно-бытовой обрядности. – Казанская наука. – 2018. – № 12. – С. 27-29.

4. Завгарова Ф.Х. Можжевельник в системе традиционных верований татар // Казанская наука. 2016. – №12. – С 65-68

5. Славянские древности. Этнолингвистический словарь под редакцией Н. И. Толстого. В 5-ти томах. Т. I. А–Г. – Москва: Международные отношения, 1995. – С. 438-442.

Искәрмәләр

1. Татарстан Республикасы Лаеш районы Хәерби авылы. Шафикова Нурания Гарифҗан кызы (1929). Язып алучылар Завгарова Ф.Х., Батталова А.Д.

2. Татарстан Республикасы Кукмара районы Төркәш авылы. Саетгараева Сания Хисмат кызы (1936). Язып алучылар Завгарова Ф.Х., Батталова А.Д.

Батыршина Гузель Гумеровна
Российский исламский институт
Казань, Россия
Batyrshina Guzel Gumerovna
Russian Islamic institute
Kazan, Russia

ДВУЯЗЫЧНЫЕ СЛОВАРИ КАЮМА НАСЫРИ
BILINGUAL DICTIONARIES OF KAUM NASYRI

Аннотация. *В данной статье анализируютсядвуязычные словари выдающегося татарского просветителя Каюма Насыри. В этих словарях был собран и сохранен богатый материал татарского литературного языка XIX в. Статья отражает некоторые принципы составления татарско-русского, русско-татарского словарей, их историко-лингвистический анализ.*

Abstract. *This article analyzes the bilingual dictionaries of the outstanding Tatar educator Kayum Nasyri.The rich material of the Tatar literary language of the XIX century was collected and preserved in these dictionaries.The article reflectssomeprinciples forTatar-Russian, Russian-Tatar dictionaries, their historical andlinguistic analysis.*

Ключевые слова: *Каюм Насыри, лексикография татарского языка, татарский литературный язык, лексика, словник, принципы составления словарей.*

Keywords: *Kayum Nasyri, lexicography of the Tatar language, the Tatarliterary language, vocabulary, principles of compilingdictionaries.*

В истории татарской лексикографии научная деятельность ученого, просветителя, филолога К. Насыри имеет важное значение. Среди словарей, составленных во второй половине XIX века, его лексикографические труды являются наиболее совершенными. В тот период были изданы: «Татарча-русча лөгать китабы» («Татарско-русский словарь») (1878), «Полный русско-татарский словарь» (1892) – с целью обучения татарскому или русскому языку, терминологические словари, а также первый толковый словарь татарского языка «Ләһҗәи татари» (1895-1896) – с целью нормализации татарского литературного языка XIX века, обогащения его в лексико-семантическом отношении. В данной статье дается краткий анализ двуязычных словарей ученого, определяется их роль в развитии татарского литературного языка.

«Татарско-русский словарь» К. Насыри, как было выше указано, являлся практическим пособием для татар, изучавших русский, и для русских, изучавших татарский язык. Словарь (в объеме 120 страниц) включает в себя около 3000 слов. Во введении составитель словаря указывает на некоторые фонетические особенности татарского и русского языков, отмечает сходства и различия в слогоделении и ударении.

Перевод слов в данном лексикографическом издании осуществлен следующими способами: 1) дается дословный перевод (*ачкыч–ключ, ишетмәк* -

слышать); 2) в дополнении к переводу части слов приводятся синонимы (*тыныч–спокойный, тихий; эсселек – жар, зной, кайгурмак – печалиться, горевать*); 3) фонетические, орфографические варианты, а также традиционные формы приводятся с отсылкой на более общеупотребительные формы (*тултурмак–см. тутурмак; тирбәнмәк – тоже тибрәнмәк* – в современном татарском языке эти лексемы выражают разные значения); 4) способ толкования, разъяснения значения слова. В первую очередь это относится к религиозной лексике, что открывает возможность познакомить русского читателя с особенностями религии, культуры, быта татарского народа (*зәкят – сороковая часть всего имуәества, отдаваемая в милостыню; хотбә - речь в похвалу Бога, пророка, асхабов во время полуденного намаза в пятницу*).

В «Татарско-русском словаре» К. Насыри представлены все лексико-грамматические разряды слов. Из них наибольшее количество относится к именам существительным. Они даны в именительном падеже единственного числа, что соответствует современным требованиям составления словарей. По количеству представленных слов второе место в словаре занимают глагольные лексемы. За форму подачи глагола принят имя действия на **-мак, -мәк**: *күрсәтмәк, багламак, кайгырмак* и.др. Достаточно полно в словнике представлен пласт прилагательных, широкое употребление которых характерно именно для народного языка. Словник также включает в себя местоимения во всех разрядах, числительные, наречия, служебные части речи.

Рассмотрим лексико-генетический состав словаря и некоторые семантические особенности отраженной в нем лексики. Основную часть лексики словаря составляют общетюркские слова, свойственные устной и письменной речи XIX в. и сохранившиеся в словарном фонде современного татарского литературного языка. В основном они относятся к следующим тематическим группам. Слова, называющие небесные тела, природные явления: *кояш 'солнце', йолдыз 'звезда', томан 'туман'* и т.д.; слова, выражающие время, времена года: *ай 'месяц', тәүлек 'сутки', кыш 'зима'*; названия растений: *бөрлегән 'костяника', кузгалак 'щавель', зирек 'ольха'* и т.д.; наименования животных: *арыслан 'лев', аю 'медведь', алабуга 'окунь', карлыгач 'ласточка', чикерткә 'кузнечик'* и т.д.; термины родства: *ана 'мать', бажҗа 'свояк'* и т.д.; названия частей человеческого тела: *баш 'голова', бугаз 'гортань', йөрәк 'сердце'*; лексика, обозначающая профессию: *сатучы 'продавец', тегермәнче 'мельник', әби-лик 'повывальная бабка'*и т.д.; лексические единицы, относящиеся к быту: *пылау 'плов', ашлык 'зерно', орчык 'веретено', алтагач 'шестерня', чикмән 'армяк', бакыр 'медь'* и т.д.; абстрактные имена: *ачу 'гнев', өмет 'надежда', яхшылык 'доброта'* и т.д.Лишь 21% лексических единиц – слова арабско-персидского происхождения. Большая их часть входит в активный словарный фонд татарского языка, фиксируется и в современных словарях. В то же время имеются данные заимствования, вышедшие из употребления в современном татарском языке: *ибтида 'начальный', кафия 'рифма', җәррах 'хирург'*.

«XVIII–XIX вв. в татарском литературном языке наблюдается относительно малое количество заимствований из русского и западноевропейских языков, и они употребляются, в основном, в устной речи» [Юсупов, 1970: 196]. Выявленное в словаре небольшое количество таких заимствований *(арыш 'рожь', пич 'печь', пичәт 'печать'*– русские слова) и (*кампас 'компас', миллион* – европейские заимствования) также относятся к сфере быта. Как нам представляется, жизненность большинства отраженных в словнике заимствований обусловлена теми принципами, которыми руководствовался его составитель – ориентация на практику повседневного общения.

Отдельные лексические единицы, зафиксированные в «Татарско-русском словаре», являются устаревшими для современного состояния языка (*кәлисә 'церковь', кабсамак 'атаковать', юксыл 'бедный'*), некоторые слова сохранились в отдельных говорах и диалектах татарского языка (*бакраҗ, 'половник', богыл 'стог сена', печкә 'свекровь'*). Они активно употреблялись в XVI–XIX вв. Доказательством этому служит тот факт, что данные слова были отражены и в других словарях того периода (П. Рычкова, С. Хальфина, Л. Будагова, Н. Остроумова, В. Радлова и др.).

«В тюркско-русских словарях подача многозначных слов после основного значения слова характеризуется как типичное явление»[Юлдашев, 1972: 39 6]. В словаре К. Насыри этот принцип наблюдается частично. Приводятся лишь те значения, которые являются наиболеее активными для состояния того периода. Поэтому у подавляющего большинства многозначных лексем даны лишь два наиболее употребительных значения: *табан 1) 'подошва' 2) 'полозья'; калыкмак 1) 'подниматься' 2) 'восходить'*. Лишь в отдельных случаях семантическая структура многозначной лексемы включает в себя более двух лексико-семантических вариантов. Например, слово *сукмак (бить, ударить)* имеет в словаре следующие значения: *1)тимер сукмак 'ковать железо', 2) акча сукмак 'чеканить деньги', 3) арыш сукмак 'молотить рожь', 4) күпер сукмак 'построить мост', 5) кирпеч сукмак 'изготовить кирпич'* ("Татарско-русский" словрь 1998 г. фиксирует еще 8 значений этой лексемы).

«Полный русско-татарский словарь с дополнением из иностранных слов, употребляемых в русском языке как термины» К. Насыри является одним из крупнейших лексикографисеских трудов второй половины XIX в. Во введении приводятся советы изучающим русский язык, которые сохранили свою актуальность и в наши дни. Словарь (объемом в 264 страницы) содержит 18410 русских слов и заимствований. Перевод слов с русского языка на татарский осуществляется следующими способами: 1) применение точного эквивалента русского слова: *вода – су, готовить – хәзерләмәк*; 2) перевод на арабский язык: *склонение – игъраблану, взаимность – мөфәгалә, поиск – тәҗәссес*; 3) использование синонимических рядов, состоящих либо только из татарских, либо только из арабо-персидских слов, либо включающих в себя как татарские, так и заимствованные слова: *сирота – үксез, ятим; фраза – кәлям, җөмлә, гыйбарә;*

благо – байлык, нигъмәт вә изгелек; 4) перевод слов при помощи прямого заимствования из русского же языка, претерпевших фонетическую адаптацию в татарском языке: *генерал – янарал, носилки – лачинка*; 5) способ толкования: *ампутация – адәмнең бер әгъзасын кисеп алу, апрель – сәнәи шәмсиянең дүртенче ае* и т.д. В целом перевод заимствований в словнике соответствует аналогичному переводу в современных русско-татарских словарях. Однако в некоторых случаях имеются расхождения: *букет – бер томам гөл 'цветы в одну ладонь'* (в современном языке 'чәчәк бәйләме', 'гөлләмә'); *мудрый – серле 'таинственный'* (в современном языке 'акыллы, зирәк, хикмәтле') и т.д.

В словаре некоторым словам приводятся иллюстрации. Иллюстративный материал служит для передачи своеобразия русского и татарского языков, позволяет определить специфику употребления русских приставок и предлогов. Иллюстрации приводятся: 1) при переводе дополнительных значений слова (*обращать – зиһенгә алмак: обращать в ислам, он обратил землю в сад, он обратился ко мне с просьбой, он обратился в бегство, земля обращается вокруг солнца, обращаться с людьми, вода обращалась в лед*); 2) при словах, образованных с помощью различных приставок и выражающих определенное видовое значение (*вырывать – казыб чыкармак: вырывать из рук, вырывать зуб*); 3) при служебных частях речи, модальных и предикативных словах (*за – за деньги, за мной он шел, за поступки наказывают, за царя молились. За два рубля, один за другим*); 4) при некоторых отдельных словах (*бытность – булучылык: в бытности моем в городе Казани; двоякий – ике төрле: это слово имеет двоякое значение*).

При работе с разноструктурными языками исследователь всегда сталкивается с проблемой, когда важнейшие грамматические особенности одного языка не представлены вообще или представлены лишь имплицитно в системе другого языка. Следует отметить, что К. Насыри успешно решает такие проблемы, как перевод приставочных глаголов (*влетать – очып кермәк*), прилагательных и наречий (*аккуратный – пөхтә, аккуратно –пөхтәләб, деликатный – әдәбле, деликатно – әдәб белән*), относительных прилагательных (*конный – атныкы, домашний – өйдәге*), существительных, относящихся к разным родам (*возлюбленный – мәгъшук, возлюбленная–мәгъшука*).

В конце своей работы под заголовком «Әлфаз әҗнәбия», т. е. «Иностранные слова» К. Насыри приводит небольшой словарь иностранных слов и терминов. Здесь расположены около 1700 терминов общественно-политического и нучно-технического характера как *артиллерия, барометр, дидактика, манускрипт, неврология, реформа, темперамент, эфир* и др. «Перевод русских заимствований и приложение к ним пояснений на татарском языке повышают ценность словаря и делают его презентабельным не только для своего времени» [Юсупова, 2008: 101].

Двуязычные словари К. Насыри содержат богатый лексический материал XIX в., который употребляется и в современном татарском литературном языке. В них представлена, в основном разговорная лексика того периода, что характерно для словарей, составленных с практическими целями. Эти труды в свое время

сыграли важную роль, и сейчас позволяют представить состояние языка того периода, его историческое развитие, дают возможность для сравнительного изучения с современным языком.

Литература

Татар теленең диалектологик сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. – 459 б.

Татарско-русский словарь. Под ред. Ф.А. Ганиева. – 3-е изд. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1998. – 462 с.

Юлдашев А.А. Принципы составления тюркско-русских словарей. – М.: Наука, 1972. – 416 с

Юсупов Р.А. Тәрҗемәдә алынмалар кулланунын кайбер мәсьәләләре // Вопросы тюркологии. – Казань, 1970. – Б. 194-206.

Юсупова А.Ш. Двуязычная лексикография татарского языка XIXвека. – Казань: Изд-во Казанск. гос. ун-та, 2008. – 410 с.

Бегимов Одыл Тухтамишович
Каршинский инженерно экономический институт
Карши, Узбекистан
Begimov Odil Tukhtamishovich
Karshi Engineering Economic Institute
Karshi, Uzbekistan

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ОРОГРАФИЧЕСКОГО НАИМЕНОВАНИЯ ҚИЗ/ҚУЗ В ОРОНИМАХ ЮЖНОГО УЗБЕКИСТАНА ABOUT USING OF OROGRAPHIC DENOMINATION KIZ/KOOZ IN ORONIMS OF SOUTH UZBEKISTAN

Аннотация. *Историко-языковые исследования топонимов Южного Узбекистана показали сохранение в топонимии региона многих тюркских архаических словарных элементов. В статье исследованы вопросы (проблемы) участия в образовании оронимов орографического термина киз//куз, являющегося одним из таких словарных элементов.*

Annotation. *Historical linguistic researches of South Uzbekistan toponims showed preservation of a lot of Turkish archaic linguistic elements in toponims of region. The problems of participation of orographic term kiz//kooz, which is one of such linguistic elements in formation of oronimes are researched in this article.*

Ключевые слова: *топоним, ороним, гидроним, орографический, гора, холм, возвышенность.*

Keywords: *toponim, oronim, hydronim orographic, mountain, hill, height.*

Топонимы, образованные из компонентов қиз/қуз, впервые всесторонные рассмотрены в исследованиях Т. Нафасова [Нафасов, 1968]. Также исследованию топонимов, образованных из этого компонента, обращено внимание Ё. Худжамбердиева в монографической работе [Хужамбердиев, 1974], позднее в написанной им статье [Хужамбердиев, 1985, 53: 54].

Прежде чем остановиться на проблеме орографического наименования қиз/қуз, а также топонимов, в особенности их участия в оронимах Южного Узбекистана, в нашей статье мы сочли необходимым выразить наше отношение к научным работам Т. Нафасова и Ё. Худжамбердыева, сделанным в этом направлении.

Т. Нафасов утверждает, что количество топонимов, образованных из этого слова в Кашкадарьинском и Сурхандарьинском регионах достигает тридцати. Слово *қиз*в составе этих наименований встречается в трёх позициях, т.е. в начале, в середине и в конце слова. Например: *Қизбулоқ, Учқизтепа, Етимқиз* и др. [Нафасов, 1985: 28].

Наименования этого типа в настоящее время не создаются, они в далёком прошлом появились в форме оронимов, частично, гидронимов. Исследователь утверждает, что слово *қиз* в составе наименований является измененной формой древнего и современного тюркского слова *қиз,* своё мнение он доказывает следующим образом: Эта лексема в современном казахском языке использована в значении скала, вершина (горы), возвышенность [КРС, 1954:470] в турецком языке теневая сторона - место, куда не попадают лучи солнца, *қузай* - ветер, в азербайджанском языке *кузей* – теневая сторона, место, куда не попадают лучи солнца [Севортян,1966:180; Магазаник, 1945:374; Асланов, 1963:123].

В хакасском языке *хызат* – использован в значении ущелье, узкий проход в горах [ХРС, 1953:296]” .

Т. Нафасов считает, что слово *қуз* исторически является однокоренным со словом *қир*. Однако, хотя они одинаковы по значению, по форме они обозначают орографические объекты имеющие между собой различие: *қир* обозначает любую вытянутую возвышенность, а слово *қуз* холмистую крутую возвышенность. Это мнение он объясняет тем, что согласные [р] и [з] в составе слова выполняют словообразующую функцию, а также они являются причиной дифференциации значений слова.

Т. Нафасов обращает внимание, на этимологию наименований, образованных со слова *қиз* и приходит к заключению, что все наименования этого типа по происхождению упираются на историческое орографического характера слово *қуз* [Нафасов, 1985: 28].

Ё. Худжамбердыев останавливаясь на этой проблеме в работах, посвящённых этимологии топонимов с компонентом *қиз* приходит к двум заключениям: «... топонимы с компонентом *қуз* и топонимы с компонентом *қиз* совершенно разные слова. Первое слово обозначает “теневая сторона”, а слово связано с понятием “*девочка*”. Обе из них связаны с очень древней историей тюркских народов». По мнению исследователя в регионе Сурхандарьинской области компонент *қиз* в составе таких топонимов как *Қирқизтепа*, *Қизқўрғонтепа*, *Бешқизтепа*, *Бешқизтоғ*, *Бешқизсой*, *Қизларқўниш, Қизлармозор, Қизлартепа* связаны со словом *қиз* (девочка), и нет никакой связи с её историческим архаическим географическим термином *қуз* [Хужамбердиев, 53: 54].

М. Кашгарий использовал это слово для выражения определенной формы горы: *қуз* гора «гора, на которую не попадает свет», «гора, на которую падает свет слева, только тогда, когда солнце направляется на запад». Гора, на которую не падает солнце, сторона горы, кудане падает солнце [Кошгарий,1960: 315, 1963: 136]. Профессор Х. Хасанов считал, что слово *қуз*, как определение к слову *тоғ* (гора) в средних веках использовалось по отношению к маленьким горкам, расположенным на северо-восточной стороне высокой горы, куда совсем не попадает свет [Ҳасанов, 1963: 34].

Если говорить опираясь на мнение М. Кашгарий, в XI веках слово *қуз* использовалось в качестве определения в составе наименований местностей.

Болосоғун также называли *Қуз урду, Қиз улуш, Ғубалик*: Орду – город вблизи *Болосогуна*, поэтому *Болосогун* также называют *Қуз урду* [Кошгарий, I: 145].

Улуш - кишлак (село по чигилский). Болосоғун и находящийся рядом по арғунский означает город. Поэтому город Болосоғун называют *Қиз урду* [Кошгарий,1960: 94].

Қиз урду (ордо//ўрда – дворец хана, крепость) наименования *Қуз улуш, Ғубалиқ* (балиқ – в древнетюркском языке означает *город*, компонент *ғу* может быть измненеой формой слова *қуз* неофициальное название Болосоғун среди народа. Исходя из значения наименования, можно сказать, что они названы относительно местоположению, рельефу города [Нафасов, 1985: 28].

Слово *қиз* также использовалось для выражения понятий, связанных с формой, объёмом орографических объектов, обозначающих единственную возвышенность, холмистые возвышенности на склонах горы. Это мнение также утверждает граница распространения топонимов с компонентом *қиз*. Например: *Қизбулоқ* (Чр.) – родник, вышедший с высокого места у склона горы, *Қизтепа* (Камаши, Шахрисябзс, Чиракчи, Байсун, Сариасия) означает возвышенность внутренней части горного ущелья. *Қизқудуқ* (Гузар) – источник воды, выкопанный с высокой местности, *Қизтоғ* (Дехканабад) - маленькая горная вершина на склоне высокой горы, *Қизмозор* (Гузар.) - кладбище, состоящее из маленьких возвышенностей, *Қизтош* (Шахрисябс) – возвышенность, состоящая из прямых камней, *Қизқўрғон* (Чиракчи) развалины крепости, состоящие из маленьких возвышенностей, *Етимқиз* (Камаши) холм, находящийся в отдельном месте, *Учқиз* (Чиракчи), *Учқизтепа* (Гузар), *Учқизота* (Шахрисябс) – адыр, состоящий из трёх возвышенностей расположенных бок-о-бок; *Бешқиз* (Китаб, Камаши, Байсун) – адыр, имеющий пять или более возвышенностей; *Қирқиз* (Шахрисябс, Яккабаг, Камаши) – склон горы, место, где очень много маленьких холмистых возвышенностей.

Ещё одно мнение для размышления, в словаре М. Кашгарий показано использование слова в форме *қиз* в нескольких значениях: 1) *қиз* в составе сочетания *қиз нўнг* в значении «дорогое» 2) *қиз* – служанка; 3) *уй қизи* – в составе сочетания взначении «совершеннолетняя и сидящая дома девочка»; 4) в составе сочетания *«қиз қуш»* – «птица летящая низко, будто садящая сяна человека

[Кошгарий,1960:315]. Как видно из примеров, в толковании последнего слова лежит понятие, выражающее недостаточность или низость знака. На наш взгляд, в этом слове существует свойство быть определительным знаком к орографическим объектам. Основываясь на это можно сказать, такие оронимы как *Қизтепа, Қизтоғ, Қизқўрғон, Қизтош* в которых слово *қиз*было определительным компонентом, может быть связано со словом с этимпонятием». Говоря понятливее, слово *қиз* в составе этих наименований выражало то, что мера измерения высоты орографического объекта является низким.

На основе размышлений приведенных выше можносделатьследующее заключение охарактерныхособенностях слова *қуз//қиз*:

1. Исторической формой слова *қиз* было слово *қуз,* которое в основном использовалось в функции определения.

Это мнение утверждает приведенное М. Кашгарий сочетание *қуз тоғ* «горакуда не падает свет» или *Қуз урду,* Қиз улуш или қиз қуш «низколетящая птица» встречающиеся в составе сочетания. Также, встречающееся в оронимии Южного Узбекистана в составе таких наименований, как *Қизтепа, Қизтош, Қизтоғ, Қизмозор, Қизқўрғон* выполняет функцию определения. Здесь мы сочли уместным привестимнение Исмоилбека Гаспрали, бывшего одним из известных просветителей турецкого мира написанное о *Қизқалъа*, расположенной в старой части города Баку. Он пишеттак: «Недалеко от моря есть очень большая крепостьсо старым зданием по названию *Қизқалъа*. Учитывая такие особенности, как удобство для обороны и организации противонаступления, прочность, дальность от ног в рагане которые горные вершины, крепости спрочными стенами и зданиями называть *Қизқалъаси* древний обычай турецкого народа» [Исмоилбек Гаспрали, 2010: 81].

2. Позднее проявилось именное свойство этого словаи во многих тюркских языках, в томчисле в узбекском языке началось использоваться в качестве термина, выражающего понятие орографического объекта. Эту мысль также утверждает то, что слово *қўз* в современном казахском языке имеет значение “скала, пик, возвышенность” или в хакасском языке слово хызат используется в значении ущелье, (танги) узкое местов горах. Также в оронимии Южного Узбекистана в составе таких наименований, как *Етимқиз, Бешқиз, Қирққиз, Учқиз* это слово выполняло задачу орографического индикатора и как орографический объект выражало значение возвышенность, холм.

Литература

1. Асланов В. О путях установления первичных корней словс не продуктивными аффикс. в тюркских яз. // Исследования по грам. илексике тюркских языков. – Ташкент, 1965.

2. Исмоилбек Гаспрали. Туркистон саёҳатлари. Жаҳон адабиёти журнали, 2010, № 10 (161), Б.81.

3. Казахско-русский словарь. – Алма-Ата, 1954.

4. Кошғарий М. Девону луғатит турк : ЎзССРфан. Акад. Т.: Фан, Т. I , 1960, – 449 б.; Т. II, 1961, – 427б.; Т.III, 1963, – 466 б.
5. Магазаник Э. Турецко-русский словарь. – М., 1945.
6. Нафасов Т. Топонимы Кашкадарынской области. АКД, Т., 1968. –24 б.
7. Нафасов Т. Жанубий Ўзбекистон топонимиясининг этнолингвистик анализи. – Т.: Ўқитувчи, 1985. – 83 б.
8. Севортян Э. В. Аффиксы именного словообразования в азербадңанском языке – М., 1966.
9. Хакасско-русский словарь. – М., 1953.
10. Хужамбердиев Я. Историко-этимологичекое исследование топонимии Сурхандарьинской области. АКД, – Т., 1974.
11. Хўжамбердиев Ё. Қуз ва қиз компонентли топонимлар. – ЎТА, I, 1985, 6. Б. 53 – 54.
12. Ҳ. Маҳмуд Кошғарий. – Т.: Фан, 1963. – 78 с.

Бекджаев Тагандурды
Туркменский Государственный университет имени Магтымгулы
Ашхабад, Туркменистан
Bekjayev Tagandurdy
Turkmen State University named after Magtymguly
Ashgabat, Turkmenistan

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ТУРКМЕНСКОГО ЯЗЫКОЗНАНИЯ
MODERN SITUATION OF THE TURKMENLINGUISTICS

Аннотация. *Степень развития туркменского языкознания можно определит в основном по трем направлениям: составленные словари, научные монографии, учебники и учебные пособия для студентов филологических факультетов высших учебных заведений. Работы, выполненные по этим направлениям, свидетельствуют о том, что туркменское языкознание переживает время стабильного развития.*

Annotation. *The level of development of the Turkmen lingustics in XXI century may be defined by three directions: compiling of dictionaries, scientific monographs, textbooks and training manual for the students of philological faculties of higher educational establishments. The work carried out in this direction testifies that the Turkmen lingustics experiences the period of sustainable development.*

Ключевые слова: *туркменское языкознание, тюркология, туркменский язык, толковые и переводческие словари.*

Keywords: *Turkmen linguistics, study of the Turkic language, the Turkmen language, explanatory and translation dictionaries.*

Сведения, связанные с языкознанием туркменского языка, нашли свое отражение в научных трудах, учебниках [Баскаков, 1965], [Азымов, 1969], [Bekjдэew, 2010] и библиографических указателях [Библиографический..., 1975], [Библиографический..., 1986]. Профессор Н.А. Баскаков в своей книге «К истории изучения туркменского языка» отмечает, что первые научные труды,

посвященные туркменскому языкознанию, появились в начале XX века. Он отмечает: «Единственным исключением являются работы И.А. Беляева, опубликовавшего первую грамматику туркменского языка и небольшие русско-туркменские словари. Необходимо особо отметить исследований по туркменскому языку и литературе известного тюрколога академика А.Н. Самойловича, относящиеся к до и послереволюционному периоду и исследователя кавказских туркмен (турхмен) А. Володина.» [Баскаков, 1965: 3]

Труды авторов, упоминаемых Н.А. Баскаковым, были опубликованы в 1908, 1909, 1913 и 1915-ом годах [Баскаков, 1965: 3]. Мы предполагаем, что эта информация относится только к трудам, написанным на русском языке. Информацию, посвященную непосредственно туркменскому языкознанию, можно встретить и в более ранних источниках. В качестве примера можно назвать «Tьrkiзe we arapзa sцzlьk» (Тюрко-арабский словарь) [Tьrkiзe..., 1997], составленный в 1245-ом году Юсуфом Коневи, в котором содержится конкретная информация о грамматике, ничем не отличающейся от современной грамматики туркменского языка.

Достижения туркменского языкознания в XX веке анализируется в работе Х. Мухиева и С. Куренова [Мухиев, Куренов, 1988: 4-11], также в статье, написанной Б. Чарыяровым и О. Назаровым [Чарыяров, Назаров, 1997: 412-426].

Туркменское языкознание достигло высоких результатов в начале XXI века, особенно с 2005-ого года. Работы в этом направлении можно разделит на три группы. К первой группе относятся толковые и переводческие словари. 2004-ом году впервые был издан «Этимологический словарь туркменского языка» [Atanyэazow, 2004]. В данной работе приведены этимологические характеристики около 2100 слов, используемых в туркменском языке. Кроме этого, словарь ценен тем, что помогает сохранять чистоту языка и позволяет возродить утраченные или вышедшие из оборота слова. С целью определения этимологических особенностей и строение слов, в словаре приведены значения данного слова в других тюркских языках, и в скобках указан конкретный язык, к которому относится данное слово.

Изданный в 2013 году «Словарь древне туркменского языка» [Gadymy..., 2013: I, II] был составлен на основе письменных памятников VIII-XVII вв. Словарь является фундаментальной лексикографической работой, в которой отражены основные особенности письменных памятников и толковых словарей. В словарь включены 21000 древних слов и приводится их значение и толкование в современном туркменском языке. Источником при составлении словаря, вобравшего в себя большой материал художественной литературы, исторических источников и научных работ служили такие источники,как письменный памятник Билгекагана (VIII в.), книга Горкут ата (XV в.), большая работа по истории Салара баба (XVI в.), словарь Махмуда Кашгари (XI в.), словари Махмуда Замахшари (XII в.) и Ибн Муханны (XIII в.).

Одной из самых значительных работ, выполненных в последнее время, является «Türkmen diliniň düşündirişli sүzlьgi» (Толковый словарь туркменского языка) [Tьrkmen..., 2016: I,II], изданный 2016 году двух томах. Словарь содержит около 50.000 титульных слов, словосочетаний и фразеологизмов.

Стилистические особенности употребления слов, сведения о многозначности и однозначности лексических единиц, переносные значения слов иллюстрируются примерами из произведений народного творчество, классической литературы и современных туркменских писателей и поэтов. Это академическое издание, выполненное с учетом уровня развития современного языкознания, особенно лексикологии туркменского языка.

Среди работ, демонстрирующих достижения туркменского языкознания, так же необходимо отметить «Tьrkmen diliniň orfografiksүzlьgi» (Орфографический словарь туркменского языка) [Orfografik..., 2016], содержащего более 110 тысяч слов. Данный словарь вобрал в себя наряду со словами из словарного состава современного туркменского языка, термины, профессионализмы, архаизмы, другую активную и пассивную лексику.

Нужно отметить, что в последнее время составляются большое количество тематических [Tьrkmenзe-russasport..., 2016], [Bekjдэew, 2016], [Tьrkmenзe-iňlisзe-latynзa..., 2015] и разговорных [Туркменско..., 2015], [Tьrkmenзe-iňlisзe..., 2004] словарей туркменского языка. В результате роста дипломатических, экономических и гуманитарных отношений Туркменистана с зарубежными государствами, растет число желающих изучить иностранные языки.

Достижения туркменского языка в XXI веке демонстрирует и тематика, издаваемыхв настоящее время монографий. Большинство трудов лингвистов относится к лексикологии [Kyэasowa, 2011], [Atanyэazow, 2018], исследованиям в области фонетики [Nurmuhammedow, 2013] и морфологии [Morfologiýa, 2000], [Çaryýarowa, 2011]. Но необходимо отметить, что и по другим разделам языкознания также выполняются значительные работы.

Учебные пособия и книги, подготовленные для студентов филологических факультетов также отражают степень развития туркменского языкознания. Были написаны учебники и учебные пособия по истории языка [Weэisow, 2008] и древним письменным источникам, [Bekjayew, 2013], тюркологии [Weэisow, 2010], фонетике [Täçmyradow, 2008], морфологии [Häzirki..., 2015], [Türkmen dili, 2018] синтаксису [Nartyýew..., 2002], лексике [Baýjanow, 2018], стилистике [Şyhyýewa, 2015]. Эти труды являются основными источниками при подготовке профессиональных лингвистов и решении важных проблем языкознания.

В настоящее время научным центром изучения туркменского языка являются Институт языка, литературы национальных рукописей Академии наук Туркменистана, Туркменский государственный университет имен Магтымгули, Педагогический институт имен Сеиди. Материалы, посвященные туркменскому языку и проблемам языкознания публикуются в научном журнале «Туркменистанда ылым ве техника» (Наука и техника в Туркменистане), в

научно-методическом журнале «Билим» (Знание) министерства образования Туркменистана. Определенное место в этом деле занимает и газета «Туркмен дили» (Туркменский язык).

Литература

Баскаков Н. А. К истории изучения туркменского языка. – Ашхабад: Изд-во Туркменистан, 1965. − 35с.

Библиографический указатель литературы по туркменскому языкознанию (1964-1974). – Ашхабад: Изд-во ТГУ, 1975. − 97 с.

Библиографический указатель литературы по туркменскому языкознанию (1974-1984). – Ашхабад: Изд-во ТГУ, 1986. − 64 с.

Туркменско-русский словарь разговорник. – Aşgabat: TDNG,2015. −134 с.

Языки мира: Тюркские языки / Б.Чарыяров, О. Назаров Туркменский язык.– Бишкек: Издательский дом “Кыргызстан”, 1997. − С. 412-426.

Azymow P. Türkmen diliniň meseleleri.– Aşgabat: “Ylym”,1969.−261c.

Atanyýazow B. Türkmen diliniň awçylyk leksikasy. – Aşgabat: “Ylym“, 2018.−143 c.

Atanyýazow S. Türkmen diliniň sözköki (etimologik) sözlügi/S.Atanyýazow. -Aşgabat: “Miras“, 2004. − 495 c.

Baýjanow B. Türkmen dili: leksika. – Aşgabat: TDNG, 2018.−200 c.

Bekjäэew T. Umumy dil bilimi. – Aşgabat:TDNG, 2010. −190 c.

Bekjдyew T. Kone turkmen yazuwy.– Aşgabat: TDNG, 2013. −184 c.

Bekjäýew T. Magtymgulynyň eserleriniň frazeologik sözlügi. – Aşgabat: TDNG, 2016. − 237 c.

Çaryýarowa O. Türkmen dilinde ümlükler. – Aşgabat: “Ylym“, 2011. −78 c.

Gadymy türkmen diliniň sözlügi.– Aşgabat: “Ylym“, 2013. −904 c.

Häzirki zaman türkmen dili. Morfologiýa.– Aşgabat: TDNG, 2015. −368 c.

Kьrenow S., Muhyэew H. Tьrkmen dilзileri.– Aşgabat: “Magaryf”, 1988. − 145 c.

Kyýasowa G. Türkmen diliniň zergärçilik leksikasy. – Aşgabat: “Ylym“,2011. − 210 c.

Nartyýew N., Penjiýew M., Myradow A. Häzirki zaman türkmen dili (sintaksis).– Aşgabat: “Ylym”, 2002.−351 c.

Nurmuhammedow A. Tьrkmen dilinde sőzьň singarmonizm hadysasy. – Aşgabat: “Ylym”, 2013. −153 c.

Şyhyýewa O.Türkmen diliniň stilistikasy. – Aşgabat: TDNG, 2015. −169 c.

Täçmyradow T. Häzirki zaman türkmen dili. Fonetika. – Aşgabat: “Ylym”, 2008. − 100 c.

Tьrkiзe we arapзa sцzlьk. – Aşgabat: “Ylym”, 1997. −86 c.

Türkmen diliniň grammatikasy / Morfologiýa.– Aşgabat: “Ruh“, 2000. −400 c.

Türkmençe-iňlisçe kiçi sözlük.– Aşgabat: “Ylym”, 2004. −123 c.

Türkmençe-iňlisçe-latynça lukmançylyk sözlьgi.– Aşgabat: TDNG, 2015. −231 c.

Türkmen diliniň düşündirişli sözlügi. I-II tom.– Aşgabat: TDNG, 2016. − 644 c., 597 c.

Türkmen diliniň orfografik sözlügi.– Aşgabat: TDNG, 2016. −815 c.

Tьrkmenзe-rusзa sport sцzlьgi.– Aşgabat: TDNG, 2016. −156 c.

Türkmen dili: Morfologiýa.– Aşgabat: TDNG, 2018. − 176 c.

Weýisow B.Türkmen diliniň taryhy. – Aşgabat: TDNG,2008. − 320 c

Weýisow B. Türkologiýa giriş.– Aşgabat: TDNG, 2010. −120 c.

Валиуллина Руфина Ильдусовна
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Valiullina Rufina Ildusovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

«КУШМА ҖӨМЛӘЛӘР» ТЕМАСЫН ӨЙРӘТКӘНДӘ, ИННОВАЦИОН ТЕХНОЛОГИЯЛӘРНЕ ФАЙДАЛАНУ
THE USE OF INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING THE TOPIC «COMPLEX SENTENCES»

Аннотация. *В данной статье рассматриваются некоторые виды современных инновационных технологий. Современная технология открывает новые перспективы для изучения сложных предложений и раскрывает потенциалы обучающихся.*

Annotation. *The article deals with some types of modern innovative technologies. Modern technology opens up new perspectives for the study of complex sentences and reveals the potentials of students.*

Ключевые слова. *Инновационная технология, проблемное обучение, дифференцированное обучение.*

Keywords. *Innovative technology, problem-based teaching, differentiated teaching.*

Бүгенге көндә күп кенә укытучылар тарафыннан, белем бирүнең нәтиҗәлелеген ирешү максатыннан, заманча технологияләр һәм инновацион укыту технологияләре кулланыла. Компьютер чаралары һәм телекоммуникация челтәрләре үсеше мәгариф системасын үстерү һәм камилләштерү өчен нигез буларак сыйфатлы яңа мәгълүмати-белем бирү мохите булдырырга мөмкинлек бирде. Белем бирүдә инновацион технологияләренең төп максаты – даими үзгәреп торучан дөньяда мәктәп укучысын тормышка әзерләү. Традицион система белән чагыштырганда инновацион эшчәнлекнең максаты – укучы шәхесен сыйфатлы якка үзгәртү.

Бу сораулар өстендә уйланмаган укытучы юктыр: «Дәресне ничек итеп кызыклы итәргә? Үз предметың белән укучыларны ничек мавыктырырга? Һәр укучы өчен дәрестә уңышка ирешү ситуациясен ничек булдырырга?» Кайсы заманча укытучы үз дәресендә укучыларның ирекле, иҗади эшләве турында хыялланмый? Һәм бу очраклы түгел. Яңа җәмгыятьнең оешуы, тормышка булган яңа караш мәктәпкә карата яңа таләпләр куя. Укыту процессында инновацион технологияләрне куллану укучылар өчен гади күңел ачуга гына кайтып калырга тиеш түгел.

Инновацион укыту технологияләреннән проблемалы укыту, укыту-тикшеренү эшчәнлеге, дифференциацияләнгән укыту, проект һәм уен технологияләрен катлаулы кушма җөмләләрне укытканда уңышлы файдаланып була.

Проблемалы укыту, беренче чиратта, «кызыксыну уятуга» юнәлтелгән технология. Әлеге эшчәнлек вакытында проблемалы ситуация булдырыла, укучылар мөстәкыйль рәвештә куелган бурычларны чишәргә тиеш. Бу технологияне дәреснең төрле этапларында да кулланып була. Мисал өчен, дәреснең кабатлау этабында укучыларга түбәндәге эш төре тәкъдим ителергә мөмкин.

1. Бирелгән җөмләләрнең төрен һәм бәйләүче чараларын билгеләгез, схемаларын төзегез. 1) Кояш та чыкты, инде таң атты; иркә нурлары назлап уятты. 2) Миннән сиңа теләк шул: ил мактарлык үрнәк бул. 3) Кояш булганда кошлар сайрый, яңгыр яуганда табигать тына.

2. Кайсы билгеләмәләр дөрес түгел, дәлилләгез.1) Күп иярченле кушма җөмләләр тезүче теркәгечләр, санау һәм каршы кую интонациясе белән бәйләнәләр. 2) Катнаш кушма җөмләләр үзара ияртүле бәйләнеш белән бәйләнгән җөмләләр. Мондый төр эшләр укучыларны мөстәкыйль фикер йөртергә, укуга мотивациясен арттырырга ярдәм итә.

Укыту-тикшеренү эшчәнлеге технологиясе укучыларның иҗади сәләтләрен танып-белү процессының барлык этапларында мөстәкыйльлекләрен үстерергә, алган белемнәрен практикада кулланырга мөмкинчелек бирә. Мисал өчен, катлаулы кушма җөмләләрне өйрәнгәндә түбәндәге темаларга тикшеренү эшен бирергә була. 1. Катлаулы җөмләләрдә пунктуациянең роле. 2. Катлаулы кушма җөмләләрдә бәйләүче чараларның роле һ.б.

Дифференциацияләнгән укыту – укучыларның индивидуаль үзенчәлекләрен, мөмкинлекләрен һәм сәләтләрен исәпкә алып укыту. Әлеге технология ярдәмендә укытучы һәр укучыга индивидуаль якын килеп, аның белем дәрәҗәсенә карап эш төрләрен тәкъдим итә. Мисал өчен, укучыларны шартлы өч төркемгә бүлергә була: 1) ярдәм таләп итүчеләр, 2) мөстәкыйль рәвештә үтәүчеләр, 3) кыска вакыт эчендә материалны үтәп башкаларга ярдәм итүчеләр. Шул сәбәпле, түбәндәге эш төрен тәкъдим итәргә була.Беренче төркем укучыларына җөмләнең баш һәм иярчен кисәкләрен табып билгеләргә мөмкин. *Бер төрле кешеләр бар: син аларга дус булсаң, алар каршында галим дә син, мөхәррир дә син, әмма бераз салкынлык булса, алар синдә булган фазыйләтне уйларга да куркалар. (Г. Тукай)* Икенче төркем укучыларына җөмләнең төрен билгеләп, схемасын ясарга. *Мәзкүр рәвешләр илә һушына китерсәк, дус кем, дошман кем – милләт үзе аңлар. (Г. Тукай)* Өченче төркем укучыларына җөмләгә тулы анализ ясарга. *Тагын суытты: өй түбәләреннән боз бармаклары салынып төште; аяк асты тайгакланып катты: кешеләр, кулларын җәеп, биегәнсыман йөрделәр. (И. Гази)*

Проект технологиясенең максаты мөстәкыйль танып белү һәм практик эшчәнлекне оештыруда. Укучы үз позициясен якларга һәм иҗади потенциалын формалаштырырга өйрәнә. Әлеге технология ярдәмендә укучыларда команда рухы һәм аралашучанлык, хезмәттәшлек итү кебек кирәкле социаль күнекмәләр булдырыла. Мисал итеп, түбәндәге темаларга проект эшләре бирелергә мөмкин. *1. Халык авыз иҗатында катлаулы кушма җөмләләрнең бирелеше. 2. Рус һәм татар телендәге катлаулы кушма җөмләләрнең охшаш һәм аермалы яклары.*

Дәрестә уен технологиясен балаларны укыту эшчәнлегенә кызыксындыру чарасы буларак кулланыла. Аның әһәмияте күңел ачу һәм ял итүдән түгел, ә дөрес җитәкчелек иткәндә укыту ысулы, иҗатны тормышка ашыру эшчәнлеге, терапия ысулы, укучыны җәмгыятьтә социальләштерүнең беренче адымы булып тора. Мисал итеп, «Башваткыч», «Нәрсә? Кайда? Кайчан?», викторина, квест кебек уеннарны тәкъдим итәргә була.

Инновацион технологияләрне куллануның үз өстенлекләре бар. Беренчедән, укучыларда танып-белү эшчәнлегенә карата мотивация уятыла, бигрәк тә проектлаштыру буенча. Икенчедән, мондый укыту төрен куллану укучы өчен тагын да уңайлырак психологик климат тудыра, аерым алганда, укытучы белән аралашканда киеренкелекне киметә. Өченчедән, бала өчен иҗади киңлек ачыла, аның ярдәмендә сыйфатлы һәм кызыклы эшләр саны арта. Дүртенчедән, мәгълүматлаштыру укучыларны гына түгел, укытучыларны да җәлеп итә.

Литература

Гиниятуллина Л.М. Исследование аналитических конструкций в грамматиках татарского языка XX века. – Казань: Отечество, 2016. – 158 с.

Зәкиев М.З. Татар синтаксисы: Югары уку йортлары өчен д-лек / М.З. Зәкиев. – Казан: Мәгариф, 2005. – 399 б.

Нәбиуллина Г.Ә. Кушма җөмлә синтаксисы: теоретик мәгълүматлар, күнегүләр, контроль эшләр, тестлар. Методик кулланма. – Казан: КГУ, 2006. – 91 б.

Гайнуллина Гульфия Расилевна
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Gaynyllina Gulfiya Rasilevna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

Ә. ЕНИКИ ПУБЛИЦИСТИКАСЫНДА ТАРИХНЫҢ АК ТАПЛАРЫ ГӘҮДӘЛӘНЕШЕ
WHITE SPOTS OF HISTORY IN THE PUBLICISM OF AMIRKHAN ENIKI

Статья написана и опубликована при финансовой поддержке РФФИ и Правительства Республики Татарстан в рамках научного проекта № 18-412-160016 р/а

Аннотация. *А. Еники – выдающийся татарский писатель второй половины XX века. Общеизвестно, что А.Еники в литературном творчестве и публицистике одним из первых отобразил белые пятна советского времени. В данной статье уделено внимание публицистическому наследию писателя, где он пытается донести до читателя забытые к тому времени имена соотечественников.*

Annotation. *A. Eniki is an outstanding Tatar writer of the second half of the twentieth century. It is well known that A. Eniki in literary work and journalism was one of the first to*

display the white spots of the soviet era. This article focuses on the journalistic legacy of the writer, where he tries to convey to the reader the names of compatriots forgotten by then.
Ключевые слова: *публицистика писателя, А. Еники, национальные корни*
Keywords: *journalism of the writer, A Eniki, national roots*

Татар әдәбиятының йөзек кашы, күренекле язучы Әмирхан Еники (1909-2000) публицистик мәкаләләрендә үзе күргән, белгән шәхесләр турында, аларның тәрҗемәи хәленә, иҗатларына бәйле хәл-вакыйгалар хакында күп яза. Бу урында без әдипнең Г. Тукай, Г. Ибраһимов, Г. Исхакый, Һ. Такташ, С. Кудаш, Х. Туфан, С. Сәйдәш кебек шәхесләр турында бик күп мәкаләләрендә сүз уңаеннан олылап, кадерләп искә алуын билгеләп үтәргә тиешбез. Ул язмалардаәдәбият тарихы өчен гаҗәеп кызыклы фактлар, мәгълүмат җитәрлек. Әдип мәкалә-язмаларында беренчеләрдән булып совет җәмгыятендә онытылырга мәҗбүр ителгән исемнәрне телгә ала, кйтару мәсьәләсен куя.

Әдипнең газиз милләте турында уйлануларга бәйле «...Без дә бардык Төркиягә...» дигән баш атында дөнья күргән мәкаләсенә (1996) тукталып үтик.Билгеле булганча, Ә. Еники – Г. Исхакый исемен җәмәгатьчелеккә кайтарган әдипләрдәнберенче [Ахунов, 2013].Әдип әлеге мәкаләдә милләт хадимнәре Г. Исхакый белән Й. Акчура каберләрен зират итәргә баруы хакында тәэсирләнеп билгеләп үтә. Татар әдибенең Й. Акчура кабере янындагы хисләре табигый: «Бик әйбәт сакланган кабернең ташы безне аеруча гаҗәпләндерде һәм сокландырды. Ул таш – кечерәйтелгән Сөембикә манарасының нәкъ үзе иде!.. Мәрхүмнең васыяте беләнме, әллә кызларының акылы җитепме эшләнгән бу таш Сөембикә манарасы – олы шәхеснең туган иле белән мәңгелек бәйләнешен чагылдырган символы буларак басып торадыр»[Еники, 2004: 277].

Мәкаләдән Г. Исхакыйга мөнәсәбәтле бер мәгълүматны тәкъдим итүнетиеш табабыз. Ә. Еники Кәрим Тинчуринның җәмәгате Заһидә Әхмәрова сөйләгән вакыйганы бәян итә: «1921-1922 ачлык елларын Кәрим абзый белән Заһидә апа Ташкентта уздыралар. Шул чагында аларга гаязның аылда калган үсмер кызын кемдер китерә (ихтимал, бу алдан хәбәрләшү буенча эшләнгәдер, дип уйлыйм мин). Сәгадәт авыр кышны Заһидә апаларда торып үткәрә. Егерме икенче елның җәендә Ташкентка Галимҗан Идриси (шулай ук бик билгеле шәхес) килеп, Германиядә укытыр өчен, шәкертләр җыя. Ул үзе Берлин университетының укытучысы була. Җыйган шәкертләре белән бергә Идриси Тинчуриннардан Сәгадәтне дә алып китә – әлбәттә, кем кызы икәнен яхшы белеп. Менә шул кешеләрнең игелеге аркасында Гаяз Исхакый бердәнбер кызы белән Берлинда очраша» [Еники, 2004: 278].

Эссе жанрына мөнәсәбәтле «Таң ата да кич була» язмасында (1998) Ә. Еники милләт турында уйлануларны шул эздән дәвам итә. «Мин яшем белән бер-берсенә һич охшамаган ике буын арасына туры килдем: иске буын әле китеп бетмәгән, ә яңасы туып, күтәрелеп кенә килә иде... Искеләре дигәнем гасыр башында мәйданга чыгып, милли мәдәниятебездә күренекле урын тоткан

шәхесләр – Фатих Әмирхан, Галимҗан Ибраһимов, Галиәгар Камал, Җамал Вәлиди, Гали Рәхим, Садри Җәләл һ.б.» [Еники, 2004: 76]. Шул урында әдип сүзне җырчы, нәшир, журналист Камил Мотыйгый шәхесенә күчерә: «Мин Камил абыйны күреп белә идем» [Еники, 2004: 424], – дип ачыклап киткәннән соң, әдип аның белән онытылмас очрашуларын, Камил Мотыйгыйның фаҗигале язмышын сөйләп бирә: «...Уральскийдан татар халкының бик тиз танылачак һәм яратып укылачак, чын мәгънәсендә хөр фикерле милли шагыйре күтәрелеп чыга... Һәм турыдан-туры Камил Мотыйгулла улы Төхфәтуллин аркасында» [Еники, 2004: 429].

Әйтергә кирәк, Ә. Еники милләт турында уйлануларын халыкны танытукан шәхесләргә бәйле алып бара. Ләкин язмалар шул шәхесләр алып килгән бөек рухны югалтуга әрнү, эчке бер сызлану белән өретелгән. Сүз уңаеннан Ә. Еникинең «Сарьян» дип исемләнгән мәкаләсен (1990) билгеләп үтик. Язмада сүз татар язучысы Хәсән Сарьян хакында бара. Язучы каләмдәшенең төп сыйфатларына басым ясый: «Сарьянның җаны бервакытта да тыныч була алмады, ниндидер бер канәгатьсезлек – әллә үзеннән, әллә тормыштан – аның бәгырен гел кимереп торды» [Еники, 2004: 72]. Сорауга җавап эзләп, әдип болай ди: «Ул бит иҗат мәсьәләсендә гаять таләпчән иде – үзенә дә, башкаларга карата да...Инде үзенә килгәндә, мин аның кебек рәхимсез таләпчәнне белмим» [Еники, 2004: 76]. Ә. Еники Сарьянның тумышы белән бәйле кайбер фактларга басым ясый: «...ана сөте белән кергән туган теле аны Казанга тартып китерә. Бу бик табигый хәл, минемчә: Башкортстан туфрагында туып та, татар әдәбиятына хезмәт тәргә теләп, үз халкының мәдәни үзәгенә килүчеләр аз булдымыни безнең дәвердә?!» [Еники, 2004: 73]. Күренгәчә, ана теле, милләт өчен җаваплы булу хисен әдип таләпчәнлек сыйфаты белән дә бәйли. Шул ук вакытта Ә. Еники Х. Сарьян иҗат иткән дәвердә Башкортстанда татарларга мөнәсәбәт проблемасын да калкытмый калмый: «Х. Сарьянның хөр табигате моның ише гаделсезлек белән килешә алмый. Ул үзен ике халыкның баласы итеп санаса да, алар арасында ясалма рәвештә тулырылганялган хәлдән чыгарга мәҗбүр була» [Еники, 2004: 73]. Әдипнең фикере төпле, каләмдәшенең Уфада эшләп йөргән җирдән Казанга килеп төпләнүен төшенергә теләп, кешенең милли йөзенә бәйле фәлсәфи карашын җиткерә: « ...бу тел сайлау белән генә түгел, үзеңне кайсы милләт кешесе итеп тану белән бәйләнгән булырга тиеш иде» [Еники, 2004: 74].

Шул рәвешле, Ә. Еники милләт турында шәхесләр, аларның татарны дөньяга танытуда роле, фаҗигасе,тарих турында уйланулар итеп бәян итә.

Прозаик Ә. Еники урыны белән театр тарихына, сәхнә дөньясына кагылышлы мәкаләләр белән дә чыгыш ясый. Әдипне үзенең «иҗат бурычын һәрьяклап уйлап төшенгән», хезмәтендә яшәвенең мәгънәсен тапкан шәхесләр кызыксындыра. Бу җәһәттән «Нәгыймә Таҗдарова» дип исемләгән рисалә (1945-1946, басылу еллары – 1957, 1997) монографик характердагы рисаләгә мөрәҗәгать итик.» Безнең әдәбиятта артист иҗатына махсус багышланган беренче хезмәт» язган әдип рисаләнең язылу тарихын болайсөйләп бирә:»Нәгыймә Таҗдарова

турындагы бу монография 1945-1946 елларда язылган ид. Нәгыймә апа үзе исән иде әле, ләкин каты авыру иде инде...» [Еники, 2004: 304]. «Сәйяр» труппасында хезмәт юлын башлап, утыздан елдан артык артистлык гомерендә ике йөз җитмешләп роль башкарган «реалистик стильдәге драматик актриса» [Еники, 2004: 334] Нәгыймә Таҗдарова әдипне кайсы ягы белән сокландыра, үзе рисалә дип күрсәткән әлеге язманы илле ел үткәннән соң янәдәнукучыга тәкъдим итәргә аны нәрсә этәрә соң? «Ул бай тормыш тәҗрибәсенә ия, ул тирән интуицияле кеше, ләкин ул үзенең иҗатында иң элек акыл белән эш итүче оста. Иҗат бурычын һәрьяктан төшенү, образны тудыру һәрдаим акыл белән эзләнү, интуиция тапкан моментларның да чынлыгына акыл белән ышану, уен вакытында үз өстеннән акыл контролен булдыру» [Еники, 2004: 338] –кырык яшьлекӘ. Еники белән туксан яшькә җитеп килүче аксакалны бердәй сокландыра алырлык сыйфатлар шулар.

Күренгәнчә, Ә. Еники публицистикасының тагын бер тармагы – әдәбият тарихы, әдәби-мәдәни барышка исемнәре сирәк искә алына торган шәхесләрне кайтару. Бу рәткә Г. Исхакый, С. Сүнчәләй, Т. Ченәкәй исемнәренурнаштырып булыр иде. Югарыда билгеләп үтелгәнчә, әдәби-мәдәни мохиттә Г. Исхакый исемен кыю рәвештә тәүге тапкыр телгә алучы Ә. Еники икәнлеге күптән мәгълүм. Ә. Еники татар җәмәгатьчелегенә иң беренчеләрдән булып С. Сүнчәләй, Т. Ченәкәй җыентыкларын туплап тәкъдим иткән язучы да.

Әдәбият

Ахунов А. Долгое возвращение (135 лет со дня рождения Г. Исхаки) // Казанский альманах, 2013. № 11. – С.128-140.

Еники Ә.Н. Әсәрләр. Биш томда. Vтом. Публицистик язмалар, мәкаләләр. –Казан: Татар.кит.нәшр., 2004. – 479 б.

Гатауллин Радик Равилевич
МБОУ «Гимназия №5 ЗМР РТ
Зеленодольск, Россия
Gataullin Radik Ravilevich
Gymnasium №5 Zelenodolsk municipal district
Zelenodolsk, Russia

О НЕКОТОРЫХ СТРУКТУРНО-СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ТЮРКО-ТАТАРСКИХ ТОПОНИМОВ ЮЖНОГО УРАЛА И ЗАУРАЛЬЯ
SOME STRUCTURAL AND WORD-BUILDING FEATURES OF THE SOUTH URALS AND THE TRANS-URALS' TURKO-TATAR TOPONYMS

Аннотация. *В статье рассматриваются некоторые структурно-словообразовательные особенности тюрко-татарских топонимов Южного Урала и Зауралья, а именно, словообразовательные аффиксы. Известно, что в этих землях с*

древнейших времен происходили различные этнические процессы с участием тюркских народов, в том числе и татар. В результате эти процессы наложили отпечаток на топонимический ландшафт региона.

Annotation. *The article deals with some structural and word-forming features of the Turkic-Tatar toponyms of the South Urals and Trans-Urals, namely, word-forming affixes. It is known, different ethnic events have been taken place there with the Turkic and the Tatar participation. As a result all these events impressed in topoymic landscape of the region.*

Ключевые слова: *Южный Урал, Зауралье, топонимия, тюрко-татарские топонимы, структурно-словообразовательный анализ.*

Keywords: *the South Urals, the Trans-Urals, toponyms, the structural and word-forming analysis.*

На этнографической карте России, в самом ее центре можно увидеть обширную территорию Южного Урала и Зауралья, являющуюся своего рода мостом между Европой и Азией. Тысячелетиями в этом регионе происходили важные для истории человечества события, которые неизменно сопровождались контактами многих этносов и этнических групп. Земли Южного Урала и Зауралья с древнейших времен привлекали к себе множество различных кочевых племен, в том числе и тюркских, и это формировало новые характерные черты антропологического и этнолингвистического облика коренного населения. Эти черты можно наблюдать и в топонимии региона, где наряду с другими особо выделяется тюрко-татарский пласт. Изучение связей народов и их языков на материале топонимии имеет важное значение для восстановления картины этнических контактов в прошлом. Это особенно важно в тех случаях, когда отсутствуют другие источники и, прежде всего, письменные доказательства.

Всякое топонимическое исследование включает в себя анализ структуры и особенностей словообразования собственных имен, что способствует более полному описанию внутренней организации названий, а также позволяет определить их семантику и этимологию. Поскольку топонимы входят в словарный состав языка и по своей сущности представляют лексемы, то закономерности, действующие в нарицательных словах, обнаруживаются и в сфере собственных имен, в том числе и в топонимии. Исследования показывают, что топонимия использует почти те же словообразовательные средства, которые применяются в производстве новых слов в апеллятивной лексике – это лексико-семантический, фонетический, морфологический, синтаксический способы. Как и в апеллятивах, в топонимии основным критерием для определения какого-либо слова по способу образования служит то, что легло в основу изменения, возникновения нового слова.

Структурно-словообразовательный анализ топонимов с выявлением топонимических моделей и всех аффиксов, участвующих в образовании топонимов, представляет большой интерес, так как структура – это та форма, в которой отражается содержание онима и при помощи которой топоним выполняет номинативную и дифференцирующую функции, т.е. структура

является одним из способов номинации. Современные исследования ученых показали, что топонимия использует широкий круг способов словообразования, имеющихся в языке. Однако, как указывает А.В. Суперанская, «…из всего многообразия словообразовательных средств на определенной территории используется лишь определенное число типов, наиболее приемлемых для данной местности» [6, с. 89]. Считается, что причина этого явления связана с историей заселения края, с этническими и языковыми процессами, происходившими на этой территории.

Словообразовательному анализу тюркской топонимии исследователями уделяется большое внимание. Специальный грамматический анализ тюркских топонимов проводился А.А. Бонюховым, А. Абдрахмановым, Г.И. Донидзе, К.Ф. Гриценко, Т.Д. Джанузаковым (1976), О.Т. Молчановой (1982), Г.Ф. Саттаровым (1966), А.А. Камаловым (1994), Ф.Г. Гариповой (1975, 1991), Е.К. Койчубаевым (1974), Г.Е. Корниловым (1967), С.М. Моллазаде (1978), Р.Х. Субаевой (1963), Ф.Х. Хисаметдиновой (1992) и др.

Исследователи по-разному подходят к анализу структуры тюркских топонимов различных территорий и по-разному решают вопрос об их структурных типах. Мы, исходя из материала, решили провести словообразовательный анализ тюрко-татарских топонимов Южного Урала и Зауралья, опираясь на работы указанных выше авторов. По способу образования топонимы можно разделить на простые и сложные. Простые делятся на простые непроизводные (безаффиксные) и простые производные (аффиксные). Сложные топонимы, в свою очередь, делятся на собственно-сложные, парные и составные.

Татарский язык располагает богатым набором словообразовательных аффиксов, обладающих разной продуктивностью и способностью создавать слова самой различной семантики. Часть этих аффиксов участвует в образовании тюрко-татарской топонимии Южного Урала и Зауралья. В результате структурно-словообразовательного анализа тюрко-татарских топонимов Южного Урала и Зауралья нами были зафиксированы следующие словообразовательные аффиксы:

Аффикс *-лы/-ле (башк. -ды/-де, -ты/-те)*. Этот аффикс называют аффиксом обладания, наличия, так как каждое имя с аффиксом *-лы* обычно выражает обладание определенным предметом или качеством. Большинство исследователей считают, что аффикс *-лы* произошел от суффикса*-lık* [2, с. 87].

Аффикс *-лы* является продуктивным в топонимии многих тюркоязычных регионов [4, с. 125]. В исследуемом нами регионе он представлен во всех лексико-семантических группах топонимов:

а) ойконимы: *г. Касли> Казлы, дер. Кырмыскалы* (Кунашакский р-н, Челябинская обл.);

б) гидронимы: *оз. Балсыкты> Балсыклы >Балчыклы*(Кунашакский р-н, Челябинская обл.), *оз. Балыкты> Балыклы* (Красноармейский р-н, Челябинская обл.), *оз. Джаланды > Еланлы* (Троицкий р-н, Челябинская обл.), *оз. Касли > Казлы,оз. Кугалы* (Чебаркульский р-н, Челябинская обл.), *оз. Кумырли> Күмерле*

(Увельский р-н, Челябинская обл.), *оз. Кырмыскалы* (Кунашакский р-н, Челябинская обл.), *оз. Майли> Майлы* (Октябрьский р-н, Челябинская обл.), *оз. Сабакты > Сабаклы > Чабаклы* (Кунашакский р-н, Челябинская обл.), *оз. Суллы > Сулы* (Октябрьский р-н, Челябинская обл.), *оз. Табанды > Табанлы* (Аргаяшский р-н, Челябинская обл.), *р. Ташлы, оз. Уленды > Уленлы >Үләнле* (Аргаяшский, Верхнеуральский р-ны, Челябинская обл.), *оз. Уректы> Уреклы > Үрдәкле* (Кунашакский р-н, Челябинская обл.), *оз. Чучкалы*(Красноармейский р-н, Челябинская обл.), *оз. Атавлы* (Сафакульский р-н, Курганская обл.); *оз. Карагайлы* (Сафакульский р-н, Курганская обл.), *оз. Касли > Каслы > Кашлы* (Каргапольский р-н, Курганская обл.), *оз. Кукыйлы* (Сафакульский р-н, Курганская обл.), *оз. Кутырды > Кутырлы* (Сафакульский р-н, Курганская обл.), *оз. Менкили >Мәнкиле* (Сафакульский р-н, Курганская обл.), *оз. Сулюкли >Сөлекле*(Сафакульский р-н, Курганская обл.), *оз. Убалы* (Альменевский р-н, Курганская обл.), оз. Юрахлы (Варгашинский, Лебяжьевский р-ны, Курганская обл.), *оз. Ясакли > Ясаклы* (Альменевский р-н, Курганская обл.);

в) оронимы: *гора Айдырлы, гора Бешмекты> Бәшмәкле, гора Ташлы, гора Тырнаклин> Тырнаклы* (Саткинский р-н, Челябинская обл.), *хр. Шелканды> Шалканлы* (Уйский, Чебаркульский р-ны, Челябинская обл.), *хр. Юкала> Юкәле* (Катав-Ивановский р-н, Челябинская обл.);

г) микротопонимы: *рч. Бурля> Бүреле*, п. пр. Увельки, бас., Уя, л. пр. Урала (Ашинский р-н, Челябинская обл.), *рч. Кайракты> Кайраклы*, п. пр. Бол. Караганки, бас. Урала (Карталинский р-н, Челябинская обл.), *рч. Карамалы*, л. пр. Ниси, бас. Юрюзани, *рч. Сарымсаклы*, п. пр. Зингейки, бас. Урала, *оз. Силикты> Силиклы > Сөлекле* (Кунашакский р-н, Челябинская обл.),*рч. Терекле > Тирәкле,*п. пр. Урала.

Аффикс *-лык/-лек.* Об этимологии данного суффикса имеется несколько точек зрения. Так, например, В. Котвич пишет: «Не исключено, что *-lny, -lig* – не исконная форма суффикса; исконной формой следует считать *l*; ведь и до сих пор *l*является признаком множественного числа». В. Банг считает, что этот суффикс произошел от самостоятельного слова *il* «повесить». Н.А. Баскаков возводит его к слову *lik*, которое встречается в некоторых тюркских языках в значении «обильный, полный». Эту точку зрения разделяют Д.Г. Тумашева [7, с. 69] и Ф.А. Ганиев [2, с. 78].

Аффикс *-лык* в современном татарском языке является многозначным высокопроизводным аффиксом. Ф.А. Ганиевым зафиксировано 20 значений данного аффикса, среди которых можно выделить значения места, изобилующего определенными предметами или указывающего, где хранятся эти предметы, лица, занимающего определенное положение в обществе, материала, предназначенного для изготовления определенных предметов, духовных и физических качеств человека и т.д. [2, с. 81-84]. В топонимии Южного Урала и Зауралья он не является продуктивным. Нами были зафиксированы лишь несколько топонимов, образованных посредством данного аффикса:

а) ойконим: *пос. Котлик> Котлык* (Челябинская обл.)*;*

б) гидронимы: *оз. Майлык* (Альменевский, Щучанский р-ны, Курганская обл.), *оз. М. Кушлук > Кошлык* (Частозерский р-н, Курганская обл.);

в) микротопоним: *бол. Сазлык* (Аргаяшский р-н, Челябинская обл.).

Аффикс *-ак/-әк.* Большинство тюркологов происхождение данного аффикса связывают с суффиксом *–ɡak* [3, с. 111]. Есть также предположения о том, что он восходит к суффиксу *-лак*, который встречается в башкирском слове *торлак* «дом, обиталище», которому в татарском языке соответствует слово *торак* «дом» [2, с. 102]. В современном татарском языке он выражает значения лица, являющегося носителем признака, указанного в основе орудия или средства, предназначенного для данного действия, места, имеющего связь с определенным состоянием, предмета, являющегося результатом выраженного в основе действия или состояния [2, с. 102-103]. В изучаемом нами регионе аффикс *-ак* был зафиксирован в составе следующих топонимов:

а) ойконимы: *пос. Карсанак, с. Кунашак* (Кунашакский р-н, Челябинская обл.)*, пос. Тайнак* (Еткульский р-н, Челябинская обл.)*, дер. Шабалтак* (Красноармейский р-н, Челябинская обл.);

б) гидронимы: *р. Тогузак*, п. пр. Уя, бас. Тобола, *оз. Тугуняк* (Кунашакский р-н, Челябинская обл.), *оз. Чегалак* (Варненский р-н, Челябинская обл.), *оз. Кармышак* (Сафакульский р-н, Курганская обл.), *р. Кизак > Кизәк* (Мокроусовский р-н, Курганская обл.), *р. Тебеняк > Тибәнәк* (Белозерский р-н, Курганская обл.);

в) микротопонимы: *рч. Юрак*, л. пр. Ая, бас. Уфы, *лес Сирак* (Альменевский р-н, Курганская обл.).

Аффикс *-ыш/-еш, -ш.* По этимологии аффикса *-ыш* в тюркологии особых исследований не имеется. По мнению В.Н. Хангилдина этот аффикс объединяет в себе два разных суффикса – имени действия и суффикса взаимно-совместного залога [8, с. 69]. Примерно к такой же точке зрения склоняются Э.В. Севортян [5, с. 140-141] и Ф.А. Ганиев [2, с. 97].

Если в современном татарском языке аффикс *-ыш* в качестве производящих основ имеет только глаголы и выражает значения названия, результата, способа совершения действия, то в топонимии Южного Урала и Зауралья он присоединяется как к глагольным, так и к именным основам:

а) гидронимы: *оз. Куяныш* (Кунашакский р-н, Челябинская обл.), *оз. Суртаныш > Чуртаныш* (Кунашакский р-н, Челябинская обл.), *Бердениш > Бирдәнеш*(Каслинский р-н, Челябинская обл.), *р. Суварыш*, бас р. Исеть (Далматовский, Катайский р-ны, Курганская обл.);

б) микротопонимы: *рч. Багруш > Багрыш*, л. пр. Ая (Кусинский р-н, Челябинская обл.), *рч. Бердяуш> Бирдәвеш*, п. пр. Бол. Сатки, бас. Ая (Саткинский р-н, Челябинская обл.), *рч. Бердяш> Бирдәш*, л. пр. Юрюзани (Катав-Ивановский р-н, Челябинская обл.)*, рч. Ергалаш,* л. пр., Ураим, бас. Уфы

(Нязепетровский р-н, Челябинская обл.), *рч. М. Суварыш* (Далматовский р-н, Курганская обл.).

Аффикс *-ды/-де.* В топонимии Южного Урала и Зауралья нами были зафиксированы топонимы, которые образованы на основе глаголов посредством аффикса определенного прошедшего времени:

а) гидронимы: *оз. Бильтерды > Белдерде* (Аргаяшский р-н, Челябинская обл.), *оз. Калды* (Кунашакский р-н, Челябинская обл.), *оз. Курлады > Хурлады* (Красноармейский р-н, Челябинская обл.), *оз. Сергайды> Саргайды* (Аргаяшский р-н, Челябинская обл.), *оз. Увильды > Уелды* (Аргаяшский р-н, Челябинская обл.), *оз. Бикбирды > Бикбирде* (Сафакульский р-н, Курганская обл.), *оз. Сардыкты* (Сафакульский р-н, Курганская обл.), *оз. Шилганды* (Сафакульский р-н, Курганская обл.);

б) оронимы: *хр. Бакты* (Катав-Ивановский р-н, Челябинская обл.), *хр. Бардым* (Нязепетровский р-н, Челябинская обл.);

в) микротопонимы: *рч. Булдым*, п. пр. Вязовки, бас. Оз (Каслинский р-н, Челябинская обл.), *рч.Урляда > Үрләде*, л. пр. Урала.

Аффикс *-дык/-дек.* О происхождении данного аффикса имеется ряд высказываний. Так, Н.А. Баскаков возводит его к показателю атрибутивных форм глагола [1, с. 395]. М. Рясенен аффикс *-дык* рассматривает наряду с аффиксом *-дырык*. Ф.А. Ганиев его этимологию связывает с несколькими аффиксами, а именно, с *-да + -вык, -дырык* и *-лык* [2, с. 112].

В современном татарском языке аффикс *-дык* выражает разнообразные значения, а именно, значения предмета, тесно связанного в каком-либо отношении со значением основы или являющегося результатом какого-либо действия, или же орудия, приспособления, служащего для действия, обозначенного в основе, а также лица, характеризующегося качеством, отмеченным в основе [2, с. 113-114]. В топонимии изучаемого нами региона этот аффикс не является продуктивным. Он был зафиксирован лишь в составе нескольких топонимов:

а) ойконим: *с. Кочердык* (Октябрьский р-н, Челябинская обл.);

б) гидронимы: *оз. Сыкандык> Сагындык* (Красноармейский р-н, Челябинская обл.), *оз. Калтык > Калдык* (Лебяжий р-н, Курганская обл.), *р. Кочердык* (Целинный р-н, Курганская обл.);

в) микротопоним: *рч. М. Кочердык* (Целинный р-н, Курганская обл.).

Аффикс *-ган/-гән.* Данный аффикс генетически связан с аффиксом причастия. Но слова, образованные данным суффиксом, нельзя рассматривать как лексикализацию причастных форм по причинам, высказанным в свое время Э.В. Севортяном [5, с. 313]. Аффикс *-ган*, в основном, присоединяется к глагольным основам образует слова со значением лица или предмета, характеризующегося признаком, указанным в основе [2, с. 120]. В исследуемом нами регионе он был зафиксирован в составе следующих топонимов:

а) ойконимы: *пос. Салган* (Аргаяшский р-н, Челябинская обл.), *г. Курган* (Курганская обл.);

б) гидронимы: *оз. Б. Камаган* (Белозерский, Каргапольский р-ны, Курганская обл.), *р. Камаган* (Юргамышский р-н, Курганская обл.), *оз. М. Камаган* (Белозерский р-н, Курганская обл.), *р. Убаган* (Звериноголовский р-н, Курганская обл.).

Аффикс *-мак/-мәк.* Вопрос о происхождении аффикса *-мак* в тюркологии является спорным. По мнению Э.В. Севортяна, аффикс *-мак* вторичен по отношению к аффиксу *-ма*. Это предположение в свое время также было высказано В. Бангом [5, с. 303]. Г. Рамстедт считает его состоящим из элементов *-м* + *-ак*. Н.А. Баскаков полагает генетически родственными аффиксы *-м, -ма* и *-маг* [1, с. 391]. По А.Н. Кононову, он является сложным аффиксом, восходящим к *-ма* + *-га* [2, с. 121]. Аффикс *-мак* всегда присоединяется к глагольным основам и образует слова со значениями орудия или приспособления, служащего для действия и движения, предмета или объекта, являющегося результатом указанного в основе действия, места, возникшего в результате данного действия, а также предмета или объекта, характеризующегося признаком, указанным в основе. В исследуемом нами регионе он был зафиксирован в составе следующих топонимов: *оз. Кулмак> Күлмәк* (Красноармейский р-н, Челябинская обл.), *оз. Сугомак> Сугамак,оз. Сугурмак> Суырмак* (Чебаркульский р-н, Челябинская обл.), *оз. Тумак* (Варненский р-н, Челябинская обл.), *лес Кюсмяк > Көсмәк* (Альменевский р-н, Курганская обл.).

Аффикс *-кай/-кәй.* Осложняет значение основы уменьшительно-ласкательными оттенками: *оз. Баснекай> Беснәкәй > Беснәккәй > Песнәккәй*(Красноармейский р-н, Челябинская обл.), *оз. Куликай> Колакай* (Кунашакский р-н, Челябинская обл.), *оз. Мыркай* (Красноармейский р-н, Челябинская обл.), *оз. Кубакай > Кубәкәй* (Сафакульский р-н, Курганская обл.).

Аффикс *-кын/-кен.* Большинство ученых придерживаются мнения о том, что аффикс *-кын* генетически связан с аффиксом причастия *-ган* [2, с. 117; 5, с. 326]. Данную гипотезу подтверждают лексико-семантические особенности и характер употребления слов, образованных при помощи этого аффикса. Аффикс *-кын*, в основном, присоединяется к глагольным основам и образует слова со значением лица – носителя указанного в основе признака:*пос. Каскын> Качкын* (Кусинский р-н, Челябинская обл.), *р. Эчкен* (Далматовский, Шадринский, Шатровский р-ны, Курганская обл.), *оз. Эчкен* (Далматовский р-н, Курганская обл.).

Аффикс *-мыш/-меш.* Происхождение аффикса *-мыш* ученые связывают с аффиксом причастия прошедшего времени, характерного для огузских языков. По мнению В.Н. Хангильдина, он не является словообразовательным средством, так как в словах с аффиксом *-мыш* наблюдается лишь переход грамматических форм в существительные [8, с. 70]. Однако в современных тюркских языках кипчакской группы, в том числе и в современном татарском языке, отсутствуют грамматические формы с данным показателем и, вследствие этого, слова с этим аффиксом ученые предлагают считать образованными путем суффиксации [2, с.

122]. Что касается семантики этих слов, они обозначают название процесса или действия, а также лицо или предмет, характеризующийся признаком, указанным в основе: *оз. Утемис > Үтәмеш* (Варненский р-н, Челябинская обл.), *р. Куртамыш*, бас. р. Тобол (Куртамышский р-н, Курганская обл.), *оз. М. Тукмыш* (Шатровский р-н, Курганская обл.), *р. Юргамыш*, бас. р. Тобол (Кетовский, Мишкинский, Юргамышский р-ны, Курганская обл.).

Кроме указанных выше, нами были зафиксированы также единичные случаи использования следующих аффиксов:

-ма/-мә. Большинство исследователей считают, что этот аффикс генетически связан с древнетюркским аффиксом имени действия *–мак*[1, с. 392; 2, с. 98]. Он, как правило, присоединяется к глагольным основам и выражает предмет или объект, полученный в результате действия или процесса: *гора Курма, рч. Шарлама*, п. пр. Урала (Агаповский р-н, Челябинская обл.);

-чык/-чек. Этот аффикс является высокопродуктивным стилистическим аффиксом, но у него имеется также и словообразовательная функция. Исследователь Ж. Дени возводит аффикс -*чык* к слову *чак*»время, количество». К этому мнению присоединяется и Э.В. Севортян [5, с. 100]. По мнению Ф.А. Ганиева, аффикс -*чык* в обоих случаях (в стилистическом и словообразовательном) восходит к слову *чак* «маленький, малый», так как эта семантика сохранилась у стилистической функции аффикса [2, с. 90]. То же самое показывают и материалы нашего исследования: *оз. Еланчик> Еланчык* (г. Миасс), *гора Кукшик> Күкчек* (Саткинский р-н, Челябинская обл.).

-чы/-че. Несмотря на то, что данный аффикс является одним из высокопродуктивных и производных словообразовательных средств в тюркских языках, в частности, в татарском, нами он был зарегистрирован только в одном топониме: *оз. Аракчи > Аракчы* (Сафакульский р-н, Курганская обл.). О его происхождении в тюркологии существуют разные точки зрения. Так, Н.Ф. Катанов считает, что этот суффикс произошел от элемента *чик* путем отпадения конечного *к*. По мнению Г. Рамстедта, рассматриваемый аффикс восходит к китайско-корейскому слову *саj* «человек, лицо, мужчина» [2, с. 72]. Данную гипотезу подтверждает и семантика слов, образованных при помощи аффикса -*чы*. Они выражают значение лица, занимающегося определенным родом деятельности;

-дак/-дәк. Слова с данным аффиксом обозначают предмет или объект, являющийся результатом действия, выраженного основой [2, с. 131]. Считается непроизводным аффиксом. В исследуемом нами регионе он был зафиксирован лишь в составе одного топонима: *оз. Бугодак > Бугадак* (Верхнеуральский р-н, Челябинская обл.);

-ман/-мән. Является непроизводным аффиксом. Слова, образованные при помощи аффикса -*ман* обозначают предмет, объект, место, характеризующееся признаком, указанным в основе, а также орудие или приспособление, служащее для действия, указанного в основе [2, с. 133]. В топонимии Южного Урала и

Зауралья он был зарегистрирован лишь в составе одного топонима: *оз. Акман* (Варненский р-н, Челябинская обл.).

-р,-ыр/-ер. Принимая во внимание структуру и семантические особенности слов, образованных при помощи данного суффикса ученые относят его к показателю причастия [2, с. 116]. Слова с данным аффиксом обозначают предмет, являющегося результатом указанного в основе действия: *оз. Алтыр > Ялтыр* (Варненский р-н, Челябинская обл.);

Таким образом, наше исследование показало, что топонимы, образованные при помощи словообразовательных аффиксов, характерных для тюркских языков в целом и для татарского языка в частности, в топонимической системе региона занимают удельный вес. Можно сказать, что аффиксация является ведущей в образовании тюрко-татарских топонимов Южного Урала и Зауралья.

Литература

Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Фонетика и морфология, т. 2, ч. 1. – М.: Изд-во АН СССР, 1952. – С. 451.

Ганиев Ф.А. Современный татарский литературный язык: суффиксальное и фонетическое словообразование. – Казань: Дом печати, 2005. – С. 360.

Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – С. 446.

Молчанова О.Т. Структурные типы тюркских топонимов Горного Алтая. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та, 1982. – С. 256.

Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Опыт сравнительного исследования. – М.: Наука, 1966. – С. 437.

Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. – М.: Наука, 1973. – С. 365.

Тумашева Д.Г. Хәзерге татар әдәби теле морфологиясе. – Казан: КДУ нәшр., 1964. – Б. 299.

Хангилдин В.Н. Татар теле грамматикасы. –Казан: Татар. кит. нәшр., 1959. – Б. 642.

Гурбанова Гульрух Гурбанмурадовна
Туркменский государственный университет
Ашхабад, Туркменистан
Gurbanova Gulruh Gurbanmuradovna
Turkmen State University
Ashgabat, Turkmenistan

ОСОБЕННОСТИ ИМЕНОВАНИЯ БЛИЗНЕЦОВ В ТУРКМЕНСКОМ ЯЗЫКЕ
FEATURES OF TWIN NAMES IN TURKMEN LANGUAGE

Аннотация. *В туркменском языке имена близнецов связаны с антропонимами, которые можно объединить в единую форму. Особенности именования близнецов у туркмен своеобразны: 1) именование близнецов, исходя из художественной литературы; 2) согласно туркменскому менталитету обозначение имен близнецов в*

виде законченной мысли или словосочетания: Эзиз, Дунья/Дунья, Эзиз; 3) сохранение фонетической созвучности в именах близнецов: Хабыл-Кабыл.

Annotation. *Each nation has its own traditions to name the new born baby. The features of giving a name to twins in Turkmens can be concluded as following: 1) To name the twins on the basis of belletristic works; 2) In accordance with Turkmen mentality, to express the twin names in the form of complete thought or phrase. Eziz, Dunya/Dunya, Eziz; 3) To maintain the phonetic rhythm to mean the twin names: Habyl-Kabyl.*

Ключевые слова: *антропоним, именование, близнецы, значение, связь.*

Keywords: *anthroponym,semantic, twins, name, connection.*

У туркменского народа очень распространена примета: «Человек, чье имя красиво, имеет красивую судьбу». У каждого народа есть свои обычаи именования новорожденных детей. У туркмен обычай именования детей, особенно, близнецов – очень интересный и познавательный. Дать имя ребенку – это первый очень важный момент в его жизни. Выбор имени для близнецов – это практически искусство. При выборе имен учитываются их созвучность, схожесть друг с другом в значениях.

Многие имена, которые даются близнецам у туркмен, сохраняют связь в своих значениях. В качестве примера таких туркменских имен, где явно прослеживается схожесть значений, можно привести: «Ширин-Шекер», «Аше-Патма»… (для девочек-близнецов), «Хыдыр-Ильяс», «Юсуп-Ахмет»… (для мальчиков-близнецов), «Якуп-Мерджен», «Арслан-Говхер»… (для разнополых двойняшек).

В некоторых именах для близнецов хоть и слышится созвучность, имеют они разное значение. Например: «Ахат-Самат», «Омар-Осман» (мужские имена), «Айлар-Гуллер» (женские имена).

У туркменского народа теологические антропонимы считаются наиболее часто используемыми именами для близнецов (имена, обозначающие теологические понятия): «Рахман-Рахим», «Ахат-Самат», «Юсуп-Ахмет», «Хыдыр-Ильяс» (мужские имена). Практически все эти имена пришли из арабского языка, их использование можно объяснить следующими причинами: арабский язык по плавности, по сладости звучания очень близок к поэзии, поэтому значения теологических имен сами с собой вступают в гармонию, образуя словосочетание или предложение: *Ахат* – в значении *одинокий, единственный*, *Самат* – в значении *вечный, постоянный*, вместе образуют эпитет, обозначающий Бога.

Кроме этого, близнецам даются имена героев художественных произведений. Среди них иногда встречаются имена, не связанные значениями. Это можно объяснить тем, что, будучи заимствованными словами для арабского языка, их значение не было полностью освоено: «Зохре-Тахир», «Юсуп-Ахмет», «Юсуп-Зулейха» и т.д.

«Зохре» обозначает имя звезды, «Тахир» - «сильный, яркий», усиливая значение слова «Зохре» в сочетании, обозначает «Яркая звезда»/ «Сильный свет». Эти понятия запечатлены у нас в сознании как единое целое, поэтому они

используются в качестве имен для близнецов, даже в качестве имен героев дестана. В художественных произведениях выбор имен влюбленных героев, как видно из предыдущего примера, связан со схожестью значений. Изучение лексико-семантических особенностей именования разнополых двойняшек на основе таких художественных произведений является многосторонней и трудной задачей. В большинстве случаев в качестве имен влюбленных выбираются имена, близкие или связанные друг с другом понятиями. Это свойство сохраняется и в именах близнецов. Поэтому, когда даются имена близнецам, выбираются не случайные, а имеющие логико-семантическую связь. Подобные антропонимы указывают на связанных между собой близнецов, как на единую фигуру. Таким образом, наличие единства близнецов влияет на появление единства в их именах.

Туркменский народ при именовании детей-близнецов не ограничивался лишь схожестью звучания и содержания, давались также в качестве парных имен имена известных личностей, оставивших след в истории. Поэтому в этих именах сохранились значения смежных понятий.

Таким образом, туркмены давали имена не только исторических личностей, но и имена главных героев произведений народного творчества с распространенным сюжетом или художественной литературы: «Ширин-Перхат», «Зохре-Тахир», «Юсуп-Ахмет», «Юсуп-Зулейха» т.д. Точно также как любое слово не выбирают в качестве имени для человека, так и не все имена сюжетных произведений дают детям: «Шасенем-Гарип», «Лейли-Меджнун» не используются в качестве имен. Причина в том, что, с одной стороны, одно из них является чужим для туркменского языка, с другой стороны, связано с народным поверьем.

Туркменский народ верит в то, что имя ребенка влияет на его судьбу. Поэтому именование ребенка именами героев произведений с трагическим концом или отрицательного героя не приветствуется. Если имя «Лейли» дают девочкам, то имя «Меджнун» не используется. Это связано не только с судьбой героя, но и со значением: слово «меджнун» образовано от слова «джин» («бес»), т.е. «бесноватый». На самом деле это имя герою присвоил народ позже. Его настоящее имя Каис («Каис» - название одного из арабских племен). Имя *Каис* и сейчас используют. Несмотря на это, нет имен для близнецов «Лейли-Каис». Присвоение герою нового имени типично в сюжетных произведениях.

Согласно некоторым источникам имя Гарипа в дестане «Шасенем-Гарип» изначально было *Шаназар*, позже, после смерти своего отца, он стал Гарипом (“Ş. – G.”. – Aşg., 1979. стр. 4.).

Имя Гарип не обозначает «нищий, бедняк». Он так называет себя из-за произошедших в его жизни событий. Происходит слово «гарип» из арабского слова «garib, guraba» и обозначает «разлука, быть разлученным со своим народом». Это значение слова «гарип» сохранилось во фразеологизме «garyp mazar» (так говорится о могиле человека, умершего далеко от родины). В дестане сын визиря берет имя «Гарип» из-за того, что его выгнали из страны.

Туркменский народ не принял эти парные имена из распространенного дестана из-за его неприятного значения.

Самые таинственные и самые содержательные с художественной точки зрения значения парных имен, которые даются близнецам, - это имена главных героев сюжетных произведений. Эти значения можно увидеть, проследив за событиями в произведении, т.к. герои выбирают свои имена неспроста. Выбирают герои новые имена тоже неслучайно.

Имена близнецов образуют своеобразную гармонию: «Ширин-Перхат» - это имена для разнополых двойняшек. Эти имена очень распространены, в книге С.Атаниязова «Толковый словарь туркменских имен» им дается такое объяснение:

«Ширин – муж. (редко) и жен. С перс.**Şi:ri:n** «сладкий, аппетитный, вкусный». Еще есть значение «приятный». «Перхат– **[**Perha:t**]** –муж. С древне-перс. **Farhad**» быстрый, понимающий, сообразительный» и «победитель, покоритель». Как видно, автор показал значение имени *Ширин* таким, каким оно используется на сегодняшний день. В таких словосочетаниях, как «Şirin nan, şirin söz, şirin duýgy» (вкусный хлеб, сладкое слово, сладкое чувство), это слово имеет то же значение «сладкий, аппетитный, вкусный». Именно поэтому, когда это имя дается девочкам-близнецам, оно идет в сочетании «**Ширин-Шекер**» (шекер – сахар). Использование этого имени вместе с «Шекер», во-первых, привело к появлению такого оттенка значения, во-вторых, усиливает значение имени «Ширин».

Но чтобы выявить связь значений имен близнецов «Ширин-Перхат», нужно уточнить, что обозначали эти имена в то время, когда создавался сюжет произведения. Для этого нужно понять, в каком значении это слово использовалось в художественной литературе.

Слово «Перхат» в арабском языке пишется так: **«فرحاد».** Новаи дал свое значение каждой букве этого слова. Самое интересное, если раскрыть значение имени героя, то отпадает необходимость прочтения произведения. Можно будет предвидеть все события, которые должны произойти. Судьба Перхата отражена в его имени. **P** – pyrkat (разлука) – первая разлука Перхата с Ширин; **r** – reşik (соперничество) – имеется в виду соперничество Перхата с Хысровом из-за Ширин; **h** – hijran (разлука); **a** – arman (покаяние); **d** – dert (испытание) – состояние Перхата в разлуке.

В своих стихотворениях Махтумкули описывает Перхата, прорезающего горы в поисках Истины. Какие горы? Ответ на этот вопрос можно найти в стихотворениях Махтумкули:

Закрыли мне дорогу горы, хей! (Махтумкули. Стихотворения)

Tutdy эolum sapraz-sapraz daglar, Heэ! (Magtymguly. Goşgular.)

Гора – в творчестве Махтумкули это препятствие на дороге к Истине. Хей – одно из имен Бога, означающий «бессмертный».

Таким образом, «Şi:ri:n» (**شيرين**) – Истина, Правда, а Перхат – это влюбленный, который проходит испытания в поисках Истины. «Ширин-Перхат» вместе означают *сладкую истину*.

По отдельности эти имена не могут дать того общего значения. Это связано с влиянием языка художественной литературы на объединение этих значений. Лингвистический язык не есть то же самое, что и художественный язык. Язык художественной литературы в своих рамках дает два значения, поэтому анализировать значения имен, появившихся в рамках художественных произведений, в отличие от других имен, нужно проводить совместно с анализом произведения. Собственно, изучение литературы отдельно от языка и языка отдельно от литературы все равно, что жить в доме без крыши или фундамента.

Таким образом, рассмотрев особенности именования близнецов у туркмен, можно прийти к следующим выводам:

1. Именование близнецов, исходя из художественной литературы. Здесь, в основном, должны учитываться смежные понятия в именах героев. Особенность, присущая востоку.

2. Согласно туркменскому менталитету обозначение имен близнецов в виде законченной мысли или словосочетания: Эзиз, Дунья/Дунья, Эзиз (называют разнополых близнецов, имея в виду драгоценность мира); Абат, Дунья/Дунья, Абат (называют девочек-близнецов, желая иметь крепкий мир); Мукам (Мукамлы), Мекан (называют мальчиков-близнецов, представляя страну всегда цветущей, как весна) и другие.

3. Сохранение фонетической созвучности в именах близнецов: Хабыл-Кабыл, Гулайым-Мылайым.

В целом, в туркменском языке имена близнецов связаны с антропонимами, которых можно объединить в единую форму.

Литература

1. Атаниязов С. Как тебя зовут? – Ашхабад, 1978.
2. Атаниязов С. Этимологический словарь. – Ашхабад: “Мирас”, 2004.
3. Борисов И.В. Антропонимы, как картина личности. – М., 2016.

Гыйлаҗев Таһир Шәмсегали улы
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Gilazov Tagir Shamsegalievich
Kazan Federal University
Kazan, Russia

КАЗАН ТЮРКОЛОГИК МӘКТӘБЕНЕҢ КҮРЕНЕКЛЕ ВӘКИЛЕ ҖАМАЛ ВӘЛИДИ ГЫЙЛЬМИ ЭШЧӘНЛЕГЕНДӘ ТАТАР ТЕЛ ГЫЙЛЕМЕ МӘСЬӘЛӘЛӘРЕ
PROBLEMS OF TATAR LINGUISTICS IN THE SCIENTIFIC ACTIVITY OF THE FAMOUS SCIENTIST OF THE KAZAN TURKOLOGICAL SCHOOL JAMAL VALIDI

Аннотация. *Мәкаләдә Казан тюркологик мәктәбенең күренекле вәкиле Җамал Вәлидинең татар тел белеменең актуаль мәсьәләләрен яктырткан хезмәтләре тикшерелә. Галимнең милли тел, аның баскычлары һәм үсеш үзенчәлекләре хакындагы гыйльми карашлары өйрәнелә. Җ. Вәлидинең татар теле морфологиясе, синтаксисы, диалектологиясе һәм башка тармакларны формалаштыруга һәм аларның үсешенә керткән өлеше билгеләнә. Шулай ук тел гыйлеме өлкәсендә актив эшләгән аерым галимнәрнең эшчәнлеге хакындагы бәя һәм хөкемнәре игьтибарга алына.*

Abstract. *The article examines the scientific works of the famous representative of the Kazan Turkological School Jamal Validi, which highlighted the current problems of Tatar linguistics. The theoretical views of the scientist on the history of the national language are studied, his point of view on the features of the development of the language. The contribution of the scientist to the formation and formation of the morphology, syntax and dialectology of Tatar linguistics is estimated. And also the subject of this article is the work of J. Validi, dedicated to famous linguists.*

Төп төшенчәләр: *татар тел гыйлеме, морфология, синтаскис, диалектология, үсеш, милли тел.*

Keywords: *Tatar linguistics,, morphology, syntaskis, dialectology, development, national language*

XX гасырның беренче утызеллыгында әдәбият белеме тармагында нәтиҗәле эшләгән күренекле галим Җамал Вәлиди тел гыйлеме үсешенә дә зур өлеш кертә. Казан тюркологик мәктәбе вәкиленең киңкырлы гыйльми эшчәнлегендә әдәбият фәненең лингвистика белән тыгыз бәйләнеше күзәтелә. Әдәби тел тарихы, татар теленең грамматик төзелеше, орфография һәм лексикология, диалектология һәм шивә-сөйләш үзенчәлекләре мәсьәләләрен яктырткан хезмәтләре аны күренекле тел галиме һәм тюрколог итеп таныта. Җ. Вәлидинең милли әдәби телнең үзгәреш тенденцияләре, үсеш баскычлары һәм юллары хакындагы гыйльми күзаллаулары бүген дә кыйммәтен югалтмаган. Мәсәлән, ул «Татар телен эшләү мәсьәләсе» дигән мәкаләсендә 1905 елгы инкыйлаб XIX – XX гасыр чикләрендә көчәеп киткән төрекчелек фикере аркасында «гомуми төрекчә» шәкелен алган

телне татарчалашырга мәҗбүр итә, «әдәби тел биреп», «татарчаның нигезен, беренче катын салып, мөстәкыйль бер әдәби тел хәлендә тәбәлли иттерә» [Вәлиди, 2007: 154] дигән караштa тора.Телнең формалашу юлын конкретрак аңлату максатыннан ул «күңел теле»н (әдәби тел. - Т.Г.) һәм «гакыл теле»н (фәнни тел. - Т.Г.) аерып чыгара. Татар теле үсешенең беренче баскычы булган «күңел теле»нең халык һәм алар арасыннан чыккан язучылар һәм шагыйрьләр тарафыннан эшләнүен ассызыклый. Ә «гакыл теле» «үзеннән-үзе генә эшләнми», ул акыл көче сорый: «Гыйлем һәм фән кәсеп белән табылган кебек, аның теле дә уйланып, тикшеренеп, эзләнеп ясала» [Вәлиди, 2007: 153]. Фәнни телне эшләүдә максатлы рәвештә алып барылган гыйльми эшчәнлек этабын Җ. Вәлиди милли тел формалашуның икенче баскычы буларак карый.

Галим кешелек җәмгыятендә тел һәм аның фәненең барлыкка килү һәм үсеш тарихына иҗтимагый-мәдәни яссылыкта кыскача күзәтү ясаган кереш өлешендә «Татар теленең грамматикасы» (1919) китабының «татар телен фәнни тикшерүгә, фәнни сарыф һәм нәхүләр төзүгә нәүбәт килеп җитү» [Вәлиди, 2007: 22] ихтыяҗы белән язылуын билгели. Гарәп филологиясе, тюркология һәм рус тел гыйлеме өлкәсендәге тәҗрибәләргә нигезләнеп язылган хезмәттә татар теленең фонетик системасы, морфологиясе һәм синтаксисы каралып, тел фәненең гыйльми концепциясен эшләү омтылыш ясала. Җ. Вәлиди татар телендәге сүз төркемнәрен исем, фигыль, хәреф дигән өч төркемгәбүлеп, исемгә зат, сыйфат, рәвеш, сан, алмашлыкларны кертеп карый. Фигыльне мөстәкыйль сүз төркеме дип аерып чыгарып, аның масдар (исем), боерык фигыль, хәбәр (хикәя) фигыль, иярчен фигыльләр (шарт, хәл) ярдәм фигылләре кебек төрләрен күрсәтә. Гарәп грамматикасындагы хәреф төшенчәсен элемтәгә алыштырып, аның эчендә тагылмалар, ярдәмлекләр, бәйлекләр кебек ярдәмче сүз төркемнәрен билгели. Тагылмалар эчендә килеш кушымчалары, сыйфат һәм рәвеш ясагыч кушымчалары каралса, бәйлекләр төрендә бүгенге грамматикадагы теркәгечләр, ярдәмлекләрдә башлыча кисәкчәләр өйрәнелә. Сүз төркемнәренең морфологик үзечәлекләре шактый тулы яктыртылса да, гарәп грамматикасы белән рус грамматикаларына турыдан-туры нигезләнү хезмәттә шактый буталчыклар китереп чыгарган.

Җ. Вәлиди татар телендә бәйләнеш үзенчәлекләрен билгеләүдә сүзтезмәләр нигез итеп ала һәм аларның төрләрен: аеру тәркибе, теркәү тәркибе, хөкем тәркибләрен күрсәтә. Җөмләнең баш кисәкләреннән ия һәм хөкемне (хәбәрне. – Т.Г.), тәмамлыклар (төшем, кучем, юнәлеш, юлдаш), хәлләрне тәмамлык эчендә тикшереп, урын, вакыт, сәбәп, максат, рәвеш тәмамлыкларын аерып чыгара. Галимнең татар телендә кушма җөмләләрнең тезүле һәм ияртүле бәйләнеш ярдәмендә оешуы, иярчен һәм баш җөмләләр танылып, аның баш җөмләгә ияру чаралары ассыклану хакындагы карашлары тел гыйлемен үстерүдә зур роль уйныйлар. Әмма кушма җөмләләр һәм аларны классификацияләүдә системалылык күзәтелми. Мәсәлән, ул кушма җөмләдәге иярчен җөмләләрнең функциясенә карап төрләрен билгеләмичә, аларның барысын бергә өйрәнә һәм

уналты төрен күрсәтә. Җөмләләре үзара бәйләү (тезүле. – Т.Г.) юлы белән ясалган кушма җөмләләрнең егерме өч төре аерып чыгарыла. Җ. Вәлиди фикерләрендәге каршылык, беренчедән, телнең сүз төркемнәре һәм җөмлә кисәкләре бүленешендә төгәллек булмау һәм, икенчедән, иярчен җөмләләрнең бары тик синтетик төрен генә тану белән бәйләнгән. «Г. Ибраһимов, Җ. Вәлиди һәм Г. Алпаров бары тик менә без шушы синтетик дип атаган җөмләләрне генә иярчен җөмлә дип тикшергәннәр. Бу галимнәр аналитик иярчен җөмләләрне башта аера алмаганнар, кайберләрен тезмә кушма җөмлә эченә кертеп караганнар» [Зәкиев, 2005: 227].

Җ. Вәлиди, татар теленең диалектларын өйрәнүнең иҗтимагый-гыйльми әһәмиятен тирән аңлап, җирле сөйләшләрне максатчан һәм системалы тикшерүне башлап җибәрә. Эзләнүләр һәм күзәтүләр нәтиҗәсендә язылган «Казан татар теленең диалектлары» (1927), «Нократ һәм Глазов татарлары арасында» (1929) һ.б. хезмәтләре «диалектларны өйрәнү тарихында аерым бер этапны чагылдыралар, шул чорның актуаль ихтыяҗын канәгатьләндерәләр, башлангыч фәнни ачышларны теркиләр» [Баязитва, 2005: 105]. Җ. Вәлиди диалектологлар тарафыннан танылып, алга таба үстерелгән «казан татары» (урта диалект), «мишәр» (көнбатыш диалект), «Уфа-Урал» (көнчыгыш диалект) шиваләрен, аерым диалект эчендәге сөйләшләрне аерып чыгара һәм аларга «фонетика, морфология һәм лөгать җәһәтеннән характеристика» бирә. Лингвист галим озак еллар дәвамында фидакарьләрчә тырышлык белән татар теленең аңлатмалы сүзлеген төзи. Әмма татар лексикография фәненең казанышларыннан саналырга хаклы булган әлеге күп томлы хезмәтнең, мәгълүм сәбәпләр аркасында, «Татар теленең тулы сүзлеге» (1927, 1929) исеме белән ике китаптан торган кечерәк бер өлеше генә чыгып кала.

Татар тел гыйлеме үткән юлны барлап, аны үстерүгә зур өлеш керткән галимнәрнең хезмәтләрен бәяләү Җ. Вәлидинең лингвистик эшчәнлегенең бер тармагы булып тора. Аның «Галимҗан Ибраһимовның тел мәйданындагы хезмәтләре» дигән мәкаләсе Г. Ибраһимовның күптармаклы эшчәнлегенең 20 еллыгына нисбәт итеп языла. Җ. Вәлиди элгәрге грамматикаларга кыскача күзәтү ясап, Ибраһимов төзегән татар теле грамматикасының үзенчәлекләрен аерып күрсәтә. «Татар сарыфы»ның гамәли кыйммәте татар мәктәбе өчен язылып, «чын татарча грамматика» булуда билгеләнә. Гарәп һәм урыс граммтикаларына нигезләнеп эшләнгәндәреслекләрдән аермалы буларак, анда авазлар хакындагы өлешнең төшерелеп калдырылуы, морфологик үзенчәлекләргә нигезләнеп сүз төркемнәре саны һәм аларның атамалары яңача тәкъдим ителү югары бәяләнә. «... мин Галимҗанга монда грамматика дәреслеге язучылардан берсе итеп тукталмыйм. Бәлки, бездә бу мәйданда зур реформа кертүчеләрнең берсе, безнең бу юлдагы зур маякларның берсе итеп тукталам. Бу яктан караганда, Галимҗанның беренче хезмәтләре бигрәк әһәмиятле. Моннан соң бу турыда нинди генә шәп әсәрләр язылмасын, нинди генә яңалыклар кертелмәсен, Галимҗанның сарыф һәм нәхүләре үзләренең тарихи әһәмиятен югалтачак

түгелләр» [Вәлиди, 2007: 171]. Җ. Вәлиди Г. Ибраһимовның лингвистик хезмәтләренә, фәннилек белән объектив якын килеп, югары бәя бирә.

Казан тюркологик мәктәбенең күренекле вәкиле Җамал Вәлиди гыйльми хезмәтләренең бер шәлкеме татар тел белеменең актуаль мәсьәләләрен тикшерүгә багышланган. Галимнең милли тел, аның баскычлары һәм үсеш үзенчәлекләре, хакындагы гыйльми карашлары бүген дә үз фәнни кыйммәтләрен югалтмаган. Җ. Вәлиди татар тел гыйлеменең морфология, синтаксис, диалектология кебек тармакларын формалаштыруга һәм аларның үсешенә зур өлеш кертә. Шулай ук тел гыйлеме өлкәсендә актив эшләгән аерым галимнәрнең, мәсәлән, Г. Ибраһимов фәнни эшчәнлеге хакындагы бәя һәм хөкемнәре игътибарга лаек.

Әдәбият

1. Баязитова Ф.С. Җ.Вәлидинең диалектология фәненә караган эшчәнлеге // Җамал Вәлиди – энциклопедист галим: республика фәнни-гамәли конференция материаллары. – Казан, 2007. – 104–112 б.
2. Вәлиди Җ. Сайланма хезмәтләр. – Казан: Мәгариф, 2007. – 271 б.
3. Зәкиев М.З. Татар синтаксисы: Югары уку йортлары өчен д-лек. – Казан: Мәгариф, 2005. – 399 б.

Денмөхәммәтова Эльвира Николаевна
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Denmukhametova Elvira Nikolayevna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

ТАТАР ТЕЛЕННӘН РУС ТЕЛЕНӘ ТӘРҖЕМӘДӘ ТРОПЛАРНЫҢ БИРЕЛЕШЕ
WAYS TO TRANSFER TROPES IN TRANSLATIONS FROM TATAR INTO RUSSIAN

Аннотация. *В работе рассматриваются вопросы переводатроповв художественных текстах с татарского языка на русский. Дается информация овариативности в переводном материале, приводятся разные способы перевода.*

Annotation. *The article deals with the translation of tropes in literary texts from Tatar into Russian. Information about the variability in the translated material is given, different methods of translation are given.*

Ключевые слова. *Перевод, татарский язык, русский язык, троп, способы перевода.*

Keywords. *Translation, the Tatar language, the Russian language, language, methods of translation.*

Элек-электән матур әдәбият тәрҗемәсен аерым сәнгать төре буларак кабул иткәннәр. Хәзер дә тәрҗемә белемендә матур әдәбият тәрҗемәсе башка тәрҗемә төрләренә каршы куелып өйрәнелә. В.Н. Комиссаров фикеренчә, матур әдәбият

тәрҗемәсен башкарганда тәрҗемәченең төп максаты – ул сәнгать образын булдырганда, билгеле эстетик йогынтыга ирешергә [Комиссаров 1990: 95]. Матур әдәбиятның үзенчәлеге моның белән генә чикләнми. Моннан тыш әдәби әсәрләр һәрбер язучының үзенә генә хас булган стилен чагылдыралар. Ул җөмлә төзелешендә дә, сүзләр һәм сурәтләү чаралары кулланышында да күренә. Матур әдәбият тәрҗемәсенең беренче шарты буенча, тәрҗемәче бер телдән икенче телгә текстның тел билгеләрен генә түгел, ә аларның аерым һәм икенче сүзләр белән бергә тудырган художестволы функцияләренкүчерергә тиеш – дип әйтә Т.А. Казакова үзенең «Художественный перевод» хезмәтендә [Казакова 2002: 13]. Моннан тыш аларны укучыга дөрес итеп, адекват рәвештә тапшыра белергә дә кирәк.

Халыкның төп үзенчәлекләрен чагылдырган лексик сурәтләү чараларын – тропларны тәрҗемә иткәндә 4 төрле ысул кулланыла:

1) Эквивалент тәрҗемә – тропның икенче телдәге тулы эквивалентын табып тәрҗемә итү. Күпчелек телләрдә бер үк мәгънәгә ия булган, ләкин икенче образлар ярдәмендә бирелә торган троплар очрый. «***Ишекләр ачык»*** (В.Җ.Д.: 107) – «***Открыты двери»*** (С.В.Т.: 171); «***Тормышның авыр, каты мәктәбен үткән»*** (В.Җ.Д.: 112) – ***«на своем горбу испытал нелегкую участь»*** (С.В.Т.: 178). «*белгечләр арасында **кайнаган»*** (В.Җ.Д.: 114) – «***вращавшийся** в избранном обществе»* (С.В.Т.: 181) сүзгә-сүз тәрҗемә иткәндә кайнаган – кипеть сүзе белән тәңгәл килә. Ләкин бу очракта «вращатся в обществе» – ул рус теленең, татар гыйбәрәсенә эквивалент тотрыклы сүзтезмә буларак кулланыла.

2) Калькалаштыру – бер телдәге тропны сүзгә сүз итеп икенче телгә күчерү. Мондый тәрҗемә барышында шуны истә тотарга кирәк, троплар тәрҗемә телендә табигый итеп яңгырарга тиеш. «***башыңа төшкәч, башмакчы буласың»”*** (В.Җ.Д.: 112) Бу татар халык мәкале чарасыз, котылгысыз хәлдә калаган кешенең тормышка яраклашуын белдерә. Рус телендә аңа эквивалент тәрҗемә итеп «Поклонишься и кошке в ножки» – дигән мәкаль бар. Әмма Р. Кутуй әсәрдә татар мәкален болай итеп бирә: «***ежели подопрет – и сапожником станешь, поднажмет – и соловьем засвистишь!»*** (С.В.Т.: 178); «***ни аллага ни муллага»*** (Г.Т.Х.: 238) – ***«ни мулле ни аллаху»*** (Г.Л.Д.: 22).

3) Бер компонентын алмаштырып тәрҗемә итү. Икенче телдә лексик сурәтләү чаралары аңлаешлы булсын өчен аларны тулыландырып, яисә артык элементларын төшереп калдырып тәрҗемә итү. Мәсәлән: «*Шактый биек тауга **менеп җиткәндәй»*** (В.Җ.Д.: 106) чагыштыруы тәрҗемәдә болай дип бирелә *«как будто **одолел** высокую гору»* (С.В.Т.: 170). «*Туташны **Әлдермеш** егетләре урлап киткәннәр»* (Г.Т.Х.: 301) *«Туташ украли неизвестные джигиты»* (Г.Л.Д.: 85) әлеге гыйбәрәне трҗемә иткәндә Р. Кутуй Әлдермеш сүзен төшереп калдыра, чөнки рус укучысы өчен ул бернинди дә аерым мәгънә төсмере белдерми. Бары тик татар укычысы гына Әлдермеш авылында чая холыклы кешеләр яшәгәнен белә. Икенче мисал: «*...Җан теләсә дә, язык җибәрми»* (Г.Т.Х.: 323) – *«Рад бы в рай, да грехи не пускают»* (Г.Л.Д.: 104). «*Мин – бүре, ә сез – **бәрән»*** (Г.Т.Х.: 249) – *«я – волк, вы - **зайчишка»*** (Г.Л.Д.: 34).

4) Компенсация алымын кулланып тәрҗемә итү. Әлеге ысул буенча авырлык тудырган яки бөтенләй тәрҗемә итеп булмый торган тропларны төшереп калдыру һәм текстның икенче (лексик сурәтләү чаралары булмаган) өлешендә өстәү. *«**караңгы чырайлы**, сөмсер кеше»* (В.Ж.Д.: 112) тәрҗемә барышында әлеге троп югалып кала, һәм бу гыйбарәне ачыклап килгән бер сүз белән тәрҗемә ителә – *«унылым и **неприветливым** человеком»* (С.В.Т.: 177), ләкин шул ук абзац ахырында тәрҗемәче оригинал текстта булмаган гыйбарә кертә: *«его лихорадочный огонь в глазах – от **пожирающей его болезни**»* (С.В.Т.: 177). *«**Башлы** кеше»* (В.Ж.Д.: 114) – *«**Очень умный**»* әлеге эпитет төшеп кала. Әмма шул ук җөмләдә тәрҗемәче башка сүзтезмәне фразеологизм белән алмаштыра: *«дәрәҗәгә ирешкән» – «сумел “сделать имя”* (С.В.Т.: 181). *«**Ялан кадәр** сәхнә»* (Г.Т.Х.: 300) бу чагыштыру шулай ук югалып кала, һәм икенче җөмләдә фразеологизм кулланыла: *«Для них сцена **как свои пять пальцев**»* (Г.Л.Д.: 83).

Гомумиләштереп әйткәндә, матур әдәбият әсәрләрен рус теленә тәрҗемә иткәндә лексик сурәтләү чараларын тәрҗемә итүнең барлык ысулларын да куллана. Әмма калькалаштыру һәм тропның бер компонентын алмаштырып тәрҗемә итү калган ысулларга караганда ешрак очрый.

Матур әдәбият тәрҗемәсе турында сүз алып барганда, тәрҗемә ысуллары буларак трансформацияләр турында да онытырга ярамый. Тәрҗемә теориясендә күптөрле тәрҗемә трансформацияләре аерылып күрсәтелә. Һәрбер галим үз калссификацясен тәкъдим итә. Әмма тәрҗемә теориясендә В.Н. Комиссаровның классификациясе иң кулай санала торганнардан берсе. Аның фикеренчә,лексик трансформация транскрипция, транслитерация, калькалаштыру һәм лексик-семантик алмаштырулар (конкретлаштыру, генерализация, модуляция) кебек алымнарныүз эченә кертеп карый.

Транскрипция һәм транслитерация– лексик берәмлекнең формасын чыганак телдәге хәрефләр ярдәмендә тәрҗемә итү ысулы. Транскрипция вакытында – тәрҗемәдә чыганак тел сүзенең аваз формасы, ә транслитерация күренешендәаның график формасын (хәрефләр төзелеше) саклау аша булдырыла [Комиссаров 1990: 173]. Мәсәлән, татар әдәбияты әсәрләренең тәрҗемәләреннән транскрипция күренешенә берничә мисал: *Гөләндәм – Гуляндам, мирза – мурза, “Дим буенда” – “У Дёмы”, егет – джигит, әфәнде – эфэнди.* Повестьларның тәрҗемәләрендә транслитерация ысулы да күзәтелә: *туташ, абый, Исхак,Салих, Сабира.* Мисаллардан күренгәнчә транслитерация һәм транкрипция ысуллары ярдәмендә күбесенчә ялгызлык исемнәре һәм атау сүзләре тәрҗемә ителә.

Калькалаштыру – ул лексик берәмлекләрнең состав өлешләрентәрҗемә теленедәге лексик эквивалентлары белән алмаштыру: *«каракүл **бизәкләрен “укырга** өйрәндем»* (В.Ж.Д.: 210) – *«научился...**читать узоры** каракуля»* (С.В.Т.: 300). *«хыял күге»* (В.Ж.Д.: 131) – *«небо мечтаний»* (С.В.Т.: 203). *«Басыйр шикелле **бөҗәк**»* (В.Ж.Д.: 181) – *«это недоступно пониманию такого **насекомого**, как Басыйр»* (С.В.Т.: 256).

Лексик-семантик алмаштырулар – оригиналдагы лексик берәмлекләрне тәрҗемә телендәге берәмлекләр белән алмаштыру. Бу очракта тәрҗемә беремләкләре чыганак тел берәмлекләренә туры килми. Мәсәлән: *«...ул кызый **күңелнең** әллә кайсы гына төшендә һаман **яшеренеп ята бирде»*** (В.Ж.Д.: 213) тәрҗемәдә *«...она никогда **не покидала моего сердца»*** (С.В.Т.: 303). Китерелгән мисал җөмләдә тәрҗемәче ике тапкыр лексик алмаштыру ысулын кулланган. *Күңел* сүзе рус теленә турыдан-туры *душа* дип тәрҗемә ителә, ә бу өзектә ул *сердце* сүзе аша бирелә. *Яшеренеп ята бирде* сүзгә-сүз бу төзелмәне *все еще скрывалась/ пряталась* дип тәрҗемә итеп була.

Конкретлаштыру – киң логик мәгънәгә ия булган чыганак телдәге лексик берәмлекне тәрҗемәдә мәгънәсе таррак булган сүз яки сүзтезмә белән алмаштыру. *«Башта язганымча, максатым бер ел эшләп, **кая да булса** укырга китү иде»* (В.Ж.Д.: 211) – *«Как я писал вначале, цель моя, была, проработав год, поступить учиться **в вуз**»* (С.В.Т.: 300). Мисалдан күренгәнчә тәрҗемәдә кая да булсаукырга керегә дигән гыйбәрә рус теленә конкретлаштырып, ВУЗга укырга керегә дип күрсәтелә. Икенче бер мисал: *«Әмин әкә **таза гәүдәле, кызыл чырайлы**, аю сыман алпан-тилпән атлап, ашыкмыйча йөри торган бер кеше иде»* (В.Ж.Д.: 116) – *«**Богатырского сложения**, с **кирпично-красным лицом,** крепкой воловьей шеей, огромными ручищами с короткими толстыми пальцами и медвежьей походкой в развалку – ну прямо батыр* из сказки. *богатырь»* (С.В.Т.: 184). Конкретлаштыру мисалыннан тыш әлеге җөмләдә авторның үзеннән өстәгән чагыштырулар һәм эпитетлар күренә.

Генерализация – конкретлаштыру алымының капма-каршы күренеше, монда сүз яки сүзтезмәне тәрҗемәдә логик мәгънәсе киңрәк булган сүз яки сүзтезмә белән алмаштыру [Комиссаров 1990: 176]. *«...иягенә кадәр кызарды...»* (Г.Т.Х.: 291) – *« покраснев до невозможности»* (Г.Л.Д.: 75). *«Салих **кул буена** килеп җиткәндер яки җитә торгандыр»* (Г.Т.Х.: 382) – *«Наверное, Салих подошел или уже подходит **к условленному месту**»* (Г.Л.Д.: 164).

Антонимик тәрҗемә – ул лексик-грамматик трансформация төрләренең берсе, аны кулланганда оригиналдагы раслау җөмлә тәрҗемәдә инкарь итү җөмләсе белән бирелә, яки киресенчә инкарь итү җөмләсе раслау җөмләсе ярдәмендә тәрҗемә ителергә мөмкин [Комиссаров: 1990, 183]. «***Әнә шулай уйлап**, мин, әйткәнемчә, ВУЗга китүне бер елга кичектереп торырга һәм эшкә керергә булдым»* (В.Ж.Д.: 108). *«**И потому не стал долго раздумывать**, а принял окончательное решение – отложить вуз на год и искать подходящую работу»* (С.В.Т.: 172).*«**Ә көлмичә генә әйткәндә...**»* (Г.Т.Х.: 290) – *«**А если говорить всерьез...**»* (Г.Л.Д.: 73).

Экспликация яки тасвирлап тәрҗемә итү күренешендә чыганак телнең лексик берәмлеге тәрҗемә телдә аны ачыклап яки тасвирлап килә торган сүзтезмә ярдәмендә бирелә. Күпчелек очракларда бу ысул белән эквивалентсыз лексика тәрҗемә ителә [Комиссаров: 1990, 185]. *«**Лаеш шулпасын**» шактый эчәргә туры килде»* (В.Ж.Д.: 212) – *«Досыта пришлось наглотаться “**лаишевской***

похлебки*”* **то есть испытать нужду (местная поговорка)* (С.В.Т.: 302).*«...вспоминаю...старичков в черных* ***каляпушах*...*национальный головной убор мужчин-татар****»* (С.В.Т.: 168).

Компенсация күренеше вакытында тәрҗемә барышында югалып калаган мәгънә элементлары, текстта икенче төрле чаралар ярдәмендә чагылдырыла, ягъни компенсацияләнә [Комиссаров: 1990, 185]. Мәсәлән, «Вөждан» әсәрендә *«кулга иялəшеп беткəн күгəрчендəй»* (В.Ж.Д.: 184) дигән чагыштыру тәрҗемәдә югалып кала, аның урынына кызны тасвирлаганда чыганакта булмаган мондый эпитет һәм чагыштырулар очрый: *«она, моя* ***черноокая газель****, моя* ***Зухра*** *»* (С.В.Т.: 269).

Гомумиләштереп әйткәндә, әдәби әсәрнең стилистик алымнарын, тропларын, сурәтлләү чараларын икенче телгә күчерү тәрҗемә теориясенең мөһим бер аспекты булып тора. Лексик сурәтләү чаралары барлык телләргә дә хас. Һәрбер телдә дә сүзләрне туры һәм күчерелмә мәгънәдә кулланырга мөмкин, экин төрле телләрдә әлеге сурәтләү чаралары төрле сүзләр ярдәмендә бирелергә һәм төрле мәгънәләргә ия булырга мөмкин.Татар теленең образлык системасы рус теленә кызыклы ысуллар ярдәмендә тәрҗемә ителә.Алар һәрвакыт төп тексттагы тулы эчтәлекне биреп бетермәсәләр дә, төп моментларны яктыртырга тырышалар.

Әдәбият

Казакова Т.А. Художественный перевод. – СПб.: Изд-во Санкт-Петербургский институт внешнеэкономических связей, экономики и права, 2002. – 113 с.

Комиссаров В. Н. Современное переводоведение. – М.: Изд-во Валент, 2014. – 480 с.

Комиссаров В.Н. Теория перевода (Лингвистические аспекты). – М.: Изд-во «Высшая школа», 1990. – 253 с.

Юсупов Р.А. Тәрҗемә һәм сөйләм культурасы. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2008. – 240 б.

Дубровина Маргарита Эмильевна
Санкт-Петербургский государственный университет
Санкт-Петербург, Россия
Dubrovina Margarita Emilievna
St. Petersburg State University
Saint Petersburg, Russia

ОБ ОСОБЕННОСТЯХ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ ФОРМЫ –ГАН В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ
A FEW WORDS ABOUT THE SPECIFIC FUNCTIONS OF THE FORM -GAN IN THE TATAR LANGUAGE

Аннотация. *Глагольная форма –ган является одной и интереснейших форм тюркских языков, в основном, она распространена в кыпчакских языка, но можно с большой уверенностью утверждать, что ее морфологическим аналогом в огузских*

языках является форма -dık, а в якутском -форма –быт. Автор выдвигает гипотезу о том, что называть эти формы причастиями не совсем верно, так как их функционирование отличается от того, что регистрируется у причастий европейского типа.

Annotation. *The verbal form-gan is one of the most interesting forms of the Turkic languages. Basically, it is common in the Kipchak languages, but it is possible to say with great confidence that its morphological analogue in the Oguz languages is the form-dık, and in the Yakut - the form-быт. The author hypothesizes that it is not entirely correct to call these forms participles, since their functioning differs from that recorded in European-type participles.*

Ключевые слова. *Причастия, глагол в тюркских языках, тюркские языки, форма –ган, татарский язык, грамматика тюркских языков*

Keywords. *Participles, verb in the Turkic languages, the Turkic languages, form-Gan, the Tatar language, gramm ar of the Turkic languages*

Как известно, форма -ган присутствует практически во всех тюркских языках кыпчакской и карлукской групп. Ее повсеместная распространённость и многофункциональность привели к тому, что она редко стала становиться предметом детального изучения среди специалистов по конкретным тюркским языкам. Тем не менее, едва ли можно утверждать, что на все вопросы, связанные с употреблением и значением этой формы в системе языка, уже удалось получить однозначные ответы.

Традиционно в татарском языкознании выделяют две формы с таким показателем: форму причастия прошедшего времении форму прошедшего неопределенного времени [Грамматика татарского языка]. В сферу интереса нашего исследования входит причастная форма -ган.

1. Өч улының кайсысы булса да кайчан да булса бер **килгән** поездан төшеп авыл юлына чыган бит (ӘЕ, X, 6) «Ведь хоть кто-нибудь из его трех сыновей хоть когда-нибудь сойдет с прибывшего поезда и направится к деревне»

2. …рәхимсез нужада торып **укыган** ярлы шәкерт гадәттә бик сәләтле булып чыга. (ӘЕ, М, 1) «Бедный ученик, **который учился**, находясь в жестокий нужде, обычно становится очень талантливым».

Однако существует мнение, что эта форма не только в татарском, но и в других тюркских языках, ведет себя не как чистое причастие. [Дубровина, 2016 (А)]. Автор данной статьи вслед за многими другими тюркологами принимает следующую позицию: форма -ган не представляет собой причастия. Она, обладая специфическими чертами, не свойственными европейским причастиям, должна получить самостоятельный статус и самостоятельное название. Во-первых, как писал С.Н. Иванов о турецких формах, что соответствует и татарской форме –ган, определяемое при форме -ган может обозначать не только субъект или объект действия, (как это имеет место у причастий русского языка), но также место и время действия. [Иванов, 1977].

3. Ә монда, колхозның атаклы кешеләре **җыелган_**бу йортта зур җәмәгать эшләре хәл ителә. (АШ, СӘ, 6). «А здесь, в этом доме, **где собирались** видные деятели колхоза, решаются важные общественные проблемы».

Кроме того важной особенностью это формы является то, что она индифферентна к «агентивному» значению, т.е. отношения между действием и определяемым предметом могут быть различными, а зачастую они становятся известными только на основании всего контекста:

4. Һәм аның тавышында **мин көткән_**уңайсызлану яки оялу ник кенә бер ишетелсә иде! (http://kitap.net.ru/eniki/6.php). Ах, если бы в ее голосе было слышно то, что я ожидал услышать: чувство неловкости и стыда.

Текстовой материал и теоретические изыскания подводят нас к выводу о том, что форма -ган и аналогичные ей формы в других тюркских языках представляют собой не аналоги европейских причастий, а особые **двуфункциональные** морфологические средства, в задачу которых входит выступать не только в роли глагольных атрибутивов, но и в роли глагольных субстантивов.

5. Җир шарында бер хатын да Гөлчирә **күргәнне** күрмәсен! Пусть не увидит ни одна женщина **того, что увидела** Гульчира. (https://cyberleninka.ru/article/n/pridatochnye-predlozheniya-podchinennye-glavnomu-pri-pomoschi-padezhnyh-affiksov-na-materiale-tatarskogo-yazyka).

В представленном примере словоформа **күргәнне** включает в себя аффикс -гән. По традиции подобные случаи в татарском языкознании рассматриваются как формы придаточных предложений, осложненных падежными окончаниями. Однако в теоретических исследованиях по тюркской грамматике уже были озвучены идеи, согласно которымподобные формы не следует воспринимать как финитные формы. Задачей таких средств является передать не предикат высказывания, а глагольное дополнение, т.е. в сущности в данном случае форма -ган выражает не предикативные отношения, а подчинительные (отношения дополнения). Таким образом, в случае если после аффикса -ган следует аффикс одного из падежей, необходимо воспринимать эту форму как инфинитную, выступающую в качестве глагольного субстантива.

Две выше перечисленные функции: атрибутивная и субстантивная относятся к одной и той же форме, которую едва ли оправданно именовать причастием. Следовательно, предлагается ввести в научный оборот новый термин **«субстантивно-адъективная форма»**, сокращением которой является аббревиатура САФ, который активно используется учеными петербургской научной школы. [Гузев, 1976; Дениз-Йылмаз, 2006; Дубровина, 2016 (Б)] В результате чего в качестве добавленного глосса для обозначения данных форм был введен знак SAF (substantive-adjectiveform/субстантивно-адъективная форма).

В высказываниях форма -ган в подобной дистрибуции может выступатьне только в функции второстепенных членов предложения, как это было показано выше, но и в роли подлежащего.

6. Кайдадыр балаларның шатлыклы шаулашып ***уйнаганнары*** ишетелә. (Шамов, 1954 : 188). 'Слышно, **как** где-то радостно крича,**играют** дети'.

7.Ниләр ***уйлаганым***, башыма нинди «этлекләр» ***килгәнен*** һич кенә дә искә төшерә алмыйм. Ә инде мич алдыннан шырпы алып кесәгә ***яшергәнемне*** яхшы хәтерлим. (http://kitap.net.ru/minnullin2.php). 'Я никак не могу вспомнить, **о чем я думал**, какие «проделки» пришли мне в голову. Зато я прекрасно помню, **как я взял** из-за печи спички и спрятал их в карман'.

Литература

Грамматика татарского языка // http://tatar.com.ru/grammatika9.php

Гузев В.Г. Система именных форм тюркского глагола как морфологическая категория (на материале староанатолийского и турецкого языков) // Turcologica. Ксемидесятилетию академика А.Н. Кононова. – Л.: Издательство Наук а. 1976. – С. 56-61.

Дениз-Йылмаз О.Категория номинализации действия в турецком языке.– СПб.: Издательство С.-Петербургского ун.-та. 2006. – 227 с.

Дубровина М.Э. (А). Об отличительных особенностях глагольно-именной формы с показателем –gan в узбекском языке // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 13. Востоковедение, африканистика. Вып.3. Сентябрь. 2016.– СПб.: Издательство СПбГУ. 2016.– С. 4-15.

Дубровина М.Э. (Б). О термине «субстантивно-адъективная форма» (САФ) применительно к некоторым глагольно-именным формам тюркских языков // Актуальные вопросы тюркологических исследований / под ред. Н.Н. Телицина, Й.Н. Шена. – СПб.: СПбГУ. 2016. – С. 49- 55.

Иванов С.Н. Курс турецкой грамматики. Ч. 2: Грамматические категории глагола. – Л: Издательство ЛГУ. 1977. – 88 с.

Афзал Шамов. Сайланма әсәрләр. – Казан: Таткнигоиздат, 1954. – 469 б.

Җамалиева Луиза Фирдүсовна
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Zamalieva Luiza Firdusovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

ХАЛЫК ҖЫРЛАРЫНДА КҮК ҖИСЕМНӘРЕ АТАМАЛАРЫ
NAMES OF CELESTIAL BODIES IN FOLK SONGS

Аннотация. *В текстах народных песен активно употребляются названия небесных светил, как луна, солнце, звезда. Они часто привлекаются для описания природы в качестве поэтического рисунка. Также эти символы способствуют углубленному выражению мотивов тоски и печали, передаче душевного состояния человека.*

Annotation. *In the texts of folk songs, the names of heavenly bodies such as the moon, the sun, and the star are actively used. They are often drawn to describe nature as a poetic*

drawing. Also, these symbols contribute to the in-depth expression of the motives of longing and sadness, the transfer of the mental state of a person.

Ключевые слова: *народная песня, татарский фольклор, образ, сравнение, метафора.*

Keywords: *folk song, Tatar folklore, image, comparison, metaphor.*

Халык җырларындагы образларның бер зур төркеме *күк җисемнәре* белән бәйле. Ф. Урманчеев «Дастаннарга лаек замана» китабында бүгенге *ай, кояш, җир, күк, йолдыз* кебек образларның халык авыз иҗатыннан ук килүенә һәм ыруглык җәмгыяте мифологиясенә барып тоташуына игътибар итә [Урманчеев, 1990: 109-150]. Әлеге хезмәттә автор төрле халыкларда киң таралган Кояшка табыну, Кояшны изгеләштерү, кешенең Айдан, Кояштан яки аларның нурларыннан яратылуы, йолдызлар атылу белән бәйле ышанулар, аларның халык авыз иҗатында һәм әдәбиятта чагылышы хакында сөйли.

Халык авыз иҗатында Ай, Кояш, Йолдыз – аеруча киң чагылыш тапкан образлар. Җырларда аларның еш кына җанлы итеп сурәтләнүе (антропоморфизм) күзгә ташлана. Кояш чыга, калка, биткә төшә, йөзне иркәли, өйгә керә һ.б. ; Ай белән йолдызлар да калка, бата, күктә йөзә:

Зәңгәр һаваларда йөзгән
Айлардан эзлим сезне [тат. 1: № 3226],
Зәңгәр һаваларда йөзгән
Йолдызлардим мин сине [тат. 1: №3227].

Бату, калку, йөзү — татар телендә нигездә *су* сүзе белән кулланылучы фигыльләр. К. Гафиуллина саналган образларның әлеге үзенчәлекләрен борынгы бабаларыбызның күк җисемнәре судан чыга һәм кире шунда кереп китә дип ышанулары белән бәйләп аңлата [Гафиуллина, 2002: 204].

Халык җырларында *ай* сүз-сурәте бик актив. Беренче чиратта, ул яраткан кешенең матурлыгын, аеруча аның йөзен тасвирлаганда кулланыла. Бу мотив татар халкының борынгы лирик җырларында ук күзәтелә: Аять-хәдис – әйткән сүзе, *Ай кеби нурлы йөзе*[тат. 3: № 74]; Йөзләремнең ниндилеген белмисеңме, Аяз төнне *тулган айны* күрмисеңме [тат. 3: № 272]. Сөйгән ярның йөзе-бите сурәтләнгән җырларында ай сүзе янәшәсендә түбәндәге эпитетларны очрата алабыз: *тулган ай, нурлы ай, урак ай, кичке ай, ай нуры бар* һ.б.: Буең зифа яшь тал кебек, *Йөзең тулган ай кебек*[тат. 1: № 3201].

Тулган ай образының хатын-кыз матурлыгын сурәтләү өчен бирелүе борынгы язма ядкәрләрдә үк очрый. Кол Галинең «Кыйссаи Йосыф» әсәрендә түбәндәге юллар бар: Тулун ай дик балкыр иде аның йөзе, Бал-шәкәрдән датлы иде аның сүзе. Мөхәммәдьярның «Төхфәи мәрдан» поэмасында да ай образы шундый ук мәгънәгә ия: Йөзе аның кичә туган ай дик.

Татар җыр текстларын тикшерү *ярым ай* белән чагыштырганда *тулган ай* тезмәсенең активрак булуын күрсәтә: Кеше күзләренә *сулган ай* күк, Әй, җаный гынам сылуым, Үз күзләремә *тулган ай* кебек [тат. 3: № 276].

Тулган ай тезмәсе кызларга гына түгел, егетләргә карата да кулланыла:

Биек тау башында

Түгәрәк ай калка;

Тулганаем Али,

Йөрисең син кайда? [тат. 3: № 499].

Йола җырларында яшь килен дә *тулган ай* белән чагыштырыла [тат. 2: № 76]. Туй җырларында кодаларның да йөзләре тулган айга тиңләнә: Йөзләрегез *тулган ай кебек,* Акылыгыз сары май кебек [тат. 2: № 60]. Дусларның, туганнарның да тулган айга тиңләнүе бу тәгъбирнең аеруча якын кешеләр турында сөйләгәндә файдаланылуын тагын бер кат раслый: Карачы безнең дусларга *Яңа туган ай кебек* [тат. 1: № 1578].

Бер үк вакытта Ай татар халык лирикасында ялгызлык символы да булып тора: *Бик сагынсам айга карыйм, Ай да ялгыз минем күк* [тат. 1:№ 3654].

Алда әйтелгәнчә, Ай җырларда җанлы образ итеп бирелә. Ул елмая, көлә ала: Ай югары*, ай елмая,* Нинди якты нур айда?! [тат. 1: № 2413], *Тулган айлар көлеп баккач* Эзләшермен башмагыңны [тат. 3: № 495].

Йола җырларында ирексезләп киүягә бирелүче яшь кыз хәсрәте ай тотылу белән чагыштырыла:

Урам ашалый узганда,

Тулы айны болыт каплады;

Җан гынам минем тартмады,

Абзыкай шул утка ташлады [тат. 2: № 5].

Галим Г. Саттаров татарларның Ай туганда яки тулган вакытта туган балаларга Ай компоненты кергән исем кушу гадәте турында яза [Саттаров, 1981: 26].

Еш кына җырларда *ай* белән *кояш* образларын бергә дә күрергә мөмкин. Кайбер җырларда *ай* белән *кояш* бер-берсен сөйгән ярлар булып күзаллана. Пары белән кавыша алмаган лирик герой үзләрен ай-кояшка тиңли:

Ай белән кояш аерым,

Кушылмый гомергә дә;

Без дә шулай булырбыз дип,

Уй килә күңелләргә [тат. 1: № 2388].

Әлеге чагыштыру татар халкының кыска җырларында аеруча еш күзәтелә: Безнең кебек *аерым яши Ай* белән *кояш* кына [тат. 1: №3133, 1915, 2474, 3514 һ.б]. Ә менә славян халыкларында, әйтик украиннарның туй җырларында, ай һәм кояш янәшәлеге, киресенчә, яшь парларның кавышуын символлаштыра икән [Колесницкая, 1981: 60].

Халык җырларда ай белән кояшның һәр көнне чыгуы һәм батуына, ягъни кабатланып торучы күренешләр булуына да игътибар итә. Чит җирдәге лирик герой кайчан да булса туган илгә әйләнеп кайту өметен җуймый, үзен ай-кояшка тиңли:

Халык җырларында *Кояш* образының да сурәтләнеше шактый киң һәм төрле мәгънә төсмерләренә ия. Ул да, ай шикелле үк, төрле эпитетлар белән килеп, лирик геройның якын кешеләрен сурәтләгәндә файдаланыла: Сез кодаларым

килеп кергәч, *Чыккан кояш* белән тиң күрдем [татт. 3: № 461]; Буе озын камыштай, Үзе *балкыр кояштай* [тат. 2: № 81].

Яраткан кешенең йөзен кояшка тиңләү аеруча еш күзәтелә: Бармагың – камыш, *йөзең – кояш*, Акылларың камил, үзең яшь [тат. 1: № 1893].

Еш кына туган иленнән аерылган бәхетсез лирик герой кояш чыгуын ямансулап каршылый. Яңа көн туу лирик геройның аеруча моңаюына, иң тирән хисләренең, кайгыларының яңаруына китерә: Кызарып ла *кояш чыккан* чакта, Ямансу ла була ят җирдә [тат. 3: № 36]; Илем *кояш чыгышында,* Үзем баешларында [тат. 1: № 1315], Кайда барсаң *шул бер кояш,* Күбәләктәй җанга көч [тат. 3: № 64].

Сөйгән ярларның аерылышу газабы, сагышы да *кояш,* аның белән бәйле күренешләр аша үтемлерәк итеп бирелә: *Нурлы кояш* нурын чәчәр иде, Син яшәсәң туган илләрдә [тат. 3: № 127], И дускаем, бик сагынам *Кичке кояш батканда*[тат. 1: № 2411]. Лирик герой сөйгәненең еракта булуына өзгәләнә: *Син кояш чыгыш ягында, Мин кояш баешында*[тат. 1: № 3548]; кояш чыгуны үзеннән сәлам дип кабул итүләрен тели: *Чыгар кояш*, чәчәр нурын, Миннән *сәлам шул булыр* [тат. 1: № 3019].

Йолдыз образы җырларда ай һәм кояш белән чагыштырганда азрак: кулланыла. Бер очракта *йолдыз* төнге күктәге *айны* алыштырып килергә мөмкин, ягъни яшь парлар, *ай* булмаганда, *йолдыз* яктысында да очрашып серләшә алалар. «Кич караңгы диеп килми калма, *Ай* булмаса, якты ла *йолдыз* бар» [тат. 3: № 350] дигән юллар инде татар халкының борынгы җырларында ук теркәлгән. Гадәттә җырларда йолдызларның исемнәре дә күрсәтелә: Җидегән йолдыз, Зөһрә йолдыз, Казык йолдыз, Чулпан йолдыз, Венера йолдызы һ.б. телгә алына.

Йолдыз сүзе дә күп очракта, башка күк җисемнәре кебек, сөйгән ярны, аның матурлыгын сыйфатлау өчен кулланыла. Лирик герой үзенең сөйгәнен йолдызга тиңли: *Зөһрә йолдызыдай балкып,* Күренәсең күземә [тат. 3: № 434]; *Венера йолдызы* кебек Яшә ялтырап кына [тат. 1: № 2868], Җидегән йолдыз нурлары бар *Ике бит уртасында* [тат. 1: № 4145].

Җырларда гүзәл кызның күзләрен йолдызга охшату еш очрый: *Күзләреңнең ниндилеген белмисеңме, Ай янында кунган йолдыз күрмисеңме*[тат. 3: № 272]. Чагыштырулар еш кына метафорага әйләнеп китәләр: Кара кашым, *йолдызым,* Энҗе тешем, гөл йөзем [тат. 3: № 313]; Кашың Казан кондызы, Күзең *Чулпан йолдызы* [тат. 1: №3447], Аузың уймак, тешең энҗе, *Күзең йолдыз,* йөзең ай [тат. 1: № 3514].

Татар халык җырларында лирик геройның сагышлы чакларында йолдызга карап юануы да еш урын ала: Бик сагынсам чыгып карыйм *Зөһрә йолдызларына*[тат. 1: № 4083], *Якты йолдызларга карыйм* Сине сагынган чакта [тат. 1: № 4119].

Җырларда *йолдыз* юл күрсәтүче буларак та телгә алына: Төннәр [тат. 3: № 19], Унөч мең чакрымнан кайтып киләм, *Казыкйолдыз* минем юлдашым [тат. 3: № 22].

Гомумән җырларда күк җисемнәре атамалары еш очрый. Җыр текстларындагы *ай, кояш, йолдыз,* беренче чиратта, сөйгән ярның яки якын кешенең матурлыгын тасвирлаганда кулланыла. Ай һәм кояш парлы предметларны белдергәндә, еш кына бергә биреләләр. Шул ук вакытта аларның янәшәлеге аерылуны белдергәндә дә файдаланыла. Җырларда лирик геройның кайгы-хәсрәтен күрсәткән вакытта да бу образларның актив кулланылуын әйтеп үтәргә кирәк.

Әдәбият

Гафиуллина К.Н. Халык җырларында Ай, Кояш, Йолдыз образларын сурәтләүдә кулланыла торган тел берәмлекләре // Тел, әдәбият һәм халык иҗаты мәсьәләләре: мәкал. җыент. – Казан: Фикер, 2002. – Б. 203-220.

Колесницкая И.М. Символика в хороводных и свадебных песнях русских, украинских, белорусских // Фольклор народов РСФСР. – Уфа: БГУ, 1981. – С. 52-62.

Татар халык иҗаты. Кыска җырлар / И.Надиров. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1976. – 392 б.

Татар халык иҗаты. Тарихи һәм лирик җырлар / И. Надиров. – Казан: Тат. кит. нәшр., 1988. – 488 б.

Урманчеев Ф.И. Дастаннарга лаек замана. – Казан: Тат.кит. нәшр., 1990. – 220 б.

Завгарова Фанзиля Хакимовна
Казань, Россия
Zavgarova Fanzilya Hakimovna
Kazan, Russia
Гилемшин Флер Фоатович
Академия наук Республики Татарстан
Казань, Россия
Gilemshin Fler Foatovich
Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan
Kazan, Russia

ЧОРМА/ ЧАРДАК (ЧЕРДАК) КАК СЕМАНТИЧЕСКИ НАГРУЖЕННЫЙ ЭЛЕМЕНТ ТАТАРСКОГО ДОМА

CHORMA/CHARDAK (ATTIC) AS A SEMANTICALLY LOADED ELEMENT OF THE TATAR HOUSE

Работа выполнена при финансовой поддержке РФФИ и Правительства РТ в рамках проекта «Татарский дом: семиотика пространства» № 18-412-160019

Аннотация. *В статье рассматривается элемент пространства татарского дома чорма (чердак), наделенный символическими значениями, которые могут интерпретироваться.*

Annotation. *The article considers the element of the Tatar house area - chorma (attic - tat.) that endowed with symbolic meanings that can be interpreted.*

Ключевые слова. *Дом, семиотика, миф, обряд, символ, знак.*

Keywords. *House, semiotics, myth, rite, symbol, sign.*

Как нам известно, в современной отечественной этнографии и фольклористике большое внимание стали уделять изучению глубинных аспектов функционирования вещей в разные периоды истории общества и в различных этнических контекстах. В рамках этой научной концепции материальную и духовную культуру стали рассматривать в неразрывном единстве с мировоззрением народа. Основоположником изучения символических функций вещей принято считать П.Г. Богатырева, который считал, что любая вещь обладает не одной функцией, среди которых есть и практические, и символические (эстетическая, магическая, функция обозначения сословной или региональной принадлежности) [Богатырев, 1971]. В дальнейшим идеи П.Г. Богатырева были подхвачены и развиты известным фольклористом А.К. Байбуриным, который смог подвести теоретическую основу изучения знаковых аспектов функционирования утилитарных предметов. В контексте данной статьи нам особенно интересна его работа под названием «Жилище в обрядах и представлениях восточных славян», где он смог выявить символические аспекты традиционного восточнославянского жилища и основные принципы освоения пространства [Байбурин, 1983]. Относительно изучения семантических основ элементов татарского жилища, мы можем обратить наше внимание на некоторые статьи, подготовленные учеными Республиканского центра развития традиционной культуры (А.Д. Батталовой [Батталова, 2018], Ф.Х. Завгаровой [Завгарова, 2018]), а также указать на труды известных ученых этнографов Р.Г. Мухамедовой [Мухамедова, 2008], Н.А. Халикова [Халиков, 2017] и др., которые, несомненно, стали существенной основой для дальнейшего изучения татарского жилища, как семиотического объекта традиционной культуры и сакрального центра обжитого человеком.

Чорма / чардак (чердак) – это пространство между кровлей и потолком татарского дома или бани. Данное пространство у хозяйственных построек называется не чорма, а түбәасты – место под крышей. В данной же статьи мы рассмотрим только чорма/чардак и попытаемся выявить его функциональную семантику в контексте обрядовой культуры. В татарской этнографической науке чорма, как важное инженерное составляющее татарского жилища рассмотрена мало, до сих пор остается не исследованным и ее функциональная семантика, выраженная в бытовой и обрядовой культуре татар. В связи с этим данную статью можно считать первым опытом, посвященным выявлению символической функции чорма/чардака/чарлака в мировоззренческой системе татар.

Чорма в контексте бытовой культуры татар является не освоенным пространством дома. В нем не живут. Он также не является активным местом хранения домашней утвари. «*Чормада кирәкле әйбер аз була» (На чердаке нужных вещей бывает мало),* так говорится в татарской пословице [Исанбет, 2010: 353]. В тоже время чорма, как и түбә (крыша) татарами, как и многими народами, воспринимается как верхняя часть строения, которая защищает обитателей жилища от воздействия внешнего мира. В мифологическом сознании

татар он воспринимается, как часть неба – верхушки/түбә. Идея соотнесенности верхнего яруса дома с небосводом закодирована в декоративном оформлении фасадного фронтона. Вероятно поэтому, фронтоны татарских домов часто имеют форму луковицы – небесного свода. Солярные (солнечные) знаки-символы часто обнаруживаются на концах причелин– резных досок, идущих по краям обоих скатов кровли. Аналогичные знаки выявляются и на полотенце - короткой резной доске, закрывающей стык причелин, а также иногда и торцы верхних венцов сруба. В локализованных здесь символах находит свое выражение идеограмма космологического верха. Архетип небес, вышнего уровня, высоты, связанный с представлениями о крыше, имеет универсальное применение. Об этом гласит татарская пословица «*Нигезен кыек салсаң, түбәсен тимер казык йолдызына кадәр меңгерсәң дә кыек булыр» (Если фундамент положишь криво, то крышу даже до большой медведицы возведешь, она все равно будет кривой)* [Исанбет, 2010: 351]. Обытовленным проявлением соотнесенности түбә/крыши дома с головой человека служит образное выражение, используемое в просторечии: түбәсе киткән (крыша поехала), плохо соображающий, түбәсе тишелгән (крыша продырявлена), плохо помнящий. Согласно народным представлениям татар, с түбә/крышой осмысляется и мужской головной убор – түбәтәй (тюбетейка). Эти же представления распространяются и на чорма /чердак.

Бытовой функционал у чормы не велик. Она в основном служит местом хранения вещей, необходимость в использовании которых, на данное время отпала или же не наступил сезон. Например, основным местом хранения валенок до сих пор является чорма, который дает возможность хранить их в подвешенном состоянии, что способствует защите от моли. Также чорма служит удобным местом для сушки пастилы, лука, веточного корма для молодняка, шерсти. Все это дает воспринимать чорма/чердак захламленным местом – местом, где нет порядка. Вероятно поэтому у части татар Заказанья, в частности у проживающих в Лаишевском районе Республики Татарстан чорма представляется обиталищем мифологического персонажа Бичуры, который согласно, своей семантике обитает в заброшенных домах, в захламленных местах рядом с человеком. В обряде задобривания пресные лепешки, приготовленные Бичуре, хозяйки расставляют по углам чердака и приговаривают: *Менә сиңа ризык, тыныч тор, безне борчыма (вот тебе еда, будь спокойным и нас не тревожь).* По мнению наших информантов, если Бичуру не задобрить, то она начинает ходить по чердаку и топать ногами, нарушая покой обитателей дома (*Ашатабыз инде, ничек ашатмыйсың. Төче күмәч пешерәбез дә чорманың дүрт почмагына куябыз. Менә сиңа ризык, тыныч тор, безне борчыма, дибез. Төче күмәчне вакытында бирмәсәң, хәзер лап-лоп йөри башлый, аяклары белән каты итеп тибә. Күренми ул, хәрәкәтеннән аңлыйсың инде Бичура икәнен (Кормим, а как не кормить. Печем пресные лепешки и расставляем по углам чердака. Говорим, вот тебе еда, будь спокойным и нас не тревожь. Если не дать вовремя, то начинает топать ногами, ходить по чердаку. Ее не видно, о ее присутствии понимаешь по тому, как она ходит))* [Прим.1]

Таким образом, символическая функция чормы (чардака) в мировоззренческой системе татар воспринимается как космогонический и антропоморфный коды, воспринятые архетипом небес, вышнего уровня, высоты. В некоторых локальных традициях чорма может восприниматься и как обиталище мифологических существ.

Литература

1. Байбурин А.К. Семиотический статус вещей и мифология // Материальная культура и мифология. – Л., 1981. – С. 215-226 (Сборник Музея антропологии и этнографии. Т.37).
2. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – Л., 1983. – С. 192.
3. Батталова А.Д. Татар халкының мал тотутрадицияләрендәмифотонимнар // Тюркская ономастика от истоков до современности: материалы Международной научно-практической конференции (Казань, 11-14 октября 2018г.) под ред. Г.Р. Галиуллиной. – Казань: Изд-во Казан.ун-та, 2018. – С. 31-34.
4. Богатырев П.Г. Вопросы теории народного искусства. – М., 1971. – С.363.
5. Завгарова Ф.Х. Семантически нагруженный элемент татарского дома как хрематоним // Тюркская ономастика от истоков до современности: материалы Международной научно-практической конференции (Казань, 11-14 октября 2018г.) под ред. Г.Р. Галиуллиной. – Казань: Изд-во Казан.ун-та, 2018. – С.79-82.
6. Мухамедова Р.Г. Татары-мишари. – Казань: Изд -во «Магариф», 2008. – 368 с.
7. Татар халыкмәкальләре: мәкальләр җыелмасы: 3 томда. – 2-нче басма. Т.II. – Казан: Татар кит. нәшр., 2010. – 750 б.
8. Халиков Н.А. Сельские поселения и жилища // Татары. – М: Наука, 2017. – С. 346-385.

Примечания

1. Записано автором в д. АтабаевоЛаишевского района РТ у Галиуллиной Р.С. (1961г.р.) в 2005 г.

Замалетдинова Гульнара Фандасовна
Казанский федеральный университет
Казань, Россия
Zamaletdinova Gulnara Fandasovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

ОБЩИЕ ВОПРОСЫ ТАТАРСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ В НАСЛЕДИИ Р.С. ГАЗИЗОВА
GENERAL ISSUES OF TATAR LEXICOGRAPHY IN THE HERITAGE OF R.S. GAZIZOVA

Аннотация. *Р.С. Газизов – известный татарский языковед, лексикограф, автор многочисленных учебников и методических пособий по русскому и татарскому*

языкам. В статье анализируется деятельность ученого в области теории двуязычной или переводной лексикографии.

Annotation**.** *R.S. Gazizov is a well-known Tatar linguist, lexicographer, author of numerous textbooks and teaching aids in the Russian and Tatar languages. The article analyzes the activitiyof the scientist in the theory of bilingual or translated lexicography.*

Ключевые слова: *Р.С. Газизов, двуязычная лексикография*

Keywords: *R.S. Gazizov, bilingual lexicography.*

Главное направление татарской лексикографии состояло прежде всего в разработке двуязычных словарей, и на этом пути имеются значительные достижения. Первоначальные словари были рукописными и удовлетворяли потребности небольшого круга лиц. С XIX в. начинают появляться и печатные татарско-русские словари И. Гиганова «Слова коренные, нужнейшие к сведению для обучения татарскому языку» (1801), А. Троянского «Словарь татарского языка» (1833, 1835), К. Насыри «Татарско-русский словарь» (1878), Н. Остроумова «Первый опыт словаря народно-татарского языка по выговору крещеных татар Казанской губернии» (1876), М. Юнусова «Татарско-русский словарь наиболее употребительных слов и выражений» (1900), Н.Ф. Катанова «Краткий татарско-русский словарь» (1912), С. Рахманкулова «Татарско-русский словарь» (1913) и др.

Вплоть до 30-х гг. XX в. татарская лексикология развивалась сравнительно слабо. В Татарии не было работ, в которых лексика татарского языка в его древнем или современном виде, словарный состав народных говоров исследовались бы как система. Были попытки создания лексикографических пособий по татарской лексике с толкованиями на татарском же языке: двухтомный толковый словарь татарского просветителя Каюма Насыри «Ләһҗәи татари» (Т.1, 1895 г.; Т.2, 1896 г.) и неоконченный «Полный толковый словарь татарского языка» Дж. Валиди (1927-1929).

Представляют большой интерес проблемы лексикологии и лексикографии в литературе после 30-х гг. Решения партии и правительства предусматривали индустриализацию промышленности и коллективизацию сельского хозяйства, развитие науки и техники, реорганизацию системы просвещения и высшего образования, культуры, искусства, спорта. Все это влияло на характер лексических изменений русского языка. В этот период в определенной степени расширился и обогатился лексический состав и татарского языка. Наметилась тенденция к уменьшению арабо-персидского лексического и грамматического влияния на татарский язык при более активном проникновении западной лексики, появлении собственно татарских слов и универсализации грамматики. Все эти обстоятельства подготовили практическую основу для составления новых двуязычных татарско-русских и русско-татарских словарей.

В Казани уже в начале XX в. ощущалась потребность в пособиях для лиц нетатарской народности, желающих изучать татарский язык. Потребность эта

стала чувствоваться еще больше в связи с объявлением ТАССР и в особенности с изданием инструкции (по реализации татарского языка), на основании которой все граждане, занимающие какие-либо должности в госучреждениях, должны знать татарский и русский языки. В связи с этим появилась настоятельная необходимость в создании переводных словарей и разговорников.

Когда называют ученых, которые внесли наиболее значительный вклад в разработку вопросов лексикографии, на первое место по праву ставится имя Ризы Салахутдиновича Газизова. Трудов по теории двуязычной лексикографии в то время было мало (Л.В. Щерба, Н.И. Фельдман, М.И. Матусевич и др.).

Заслуга Р.С. Газизова состоит в том, что он поднял татарскую лексикографию до уровня науки. Научность лексикографии будет вне сомнений, если, вслед за А.А. Брагиной, считать, что «словарь нельзя рассматривать только как справочник. Словарь – это результат практических разысканий на основе определенной научной теории. Следовательно, он и теоретическое исследование» [Брагина 1979: 256].

Р.С. Газизов в течение полувека занимался составлением татарско-русских и русско-татарских словарей. В своих работах «К вопросу о принципах составления русско-тюркских словарей» (1953), «Из практики работы над составлением русско-татарского словаря» (1954) и «Некоторые вопросы лексикографической работы в тюркоязычных республиках: О подаче в словарях глагола, имени существительного и имени прилагательного» (1958), «Основные принципы составления русско-татарского словаря» (1957) и «Предисловие к татарско-русскому словарю» (1955) он рассматривает основные вопросы татарской лексикографии.

В 1954 г. Р.С. Газизов издал статью «Из практики работы над составлением русско-татарского словаря», в которой отмечал все недостатки по отношению к каждой части речи, присущие всем существующим русско-тюркским словарям. Например:

1. В тех случаях, когда два глагола по грамматической категории вида являются парными, словари русского языка дают толкование только одному из этих глаголов, а от другого делают отсылку к первому. Составители русско-тюркских словарей (русско-каракалпакского, русско-узбекского, русско-казахского, русско-башкирского, русско-татарского (изд. 1941 г.), механически подражая толковым словарям русского языка, поступают так же. Но поскольку грамматический строй русского и тюркских языков является разным, то такая отсылка не всегда верна, наоборот, она иногда ведет к грубым искажениям.

Для подтверждения сказанного, Р.С. Газизов взял пять пар глаголов (*выжидать – выждать, выделяться – выделиться, выглядывать – выглядеть, выздоравливать – выздороветь, спускаться – спуститься*) и на примерах каракалпакского, узбекского, казахского, башкирского и татарского языков показал видовое различие глаголов. Например, в татарском языке:

Выжидать (несоверш.) – көтеп тор-;

Выждать (соверш.) – көтеп ал-.

Как видно из примера, оттенок действия, мыслимого как процесс выраженный глаголом *выжидать*, в татарском языке передается вспомогательным глаголом *тору*, а оттенок действия, ограниченного внутренним процессом, выраженный глаголом *выждать,* в татарском языке передается вспомогательным глаголом *ал-*.

Глаголы *выделяться – выделиться* в татарском языке также передаются разными словами, а именно:

Выделяться (несоверш.) – аерылыптор-: *Среди других Иванов выделяется способностью к математике.* – Башкаларарасында Иванов математикага сәләтлеге белән (сәләтле булуы белән. – *З.Г.)* аерылып тора.

Выделиться (соверш.) – үзен күрсәтү *Среди других Иванов выделился способностью к математике.* – Башкалар арасында Иванов математикага сәләтлеге белән үзен күрсәтте.

Следовательно, «русские глаголы совершенного вида, – как отмечает Р.С. Газизов, – ни в коем случае не могут быть переведены на татарский язык основным глаголом в сочетании с вспомогательным глаголом *тору*, так как глагол *тору* вносит в значение основного глагола оттенок длительности, продолжительности действия» и т.д. [Газизов 1954: 94].

2. Основной недостаток русско-тюркских словарей в отношении оформления имен существительных заключается в том, что вместо точного перевода эквивалента они дают только объяснение этого слова. Приведем несколько примеров из статьи Р.С. Газизова:

бойница – дошман утыннан сакланып, дошманга ату урыны,

гроза – 1) яшен яшьнәп, күк күкрәү; яшенле яңгыр; 2) дәһшәтле, куркынычлы, коточкыч әйбер яки тереклек иясе.

Пользуясь этими объяснениями, автор показал, где переводчик может ошибиться: *Бойцы подошли к бойнице*. – Сугышчылар дошман утыннан сакланып дошманга ату урыны янына килделәр. *Учитель математики был грозой всей гимназии*. – Математика укытучысы бөтен гимназиянең коточкыч бер тереклек иясе иде.

Таким образом, Р.С. Газизов, говоря о русско-тюркских словарях, формулирует одно из важных правил лексикографии, которое по-прежнему остается актуальным: «Необходимо давать точный перевод каждого отдельного значения имени существительного, а не ограничиваться его толкованием» [Газизов 1954: 95].

Недостатком существующих русско-тюркских словарей, как считает Р.С. Газизов, в отношении оформления существительных является и то, что в них не включены устаревшие слова, т.е. архаизмы, вышедшие из живого употребления, но еще хорошо известные в современном татарском языке, отсутствие которых создает трудности для переводчиков исторических романов. [Газизов 1954: 95].

Далее автор подробно рассматривает недочеты русско-тюркских словарей в оформлении имен прилагательных. «Опыт работы над составлением большого

русско-татарского словаря показал, – писал Р.С. Газизов, – что при переводе отыменных прилагательных на татарский язык необходимо отойти от той традиции, которая принята в прежнем издании русско-татарского словаря, где после русского прилагательного дается имя существительное, а после него в скобках – аффикс направительного падежа и слово *бәйләнешле*, например, *гороховый* – борчак/ка бәйләнешле (буквально: «связанный с горохом, относящийся к гороху») [Газизов 1954: 96]. Он предлагает рассматривать заглавное слово (например, *детский*) в словосочетании с разными аффиксами: *детский – бала.., балалар.., балалык.., балаларча*. Например, *детский голос – бала тавышы; детский сад – балалар бакчасы; детские привычки – балалык гадәтләре; детское рассуждение – балаларча фикер йөртү* и т.д. Все его рекомендации в статье ценны тем, что они были апробированы на практике и нашли отражение в разработанных им двуязычных словарях и учебниках для татарских и русских школ.

Статья Р.С. Газизова под названием «Основные принципы составления русско-татарского словаря» вышла после издания I и II тома четырехтомного «Русско-татарского словаря» (1957). В статье рассматриваются вопросы, подлежащие решению на последующих этапах работы: снабжение слова информацией о его лексических и грамматических особенностях, определение его смысловой структуры, нахождение эквивалентов для перевода, использование заглавного слова в разных контекстах и сравнение различных форм его употребления [Газизов 1957: 4].

В связи с этим ученый подчеркивает необходимость информации о грамматических особенностях отдельных конкретных слов. В каждый словарь, по мнению Р.С. Газизова, надо включать грамматический справочник (краткие сведения об имени существительном, глаголе и т.д.). Следовательно, корпус словаря и грамматический справочник при нем в сумме должны давать для каждого конкретного слова полную характеристику. Как отмечает исследователь В.П. Берков, «двуязычный словарь должен представлять собой единый инструмент перевода, что, в частности, означает необходимость тесной увязки грамматического очерка при словаре с корпусом словаря» [Берков 1973: 29].

В данной статье Р.С. Газизов акцентирует особое внимание на употреблении заглавного слова в словосочетании. Например, *время* ср. (мн. *времена*) – 1. только ед. вакыт; ара; *свободное время* – буш вакыт, буш ара; 2. заман, замана; *во времена Петра I* – Петр Iзаманында; 3. только ед. (*пора дня, года*) чак, вакыт; *в то время* – улчакта; 4. вакыт, чак, мәл, мизгел; *в одно время* – бер мәлне (вакытны); 5. *линг.* заман; *настоящее время* – хәзерге заман. Далее за знаком ромб слово *время* подробно объясняется в словосочетаниях: *время от времени; от времени до времени; по временам* – вакыт-вакыт, кайчакта, кайвакытта; *в свое время* – үз вакытында, заманында; *до поры до времени* – вакыты ќиткәнче, сәгате сукканчы; *в одно прекрасное время* – бер заман, бер вакыт и т.д.

Сейчас, пожалуй, существенный недостаток двуязычных словарей состоит как раз в обилии эквивалентов перевода: *время* – вакыт, ара, заман, замана, чак, мәл, мизгел. Словарь перегружен синонимами, различия между которыми не оговорены.

Таким образом, значение статьи «Основные принципы составления русско-татарского словаря» Р.С. Газизова заключается прежде всего в том, что она открывает новый этап в двуязычном изучении многозначных слов, фразеологических оборотов, терминов и т.д.

Р.С. Газизов не оставил большой работы, посвященной теории двуязычной или переводной лексикографии. Однако в ряде его статей разработаны основные проблемы этого раздела языкознания: ориентированность словаря, словник, основные принципы составления словарей, категории слов и словосочетаний, помещенных в словаре, краткий справочник по словообразованию и морфологии татарского языка применительно к русско-татарскому словарю и т.д.

Литература

Берков В.П. Вопросы двуязычной лексикографии (словник). – Л.: Изд-во Ленин. ун-та, 1973. – 190 с.

Брагина А.А. Словарь омонимов как учебное пособие // Переводная и учебная лексикография. - М.: Русский язык, 1979. – С. 250-260.

Газизов Р.С. Из практики работы над составлением русско-татарского словаря // Вопросы языкознания. – 1954. – №2. – С.93-97.

Газизов Р. Русча–татарча сүзлекнең төп принциплары турында // Сов. Татарстаны. – 1957, 25 апрель.

Замалетдинова Г.Ф. Ризаутдин Газизов: лингвистическое и методическое наследие. – Казань: Магариф, 2005. – 134 с.

Зарипова Алсу Ильдаровна
МБОУ «Гимназия № 5 ЗМР РТ
Зеленодольск, Россия
Zaripova Alsu Ildarovna
Gymnasium № 5 Zelenodolsk municipal district
Zelenodolsk, Russia

ГРАММАТИЧЕСКИЙ МАТЕРИАЛ ПО ТАТАРСКОМУ ЯЗЫКУ ДЛЯ РУССКОЯЗЫЧНЫХ УЧАЩИХСЯ И ОСОБЕННОСТИ ЕГО ПРЕДСТАВЛЕНИЯ В УЧЕБНИКЕ «СӘЛАМ!»
GRAMMATICAL MATERIAL ON THE TATAR LANGUAGE FOR RUSSIAN-SPEAKING STUDENTS AND FEATURES OF ITS REPRESENTATION IN THE TEXTBOOK «SELAM!»

Аннотация. *В статье освещены вопросы отбора грамматического материала по татарскому языку для русскоязычных учащихся. Также дан анализ грамматического*

материала, представленного в учебном пособии по татарскому языку для русскоязычных учащихся 1 класса «Сәлам!».

Annotation. *The article deals with the selection of grammatical material in the Tatar language for Russian-speaking students. Also, the analysis of grammatical material presented in the textbook on the Tatar language for Russian-speaking students of grade 1 «Selam!».*

Ключевые слова. *Грамматический материал, грамматический минимум, принципы отбора, грамматические явления.*

Keywords. *Grammatical material, grammatical minimum, selection principles, grammatical phenomena.*

Первоочередной задачей овладения татарским языком является разработка содержания обучения татарскому языку русскоязычных учащихся. Методисты и филологи в настоящее время издали много учебников по обучению татарскому языку русскоязычных учащихся, что заметно повысило уровень преподавания татарского языка. В связи с этим возникает необходимость анализа представленного в учебниках для русскоязычных учащихся грамматического материала по татарскому языку.

В овладении любым языком как неродным, основная роль принадлежит усвоению структурой предложения. В лингвистике при описании предложения выделяют структурную схему предложения и ее распространители [Русская 1980, 2: 137]. Под структурной схемой мы понимаем абстрактных синтаксический образец, по которому может быть построено отдельное нераспространенное (элементарное) предложение. Овладение всеми структурными схемами предложений татарского языка русскоязычными учащимися довольно затруднительно. Гораздо целесообразнее обучение татарскому языку на основе строго отобранного количества структурных схем предложений, необходимых для общения. Структурные схемы и распространители должны отбираться с учетом следующих факторов: цель обучения, условия обучения, влияние школьного лексического минимума. Отбор структурных схем предложений татарского языка тесно связан с такими понятиями, как «грамматический материал», «грамматический минимум», «принципы отбора».

Под грамматическим материалом понимают все грамматические формы и конструкции, характеризующие строй данного языка и составляющие полную систему грамматики.

Мы считаем, что определение грамматического минимума, приведенное Г.Н. Воронцовой, является наиболее полным: «под грамматическим минимумом понимается тот подвергнувшийся рациональному и тщательному отбору объем грамматического материала, который при данных задачах может быть признан не только необходимым, но и достаточным» [Воронцова, 1948: 49]. Под принципом мы понимаем руководящую идею, основное правило деятельности.

В методической литературе предъявляются следующие требования к отбираемому грамматическому материалу: структурные схемы и распространители должны быть необходимыми для общения; должны отбираться

те структурные схемы и распространители, которые обеспечивают активное использование единиц лексического минимума, реализуя тем самым связь лексики и грамматики; структурные схемы и распространители как в качественном, так и в количественном отношении, должны быть отобраны с учетом возможностей младших школьников.

В своей работе мы предложили три принципа отбора грамматического материала по татарскому языку для русскоязычных учащихся начальной школы: принцип коммуникативной необходимости и целесообразности, принцип тематико-ситуативной обусловленности, принцип дидактико-методической целесообразности; а также частные принципы: принцип адекватного представления системы изучаемого языка, принцип исключения структурных схем и распространителей, трудных для усвоения конкретным контингентом учащихся [Хайруллина, 2004: 85].

Каждый принцип реализуется посредством специфических, ему присущих способов и критериев. Принцип коммуникативной необходимости и достаточности предполагает отбор такого объема структурных схем и распространителей, без которых невозможно обойтись в речевой практике. Согласно данному принципу, в грамматический минимум включаются те структурные схемы и распространители, которые в достаточной мере покрывают все те возможные ситуации, в которых может оказаться учащийся, или все те речевые произведения, которые они услышат, скажут, прочитают. Данный принцип реализуется при помощи критерия частотности структурных схем и распространителей в речи. В настоящее время частотные показатели признаются многими исследователями как средство получения надежных статистических данных. Однако в учебных ситуациях встречается кроме общеупотребительных структурных схем и распространителей также какое-то количество нечастотных, непродуктивных, стилистически маркированных явлений, которые необходимы для обеспечения полноты общения. С этой целью используется другой принцип – принцип ситуативно-тематической обусловленности, который реализуется на стадии установления источников отбора. Принцип ситуативно-тематической обусловленности используется также после проведения отбора структурных схем и распространителей (при организации материала). Ситуативно-тематический принцип реализуется за счет конкретизации сфер общения, соответствующих целям обучения. Принцип дидактико-методической целесообразности конкретизируется посредством трех частных принципов: принципа адекватного представления системы изучаемого языка, принципа исключения структурных схем и распространителей, которые целесообразно отнести к разряду лексических, принципа исключения структурных схем и распространителей, трудных для усвоения конкретным контингентом учащихся. Принцип адекватного представления системы языка реализуется посредством включения в грамматический минимум типичных, наиболее представительных для грамматической системы татарского языка категорий: категории падежа,

принадлежности, числа имени существительного; категории числа, лица, времени глагола и др. Способом реализации принципа исключения структурных схем и распространителей, которые целесообразно отнести к разряду лексических, является анализ лексического минимума по татарскому языку для русскоязычных учащихся и выделение на этой основе единиц, подлежащих лексическому усвоению. Данный принцип реализуется на основе критерия образцовости. Под образцовостью понимается способность грамматической формы служить эталоном для образования по аналогии. В грамматический минимум включаются такие структурные схемы и распространители, которые распространяются на большое количество слов, подлежащих усвоению. Структурные схемы и распространители, распространяющиеся на небольшое количество слов, должны исключаться из грамматического минимума и усваиваться лексически, т.е. разные формы какого либо одного слова изучаются как отдельные лексические единицы. Способом реализации принципа исключения единиц, трудных для усвоения конкретным контингентом учащихся в заданных условиях обучения является сравнение родного и изучаемого языка и установлении степени их сходства и различия. Для реализации данного принципа выделен критерий доступности. Данный критерий предполагает проведение анализа отбираемого материала с точки зрения трудностей, содержащихся в нем для данного контингента учащихся и конкретных условий обучения (учет возрастных особенностей детей, их общеобразовательного уровня, количества учебных часов и «плотности» их распределения, наличие языковой среды и возможности практического использования изучаемого языка вне аудитории).

В связи с разработкой в настоящее время новых учебников по татарскому языку для русскоязычных учащихся, возрастает интерес к содержанию обучения, отраженных в них. В частности, мы проанализировали учебник «Сәлам» с точки зрения представленного в нем грамматического материала [Сәлам, 2017: 85].

В анализируемом учебном пособии нас прежде всего интересовало, какие структурные схемы предложений и распространители выделяются авторами.

Анализ показывает, что учащиеся 1 класса должны усвоить следующие модели двукомпонентных структурных схем предложений татарского языка: Под. — Ск. сущ.: *Мин – Алсу. Мин сыйныфта;*

Под. — Ск. гл.: *Мин язам. Мин алам;*

Под. — Ск. прил.: *Ул карт. Урамнар киң;*

Под. — Ск. *бар / юк*: *Сыйныфта укучы бар. Өстәлдә акбур юк;*

Под. — Ск. *кирәк*: *Миңа маркер кирәк.*

В моделях двукомпонентных структурных схем используются сказуемые глагольного, именного, глагольно-именного характера.

Следует отметить, что в грамматическом минимуме отсутствует схема двукомпонентной структурной схемы Под. — Ск. –неке.

Среди моделей однокомпонентных схем выделяются модели однокомпонентных структурных схем с именным главным членом: ГЧ сущ.:

*Сары күбәләк. Күз. Салкын.*Модель структурной схемы с именным главным членом в активной татарской разговорной речи не употребительна, она характерна для речи монологической или для описания.

Вызывает сомнение достаточность количества повторений структурных схем типа Под. — Ск. прил.: *Ул карт;* Под. — Ск. бар/юк: *Өстәлдә акбур юк*.

Как известно, потребности общения требуют употребления распространенных предложений, в которых кроме структурных схем участвуют зависимые от него словоформы. В учебном пособии для 1 класса предлагаются следующие распространители, выражающие:

а) объектные отношения:

- имя – глагол (прямое дополнение): *туңдырма бирә;*
- имя – глагол (косвенное дополнение): *миңа каләм кирәк;*
- имя *белән* – глагол (косвенный объект): *машина белән уйныйм;*

б) пространственные отношения:

- имя *–да–* глагол (место): *сыйныфта акбур бар;*
- имя *–дан* – глагол (место): *сыйныфтан чык.*

Хочется отметить, что в некоторым грамматическим явлениям уделяется мало внимания: категория принадлежности (тартым категориясе), категория множественного числа (күплек категориясе). В то же время в отдельных уроках могут даваться два новых грамматических явления. Например, внутри темы “Гаилә” учащиеся узнают способы образования категории принадлежности и на этом же уроке образуют сложную, как нам кажется, словоформу *гаиләмдә*.

Таким образом, в учебниках должно обеспечиваться достаточное количество повторений каждой структурной схемы и изучаемых грамматических явлений.

Литература

Воронцова Г.Н. Грамматический минимум по иностранным языкам // Иностранные языки в школе. – 1948. - №5. – С. 49-54.

Русская грамматика: В 2 т. – М.: Изд-во АН СССР, 1980. – Т. 2. – 305 с.

Сәлам! 1 нче сыйныф: рус телендә гомуми белем бирү оешмаларының татар телен өйрәнүче укучылары өчен уку әсбабы. / Р.Ф. Бәхтиев һ.б. – Казан: «Мәгариф – Вакыт» нәшрияты, 2017. – 164 б.

Хайруллина А.И. Структурные схемы предложений татарского языка (по материалам программ и учебников для русскоязычных учащихся начальных классов): Диссертация канд. филол. наук: 10.02.02. Казань, 2004. – 183 с.

Gamze Yorulmaz
Ankara Ьniversitesi
Ankara, Тьrkiye
Gamze Yorulmaz
Ankara University
Ankara, Turkey

HASAN TUFAN'IN «HAYAT» ŞİİRİNDE METAFOR VE METONİMİ
METHAPHOR AND METONYMI OF HASAN TUFAN'S «HAYAT» POEM

Аннотация. *Метонимия – это выражение понятия через другое понятие, с которым оно связано, метафора может быть определена как ментальная аналогия, выражение одного понятия в другом. В литературных произведениях Хасана Туфана часто встречаются элементы «метафоры и метонимии». В этом исследовании рассматривается использование метафор и метонимии в поэме «Хаят», написанной известным поэтом Хасаном Туфаном после его смерти.*

Abstract. *Metonymy is the expression of a concept through another concept to which it is related, metaphor can be defined as a mental analogy, expression of one concept in another.In Hasan Tufan's literary works, «metaphor and metonymy» elements are frequently encountered. In this study, the use of metafhor and metonymy in the poem «Hayat» written by famous poet Hasan Tufan after his death decision is examined.*

Ключевые слова: *метафора, метонимия, поэма, татарский*

Key words: *metaphor, metonymy, poem, Tatar*

Kazan'ın önemli yazarlarından olan Hasan Tufan (1900-1981),Tataristan Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Yüksek Şûra'sı tarafından şeref diplomasına ve 1970-1980 senelerinde Sovyet edebiyatının gelişmesine katkılarından dolayı Kızıl Bayrak Hizmet Nişanı'na layık görülmüştür. 1966 yılında Tataristan Cumhuriyeti'nin"Abdullah Tukay Devlet Ödülü"nüalmıştır [Тьrkiye *Dışındaki* Türk Edebiyatları *Antolojisi,* 2001].

Kendisi hakkında ölüm kararı verildikten sonra "*Hayat*" şiirini yazan Hasan Tufan'ın şiirinde, ilk bakışta, «*Hayat*» adlı bir kadına karşı şairin duyduğu aşkı anlattığı düşünülür. Ama şairin biyografisi ve metin dikkatle incelendiğinde onun söz konusu şiirinde, «*Hayat*»ın bir kadın isminin ve ona duyulan aşkın ötesinde, «цlьm» ve «yaşam» kavramlarını karşılaştırdığı ve sorguladığı görülmektedir. Şair sona geldiğini düşünerek *hayat*a seslenmektedir. Ancak karamsar bir yaklaşımdan ziyade gelecek günlerin çok da umut kırıcı olmayacağını düşünmektedir. Ölümü tevekkülle karşılaması, geleceğe bırakacağı bir ad olmasından da kaynaklanabilir [Kamalieva, 2010: 93-94]. Hasan Tufan eserlerinde metaforlar ve metonimik ilgiler sık sık kullanılmaktadır.

Zoltбn Kцvecses tarafından metonimi «bir kavramsal varlığın, aracın, aynı şekilde idealize edilmiş bilişsel modelde başka bir kavramsal varlığa, hedefe zihinsel erişim sağladığı bilişsel bir süreç» olarak tanımlanmıştır [Kövecses, 2007: 337]. Bir kavramın, zihnî bir benzetme yoluyla, başka bir kavram üzerine şemalanması veya âdeta

haritasının çıkarılması durumu olan metafor ile metonimi açısından pragmatik gerçekten önem kazanmakta ve gerçek dünya şartlarına uygunluk oranı metafor ve metoniminin ayrılmasında önemli bir etken olmaktadır. Metoniminin de metafor gibi çok anlamlılığın meydana gelmesine yol açtığı bir gerçektir. Metonimi, söz varlığını geliştiren, genişleten bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır [Erdem, 2004: 56]. Metafor ise G. Lakoff ve M. Johnson'a göre, kelimelerin değil kavramların niteliğidir ve metaforun fonksiyonu yalnızca sanatsal veya estetik kaygılar değil, belirli kavramları daha iyi anlamaktır [Lakoff vd., 2015: 12).

Hasan Tufan'ın «*HAYAT*» adlı şiirinde metaforik ve metonimik kullanımlara sıkça rastlanmaktadır:

Sen kitesŭn Heyet, yırakka,
Algı könner yagına taban...
Min baş iyép ozatıp kalam,
Ayrılabız, ahrı, ozakka:
Sin kitesŭn yırak - yırakka...

Bu dizelerde *kitesŭn*'git-'fiili canlılara has bir eylemdir. Esas olarak «*hayat*»ın gitmesi söz konusu olmadığından ve hayatın gitmesi ile zamanın geçmesi, ilerlemesi arasında benzerlik kurulduğundan bu sözcük metafor olarak kullanılmıştır. Aynı şekilde *heyet*'hayat' da gidebilen bir varlık değildir. Bu dizede gidebilme vasfı alarak canlılaştırıldığı görülmektedir ve bu bakımdan düşünüldüğünde metafor olarak kullanılmıştır. Dizelerdeki *al* sцzь temel kavram olarak nesnenin цn уьzeyini gцstermektedir, ancak *algı könner* sözünde nesnel bir unsur soyut bir kavrama atfedilmiş ve bu söz metafor olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla metafor vardır.*Ayrılabız* 'ayrılırız' ifadesi de metafordur. Çünkü «ayrılmak» canlılara has bir özelliktir ve burada da hayatla ayrılma söz konusudur.

Yırakka'uzağa' sözcüğüyle *uzak (yırak)* kelimesiyle gelecek zaman kastedilmiştir. Burada parça bütün ilişkisine bağlı metonimi kullanılmıştır.*Kцn* 'gün' sözcüğü zaman bildirdiği için metonimi olarak kullanılmıştır. *Baş iyép* 'baş eğ-' sözcüğünde metonimik bir ifade olmasına rağmen baş sözü temel anlamıyla kullanılmıştır. Ancak uğurlama hareketinin gösterilmesi bakımından metonimi kullanımından söz etmek mümkündür.Yine *baş iyép* 'baş eğ-' ifadesinde kabullenmek anlamını taşıyan bir benzetmeden söz edilebilir. Dolayısıyla metaforik kullanım da söz konusudur.

Algı könner yagına taban
Minŭm de bit kitesŭ kile:
Kileзekke citesŭ kilŭ!-
Urka mine, alıp kit, Zaman,
Algı könner yagına taban!

al sцzь temel kavram olarak nesnenin цn уьzeyini gцstermektedir, ancak *algıkönner* sözünde nesnel bir unsur soyut bir kavrama atfedilmiş ve bu söz metafor olarak kullanılmıştır. *Zaman*sözcüğü dizelerde «*alıp kit*»me ve «*urka*»ma yani alıp gitme, kaçırma eylemlerini yapacak unsur olarak canlılaştırılmıştır. Çünkü bunlar canlılara has özelliklerdir. Dolayısıyla burada metafor kullanımı söz

konusudur.*Kilezekke*'geleceğe' sözcüğüyle kastedilen «*gelecekzaman*»dır. Burada kısaltma yapılmıştır, metonimi kullanılmıştır.

Min baş iyép ozatıp kalam,
Kьzüm tųbep kilezek yakka...
Büznü devam itezek safka
Minnen de tapşırçı selam!..
Min baş iyép ozatıp kalam.

Baş iyép 'baş eğ-' sözcüğü, daha önce de ifade edildiği gibi, metonimik bir ifade olmasına rağmen baş sözü temel anlamıyla kullanılmıştır. Ancak uğurlama hareketinin gösterilmesi bakımından metonimi kullanımından söz etmek mümkündür. Yine *baş iyép* 'baş eğ-' ifadesinde kabullenmek anlamını taşıyan bir benzetmeden de söz edilebilir. Dolayısıyla metafor da vardır.*tųbe*- fiilinin 1. anlamı: "atmak için bir aletin bir nesneye ya da kişiye yöneltilmesi"dir. Tatarcadaki bu ifadede *tųbe*- fiili göz için, herhangi atıcı (atmaya yarar) bir nesnenin doğrultulmasına benzetilerek somutlaştırılmıştır. Dolayısıyla metafor kullanılmıştır (TTAS III: 241). *büz*'biz' zamiri genel anlamda kullanılmıştır. Burada sadece Tatar toplumu, sadece ailesi veya bütün bir ulus kastedilmiş olabilir. Sözcük bu kullanımıyla metonimidir.

Ayrılabız ahrı, ozakka,-
Atom çorınıñ tınıç kųnnerün
Tilmüréşép kųtken kьzlerüm
Atomnarga bьlünür ziratta.
Ayrılabız küpke, ozakka.

Ayrılabız 'ayrılırız' ifadesi metafordur. Çünkü «ayrılmak» canlılara has bir özelliktir, burada ise hayatla ayrılma söz konusudur. *Tınıç* sözcüğünün temel anlamı sözlükte: «dalgalanmayan, herhangi bir şeye burulmayan, sabır» biçiminde kaydedilmiştir. Dizede bu özelliğin günlere atfedilmesiyle metafor kullanıldığı görülmektedir (TTAS III: 192). *Tilmür*- sözcüğünün temel anlamı sųzlьkte: «herhangi bir şeye çok muhtaç olup, inlemek» biçiminde kaydedilmiştir (TTAS III: 98). Tilméréşép kötken küzlerém dizesinde bu sözcük, göz için kullanılması bakımından metafordur. *Atomnarga bьlün*-'atomlara bųlьnmek-' ifadesi cesedin зьrьmesiyle benzerlik kurularak, cesedin çürümesi yerine atomlara bölünmesi kullanılmasından dolayı metafordur. A*yrılabız* 'ayrılırız' ifadesi metafordur. Çünkü «ayrılmak» canlılara has bir özelliktir, burada ise hayatla ayrılma söz konusudur. Ölmek yerine kullanılması ve ölümün ayrılığa benzetilmesi bakımından metafordur.

Atom çorı'atom çağı' ise atomun icat edildiği zamanla ilgili olması bakımından düşünüldüğünde metonimidir.*Kųtken kьzlerüm*'bekleyen gözlerim' ifadesinde ise bekleyen, gözler değil insandır veilgi kurma söz konusu olduğu için metonimidir.

Sin kitesün, Heyet, yırakka-
Min de şuşı yulnıñ kéşésé.
Birdém aña barlık kųzemne.
Bér iske al, uyla şul hakta
Bu kųnnerden yırak - yırakka

Kitesŭn'kit-'fiili canlılara has bir eylemdir. Esas olarak «*hayat*»ın gitmesi söz konusu olmadığından ve hayatın gitmesi ile zamanın geçmesi, ilerlemesi arasında benzerlik kurulduğundan metafor olarak kullanılmıştır. *Heyet*'hayat' gidebilen bir varlık olmamasına rağmen dizede gidebilme vasfı alarak canlılaştırıldığı görülmektedir ve bu bakımdan düşünüldüğünde metafor olarak kullanılmıştır. *Yul*'yol'sözcüğüyle kastedilen şey hayattır ve hayat, yola benzetildiği için metafordur.*Kцз*'güç', dizelerde birine verilebilecek bir nesne olarak görüldüğünden somutlaştırılmıştır, dolayısıyla metafor olarak kullanılmıştır.*Yırakka*'uzağa' sözcüğüyle uzak kelimesiyle gelecek zaman kastedilmiştir. Burada parça bütün ilişkisine bağlı metonimi kullanılmıştır.

Bŭznŭc éşler, Heyet, isŭmner,
Yeşer, belki, halık ŭзŭnde.
Hem oçraşır alar bér çakta,
Ayırılsak ta ьzŭbez ozakka.

Heyet'hayat' sözcüğü temelde canlı olmayan bir kavramdır, ancak dizede canlılaştırıldığı görülmektedir ve bu bakımdan metafordur.*İsémner*'isimler' sözcüğü halk içinde yaşaması bakımından canlı bir unsura benzetildiği için metafordur.Dizedeki *éşler*'işler' sözcüğü halk içinde yaşaması bakımından canlı bir unsura benzetildiği için metafordur.*Yeşer*'yaşa-, yaşar' sözcüğü de metinde benzetme amacı güdülerek kullanılması bakımından metafordur. *Halık*'halk' sцzьnde bir genelleme ve belirsizlik sцz konusudur. Bu sözcük insanlarla ilgi kurulara kullanılmıştır ve metonimidir.*Ayrılsak* 'ayrılsak' ifadesi metafordur. Çünkü «ayrılmak» canlılara has bir özelliktir, burada ise hayatla ayrılma söz konusudur. Ölmek yerine kullanılması ve ölümün ayrılığa benzetilmesi bakımından metafordur. *İsém*'isim ad' sözcüğü aynı zamanda insan anlamında ve yerine kullanıldığı için metonimidir.

Kaynakзa

Erdem Melek "Mağrupi'nin Şiirlerinde Metonimi", Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, Ankara, 2004 (Kasım), C.1, S.1, s. [55-63].

Kamalieva A. Hasan Tufan: Söze Ruh Veren Şair, Ankara: Grafiker Yayınları, 2010, s. 220.

Kцvecses Z. "Towards A Theory Of Metonymy", The Cognitive Linguistics Reader, Edited by Vyvyan Evans, Benjamin Bergen and Jцrg Zinken. London: Equinox. 2007, pp. 335-359,

Lakoff G., Johnson M. Metaforlar / Hayat, Anlam ve Dil (G. Y. Demir, Çev.). İstanbul: İthaki Yay. 2015

Tatar Tiliniñ Añlatmalı Süzligi, Öç Tomda: I-III, 1977-1981

Zekiyev M.*"Tatar Yazılı Edebiyatı: Yeni Dönem Tatar Edebiyatı (XVIII-XIX. yüzyıl arası)"*, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi,Ankara, 2001, C. 19, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/12253,hasantufanpdf.pdf?0_(son erişim: 20.09.2019).

Исламова Эльвира Альбертовна
Болгарова Рамзия Марсовна
Казанский федеральный университет
Казань, Россия
Islamova Elvira Albertovna
Bolgarova Ramziya Marsovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

ОСОБЕННОСТИ ВОСПРИЯТИЯ ОБРАЗОВ МИРА СОЗНАНИЕМ НОСИТЕЛЕЙ ТАТАРСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ
FEATURES OF PERCEPTION OF IMAGES OF THE WORLD BY CONSCIOUSNESS OF NATIVE SPEAKERS OF THE TATAR AND RUSSIANLANGUAGES

Аннотация. *Ассоциативный эксперимент является одним из способов овнешления языкового сознания. Предметом исследования становятся непосредственно реакции опрашиваемых, которые создают ассоциативные поля, предоставляющие возможность описывать качества образов сознания. Свободный ассоциативный эксперимент позволяет выявить специфическое национальное видение мира на разном культурном фоне и с разными ассоциациями.*

Annotation. *Associative experiment is one of the ways of language consciousness development. The subject of the study is directly the reactions of the respondents, which create associative fields that provide an opportunity to describe the quality of images of consciousness. Free associative experiment allows to reveal specific national vision of the world on different cultural background and with different associations.*

Ключевые слова. *Языковое сознание, ассоциативный эксперимент, слово-стимул, реакция.*

Keywords. *Linguistic consciousness, associative experiment, the stimulus word, the reaction.*

В настоящее время одним из актуальных направлений в лингвистике является изучение языкового сознания человека с целью выявления картины мира носителей того или иного языка. Предметом изучения в целом ряде работ исследований является этнокультурная специфика языкового сознания носителей разных культур.

Ассоциативный эксперимент является одним из способов овнешления языкового сознания, значит одним из способов его изучения. Сам эксперимент представляет собой опрос респондентов, объединенных некоторой общностью (профессия, язык, территория проживания и т.д.) на предмет выявления их ассоциаций-реакций на определенный стимул. Предметом исследования становятся непосредственно реакции опрашиваемых, которые создают ассоциативные поля, предоставляющие нам возможность описывать качества образов сознания. По мнению Н.В. Уфимцевой, ассоциативное поле слова-стимула – это не только фрагмент вербальной памяти человека, но и фрагмент

образа мира того или иного этноса, отраженного в сознания «среднего» носителя той или иной культуры, его системы оценок и системы стереотипов [Уфимцева, 2003: 102-110].

Под ассоциацией (от лат. associatio – соединение) понимают возникшую в опыте индивида связь между двумя содержаниями сознания (ощущениями, представлениями, мыслями, чувствами и т.п.), при которой актуализация одного из них вызывает и актуализацию другого [Психология, 1990: 26].

Изучение ассоциаций имеет давнюю научную традицию. В течение долгого времени они рассматриваются как объект изучения в различных науках: философии, психологии, логике, лингвистике и т.д. Возникновение понятия «ассоциация» связано с именами Аристотеля и Платона, в научную парадигму данный термин был введѐн Дж. Локком. Философы исследовали не вербальные ассоциации, а «ассоциации идей». Психологам был интересен практический подход и использование ассоциаций в психодиагностике и психиатрии. Лингвистов интересовало предположение о том, что в ассоциациях отражаются существенные черты значения слов. Именно лингвистами было высказано предположение о том, что изучение многообразия ассоциаций и их связей позволяет делать выводы о соотношении субъективной реальности, т.е. смысла, связанного со словом в сознании человека, и картины мира в его сознании.

Исследователями было установлено, что ассоциативные связи отражают процессы, происходящие в глубинных слоях человеческой психики, и являются репрезентацией неосознаваемых слоѐв образов сознания. Существует несколько видов эксперимента:

– свободный АЭ. При свободном ассоциативном эксперименте испытуемым не ставится никаких ограничений на содержание словесных реакции, ограничивается только время реакции;

– направленный АЭ (целенаправленный или контролируемый). В этом случае респондентам предлагается давать ассоциации определѐнного грамматического или семантического класса;

– цепной АЭ. При цепном ассоциативном эксперименте испытуемым предлагается реагировать на слово-стимул несколькими словесными ассоциациями.

Проведенный нами свободный ассоциативный эксперимент с носителями татарского и русского языков позволил нам выявить специфическое национальное видение мира на разном культурном фоне и с разными ассоциациями.

Национальный менталитет проявляется в межкультурном общении. Однако проведенный нами ассоциативный эксперимент, наблюдения над составом и соотношением фрагментов ассоциативно-вербальных сетей татарского и русского языков тоже могут приблизить нас к пониманию особенностей видения мира и его оценки национальным языковым сознанием. Объектами сопоставления в этом случае становятся фрагменты картины мира, особенности

менталитета и национального характера носителей языков, запечатленные в ассоциативно-вербальных сетях (далее - АВС).

АВС характеризуются измерениями разной степени глубины и сложности, и их сопоставление можно проводить по всем измерениям. Объектом общей оценки двух АВС служит сплошное сравнение ассоциативных полей одноименных стимулов по составу первых двух реакций, например:

баш – авырта, чәч; **голова** – болит, ум;

бармак– кул, тырнак; **палец** – рука, указательный;

бит – матур, йөз; **лицо** – красивое, круглое;

күз– зәңгәр, яшел; **глаза** – голубые, карие.

Как показывают результаты нашего эксперимента, с данными словами-стимулами (соматизмами) в созании носителей татарского и русского языков связаны похожие, а в большинстве случаев, одинаковые ассоциации.

Анализ следующей группы слов, обозначающих родственные отношения, показал следующее:

абый– апа, туган; **брат** – сестра, родной;

ана– ата, бала; **мать** – отец, родная;

гаилә- тату, балалар; **семья** – большая, дружная;

ир– ир-ат, хатын; **муж** – жена, верный.

Ассоциации на данные стимулы почти полностью совпадают. Уже предварительный обзор таких пар позволяет сделать заключения об особенностях восприятия образов мира сознанием носителей татарского и русского языков.

Анализ ассоциативного поля как целого обычно предполагает выделение в нем центра (ядра) и периферии. В контрастивных исследованиях ассоциативные поля, полученные на один стимул, могут сопоставляться между собой с помощью применения различных методик. Возможно определение вероятности появления некоторой реакции на стимул, сравнение структуры поля с применением метода ранжирования, сравнение семантической структуры одноименных ассоциативных полей, сопоставительный анализ ядра полей, сравнение степени стандартности ответов, установление доминирующих структур – номинативной или предикативной, сопоставительный анализ ответов и отказов и т.д.

В настоящее время изучение ассоциаций ведется по двум направлениям: разработка и апробация индивидуальных ассоциативных экспериментов, а также проведение массовых ассоциативных экспериментов с последующим изучением собранных с их помощью ассоциативных норм или ассоциативных полей. Результатами обработки массовых экспериментов, проводимых по методике свободного ассоциативного эксперимента, являются ассоциативные словари и тезаурусы.

Материалы ассоциативного словаря удобны тем, что они являются результатом не избирательного, а массового эксперимента, что позволяет использовать их как источник лингвистической и психолингвистической информации.

Возможность создания любого ассоциативного словаря или тезауруса основывается на психологическом представлении о связях единиц сознания в

психике человека. В качестве единиц сознания могут фигурировать образы восприятия, представления, понятия, эмоции, чувства. Для построения Ассоциативного тезауруса существенно, что получаемые в эксперименте ассоциации в ответах испытуемых обозначаются словом.

Представленный в виде многомерной ассоциативной сети Ассоциативный тезаурус дает четкое представление об устройстве и функционировании языкового сознания «усредненного» носителя того или иного языка и тем самым о его образе мира.

Ассоциативный тезаурус вводит в научный оборот принципиально новый объект лингвистического, психолингвистического, этно- и социопсихологического анализа, который позволяет по-иному взглянуть на связь языка и культуры и на роль языка в процессе формирования национального менталитета.

Ассоциативный тезаурус принципиально отличается от других материалов ассоциативных экспериментов, поскольку в него входят данные как о прямых (от стимула к реакции), так и об обратных (от реакции к стимулу) связях между словами, в обоих случаях сопровождаемые количественными показателями, которые позволяют судить о силе этих связей. Иными словами, ассоциативный тезаурус является моделью сознания человека.

Такая форма представления экспериментальных данных в ассоциативном словаре позволяет изучать не только сходства и различия в содержании образов сознания носителя данной культуры, но и выявить системность образа мира данной культуры.

Литература

Караулов, Ю. Н. Русский ассоциативный словарь как новый лингвистический источник и инструмент анализа языковой способности: послесловие / Ю.Н. Караулов и др. // Русский ассоциативный словарь: в 2-х т. – М.: Астрель; АСТ, 2002. – Т. 1. – С. 750-782.

Психология. Словарь / Под общ.ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1990. – 494 с.

Русский ассоциативный словарь. В 2 т. Т.1. От стимула к реакции /Ю.Н. Караулов, Г.А. Черкасова, Н.В. Уфимцева, Ю.Н. Сорокин, Е.Ф. Тарасов. – М.: ООО «Издательство Астрель», 2002. – 784 с.

Русский ассоциативный словарь. В 2 т. Т.2. От реакции к стимулу /Ю.Н. Караулов, Г.А. Черкасова, Н.В. Уфимцева, Ю.Н. Сорокин, Е.Ф. Тарасов. – М.: ООО «Издательство Астрель», 2002. – 992 с.

Уфимцева Н. В. Языковое сознание как отражение этнокультурной реальности // Вопросы психолингвистики / гл. ред. А. А. Леонтьев. – 2003. – № 1. – С. 102-110.

Кадирова Энҗе Хәнәфиевна
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Kadirova Enze Khanafievna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

НАҖИЯ БОРҺАНОВАНЫҢ ТЕЛ БЕЛЕМЕ ӨЛКӘСЕНДӘГЕ ФӘННИ ЭШЧӘНЛЕГЕ
SCIENTIFIC ACTIVITY OF NAZIA BURGANOVA IN THE FIELD OF LINGUISTICS

Аннотация. *12 ноября 2019 года исполнилось бы 85 лет Назии Бургановне Бургановой (1924-2001) известному языковеду, авторутрудов по диалектологии, истории, фразеографии, грамматике татарского языка. Данная статья посвященажизненному пути и научной деятельности Н.Б. Бургановой.*

Annotation. *November 12, 2019 would mark the 85th anniversary of Nazia Burganovna Burganova (1924-2001), a famous linguist, author of works on dialectology, history, phraseography, grammar of the Tatar language.This article is devoted to the life and scientific activity of N. B. Burganova.*

Ключевые слова. *Назия Бурганова, татарский язык, языковед, диалектология, история языка*

Keywords. *Nazia Burganova, Tatar language, linguist, dialectology, language history*

Наҗия Борһан кызы Борһанова 1924 нче елның 12 ноябрендә Татарстан Республикасы Кама Тамагы районының Җәмәки авылында туа. Ул башлангыч белемне үзавылларындагы мәктәптә ала, аннары туган авылыннан җиде чакрым ераклыктагы Келәнче мәктәбендә дәвам итә. Укуын тәмамлагач Наҗия Тәтеш педагогия училищесына укырга керә һәм 1943 елда укуын гел бишле билгеләренә генә тәмамлый. 1943-1947 елларда Казан дәүләт педагогия институтында татар теле һәм әдәбияты бүлегендә укый. Фән белән кызыксыну аны Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтына илтә. 1949-1952 нче елларда Наҗия Борһанова аспирантура курсын үтә. Ул, аспирантурада укыганда ук, хәзерге вакытта Удмуртия һәм Киров өлкәләрендә яшәгән нократ татарлары белән кызыксына башлый, аларның катлаулы тарихын ныклап өйрәнә, күпсанлы экспедицияләргә чыгып, тел үзенчәлекләрен тикшерә. Шуларның нәтиҗәсе булып, Н. Борһанова 1953 нче елда күренекле галим Латыйф Җәләй җитәкчелегендә «Нократ һәм глазов татарлары сөйләшләренең тел үзенчәлекләре (Языковые особенности говоров нукратских и глазовских татар)» дигән темага кандидатлык диссертациясен яклый. Аның тарихи яктан бик кызыклы, борынгылыкны нык саклаган әлеге сөйләш турында зур күләмле, тирән эчтәлекле мәкаләләре басыла [Борһанова, 1962; Баязитова, Бурганова, 1986]. Аларда

галимәнең кыйммәтле күзәтүләре урын ала, сөйләшнең диалекталь үзенчәлекләре генетик, лингвокультурологик, типологик планда карала.

Галимәнең татар диалектологиясенә караган күпсанлы мәкаләләре бар. Аларда татар сөйләшләренә караган кыйммәтле материаллар, кызыклы фактлар урын ала һәм алар татар тел белемендә, татар диалектологиясендә булган аерым мәсьәләләрне ачыклауда зур әһәмияткә ия. «Татар теленең Мордва АССР территориясендә таралган сөйләшләре турында» [Борһанова, 1962] дигән зур күләмле, тирән эчтәлекле мәкаләсе 1962 нче елда «Материалы по татарской диалектологии» җыентыгында басыла. Бу төбәк татар-мишәрләренең теленә караган үзенчәлекләрне туплаган әлеге материал аларның телен ачык күзалларга мөмкинлек бирә. Автор Мордовия республикасындагы сөйләшләрне аерым-аерым алып анализлауны максат итеп куймый, бәлки, тикшеренүне үзенчәлекле күренешләрне гомуми алып барлау юнәлешендә башкара. Мондый юл сөйләшләр арасындагы охшашлык һәм аерымлыкларны ачыграк күрергә мөмкинлек бирә. Әлеге төбәктәге егерме татар авылында булып, тупланган материаллардан фонетик, грамматик, лексик билгеләрне чагыштырып карап, ул Мордовиядә ике үзәк (Темников һәм Ләмбрә) аерылып торганын ачыклый. Галимәнең шундый җентекле язылган хезмәтләреннән тагын берсе – ул тау ягы татар сөйләшләренең тел үзенчәлекләрен чагылдырган «Особенности говора татар Нагорной стороны ТАССР» хезмәте [Борһанова, 1955]. 38 битлек бу мәкаләдә автор экспедиция алымы белән тупланган бай тел материалын фәнни тасвирлау бурычын куя. Ул Җ. Вәлиди тарафыннан 20нче елларда ук фәнгә кертелгән тау ягы сөйләше терминын куллана һәм әлеге төбәкнең тел үзенчәлекләренең ачыклап, аның составында кама тамагы, буа-тархан, норлат-кайбыч урынчылыкларын бүлеп чыгара (соңрак әлеге урынчылыклар сөйләш итеп карала башлый). Мәкаләдә зур урынны аларның фонетик һәм морфологик үзенчәлекләре алып тора.

Галимә фәнни эшчәнлегенең күп елларын казан арты сөйләшләрен өйрәнүгә багышлый. Кызганыч, аның бу төбәкне тикшереп әзерләнгән материаллары монография булып басылмый кала. «Группировка говоров Заказанья по морфологическим явлениям» [Бурганова, 1973], «Из истории формирования фонетических особенностей татарских говоров Заказанья» [Бурганова, 1978], «О формировании татарских говоров Заказанья» [Бурганова, 1985], «Из наблюдений над говором параньгинских татар» [Бурганова, 1955] кебек зур күләмле мәкаләләрдә казан арты сөйләшләренең фонетикасын, морфологиясен татар әдәби теле һәм бүтән төрки телләр, фин-угыр телләре белән чагыштырып тасвирлый, тирән фәнни нәтиҗәләр ясый.

Нәҗия Борһановна Борһанованың хезмәттәше, озак еллар ул эшләгән татар теле белеме секторы җитәкчесе Ләйлә Таһировна Мәхмүтова белән берлектә язылган мәкаләләре шактый: «О диалектном членении татарского языка» [Борһанова, Махмутова, 1962], «К вопросу об истории образования татарских диалектов и говоров» [Борһанова, 1962], «Диалекты татарского языка» [Борһанова, Махмутова, Рамазанова, 2010]. Бу мәкаләләрдә сөйләшләрне бүлү,

классификацияләүнең теоретик мәсьәләләре, аларны өйрәнү методлары диалекталь материалны фәнни интерпретацияләү принциплары һәм башка проблемалар карала.

Нәҗия апа Борһанованың тарихчы, этнограф, фольклорчы, телче галимнәр өчен кызыклы булган «О системе народного праздника джиен у казанских татар» хезмәтендә [Борһанова, 1982] татарның, теле, гореф-гадәтләре, фольклоры белән беррәттән, чын милли үзенчәлеген тәшкил иткән җыеннар турында сүз бара. Җыеннарның татарлар тормышында әһәмияте зур булган, шунлыктан аларның атамалары, эчтәлеге тарихыбызны ачуда күп серләр саклыйлар. Н. Борһанова беренче чиратта, Казан тирәсендәге үз территориясе, үз атамасы булган йөзгә якын җыенны барлый. Үзенең «Татар топонимиясе» китабында күп тапкырлар андагы фактларны искә алган күренекле галимә Ф.Г. Гарипова Нәҗия апаны һәм аның бу хезмәтен югары бәяли: «Фикерле диалектолог, һәр язган хезмәтен тәфсилле анализ нәтиҗәсендә генә басмага чыгарган галимә Нәҗия Борһанова инде онытылып бетеп барган, халык элек-электән яратып бәйрәм иткән җыеннарның халык-гавәм хәтерендә сакланып калган бер өлешен тырышып җыеп, өйрәнеп, “энә күзеннән үткәреп” тикшерү нәтиҗәсендә бастырып чыгара һәм шушы гамәле белән ул безгә зур бүләк калдыра» [Гарипова, 2018].

Нәҗия апа Борһанова лексикография өлкәсендә дә зур хезмәт куйган галимә. Ул – телебезнең күпсанлы фразеологик байлыгы, мәкаль-әйтемнәре тупланган «Татар теленең фразеологиясе, мәкальләре һәм әйтемнәре» (Казан, 1957), «Русча-татарча фразеологик сүзлек»не (Казань, 1959) төзүчеләрнең берсе. Галимәнең татар сөйләшләренең лексик байлыгын туплаган диалектологик сүзлекләрне төзүдә дә өлеше зур. XX йөзнең утызынчы елларында татарлар яшәгән төбәкләргә фәнни экспедицияләр оештырыла, татар сөйләшләре буенча материал туплана башлый. Шулар нигезендә 1948 нче елда Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институты «Диалектологик сүзлек» бастырып чыгара [Диалектологик сүзлек, 1948]. Шул ук сүзлекнең тулыландырылган икенче чыгарылышы Н. Борһанова, Г. Якупова тарафыннан төзелә һәм профессор Л. Җәләй редакциясендә 1953 нче елда басылып чыга [Диалектологик сүзлек, 1953]. Өченче чыгарылышы Н.Б. Борһанова, Л.Т. Мәхмүтовалар авторлыгында 1959 елда дөнья күрә [Диалектологик сүзлек, 1959]. Еллар дәвамында бай лексик материал да туплана бара, һәм 1969 елда урта һәм көнбатыш диалектларга караган сүзләр тупланган «Татар теленең диалектологик сүзлеге» дөнья күрә. Җаваплы мөхәррире Л. Мәхмүтова булган бу сүзлекне төзүчеләр арасында Н. Борһанова да бар. Ул шулай ук бу хезмәткә кушымта итеп, үсемлекләрнең халык телендәге һәм латин телендәге атамаларын бирә, татар диалектлары буенча кыскача белешмәнең авторы, библиография һәм схематик картаны төзүче дә булып тора. Ботаникага бәйле лексика галимәнең «О татарских народных названиях растений» (1976) мәкаләсендә семантик, аерым лексик берәмлекләрнең килеп чыгышы, номинацияләү мәсьәләсе, сүзьясалыш структурасы ягыннан анализлана. Н. Борһанованың авыл төзелешенә, игенчелеккә караган лексик-

семантик төркемнәрне тикшергән фәнни мәкаләләре дә бар. Алар да зур фактик материалга нигезләнеп, башка төрки телләр, тарихи чыганаклардагы мәгълүматлар белән чагыштырылып бирелә.

1993 елда «Татар теленең диалектологик сүзлеге»нең икенче китабы басыла. Бу сүзлек өчен дә материаллар туплауда төзүчеләрдән тыш әлеге интитут хезмәткәрләре, шул исәптән, Н.Б. Борһанованың материаллары да файдаланыла.

Төзүчеләре бер төркем диалектолог галимнәребез булган «Урта Иделбуе һәм Урал төбәге татар сөйләшләренең атласы» ның (1989) Нәҗия апа җаваплы редакторы була. Бу фундаменталь хезмәтне төзү өчен программаны да Н.Б. Борһанова эшли.

Фәндә «Төхфә-и мәрдән», «Нур-ы содур» поэмалары һәм «Нәсыйхәт» исемле бер шигыре белән билгеле XVI йөз шагыйре Мөхәммәдьяр Казан ханлыгы чоры язма әдәби телен күзаллау өчен иң әһәмиятле чыганаклардан исәпләнә. Олуг шагыйрь Мөхәммәдьяр иҗаты Н.Б. Борһанованың да күз уңыннан читтә калмый. Ул «Төхфәи мәрдан» поэмасындагы фигыль формаларын хәзерге татар теле һәм диалектлары белән чагыштырып өйрәнгәннән соң, поэманың телендә урта төрки һәм тагын да борынгы чор язма истәлекләренә хас фигыльләрнең гадәти китапча төрләре, халык сөйләм теле элементларының күп кулланылуын; поэманың теле урта диалект сөйләшенә якын булуын әйтә [Борһанова, 1980, б. 95]. Галимә татар сөйләшләрендәге үзенчәлекләрне борынгы татар язма әдәби теле ядкарьләре белән дә чагыштырып өйрәнә. «Диалекты татарского языка и памятники древней письменности» (1969), «О некоторых архаичных формах глагола в заказанских говорах» (1971), «Из истории формирования фонетических особенностей татарских говоров Заказанья» (1978) һәм башка мәкаләләрендә диалектлар һәм тел тарихы, диалектлар һәм әдәби тел, диалектлар һәм язма истәлекләр бәйләнеше карала.

Галимәнең тагын бик күп тирән эчтәлекле фәнни мәкаләләрен санап булыр иде. Аның мәшһүр галимебез, Нәҗия апаның фәнни җитәкчесе Латыйф Җәләй турындагы мәкаләсе аңа хөрмәт белән, гаять җылы язылган (1984).

Н.Б. Борһанова «Татар грамматикасы»н (1989) язуда автордаш буларак катнаша һәм авторлар составында Татарстан Республикасының Фән һәм техника өлкәсендәге дәүләт бүләгенә ия була. Аның бу хезмәттәге «Сан» бүлеге проблеманың эченә кереп тиешле фәнни-теоретик югарылыкта тәфсилләп язылган [Гарипова, 2003: 4].

Галимә озак еллар Тел, әдәбият һәм тарих институтында өлкән фәнни хезмәткәр булып эшли һәм лаеклы ялга да әлеге институттан китә.

Нәҗия Борһановна Борһанованың хезмәтләре фәндә югары бәя алып килделәр. Ул эшенә һәрвакыт җаваплы, җитди карады, сыйфатлы итеп башкарды. Н.Б. Борһанова бүгенге көндә филология фәннәре докторы профессор Ф.Й. Йосыповның һәм филология фәннәре кандидаты З.Р. Садыковаларның кандидатлык диссертацияләренең фәнни җитәкчесе булды. Ул «Татар теле һәм әдәбияты» (1965), «Татар теле һәм әдәбияты» (1967)

җыентыкларынредколлегияәгъзасысыйфатында, басмага әзерләүдә катнаша, З.Р. Садыкованың «Оренбург татарлары сөйләше» китабының, бүлектә җыелган җыентыкларның җаваплы мөхәррире булды. Галимә хезмәттәшләре, укучылары, яшьләр белән уртак тел табып эшләде.

Н.Б. Борһанова – татар тел белеменә лаеклы өлеш керткән галимәләребезнең берсе.

Әдәбият

Баязитова Ф.С., Бурганова Н.Б. Новые данные о говоре причепецких татар // Исследования по лексике и граматике татарского языка. – Казань, 1986. – С. 91-108

Бәширова И.Б., Хәйретдинова Т.Х. Фәнне галимнәр үстерә // Мәдәни Җомга. – 2004. – 24 ноябрь.

Бурганова Н.Б., Махмутова Л.Т. К вопросу об истории образования и изучения татарских диалектов и говоров // Материалы по татарской диалектологии. Вып 2. – Казань, 1962. – С. 7-18.

Гарипова Ф.Г. Асылташлар тапкан галимә // Актуальные вопросы татарского языкознания. Вып. 2. – Казань: Фикер, 2003. – Б.3-6

Гарипова Ф.Г. Бурганова Нажия Бургановна //Казанская лингвистическая школа:Книга первая:Казанская тюркская лингвистическая школа/ Сост. М.З. Закиев. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2008. – С. 349-350

Гарипова Ф.Г. Татар топонимиясе: халкыбызның географик атамаларында – терминнар. – Казан: ТӘһСИ, 2017. – 456 б.

Бурганова Н.Б. Говор каринских и глазовских татар // Материалы по татарской диалектологии. – Казань, 1962. Вып. 2. – С. 1-5.

Бурганова Н.Б. О татарских народных названиях растений // Вопросы лексикологии и лексикографии татарского языка. – Казань, 1976. – С. 125-142.

Бурганова Н.Б. Из истории формирования фонетических особенностей татарских говоров Заказанья // Источниковедение и история тюркских языков. – Казань, 1978. – С. 76-95

Бурганова Н.Б. О системе народного праздника джиен у казанских татар // Исследования по исторической диалектологии татарского языка. – Казань, 1982. – С. 20-67

Бурганова Н.Б. Особенности говора татар Нагорной стороны ТАССР // Материалы по диалектологии. – Казань, 1955. – С.28-29.

Бурганова Н.Б. Система глагола поэмы Мухамедьяра «Төхфәи Мәрдан» (XVI в.) // Исследование языка древнеписьменных памятников. – Казань, 1980. – С.66-97

Камаева Рима Бизяновна
Казан федераль университетының Алабуга институты
Алабуга, Россия
Kamaeva Rima Bizyanovna
Elabuga Institute of the KazanFederalUniversity
Elabuga, Russia

ТАТАР ЯЗУЧЫЛАРЫНЫҢ ӘСӘРЛӘРЕНДӘ ДИАЛЕКТИЗМНАРНЫҢ КУЛЛАНЫЛЫШЫ
THE FUNCTIONING OF DIALECTICISMS IN THE WORKS OF TATAR WRITERS

Аннотация. *В данной статье исследуется употребление диалектизмов в текстах художественной прозы татарских писателей. Автор наглядно представляет фонетические, морфологические и лексические особенности диалектных лексем, использованных в художественных текстах. Определяются способы перевода татарских диалектизмов на русский язык.*

Annotation. *This article examines the use of dialectics in the texts of Tatar writers' prose. The author clearly presents phonetic, morphological and lexical features of dialect lexemes used in literary texts. The ways of translation of the Tatar dialectsinto the Russian language are determined.*

Ключевые слова. *Диалектизм, художественная литература, местный колорит, фонетические диалектизмы, морфологические диалектизмы, лексические диалектизмы.*

Keywords. *Dialectism, fiction, local color, phonetic dialectisms, morphological dialectisms, lexical dialectisms.*

Татар халкы тарихына караган әсәрләрдә аның тормыш-көнкүреш үзенчәлекләре, гореф-гадәтләре, кешеләрнең эш-гамәлләре һәм хис-тойгылары сурәтләнә. Шул уңайдан, язучылар еш кына халык рухын чагылдырган җирле сөйләш үзенчәлекләрен дә әсәр тукымасына кертеп җибәрәләр. Алар нигездә персонажлар сөйләменә хас булалар һәм теге яки бу образның шәхси сыйфатларын – аның белем дәрәҗәсен, фикерләү үзенчәлеген, характерын күрсәтү өчен дә хезмәт итәләр. Җирле сөйләм үзенчәлекләрен җыйнап атау өчен диалектизм терминын кулланалар. Диалектизмнарны түбәндәге төркемнәргә аерып йөртәләр: лексик диалектизмнар – әдәби телдә булмаган яки башка мәгънәдә кулланылучы сүзләр; фонетик диалектизмнар – әдәби телдәге сүзләрдән аваз төзелеше белән аерыла торган сүзләр; грамматик диалектизмнар – сүз төзелешенә һәм сөйләм оешуга караган очраклар [Әхәтов, 1995: 80].

Без бу эшебездә әдәби әсәрләрдә диалектизмнарның кулланылыш үзенчәлеләрен һәм рустеленә тәрҗемә итү үзенчәлекләрен ачыклауны максат итеп куйдык. Лексик материал буларак татар язучылары Ә. Еники, М. Хәбибуллин, Р. Мөхәммәдиев, Т. Галиуллин, Ф. Сафин әсәрләреннән алынган диалект сүзләре файдаланылды. Диалектизмнар әдәби әсәрләрдә язучылар

тарафыннан махсус кулланыла, алар сөйләмгә билгеле берстилистик төсмер бирә, җирле колоритны тасвирлый. Әдәби әсәрләрдән алынган диалектизмнарны без берничә төркемгә бүлеп тикшердек.

I. *Фонетик диалектизмнар.* Фонетик диалектизмнар әдәби сүзләрдән үзләренең аваз составындагы үзгәрешләр белән аерылып торалар.

1. Тикшерелгән фонетик диалектизмнарның күбесе *җ*- лаштыру белән бәйле. Мәсәлән: *җегет* – егет, *җегетлек* – егетлек,*җыгылу* – егылу, *жылау* – елау, *җырактан*– ерактан, *җурган* – юрган, *җүләр* – юләр, *җүнле* – юньле.*җә* – я, *җәме* – яме, *җәтрәк* – ятьрәк, *җал итә* – ял итә, *җарар*– ярар, *җанмыйдыр* – янмыйдыр,

Бәләкәй буйлы *җегетләрне* кызлар никтер ярата бит [Ф.С. «Саташып аткан таң», 2014: 91].– *Җәтрәк, җәтрәк,* өтек-әлән, ятим бәрән кузгалдык [М.Х. «Шайтан каласы», 1993: 89].

2. Әдәби телдәге **з** урынына интердентальˌ ***ʒ(д)*** кулланыла:*беʒнең* – безнең, *хәʒер* – хәзер, *Аʒат* – Азат.

Менә *бед* монда карап торадырыек әле… Иеме, *Адат*!..[Р.Мөхәмәдиев «Ак кыялар...», 79]. –Адатның атасы белән беднең әтидән качкан кәҗә ул, бик беләсегед килсә…[Р.Мөхәмәдиев «Ак кыялар...», 69].

3. Сүз яки иҗек башында ***з*** яңгырау тартыгы ***р*** тартыгы белән тәңгәлләнә: үткәзеп – *үткәреп*.

Мәсәлән: Күрәсең, авыруы аның болай бер-ике көн генә ятып *үткәзеп* җибәрерлек түгел иде [М.Х. «Кубрат хан»,1983: 271].

4. Сүз яки иҗек башында ***у*** сузыгы ***ы*** сузыгы белән тәңгәлләнә: булды – *былды, шыл* – шул.

– Су эчкәч тә моңа әллә нәстә *былды,* мәтәлеп ята [М.Х. «Шайтан каласы», 1993: 42].

5. Сүз яки иҗек ахырында ***ү*** сузыгы ***ө*** сузыгы ***өй*** дифтонгының таралышы чагылыш таба: *сүләшә* – сөйләшә, *күләп ал* – көйләп ал.

Мәсәлән: – Урысча *сүләшәсеңме*? – дип сорады Всеволод, ниһаять. – *Сүләшәм,* кенәз, – диде Илһам [М.Х. «Шайтан каласы» 1993: 31]. «– Мин синең турыда әтигә, әнигә *сүләдем*» [Т.Г. «Төнге юллар», 2005: 78].

6. *ый-и* дифтоглары урынына -*ай-әй* кулланыла*: әпәй* – ипи, *дулай* – дулый, *кирәкмәй* – кирәкми*, мондай* – мондый, *түтәй* – түти.

«– Акыл бирү җиңел лә ул, тамак ачыкса, күзгә *әпәйдән* башка бер әйбер дә күренми, – диде Фатыйх» [Ф.С. «Саташып аткан таң», 2014: 134].

7. *иде* ярдәмче фигыльдә *д* авазының төшеп калуы күзәтелә: *алганые* –алган иде, *андае* – анда иде, *барганые* – барган иде, *бетәрие* – бетәр иде, *торганые*– торган иде, *уйлаганые* – уйлаган иде, *якынаергае*– якынаерга иде, *югые* – юк иде.

«– Миңа сеңлем Әлфия *кирәгие*» [Т.Г. «Төнге юллар», 2005: 583].»– Мин бернәрсә *уйлаганыем*, бикә» [Н.Ф. «Ител...», 1980: 55].

8. Рус алынмаларын диалект сөйләменә яраклаштырып кулланыла: *персидәтел* – председатель, *нәчәлник* – начальник, *бәбүсә* – бабуся, *әткрет* –

открытка, *Кимероу*–Кемерово, *пәрәхуд*–пароход, *бүчкә* – бочка, *яшнек* – ящик, *закун* – закон, *хет*–хоть, *тач*–точно.

*–Персидәтелнеке – персидәтелчә***,** бригадирныкы бригадирча булырга тиеш [Р.М. «Истәлек өчен – Гыйлемханга»,1995: 12]. – Койган да куйган дим, *тач* атаң икәнсең...[Р.М. «Истәлек өчен – Гыйлемханга»,1995: 22].

«–Мәйтәм, сеңлем янында яшәп, бергә *тиәтерләргә* йөреп, җилләнеп кайтыйм әле, дип килдем» [Т.Г. «Төнге юллар», 2005: 584].

2. Лексик диалектизмнар. Тикшерү өчен алынган лексик диалектизмнарны мәгънәләре буенча берничә төркемгә берләштердек: 1) туганлыкны белдергән диалекталь сүзләр: ага, аба– *абый*, бичә – хатын, инәй – *әни,* олан – *ир бала,* наный – *кечкенә.*

Аба (й)1. *т.кам.- крш. кргл. абый (старший брат*) [ТТДС 1993: 15].

Бичә трбс., стрл. хатын (жена) [ТТДС 1993: 56].

Олан *кас. бала* (ребенок, младенец) [ТТДС 1993: 239].

Наный *каз.ар.-лш.* к. апайым, шрл. 1)эне яки сеңел һәм аларга эндәшү; 2) үзеннән яшьрәкләргә иркәләп эндәшү сүзе [ТТДС, 1993: 29].

– Баһадирым, балам, *оланым,* – дип бертуктаусыз тәкрарлады төп тәңре [М.Х. «Кубрат хан», 1985: 175]. Назыйм, билгеле, кызны танымаган, Миңлегалинең яшь *бичәсе* шулдыр дип башына да китермәгән [Р.М. «Истәлек өчен – Гыйлемханга», 1995: 62].

2) кешеләргә, әйберләргә характерлы сыйфатларны белдерүче диалекталь сүзләр: иләс – *акылсыз***,** сырхау – *чирле кеше,* тымызык – *тыныч,* кәшәлеп бетү – *ярылып бетү*, белекле – *белемле*, үзгә – *гадәттәгечә түгел, башкача*, карусыз – *буйсынучан.*

– Миңа халкымның *карусыз* буйсынуы кирәк [М.Х. «Кубрат хан», 1985: 44]. Сакчыларның кулларында капкада торган сакчыларны кебек айбалталы сөңге түгел, ятаган, киемнәре дә кыска, *үзгә* иде [М.Х. «Кубрат хан», 1985: 172].

3) хәрәкәтнең билгесен белдерүче сүзләр**:** җәтрәк – *тизрәк*, гелән – *гел.*

Җәт *чст.крш.* тиз [ТТДС, 1993: 419]. Гелән *минз. стрл. карс.* к. бер буйдан *т.я.- трх. мәл., чст.* һаман, бертуктаусыз, өзлексез [ТТДС, 1993: 50].

– *Җәтрәк, җәтрәк,* өтек-әлән, ятим бәрән кузгалдык [М.Х. «Шайтан каласы», 1993: 89]. Кыз матур иде*, гелән* үзенә тартып тора иде [М.Х. «Кубрат хан», 1985: 103].

4) хәрәкәтне белдерүче сүзләр: кинәнү – *рәхәтләнү,* багу – *тәрбияләү, карау,* иләсләнү- *акылсызлану,* чыгымчалау – *түзеп тора алмау,* дәшү – *эндәшү,* тымызу – *тынычландыру*, талку – *кат-кат сорау.*

Кинәнү *мәл. стр.* к. киңәнү, бик нык шатлану, куану [ТТДС, 1993: 176].

Багу 1. *нокр., бәр., кргл.* карау. 2 *нокр., глз, бәр, каз.ар.* - *әтн.,кргл.* карау, тәрбияләү, асрау. 3. *кргл.* көтү [ТТДС, 1993: 42]. Чыгымчалау *каз. ар.-дөб. киреләнү* [ТТДС, 1993: 359]. Дәшү *злт., трбс.* к. йәшү 1. *каз.ар.-блт, каз.ар.-ләш, каз. ар.-дөб, т.-я.-трх.* эндәшү, сүз кушу. 2. *т.-я.-трх.* чакыру [ТТДС 1993: 121].Тымызу *кргл.* тынычландыру [ТТДС, 1993: 310]. Талку *каз.ар.-дөб.* тинтерәтү, кат-кат сорау (докучать) [ТТДС, 1993: 286].

– Ул миңа ата булган кеше, ул мине *бакты,* сараенда белем бирде [М.Х. «Шайтан каласы», 1993: 155].

5) көнкүрештә кулланыла торган предметлар, әйберләр: күләсә – *тәгәрмәч,* чокыр – *чынаяк.*

Куласа (*рус.* колесо) 1. *байк., стр.* к. йөгертмә *т.-я. крш.* тәгәрмәч [ТТДС 1993: 121]. Чокыр *т.-я.-трх.* к. дустыган,*стрл.* касә [ТТДС 1993: 87].

– Бүген кол, иртәгә никахлы кияү, дөнья *күләсә,* әйләнә дә бер баса, ди Ага-Базар халкы [М.Х. «Шайтан каласы», 1993: 10].

3.Морфологик дилектизмнар.

Диалектизмнарның морфологик үзенчәлекләре фигыль, сан, рәвеш, алмашлык сүз төркемнәрендә күзәтелә.Мәсәлән: килү кирәк иде – *килергә кирәк иде*, ала керермен – *кереп алырмын,* җиткерең – *җиткер*, ризамындыр – *риза,* сак булың – *сак бул,* берәвесе, берәүсе – *берәү,* әүвәлтен *–әүвәл,* андыен – *андый. ниямәрсә - нәрсә.*

– Мин сезне беразданала *керермен* [М.Х. «Кубрат хан», 1985: 277].– *Сак булың,* ул тарафта әллә кемнәрнең очрап куюы бар [М.Х. «Шайтан каласы» 1993: 40]. – *Ниямәрсәгә* соң ул? Микәй булмый бит инде ул…– Беләм, беләм… Ник *апчыкканнарын* беләм, – дип серле елмаеп куйды Вакыйф [Р.М. «Ак кыялар...», 1995: 77].

Диалектизмнарны тәрҗемә теленә күчерүдә билгеле бер авырлыклар бар. Кайбер тәрҗемә теоретиклары күрсәткәнчә, диалектизмнарны тәрҗемә теленә диалекталь сүз белән биреп булмый. Тәрҗемә теориясе һәм практикасы бу мәсьәләгә башкачарак карарга кирәклекне белдерә. Әдәби әсәрләрне тәрҗемә иткәндә диалекталь сүзләрне тәрҗемә теленә күчерүдә кыенлыклар туа. Бу мәсьәләдә тәрҗемәчедән ике телнең дә үзенчәлекләрен яхшы белү таләп ителә.

Әдәби әсәрләрне тәрҗемә вариантлары белән чагыштырып тикшерү нәтиҗәсендә, түбәндәге тәрҗемә ысуллары кулланылу ачыкланды:

1. *Диалекталь характерда булмаган гади сөйләм элементлары куллану.* Мондый чаралар һәр телдә дә була, һәм алар тәрҗемәне укучыларда оригиналны укучыларда кебек үк тәэсир тудыра алалар. Мәсәлән:»Башта *җүнле* уй юк» [Ф.С. «Саташып аткан таң», 2003: 70]. / «Да и в голове ни одной *путной* мысли нет» [Ф.С. «Заблудившийся рассвет», 2014: 60].

2. *Аңлатма бирү юлы белән тәрҗемә итү.*

Мунча нык итеп, иркен итеп таштан салынган иде. Башта ак бүреләр җыйнаулашып *чарачага* керделәр...[Н.Ф.»Ител...», 1980: 26]. Сначала вступили *в предбанник – чарача...*[Н.Ф. «Итил-река течет», 1982: 30].

3.*Тасвирлама тәрҗемә.*

«– Минем сүзем ул хакта түгел иде, Фирая *ахири*» [Т.Г. «Төнге юллар», 2005: 579]. / «–Я хочу открыть вам одну свою тайну, как своему *близкому другу*» [Т.Г. «Ночные дороги», 2008: 177].

3. *Транслитерация, транскрипция.*

«– *Атам,* мин сезнең алга баш иеп килдем» [М.Х. «Шайтан каласы», 1993: 11]. / «–*Атам,* я пришел к вам с повинной головой» [М.Х. «Чертово городище», 2005: 337].

Әдәби әсәрләрдә кулланылган диалектизмнар шул якның милли колоритын сурәтли. Язучылар күбесенчә үзләре яшәгән төбәкнең җирле сөйләм үзенчәлекләреннән файдаланалар. Диалект лексикасын куллану әсәрнең темасына, сурәтләү объектына, авторның максатына, эстетик идеалына, осталыгына бәйле. Диалектизмнарны тәрҗемә теленә күчерүдә билгеле ысуллар кулланыла. Тикшеренүләр күрсәткәнчә, диалектизмнар рус теленә гади сөйләм элементлары, тасвирлама тәрҗемә, транслитерация һәм транскрипция ысуллары ярдәмендә күчерелә.

Әдәбият

1. Галиуллин Т.Н. Төнге юллар // Сәет Сакманов: Роман-трилогия. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2005. –656 б.
2. Галиуллин Т.Н. Ночные дороги. Роман. Перевод Мухаметшиной Н.М. – М.: Голос-Пресс, 2008. – 256 с.
3. Камаева Р.Б. Национально-специфический корпус татарской лексики в современной прозе: лингвостилистические характеристики и способы перевода на русский язык: дис. …д-ра филол. наук. Уфа, 2017. – 346 с.
4. Мөхәммәдиев Р.С. Ак кыялар турында хыял. Повесть, хикәяләр. – Казан: Мәгариф, 1995. – 240 б.
5. Сафин Ф.М. Саташып аткан таң: роман. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2003. – 726 б.
6. Сафин, Ф.М. Заблудившийся рассвет: роман. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2014. – 664 с.
7. Татар теленең диалектологик сүзлеге / Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыйкова, Т.Х. Хәйретдинова. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. – 459 б.
8. Фәттахов Н.С. Ител суы ака торур:тарихи роман. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1980. – 398 б.
9. Фаттахов Н.С. Итиль-река течет. Роман. Переводчик Зарипов М. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1978. – 367 с.
10. Хәбибуллин М.М. Кубрат хан: Роман. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. – 376 б.
11. Хәбибуллин М.М. Шайтан каласы. Тарихи роман. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1993. – 303 б.
12. Хабибуллин М.М. Чертово городище: Роман. – Казань: Татар. кн. изд-во, 2005. – С. 330-607.
13. Kamaeva R.B. (2014). National cultural specifics of representing dialecticisms in the fiction work translation. Life Science Journal, 11(10), 95, 653-656.

Каримов Салават Гайсич
БРның Мәгарифне үстерү институты
Өфе, Россия
KarimovSalavat Gaisich
Institute of education development RB
Ufa, Russia

ӨФЕ ГОДОНИМНАРЫНДА ТУГАНДАШ ТАТАР ХАЛКЫ МӘШҺҮР ШӘХЕСЛӘРЕНЕҢ ИСЕМ-ФАМИЛИЯЛӘРЕ
NAMES AND SURNAMES OF PROMINENT PERSONALITIES THE TATAR PEOPLE IN THE GODONYMS OF UFA

Аннотация. *Среди годонимов города Уфы имеется ряд названий улиц, данных в честь выдающихся личностей татарского народа. Своей самоотверженной и благородной деятельностью они снискали у жителей Башкортостана безграничную любовь и славу в разные периоды жизни республики. По тематике годонимы Уфы можно подразделить на следующие виды: а) улицы и бульвары, носящие имена и фамилии видных государственных деятелей, б) улицы, носящие имена и фамилии поэтов и писателей, в) улицы, носящие имена и фамилии видных работников образования.*

Annotation. *There are a number of street names given in honor of outstanding personalities of the Tatar peopleamong the hodonyms of the city of Ufa.. With their selfless and noble activities they have won the people of Bashkortostan boundless love and fame in different periods of life of the Republic. On the subject of hodonimy Ufa can be divided into the following types: a) streets and boulevards bearing the names of prominent public figures, b) streets bearing the names of poets and writers) streets bearing the names of prominent educators.*

Ключевые слова. *Годонимы, выдающиеся личности, татарский народ, тематика, деление.*

Keywords. *Hodonimy, outstanding personalities, Tatar people, subjects, division.*

Уку йортларында туган як топонимиясен өйрәнү туган тел буенча алган белемнәрне системага салу, аны тагын да тирәнәйтү, үстерү, ныгыту һәм яшәеш белән тыгыз бәйләп тормышка ашыруны күздә тота. Топонимика фәне барлык географик объектларның атамаларын өйрәнә. Галимнәр топонимнарны, нигездә, гидронимнарга, оронимнарга, урбанонимнарга (шәһәр эчендәге географик объектларга) аерып тикшерәләр.

Урбанонимнарның зур катламын проспект, урам, бульвар, тыкрык, ара(лык), шоссе һәм мәйданнар тәшкил итә. Аларның атамаларында торак пунктының тарихы, анда яшәүчеләр арасында булган төрле хәл-вакыйгалар турында мәгълүматлар үзенчәлекле чагылыш таба. Мондый төр топонимнарны анализлау һәм тикшерү каланың һәм төбәкнең, илнең тарихы, мәдәният үсеше, илнең хәзерге чор тормышы турында мөһим һәм кирәкле фактларны бирә.

Башкортстанның башкаласы Өфе бүген республиканың, Рәсәйнең административ-сәяси, икътисади, фәнни һәм мәдәни үзәге булып тора. Агыйдел елгасына Караидел һәм Дим агымсулары кушылган җирдә урнашкан башкалабызның мәйданы 750 квадрат километр.

Бүген Өфедә 1400дән артык урам, проспект, тыкрык, ара(лык), бульвар, шоссе, тракт бар [Карта города Уфы, 2007]. Аларның 250се конкрет шәхесләр исеме белән бәйле. Күренекле революционерлар, сугыш һәм хезмәт ветераннары, фән эшлеклеләре һәм мәдәният хезмәткәрләре арасында күп милләтле әдәбиятыбызның абруйлы вәкилләре, язучы-шагыйрьләре дә бар. Өфенең беренче урамнары 1574 нче елда төзелә башланган крепость капкалары яныннан башланган юл буйлап барлыкка килгән. Шулардан Казан һәм Себер яклары юнәлешендә *Зур Каз*ан (хәзер Октябрь революциясе) һәм *Зур Себер* (Минһаҗев) урамнары барлыкка килүен билгеләргә кирәк. Үткән гасырларда шәһәрнең чикләре акрынлап киңәя барган. Тәүге урамнарга өстәлеп, төрле юнәлештә яңалары төзелә һәм озыная барган. Мәсәлән: *Зур Ильин* (хәзер Зәки Вәлиди), *Фролов* (хәзер Тукай урамы), *Сергеев* (Менделеев), *Успенский* (Сочи) урамнары.

18 нче гасыр азагында Өфе шәһәре чагыштырмача зур булмаган мәйданны биләгән. Анда барлыгы 32 урам, тыкрык һәм бистә исәпләнгән.

1802 нче елдан Өфе шәһәре губерна үзәгенә әйләнә. Патша Александр I имзасы куелган план буенча, Өфе урамнары билгеле тәртип һәм норма нигезендә төзелә башлый. Шәһәр хәзерге *Гафури* һәм *Революцион* урамнары чикләренә кадәр үсә, зурая. 1886 елгы җан исәп алу буенча Өфедә 59 урам теркәлгән.

Урамнарга исем-атама бирү шәһәр думасының карары нигезендә тормышка ашырылган. Дума әгъзалары урамнарга исем биргәндә яки аларны үзгәрткәндә җирле шартларда гына түгел, ә бөтен Рәсәй масштабыннан чыгып эш иткән. Мәсәлән, 1899нчы елда элекке *Голубиная урамы* бөек рус шагыйре А.С. Пушкинның 100 еллык юбилее уңаеннан, *Пушкин урамы* дип атала башлый. 1908 нчы елда Өфе шәһәрендә 200гә якын урам һәм тыкрык булган.

Урам атамалары барлыкка килүнең бер принцибы булып торак пунктларында яшәүчеләрнең конкрет кешегә, аның башкарган эш-гамәлләренә тирән ихтирам билгесе, уңай карашы тора. Өфе урамнарына башкалада, Башкортстанда туып-үскән һәм шуңа бәйле шәхесләрнең исемнәре генә түгел, ә бөтен илгә танылган күренекле дәүләт эшлеклеренең, шулай ук галимнәрнең, язучыларның, рәссамнарның, композиторларның, артистларның, полководецларның, сугыш каһарманнарының исемнәре бирелгән. Өфе урамнарының байтак өлеше рус, башкорт, татар һәм башка халыкларның атаклы әдипләре исемен йөртә.

Башкортстан Республикасы хөкүмәте урамнарның элек бирелгән исемнәрен алмаштырганда һәм яңа урамнарга исем биргәндә, башкорт һәм тугандаш татар халыкларының билгеле язучы һәм шагыйрьләрен олылап һәм тирән хөрмәт йөзеннән чыгып эш итә.

Башкорт һәм татар халыкларының какшамас дуслыгы аларның атаклы шәхесләренең очрашу һәм күрешүләрендә дә чагылыш таба. Билгеле булуынча,

1912 нче елның язында бөек татар шагыйре Габдулла Тукай, Троицк якларына кымыз белән дәваланырга барышлый, ике тапкыр Өфегә килә. Биредә ул башкорт һәм татар халыкларының уртак шагыйре Мәҗит Гафури белән очраша, алар әдәбият, әдәби процесс турында фикер алышалар. Тукай шулай ук Өфедәге иҗади көчләр белән аралаша.

Үзенең халыкчан иҗаты белән төрки халыкларына киң билгеле булган Габдулла Тукай исеме Өфедәге бер урам атамасы буларак мәңгеләштерелә: элекке *Югары Фролов* һәм *Воскресенская урамнары* кушылуыннан барлыкка килгән урамга 1924 елда *Тукай* исеме бирелә [Узиков, 2007: 255]

Башкортстанның халык шагыйре Мәҗит Гафури (1884-1934) Өфе губерниясе Эстәрлетамак өязе Җилем-Каран авылында туа. Башта Троицк, аннары Өфедәге дини-дөньяви «Галия» мәдрәсәсендә белем ала. Газеталарда журналист булып хезмәт сала, шигырьләр җыентыклары бастыра. Шигырьләрендә ул хезмәт ияләренең аһ-зарын тасвирлый, гаделлек өчен, азат тормыш өчен көрәшкә өнди. Гражданнар сугышы елларында ул героизм, революциягә бирелгәнлек темасын яктырта, лириканы гражданлык публицистикасы дәрәҗәсенә күтәрде. Шагыйрь яңа тормыш төзүчеләрне рухланып сурәтләде. 1923нче елда Өфенең Никольская урамы *Гафури урамы* исеменә үзгәртелә [Узиков, 2007: 55].

Башкортстанда туып-үскән һәм Өфедәге данлыклы «Галия» мәдрәсәсендә 1915-1917 нче елларда татар теле һәм әдәбияты фәннәрен укыткан, каладагы 1917 нче елгы революцион хәрәкәттә актив катнашкан, азак, Казан шәһәренә күчеп, татар әдәбияты үсешенә күп көч салган, күпкырлы галим, дәүләт һәм җәмәгать эшлеклесе буларак танылу алган Галимҗан Ибраһимовка олы хөрмәт йөзеннән Өфедәге яшеллеккә күмелгән бульварны 1960 елда *Ибраһимов бульвары* дип атый башлыйлар. Элек аны «Урал проспекты» дип йөрткәннәр [Синенко, 2010: 237]

Күренекле татар шагыйре, Советлар Союзы Герое Муса Җәлил берничә мәртәбә Өфедә, Башкортстанда булган. Үткән гасырның 30нчы елларнда шагыйрь «Йоматау» шифаханәсендә, Чишмә районының Кара Якуп авылында кымыз белән дәвалана, ял итә, иҗади җәмәгатьчелек белән аралаша, шигъри кичәләр үткәрә. Герой-шагыйрьнең исемен мәңгеләштерү йөзеннән Өфенең Дим районындагы элекке Куйбышев урамы 1956 нчы елда *Муса Җәлил урамы* дип үзгәртелә.

Татар халкының күренекле улларының берсе – ялкынлы революционер-оештыручы Хөсәен Ямашев Өфедә 1905-1907 нче елларда яши, РСДРПның Өфе комитетына кертелә, революция идеяләрен татар-башкорт хезмәт ияләренә үз телләрендә таратучы «Урал» газетасын чыгару эшендә актив катнашучы була. Өфенең Орджоникидзе районындагы элекке Первухин урамы урынына 1957 нче елда *Хөсәен Ямашев урамы* исеме бирелә.

Өфе халкының тарихи хәтере шәфкатьле һәм рәхимле. Өфедә туып-үскән, барлык гомерен хезмәт ияләрен якты һәм азат тормышка чыгарырга көрәшкә биргән революционер, күренекле дәүләт эшлеклесе Сәхиб-Гәрәй Сәед-Галиевнең исеме1964 елда яңа барлыкка килгән матур бер бульварга бирелә.

Башкортстанда 1917 нче елдагы социалистик революциядән соң халык мәгарифен оештыруга бөтен көчен биргән Шәриф Сүнчәләйне дә республика хөкүмәте хөрмәтли. Ул губерна халык мәгарифенең мәктәп бүлеген җитәкли, «Мәгариф фронты» педагогик журналының беренче редакторы була. Шушы елларда аның татар телендә язылган «Балалар бакчасында практик эшләр» (1921) дигән беренче педагогик хезмәте басыла. 1922-1927 нче елларда ул республикада мәгариф халык комиссарының урынбасары вазифасын башкара. Шул елларда аның «Бәләкәй балалар белән әңгәмәләр», «Башкортстан турында гомуми мәгълүматлар» һәм «Башкортстанда крайны өйрәнү эшләре» хезмәтләре дөнья күрә. Бу педагогик хезмәткәрнең исемен мәңгеләштерү теләге белән Өфенең бер урамына *Сүнчәләй урамы* исеме бирелә.

Башкортстанда туып-үскән, Октябрь революциясенә кадәр күренекле «Галия» мәдрәсәсендә белем алган Кәрим Хәкимов гражданнар сугышы елларында гади кызылармеецтан зур хәрби командирга кадәр күтәрелә. Совет дәүләте Көнчыгыш илләре белән дипломатик мөнәсәбәтләр урнаштыру максаты белән аны башта Иранга, аннары Согыд Гарәбстанына, Ямәнгә илче итеп җибәрә. Аның шәхси тырышлыгы белән ул илләрдә Совет хөкүмәте белән тотырыклы сәүдә һәм сәяси багланышлар урнаша. Әмма 1937 елда күренекле дипломат репрессиягә эләгә, гомере өзелә.

Бу легендар тарихи шәхеснең якты образы Өфе урамнарының берсендә саклана: 1965 нче елда Өфенең Калинин районындагы яңа бер урамына *Хәкимов урамы* исеме бирелә [Узиков, 2007: 273].

Өфе урамнарының билгеле шәхесләргә багышлап бирелгән атамалары тематик яктан түбәндәге төркемнәргә бүленә: а) күренекле дәүләт эшлеклеләре исем-фамилияләрен йөрткән урамнар; ә) атаклы язучылар һәм шагыйрьләрнең исем-фамилияләрен йөрткән урамнар; б) күренекле мәдәният һәм мәгариф хезмәткәрләре исем-фамилияләрен йөрткән урамнар.

Әдәбият

Карта города Уфы. Вып. 4 с изменениями и дополнениями. – ООО “Виртуал”. – Екатеринбург: Печатный дом “Формат”, 2007.

Синенко С.Г. Неторопливые прогулки по Уфе. Городской путеводитель. – Уфа: Китап, 2010. – 376 с.

Узиков Ю.А. Уфимских улиц имена. – Уфа: Уфимск. полиграфкомбинат, 2007. – 320 с.

Каюмова Гөлүсә Фәритовна
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Kayumova Gulusa Faritovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

ӘДӘБИЯТТА ҖӘМГЫЯТЬ һӘМ УКЫТУЧЫ МӨНӘСӘБӘТЛӘРЕ БИРЕЛЕШЕ
REFLECTION IN LITERATURE OF THE RELATIONSHIP BETWEEN SOCIETY AND A TEACHER

Аннотация. *В статье рассматривается воплощение образа учителя в татарской литературе. Автора статьи интересуют отношения общества и учителя. На основе литературных произведений, приводит примеры трагических последствий отношений общества и учителя, делает вывод о том, что педагог должен сохранить себя как личность и только затем служить идеологии.*

Annotation. *The article deals with the embodiment of the image of the teacher in Tatar literature. The author of the article is interested in the relations of society and teachers. On the basis of literary works, he gives examples of the tragic consequences of the relations between society and the teacher, concludes that the teacher must preserve himself as a person and only then serve the ideology.*

Ключевые слова: *учитель, А. Баян, архетип учителя, мотив страдальчества, личностно значимые качества учителя.*

Keywords. *A. Bayan, archetype of a teacher, motive of suffering, personally significant qualities of a teacher*

Бүгенге көндә җәмгыятьнең мөгаллим шәхесенә карата аеруча игътибарлы булуы ачык сиземләнә. Әлеге игътибар төрлечә күрсәтелә: бер яктан, җәмгыятьтә мөгаллим хезмәтенең киләчәк язмышыбыз өчен әһәмиятен аңлау тенденциясе күзәтелсә, икенче яктан, моны аңлау мөгаллимгә өстәмә таләпләр кую өчен алшарт та булып тора. А. Бизяева, К. Левитан, Е. Хорева һ.б. галимнәр, белгечләр укытучы шәхесенә хас булырга тиешле сыйфатларны, укытучы ия булырга тиешле кыйммәтләр системасын өйрәнәләр, әһәмиятлеләр рәтендә даими үзконтроль, педагогик такт, күзәтүчәнлек, һөнәри осталык, балаларның физик, рухи, әхлакый һәм акыл үсеше турында кайгыртучанлык, түземлек, сизгерлек һ.б. бик күпләрне атыйлар [Бизяева, 2004; Левитан, 1993; Хорева, 2011]. Мондый хезмәтләрнең педагогика фәне, гомумән, укытучылар укуы өчен кыйммәте зур. Шул ук вакытта тормышның көзгесе булган әдәбиятта да укытучы образының бирелешен анализлау гаҗәеп зур әһәмияткә ия. Әлеге эшебез кысаларында безне бигрәк тә Ә. Баяновның «Урланган ай» повесте, шулай ук аталган повестьтәге укытучы образын чагыштырма аспектта өйрәнү максаты белән М. Әмирнең «Саф күңел» әсәрендәге аерым мөгаллим образлары да кызыксындыра.

Ә. Баяновның «Урланган ай» повесте җәмгыять һәм укытучы мөнәсәбәтләрен бөтен каршылыклы яклары белән ачкан әсәр буларак бәяләнергә хаклы. 1994 елда язылган әлеге әсәр үзәгендә Бөек Ватан сугышы елларында укытучылык иткән Марва язмышы тора. Тырыш, фидакарь укытучы Марва мөгаллимгә хас булырга тиешле барлык уңай сыйфатларны үзләштергән герой буларак бирелә. Совет чоры әсәрләрендә укучы Марвадай тырыш, сабыр, шәхси бәхетен иҗтимагый вазыйфалар хакына корбан итәргә әзер каһарманнарның гаиләдә дә, коллективта да ихтирам казануына күнеккән иде. Әйтик, М. Әмирнең «Саф күңел» роман-дилогиясендәге укытучы, директор Сания Ибраһимованың мәктәп эшләре белән йөрүе, депутатлык вазифаларын башкару бөтен вакытын диярлек ала. Ә бит аның әле Хәсән исемле улы, күкрәк баласы бар. Шиксез, алар, гөнаһсыз балалар, сугыш шаукымын тоеп үсәргә мәҗбүр булалар. Хәсән – әнисенең ярдәмчесе булса, нәни Розочка башта абыйсы һәм Ольга Дмитриевна карамагында, соңрак иртәдән кичкә кадәр яслидә торырга мәҗбүр була. Әлеге шартлар аналар һәм балалар арасында бернинди киртә куймый, салкын мөнәсәбәтләргә юл ачмый. Ә.Баяновның “Урланган ай” повестенең төп героинясы Марва да күпмедер дәрәҗәдә Сания Ибраһимовага якын тора. Сугыш елларына кадәр үк ул инде шактый тәҗрибәле укытучы, бер бала анасы буларак җитешә. Аның үзенчәлекле сыйфатлары – намуслылык, тырышлык, үз эшенә ахыр чиккәчә бирелгәнлек. Ләкин ил эчендә бара торган зарарлы сәясәткә кушылу, аңа чын күңелдән ышану аны һәлакәт юлына этәрә бара. Эш хакына баласы мәнфәгатьләрен читкә тибәрү ана белән бала арасын ерагайта бара, нәтиҗәдә табигате белән акыллы, зирәк малай – Мэлс – Мәлх – Мәлих – Михаил җинаять кылуда катнаша, бозыклык юлына баса. Биредә гаеплеләрне атау үтә кыен. Үзе дә укытучы, галим, язучы С.Г. Исмәгыйлева фикеренә тукталыйк. Ул әлеге повестьның темасын: «укытуның, киләчәк буынны тәрбияләүнең сәяси һәм рухи әһәмиятен, ил каршындагы изге бурычының намус белән үтәлергә тиешлеген аңлаган, көн-төн шуңа хезмәтен куйган һәм ... нәтиҗәдә шәхес буларак юк ителгән укытучы темасы» буларак билгели [Исмәгыйлева, 2010: 16]. Чынлап та, илебездә дистәләгән еллар буена сугыш һәм тынычлык бер-берсен алыштырып, шулай ук үзара үрелеп торган вакытларда, тоталитар хакимлек шартларында укытучының профессиональ яктан чыныгу, җаваплы эшкә күмелү һәм, шуның белән бергә, шәхес буларак җимерелә бару фаҗигасен гәүдәләндерү ягыннан Ә. Баяновның әлеге әсәре әдәбиятыбызда кабатланмас урын били. Мәрүә – Марваның башыннан кичкән вакыйгалар, безнең фикеребезчә, аның үз-үзен тулы канлы шәхес итеп тоймавы, башкалар – ул яшәгән чор вәзгыяте, хакимлек вәкилләре, җәмгыять алдындагы бурыч таләп иткәнчә яшәве белән дә беркадәр аңлатыладыр. Аның ире – Денис Михайловичны да шул чор кешесе, коммунистик идеяләр белән рухланып, илдәге законнарны какшамас канун итеп кабул иткән кеше була. Ике яшь кешенең шул чор вәкилләре булуы малайлары тугач, исем сайлауларында да чагылыш таба. Аңа Маркс, Энгельс, Ленин, Сталин сүзләренең баш хәрефләреннән торган Мэлс исеме кушалар. Ил башына Хрущев

килгәч, малай исеме Мелх дип үзгәртелә. Инде институтта укырга кергәндә, татарчага ныграк якынаю максаты белән, егет Мәлих исемен йөртә башлый. Кызганыч, исем үзгәртү генә егет язмышын уңай якка хәл итми. Институтта укыган елларда ул үзен үткен, актив итеп таныта, группаның комсоргы вазифасын башкара. Әмма тиешле гаилә тәрбиясе, ана назы һәм ата терәген күреп үсмәгән егет дөрес кыйбла сайлый алмый: исерткеч эчемлекләр, карта уеннары белән мавыга... Нәтиҗәдә – музыкант, белемгә сәләтле студент, дусты Гайсаны үтерүдә катнаша, уеннан, кызык табудан башланган гамәл фаҗига төсмерен ала. Ике активист, закон кушканча гына яшәүче ата-анадан туган баланың шундый төпкелеккә төшүендә әдип иң элек Марваны, аның эшкә күмелүен гаепли. Әсәрнең буеннан буена шул «күмелү»нең эчтәлеге ачыла бара. Беренчедән, сугышка кадәр үк үзенә өстәмә йөкләмләрне мулдан алган Марва, Бөек Ватан сугышы елларында бөтенләе белән мәктәп эшенә чума. Өстәмә йөкләмәләр аркасында, әнисен күмү йоласында да катнаша алмый. Улын үзе белән Казанга алып киткәндә, аны пароходта ятим балалар белән эшләргә, ипи бүләргә үтенәләр. Кеше үтенечен кире кайтарырга күнекмәгән, гражданлык бурычы төшенчәсе аңына нык итеп сеңдерелгән Марва авыр капчыкларны күтәрергә дә, ипине бүлеп бирергә дә ризалаша. Соңгы ипи кисәгенә кадәр ятимнәргә бүлеп бирү нәтиҗәсендә, Марваның үз малае ач кала. Үзеңне башкалар өчен корбан итәргә әзерлек, фидакарьлек үрнәге булмый ананың бу гамәле, улыннан ераклашуга чираттагы адым була. «Башта шулай тиеш дип санады. Шулай гадел була дип уйлады. Ләкин... ул бер нәрсәне уйлап җиткермәгән булып чыкты. Ана кеше... менә хәзер күр инде, күр, әле кайчан гына икмәк өелеп торган такта әрҗә почмагына сөялеп, боегып, малае басып тора...», – дип тасвирлый Ә. Баянов әлеге күренешне [Баянов, 1997: 162]. Юдинода ярлылар өчен калдырылган пионер лагерыннан Казанга кайтып килгәндә, балаларны вагоннарга урнаштыру белән мавыгып киткән Марва үзе вагон астында кала яза, аягына зарар китереп, озак кына көч-хәл белән йөри. Марваның ихлас күңел белән, үзен аямыйча кылган гамәлләренең, Ватан алдындагы бурычын шул дәрәҗәдә төгәл башкаруының киләчәк өчен уңай нәтиҗәсе бармы? Әсәрне укыганда, укучы бу сорауга тискәре җавап бирергә мәҗбүр була. Реализм методы белән язылган «Урланган ай» повестендә җәмәгать эшләрендә аягын җәрәхәтләгән героиня атна буе ялгызы көн күрергә, аннары көч-хәл белән мәктәпкә барырга, «һәркемнең башында җан саклау кайгысы, ил язмышы. Аерым кешеләргә игътибар итәргә вакыт та, көч тә җитми» [Баянов, 1997: 172] дип үзен үзе юатырга мәҗбүр була. Марваның исә вакыты һәм көче бердәнбер баласын карап үстерергә дә җитми. Җитди кебек сылтаулар табып, бала Марваның сеңелесе Аннага җибәрелә. Нәтиҗәдә гаилә әгъзаларының берсе дә бәхетле була алмый: яшь буынны тәрбияләргә һәм белемле итәргә алынган намуслы укытучы Марва, җаны-тәне белән зарарлы сәясәткә кушылып китеп, аңсыз рәвештә үз ирегe белән үзен һәм гаиләсен җимерә, бердәнбер улын һәм аның әтисен һәлакәткә илтеп тери. Безнең фикеребезчә, Марва образында укытучы архетибының бер сыйфаты – михнәт

чигү мотивы үзенчәлекле чагылыш таба. Белгечләр искәртүенчә, укытучы архетибын тасвир иткәндә, «михнәт чигү мотивы аерым игътибарга лаек. Мифларның күбесендә, укытучы, остаз вазифасын башкаручы персонажлар төрле авырдан авыр сынауларга дучар ителәләр. Грек мифологиясендә Хирон исемле кентавр, акыл иясе һәм Ахилл, Асклепийларның тәрбиячесе, гаҗәеп дәвалаучы булуга карамастан, үз җәрәхәтен дәвалый алмый» [Дружинина]. Шулай ук «Урланган ай» повесте героинясы да, ятим балалар, мәктәп укучылары өчен кулдан килгәнне эшләп, Бөек Ватан сугышы еллары укытучысына йөкләнгән барлык эшләрне артыгы белән үтәп килсә дә, газиз баласына белем һәм тәрбияне тиешле дәрәҗәдә бирә алмый. Марваның бөтен фидакарьлеге җәмгыять тарафыннан да, үз гаиләсе әгъзалары тарафыннан да бәяләнмичә кала. М.Ш. Җәләлиева Ә. Баянов әсәрләренең үзенчәлеген шәхес язмышын үзәккә куюда дигән фикерне яклап, болай яза: «Икенче бер язучылар өчен иң элек кеше үзе бар, чынбарлыкның калган барлык күренешләре шәхескә бәйләнешле, аның язмышы итеп кабул ителә. Мондый язучыда кеше тәкъдире әйтерсең синтезлашкан, ул алгы планда, калкулыкта тора. Прозаик Әхсән Баянов шундый язучылар рәтенә керә» [Җәләлиева, 2001: 96].

Сүзебезне йомгаклап, шуны әйтергә кирәк: безнең фикеребезчә, аталган әсәр бүгенге көн педагоглары укуы өчен дә тәкъдим ителергә тиеш. Ул җәмгыять һәм укытучы мөнәсәбәтләрендәге каршылыкларны ачып кына калмый, мөгаллимнең шәхес буларак үзен саклап калырга тиешлеген дә, артык корбанчылыкка бирелүнең аянычлы якларын да ачып сала. Әлбәттә, Марва фаҗигасе – беренче чиратта шул чор фаҗигасе, ялганчы, куштаннарның өскә үрмәләве, фидакарьләрнең, бар көчләрен эшкә баглаучыларның кадерсезлек төпкелегендә калу чоры ул. Әмма бу чор, Марвалар язмышы бүгенге көндә дә безгә зур сабак бирә, уйлануларга этәрә. Хәзерге вакытта укытучыга хас булырга тиешле һөнәри һәм шәхси сыйфатларны ачып салучы фәнни хезмәтләр шактый күп. Аларда фидакарьлек, түземлек, үзконтроль кебек сыйфатлар әйдәп баручылар рәтендә атала. Марва үрнәгендә без нәкъ шундый укытучы фаҗигасен күрдек. Димәк, иң элек укытучы башкаларны да хөрмәт итәргә, үзенә карата да ихтирам таләп итәргә, тырышлыгын салып таптарга юл куймаска тиешле көчле шәхес буларак формалашырга тиеш.

Әдәбият

Әмир М. Саф күңел: роман-дилогия. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1976. – 430 б.

Баянов Ә. Урланган ай: повестьлар. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1997. – 350 б.

Бизяева А.А. Психология думающего учителя: педагогическая рефлексия. – Псков, 2004. – 216 с.

Дружинина Е.С. Архетип учителя в современном образовании. – URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/46024/41-Druzhynina.pdf?sequence=1; дата обращения: 10.11. 2019.

Җәләлиева М.Ш. Әхсән Баянов повестьларында әдәби герой // Әдәбиятыбызның җырлы чишмәләре. – Казан: Мәгариф, 2001. – Б.96 – 110.

Исмәгыйлева С.Г. Иң изге һөнәр ияләре: татар әдәбиятында укытучы образлары. – Казан: ТР Мәгариф һәм фән министрлыгы нәшрият үзәге, 2010. – 96 б.

Левитан К.М. Профессиональное развитие личности педагога в послевузовский период: дис. … д-ра пед. наук. – Екатеринбург, 1993. – 383 б.

Хорева Е.В. Пример учителя в формировании духовно-нравственных качеств личности // Формирование и развитие духовно-нравственных основ личности: выступления участников Всероссийской педагогической конференции (октябрь-ноябрь, 2011). – Казань, 2011. – С.35.

Кириллова Зоя Николаевна
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Kirillova Zoya Nikolaevna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

Р. ГАЗИЗ ҺӘМ М. КОРБАНГАЛИЕВНЫҢ ЗУРЛАР ӨЧЕН ТАТАР ТЕЛЕ ДӘРЕСЛЕКЛӘРЕ
TATAR TEXTBOOKS FOR ADULTS OF R. GAZIZOV AND M. KURBANGALIEV

Аннотация. *Данная работа посвящена исследованию учебников татарского языка для взрослых, написанных Р. Газизовым и М. Курбангалиевым в 20-е годы XX века.*

Annotation. *This article is devoted to the study of the Tatar language textbooks for adults that have been written by R. Gazizov and M. Kurbangaliev in 20 years of XX century.*

Ключевые слова*: татарский язык, учебники для взрослых, Р. Газизов, М. Курбангалиев, 1920-е годы.*

Keywords: *the Tatar language, textbooks for adults, R. Gazizov, M. Kurbangaliev, 1920th years.*

1921 елда татар теле рус теле белән бер дәрәҗәдә дәүләт теле итеп игълан ителгәннән соң [Кириллова, 2000: 4], рус телле балаларны гына түгел, зурларны да татар теленә өйрәтү ихтыяҗы барлыкка килә. Башлангыч яки урта мәктәпләр өчен чыгарылган дәреслекләр дә беренче елларда бу максатка хезмәт итә. 1920-1930 нчы елларда руслар өчен татар теле дәреслекләренең зур күпчелеге күренекле галим, педагог һәм методист, татар телен ана теле һәм икенче тел буларак укыту, телләрне чагыштырып өйрәнү өлкәләренә гаять зур өлеш керткән Мөхетдин Корбангалиев тарафыннан төзелә. Ул үзе генә яки Риза Газиз, Х. Бәдигый һәм З. Бәдигуллиннар белән берлектә башлангыч һәм урта мәктәп укучылары, шулай ук зурлар өчен татар теленнән күп санлы дәреслекләр әзерләп чыгара.

1925 елда М. Корбангалиев һәм Р. Газизов тарафыннан «Русларга татар теле өйрәтү өчен кулланма һәм дәреслек» [Корбангалиев, 1925] төзеп бастырыла, 1928 елда аның икенче басмасы дөнья күрә. Дәреслекнең максаты итеп татар булмаган

һәм үз телләрендә яхшы укый-яза белгән зурларны татар теленә өйрәтү куела. Ул чорда төп методлар итеп саналган табигый (натураль) һәм тәрҗемәле-грамматика методларына кыскача күзәтү ясалганнан соң, зурларны бу дәреслек белән укытканда, әлеге ике методны берләштереп куллану кирәклеге ассызыклана. Авторлар фикеренчә, абстракт төшенчәләрне абстракт мисаллар белән аңлатуга караганда, әлеге сүзне укучының туган теленә тәрҗемә итү һәм ике телдәге грамматик формаларын чагыштыру күбрәк нәтиҗә бирә [Корбангалиев, 1925:II-III]. Шулай итеп, зурларны укытканда, телнең аерым сүзләрен үзләштерүләренә караганда, тел әйләнмәләре һәм сөйләм формаларына игътибар итүнең мөһимлеге ассызыклана. Моннан чыгып, дәреслекнеңберенче тугыз дәресе җанлы сөйләшү алып бару өчен билгеләнә, ягъни баштагы дәресләрдә үк уку һәм язуга өйрәтү максат итеп куелмый. Бу эш укучыларны татар сүзләрен (сүзләрдәге авазлар кушылмасын) дөрес әйтергә күнектерү һәм татар сөйләмендәге авазларны дөрес тотып алуларына ирешү максатына хезмәт итә. Дәреслекнең «Сүз башы»нда әйтелгәнчә, шуннан соң укучылар татар хәрефләрен җиңел үзләштерәләр, укытучыга, хәреф өйрәткәндә, күп көч куярга туры килми. Сөйләшү дәресләре шул рәвешчә бөтен курс дәвамында үткәрелергә тиеш була, шулай итеп, өйрәтүнең мондый системасында вакытка зур экономия ясала [Корбангалиев, 1925: III].

Дәреслекнең төзелү системасы түбәндәгечә.

Беренче дәрестә татарча һәм русча иң кирәкле әйберләрнең исемнәре бирелгән. Мәсәлән:

бу – это	*такта – доска*
кем – кто	*дәфтәр – тетрадь*
нәрсә – что	*бур – мел*
китап – книга	*букча – сумка* һ.б.

Алга таба, шул ук сүзләрдән чыгып, татарча сораулар һәм аларга җаваплар китерелә: Бу нәрсә? – Бу – китап. Бу – карандаш. Бу – такта һ.б.

Икенче дәрестә, беренче дәрестә бирелгән сүзләрдән чыгып, кайда дигән сорауга җавап булган җөмләләр язылган: *Китап кайда? – Китап букчада. Бур тактада. Дәфтәр букчада* [Корбангалиев, 1925: 7].

Моннан соңгы 7 дәрестә (7-13 б.) кеше әгъзаларының исемнәре белән таныштыруга юнәлтелгән төрле исемнәр бирелгән. Шушы исемнәрдән чыгып, сораулар һәм аларга җаваплар язылган. Укучыларның сөйләм телләрен үстерү максатыннан чыгып, сорауларга җаваплар бирү һәм язылып бетмәгән җөмләләрне тәмамлау кебек күнегүләр тәкъдим ителә, ә дәрес азагында, кагыйдә рәвешендә, бөтен дәрестәге материалга нәтиҗә чыгарыла һәм әлеге нәтиҗәләр рус телендә биреләләр. Барлык кагыйдә-аңлатмалар да рус грамматикасы белән чагыштыру нигезендә төзелгән.

Алдагы 17 дәрес «Уку-язуга өйрәтү дәресләре» (13-39 б.) дип атала, алфавитны үтү һәм татар теленең төп грамматик формалары белән танышу максатын күздә тота. Һәр дәрес башында укучылар өчен таныш булмаган сүзләрнең тәрҗемәләре

биреп барыла, дәрес ахырында рус телендә нәтиҗәләр тәкъдим ителә. Татар телендәге килеш кушымчаларын һәм фигыльнең өч заман формасын үтеп бетергәч исә, 12 дәрестән башлап, әзер кагыйдәләр бирелми, ә авторларның «Опыт краткой практической грамматики татарского языка» китабындагы параграфларга мөрәҗәгать итәргә кушыла. III бүлектә (39-50 б.) йорт кирәк-яракларына багышланган, ә IV бүлектә (51-117 б.) ел фасыллары белән бәйле рәвештә авыл хуҗалыгы турында һәм Татарстан сәнәгатенең кайбер тармаклары хакында текстлар (авторлар аларны мәкалә дип атый – З.К.) бирелгән.

Аерым дәресләрдә яңа сүзләрнең тәрҗемә итеп бирелүеннән тыш, дәреслек ахырында алфавит нигезендә төзелгән 18 битлек сүзлек тә урын алган.

Үткәннәрне кабатлау һәм яхшырак истә калдыру максатыннан чыгып, төрле эчтәлекле күнегүләр дә урнаштырылган: татар хәрефләре белән сүзләрне уку һәм язу, аерым сүзләрдән җөмләләр төзү, текстларны тәрҗемә итү һәм үз исемеңнән сөйләргә яки язарга өйрәнү һ.б. Телдән һәм язма биремнәр арасында затны үзгәртеп сөйләргә яки язарга кушылган бирем өстенлек ала.

Дәреслекне төзегәндә, оста методист һәм педагог буларак, М. Корбангалиев һәм Р. Газизов укучыларның телне белмәвен һәм алар читенсенә торган барлык якларны да искә алып эш итәләр. «Чит тел»не өйрәтә башлаганда, әле башта ук укырга һәм язарга өйрәтергә, яки алфавит белән таныштырырга керешелми, бәлки элек теге яки бу сүзләрне әйтә белергә, авазларның татарча дәрес әйтелешенә ирешүгә игътибар ителә. Шуннан соң гына алфавит белән таныштыру, гомумән, укырга-язарга өйрәтүгә урын бирелгән, шуның белән бергә, сөйләм телен үстерү һәм грамматика буенча белем бирү бергә бәйләнеп алып барылырга тиешлек күздә тотылган һәм дәреслек тә шуңа яраклаштырып төзелгән [Вәлеева, 2004: 104-105].

М. Корбангалиев техникум, рабфак, вуз һәм втузлар өчен 1934 елда «Татарлардан башкалар өчен татар теле дәреслеге»н [Корбангалиев, 1934] төзеп бастыра. Бу дәреслектә морфология һәм синтаксис буенча тулы мәгълүмат бирелә һәм татар әдәбиятыннан да үрнәкләр китерелә. Грамматиканың бүлекләре аерым-аерым бирелгән булса да, материалның һәм күнегүләрнең урыны һәм эчтәлегенә караганда, уку, язу, сөйләм телен үстерү һәм грамматика буенча белем бирүнең бергә бәйләнеп барырга тиешлеге, шулай ук дөрес әйтелешкә дә һәрвакыт игътибар бирү кирәклеге аңлашыла.

Татар теленең күп кенә грамматик формалары, бигрәк тә морфология бүлеге, рус теле белән чагыштырылып бирелә, ягъни мәктәпләрдәге кебек үк, урта һөнәри һәм югары уку йортларында да рус теле белән татар телен чагыштырма рәвештә өйрәнү алга куела. Морфологияне өйрәтүгә багышланган бүлек (6-121 б.) синтаксис өлешенә (122-151 б.) караганда күпкә зуррак, аның беренче битләрендәшулай ук татар алфавиты, татар теленең авазларын төркемләү, сузык һәм тартык авазларның калын яки нечкә әйтелешенә багышланган, ягъни фонетикага караган материал да урын алган.

Дәреслекнең төзелешеннән күренгәнчә, иң элек татарча текст яки «Сөйләшү» дигән исем белән диалог бирелә, аннан соң рус телендә грамматик нәтиҗәләр чыгарыла, иң соңыннан, үтелгән материалны хәтердә калдыру максаты белән, төрле характердагы күнегүләр урын ала, аларның эчтәлеге сөйләм телен үстерү, язуга өйрәтү һәм грамматик күзәтүләр ясауга юнәлдерелгән. Аерым алганда, рус теленнән татарчага яки киресенчә тәрҗемә итү, төрле фигыль формалары ясау яки төрләндерү, төшереп калдырылган сүзләрне куеп язу кебек эш төрләренә зур урын бирелгән, шулай ук сөйләшү өчен яки сүз төркемнәренең төрләнеше буенча таблицалар һәм схемалар да китерелгән. Тагын шунысы игътибарны җәлеп итә: текстларның бер өлеше көндәлек тормышның гадәти күренешләренә багышланган булса, яңа идеология һәм сәясәткә бәйлеләре күбрәк урынны алып тора. Әдәби материаллар да Ленин һәм Сталинга багышланган текстлар белән башланып китә, шуннан соң гына татар әдипләре хакында кыскача мәгълүмат бирелеп, әсәрләреннән өзекләр китерелә.

Шулай итеп, 1920-1930 нчы еллардагы дәреслекләргә комплекслылык системасына, табигый һәм тәрҗемәле-грамматика методларына нигезләнү хас. Күпчелек дәреслекләрнең «Сүз башы»нда татар телен укыту буенча җентекле методик күрсәтмәләр бирелә, укыту программалары исә сан ягыннан күп булмый. 1920 нче елларда башлангыч сыйныфлар яки урта мәктәп балалары өчен чыгарылган татар теле дәреслекләре югары уку йортларында һәм зурлар курсларында укыту өчен дә кулланыла, 1930 нчы елларда исә дәреслекләр укучыларның яшь үзенчәлекләрен исәпкә алып һәм эзлекле рәвештә бастырыла башлый, ләкин аларга үз чоры идеяләре белән сугарылган булу, марксистик теорияне, хезмәт процессларын нигез итеп алу хас.

Әдәбият

Вәлеева Ф.С. Халкына багышланган гомер: Мөхетдин Корбангалиевның татар телен укыту буенча методик системасы. – Казан: Мәгариф, 2004. – 143 б.

Кириллова З.Н. Татар телен дәүләт теле буларак гамәлгә кую (20-30 нчы еллар). – Казан: Мастер Лайн, 2000. – 208 б.

Корбангалиев М. Татар теле дәреслеге. Татарлардан башкалар өчен (Техникум, рабфак, вуз һәм втузлар өчен). – Казан: Татгосиздат, 1934. – 252 б.

Корбангалиев М., Газизов Р. Русларга татар теле өйрәтү өчен кулланма һәм дәреслек. 1 нче кисәк. – Казан: Татар. матб. нәшр. комб., 1925. – 135 б.

Киямова Регина Айратовна
Мукимова Насима Анваровна
Стерлитамакский филиал БашГУ
Стерлитамак, Россия
Kiyatova Regina Ayratovna
Mukimova Nasima Anvarovna
Sterlitamak branch of Bashkir state University
Sterlitamak, Russia

ТЕРМИНЫ РОДСТВА ПО БРАКУ В ТАТАРСКОЙ ПАРЕМИИ КАК ПОКАЗАТЕЛИ СЕМЕЙНЫХ ЦЕННОСТЕЙ
KINSHIP TERMS OF MARRIAGE IN TATAR PAREMIA ASINDICATORS OF FAMILY VALUES

Аннотация. *В процессе формирования татарского народа у татар образовалась своя система терминов родственных отношений со специфическими особенностями. Сегодня многие термины, обозначающие родственные отношения, понятны не каждому. В данной статье мы рассматриваем термины родственных отношений по браку (термины свойства), представленные в татарской паремии.*

Annotation. *In the process of formationthe Tatar nation their own system of terms of kinship with specific features occured. Today, many terms denoting kinship are not clear to everyone. In this article, we consider the terms of kinship relations in marriage (terms of property), presented in the Tatar paremia.*

Ключевые слова. *Муж, жена, свояк, свояченица, свекровь, сватья.*

Keywords. *Husband, wife, brother-in-law, sister-in-law, mother-in-law, bride.*

Ценности родства по браку имеют совершенно иную природу, нежели ценности кровного родства. Изучение сборника пословиц показало, что отношения между мужем и женой могут иметь как положительную, так и отрицательную коннотацию. Последние пословицы можно разделить, на наш взгляд, на две группы:

1) паремии, отражающие несправедливые законы прошлых веков, когда женщина находилась в бесправном положении;

2) паремии, критикующие те или иные негативные личностные качества или привычки мужа (жены).

В качестве примера для первого случая можно привести следующую пословицу: *Эт белән хатынга таяк закон* [Исәнбәт, 2010, 2 т.:149]. *Пословица буквально обозначает следующее: Для собаки и жены законом является палка. Как подчеркивает сам Н. Исанбет, пословица имеет древние корни: «раньше, когда женщину покупали, как скотину, часто между мужем и женой не возникали любовь или дружба, по отношению к жене чаще всего применяли насилие»* [Исәнбәт, 2010, 2т.: 149]. *Такие пословицы немногочисленны, так*

как»татары не смотрели на женщину, как на вещь, как это было принято на Востоке.» [Исәнбәт, 2010, 2 т.: 138].

Обратимся ко второй группе паремий. Отрицательными качествами жён называются болтливость, неумение держать язык за зубами. Приведём в качестве примера такую пословицу:

Яңа баеганнан бурычка алма,

Хатынга сереңне әйтмә [Исәнбәт, 2010, 2 т.:149]. *Пословица буквально обозначает следующее: «Не занимай у того, кто недавно разбогател; не рассказывай тайну жене».*

Но всё же наихудшим качеством жены называется несдержанность, неуравновешанность, дурной характер. Приведём пример:

Сөренчәк ат арба җимерер,

Холыксыз хатын семья җимерер [Исәнбәт, 2010, 2 т.: 163], *то есть: «Лошадь, которая спотыкается, ломает телегу, дурная жена ломает семью».*

В ряде пословиц отношения муж и жена описываются только с положительной стороны, в таких паремиях раскрывается секрет счастливой семьи: муж и жена должны быть опорой друг для друга. Приведём в качестве примера следующие паремии:

- *Хатының – гомерлек юлдашың* [Исәнбәт, 2010, 2 т.: 149], *то есть: «Жена – спутница на всю жизнь».*

Стоит отметить и тот факт, что в некоторых пословицах роль жены в семье оценивается даже выше, чем роль мужа. Например:

Хатының яхшы булса, аргамак менәрсең,

Хатының яман булса, саргаеп кибәрсең [Исәнбәт, 2010, 2 т.:167], *то есть: «При хорошей жене будешь на коне-аргамаке скакать, при дурной жене пожелтеешь от горя».*

Обратим внимание на следующую пословицу:

Ат үлсә, савыр мирас,

Ага үлсә, җиңги мирас [Исәнбәт, 2010, 2 т.: 305]. *То есть: «Помрет лошадь – сбрую получишь в наследство, помрет брат – его жену получишь в наследство».*

Сам Н. Исанбет подчёркивает, что пословица связана с древней традицией не отдавать вдову чужакам, что связано с желанием оставлять наследство в семье и не оставлять детей сиротами [Исәнбәт, 2010, 2 т.:305].

Исследователи считают, что взаимоотношения муж – жена в татарской семье имеет свои особенности: «муж и жена в татарской семье меньше вмешиваются в дела друг друга, чем это обычно свойственно супружеским парам в русских семьях. Внутрисемейную атмосферу отличает сдержанность, как своего рода самооборона от излишней фамильярности» [Гибадуллина, 2012, 2 т.: 12]. Такие качества мы видим в следующих паремиях:

- *Ир китерә белсен,*

Хатын җиткерә белсен[Исәнбәт, 2010, 2 т.: 154]. Паремия означает: «*Муж должен уметь добывать, жена должна экономно использовать добычу (деньги)».*

Отдельного внимания заслуживают паремии, характеризующие отношения свояченицы и зятя (жизни). Трудно характеризовать эти отношения как негативные, однако и положительными с точки зрения этики семейной жизни назвать представляется для нас сложным. Все паремии, зафиксированные в сборнике Н. Исанбета говорят о любовных или, по крайней мере восхищённых чувствах зятя по отношению к свояченице. Чаще всего она для него является недосягаемой мечтой. Рассмотрим несколько примеров:

– *Балдыз – алтынга манган көмеш* [Исәнбәт, 2010, 2 т.: 327], то есть: «*Свояченица – серебро, окунутое в золото*».

Негативные коннотации в паремиях выявлены по отношению к свекрови и золовке. Пословицы и поговорки о злых свекровях сложились в старые времена, когда девушка, выходя замуж, жила в семье мужа и полностью зависела от свекрови. По отношению к снохе не лучшим образом вела себя и золовка, сестра мужа. Иллюстрацией могут служить следующие пословицы:

– Баланы яшьтән тый,

Киленне баштан тый [Исәнбәт, 2010, 2 т.: 314], что означает «*Ребёнка сдерживай с младенчества, сноху сдерживай сразу же*».

– Килeннeң телe юк,Каенананың иманы юк [Исәнбәт, 2010, 2 т.: 314], то есть: «*У снохи нет языка, а у свекрови – совести*».

В более поздних пословицах, наоборот, образ свекрови окутанореолом жертвенности, а сноха выступает в роли некого агрессора. Например:

– *Хәзерге килен – үзе каенана* [Исәнбәт, 2010, 2 т.: 317], что означает «*Современная сноха равносильна свекрови*».

– *Хәзер каенана булса, киленгә кол кирәкми* [Исәнбәт, 2010, 2 т.: 317], что означает «*Сейчас снохе рабыня не нужна – есть свекровь*».

При заключении бракосочетания возникают такие родственные отношения как сватья. Таковыми являются по отношению друг к другу родители брачующихся. Раньше именно родители выбирали пару своим детям, поэтому большое внимание уделяли и личным качествам будущих свекровей и тёщ, свёкров для своих детей. Паремии в таких случаях призывают быть очень внимательными:

Кода булмас борын нык сораш, кода булгач, нык сыйлаш [Исәнбәт, 2010, 2 т.: 326], то есть «*до того как стать сватьями, всё разузнай, а как породнитесь, чаще угощайтесь вместе*» (имеется в виду построение добрых взаимоотношений).

Интересно, что сват оценивался даже выше, чем жених, скорее всего, в силу своего возраста и опыта. Приведём такую пословицу:

Кияү – йөз еллык,

Кода – мең еллык [Исәнбәт, 2010, 2 т.: 325], что значит «*Зять – на сто лет, сват – на тысячу лет*».

Негативными коннотациями богаты паремии об отношениях между свояками, то есть мужчинами, которые являются мужьями сестёр. Такие родственные

отношения, согласно паремиям татарского народа, не представляют особой ценности, более того, их и родственными отношениями можно назвать только с большой натяжкой. Например:

- *Барыр җире булмаган баҗасы өенә барыр* [Исәнбәт, 2010, 2 т.: 328], то есть: «*К свояку пойдет тот, кому идти больше некуда*».

- *Кәҗә мал түгел, баҗа кардәш түгел* [Исәнбәт, 2010, 2 т.: 329], то есть: «*Коза – не скотина, свояк – не родственник*».

Нам представляется такое отношение прежде всего связано с тем, что с замужеством девушка приходила в семью мужа, а для своей семье становилась «отрезанным ломтём», следовательно, и мужья сестёр виделись редко.

Несмотря на довольно сложные отношения между родственниками, вступление в брак, создание семьи считалось обязательным и, по словам Д. Исхакова, даже священной обязанностью татар-мусульман, так как по законам шариата: «Лицо,сочетавшееся браком, имеет перед Богом более заслуг, чем самый набожный мусульманин, оставшийся холостяком» [Зверева, 2015, 2 т.: 110]. Такое положение в татарских паремиях отражается следующим образом: народ описывает холостяков и старых дев как самых несчастных людей, чья жизнь лишена смысла. Чтобы подтвердить данную мысль, зафиксируем несколько паремий:

- *Кияүсез кыз – йөгәнсез ат, Хатынсыз егет – койрыксыз көймә* [Исәнбәт, 2010, 2 т.: 133], то есть: «*Девушка без жениха – необузданная лошадь, джигит без жены – лодка без хвоста*».

- *Су суны тапса гизәр, тапмаса, кибәр* [Исәнбәт, 2010, 2 т.: 134]. *Данная пословица в переводе звучит как «Вода продолжит свой путь, только соединившись с другой водой, в противном случае она засыхает».*

То есть мы видим, что согласно данным паремиям, такая жизнь непредсказуема и чаще всего не приводит к достойной цели, к намеченному пути.

В заключении отметим, что изученные паремии отражают семейные ценности татарского народа, при этом брачные родственные отношения представляются как очень значительные. Тем не менее паремии отражают и некоторые сложности родственных взаимоотношений.

Литература

1. Гибадуллина Л.З. Объективизация концептов «Любовь» и «Семья» в татарской и русской языковой картине мира: автореферат дис. … канд. филол. наук. – Тобольск, 2012. – 23 с.
2. Зверева О. Актуальные проблемы семейного воспитания: учебно-методическое пособие. – М.: МПГУ, 2015. – 46 с.
3. Исәнбәт Н.С. Татар халык мәкальләре: мәкальләр җыелмасы: 3 томда, 2 нче том. – 2 нче басма. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2010. – 748 б.

Коротаева Лариса Валерьевна
Стерлитамакский филиал БашГУ
Стерлитамак, Россия
Korotaeva Larisa Valerevna
Sterlitamak branch of BashSU
Sterlitamak, Russia

СВАДЕБНЫЙ ОБРЯД ПАРНЕЙ, СОПРОВОЖДАЮЩИХ СВАДЕБНЫЙ ПОЕЗД ЖЕНИХА (НА МАТЕРИАЛЕ АУРГАЗИНСКОГО РАЙОНА РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН)
WEDDING RITCH OF GUYS ACCOMPANYING THE WEDDING WEDDING TRAIN (ON THE MATERIAL OF THE AURGAZINSKY DISTRICT OF THE REPUBLIC OF BASHKORTOSTAN)
ПУСА КАЧЧИСЕН МЕШЕХИ (ПУШКĂРТ РЕСПУБЛИКИН АВĂРКАС РАЙОНĔН МАТЕРИАЛĔСЕМ ТĂРĂХ)

Работа выполнена при финансовой поддержке РФФИ, проект № 19-012-00498/19

Аннотация. *В статье рассматривается один из древнейших обрядов чувашского народа – свадебный обряд парней, сопровождающих свадебный поезд жениха в лингвокультурологическом аспекте. Национально-культурный компонент этого обрядаанализируется на материале научных экспедиций, проведенных в деревнях Аургазинскогорайона. В статье описаны роли, речи действующих лиц свадебной церемонии, в которых не участвует невеста, даны речевые формулы, частушки, поздравления, пожелания.*

Annotation. *The article discusses one of the most ancient rites of the Chuvash people - the wedding rite of guys accompanying the groom's wedding train in a linguistic and cultural aspect. The national-cultural component of this rite is analyzed on the basis of scientific expeditions conducted in the villages of Aurgazinsky district. The article describes the roles, speeches of the actors of the wedding ceremony, in which the bride does not participate, gives speech formulas, ditties, congratulations, wishes.*

Ключевые слова. *Парни, сопровождающие свадебный поезд жениха, свадебный поезд со стороны невесты, свадебные церемонии, в которых не участвут невеста, свадебные песни, руководитель свадебного поезда, благословение.*

Keywords. *Guys accompanying the groom’s wedding train, bride’s wedding train, wedding ceremonies that the bride doesn’t attend, wedding songs, head of the wedding train, blessing.*

Чăваш туйĕ чи авалхи йăла-йĕркесенчен пĕри шутланать. Туйра пуса каччисен мешехи те пысăк пĕлтерĕшлĕ. М.И. Скворцовăн «Чăвашла-вырăсла словарьĕнче» пуса каччи сăмаха парни, сопровождающие свадебный поезд женихатесе ăнлантарса панă. А.А. Кондратьевăн «Родники Слакбаша» (1996) кĕнекине интересленсе вуланă çын чăвашăн мухтавлă ывăлĕ К.В. Иванов каччă чухне туя пуса каччи пулса кайнине пĕлетех. Кам-ха вара вăл пуса каччи? Хăçан Константин Васильевич пуса каччи пулнă-ши? Закна эпир А. Кондратьевăн

«К.В. Ивановăн кĕске ĕмĕрĕнче пулса иртнĕ пĕр ĕз: хăçан вăл пуса каччи пулнă-ши?» статйипе паллашсан пĕлме пултаратпăр. «Я.Г. Ухсай 1957-мĕш зулта кăларнă «К.В. Иванов кĕнекинче Кĕзтенттин хăйĕн тантăшĕн, Хветут пуянăн Екким ятлă ывăлĕн туйĕнче пуса каччи пулни зинчен зырса хăварнă. Ун чухне вăл зирĕм зула зитнĕ каччă пулнă. Тăван йăмăкĕ Прасковья Васильевна (1898-1967) асăннă туя пиччĕшĕ «Нарспи» поэмине зыричченех пуса каччи пулса кайни зинчен пĕлтерет: «Эпĕ сакăр зулта чух Константин мана Кайраклăна илсе кайрĕ. Зав зулах мана Константинпа анне калазнине итлеме тяр килчĕ. Константин чăваш туйне мĕнле иртттерни зинчен ыйтса пĕлет. Анне алсиш зыхнă май хĕр зуразни, ар зын тата хĕр арăм туйĕсем, каччăсемпе зуразнă хĕр юлташĕсем мĕнле юрăсем юрлани, икĕ туй пĕрлешни тата ыттисем зинчен каласа парать. Эпĕ те тимлĕн итлетĕп. Пирĕн кяршĕ хăйĕн хĕрне каччă панă чух та вăл пуса каччи пулса хутшăннă. Константин закна ăнсăртран мар, хăйне поэма зырма килнĕренех тунă [Кондратьев 1996: 98]. Я.Г. Ухсай зырнă тăрăх, вăл «тĕрленĕ шурă кĕпе тăхăннă, хартласа тăракан ута йĕнĕрлесе утланнă, атă кунчине запса ташлама зичĕ вĕзлĕ саламат илнĕ – малтан Иванов пек замрăксем юланутпа пынă, хызалтан туй халăхĕн шăнкăр-шăнкăр шăнкăравлă шăлтăр-шăлтăр ураписем тăсăлнă, шăрăх вăхăтри вăрăм зул зинче чарăна-чарăна тăнă, ахаль те хĕрĕнкĕ зынсем тата хĕрĕнкĕрех пулас тесе узланкăнсенче кĕззесем сарса ĕзкĕ-зикĕ иртттернĕ, вăрмансене юррисемпе янратнă; Утей, Хушăлка, Кистенлĕ, Пишпялек, Йăлпăлак, Ситек ялĕсем витĕр иртнĕ, темизе шыв урлă казмалла пулнă».

Поэтăн вилĕмсĕр «Нарспи» поеминчи пуса каччисем зинчен асăннă йĕркесем:

Маттур пуса каччисем
Вăйран тухса сикеззĕ,
Вĕсем хыççăн хĕрĕсем
Такмакĕпе сĕтеззĕ.
Хăй йĕркипе ташлама
Вăхăт пуса каччисен;
Хăй йĕркипе юрлама
Вăхăт зитнĕ хĕрзумсен.
Маттур шăпăрçă паян
Икĕ пуса каччипе
Тытса килчĕз вăрмантан
Сетнерпеле Нарспие.
Туй тăваззĕ ташласа
Замрăк пуса каччисем;
Туй юррисем юрласа
Ывăнаççĕ çăварсем.

Пуса каччи сăмах заврăнăшĕ мĕне пĕлтернине Аваркас тăрăхĕнчи авалтан килекен йăлапа паллашар.Пуса каччисем туйра пулаззĕ. Завăнпа та малтан туй йăли-йĕркине кĕскен аса илме тяр килет. Паллах, тĕрлĕ зĕрте туй хăйĕн йĕркипе

иртет, уйрăмлăхсемпе пĕрпеклĕхсем те зук мар, апла пулин те вăл хăйĕн сăнарлăхĕпе, кĕвви-земмипе, юрри-такмакĕпе питĕ пуян.

Чăваш туйне таянчăк ачинчен пузласа ватă шур сухаллă мучисем хутшăнма пултараззĕ. Туя хутшăнакан кашни зыннăн хăйĕн вырăнĕ пур. Тĕп вырăнта заксем: каччă енчен – туй пузĕ, хăйматлăх арăмĕ е инкĕшĕ (кяме юрăçи), мăн кĕря, пялĕхзĕ, кĕзĕн кĕрясем, кĕрнекярсем, кĕрязумсем, туй арĕсем, пуса каччисем (хусах туй ачисем), шапаз сăвă калакансем, уртмахçă, минтерзĕ, парапанçă, шăпăрçă, хуткупăсçă, евчĕ (тупкăчă), вăртах, таянчăк ачи... Хĕр енчен: пиччĕшĕпе инкĕшĕ, хĕрзуммисем, зĕн хăта-тăхлач, хĕр-тантăшсем...

2000-мĕш зулсенче Пушкăрт патшалăх педагогика институчĕн вырăс-чăваш уйрăмĕнче вĕреннĕ Ванюшина Алена студентка аслă çынсенчен ыйтса пĕлнĕ тăрăх, зак туйра хутшăнакан зынсем Веселовкăпа Кăтаймас (Малый Нагадак) ялсенче 1960-мĕш зулччен пулнă. Хальхи вăхăтра вара вăртах, евчĕ, кĕря зуммисем, кĕзĕн кĕря, мăн кĕря, пуса каччисем, зĕн хăта-тăхлач, туй арăмĕсем, туй пузĕ, хăйматлăх ашшĕпе амăшĕ, хĕрзуммисем, хĕр тантăшсем, хуткупăсçă сăмахсем сыхланса юлнă.

Ăçта-тăр чăваш туйĕ халĕ те ĕлĕкхи йăлапа иртет пулĕ, нумай зĕрте вара вырăсланнă, тĕрленĕ кĕпесемпе хушпусене час-часах курăймастăн. Ĕлĕк икĕ туй пулнă пулсан: каччă туйĕ, хĕр туйĕ. Халĕ вара икĕ енчен те пĕрле пузтарăнса пĕр туй тăваззĕ. Замрăксем ушкăн туй йăли-йĕркине пĕлсех пĕтмеззĕ, аслисенчен мĕн вĕренсе юлнине пурнăçлаззĕ. Анчах та Авăркас тăрăхĕнчи чăвашсен туйĕнче пуса каччи пулмалли йĕрке сыхланса юлнă. Пуса каччисен аллинче яланах илемлĕ нухайкка (нукайкка) пулнă. Халĕ те заплах.

Туй пузламăшĕ – евчĕ яни. Унтан – хĕр пăхни, хĕр зуразни...

Пăлчав – пĕр-пĕринпе кучченез улăштарни. Ар туйĕ каччă килĕнче пузланать, хĕр туйĕ – зуразнă хĕр килĕнче.

Ирпе, туй пузланас кунхине, кĕтя хăваланă вăхăтра, икĕ кĕзĕн кĕря ял тавра юланутпа туя йыхăрса зяренĕ.

Каччă килĕнче мăн кĕря ташă пузласа парать, кĕзĕн кĕрясемпе туй ачисем юрă-ташă пĕлнине тĕрĕслесе пăхаззĕ. Камăн мĕн тумаллине палăртаззĕ. Кĕря сыхлавзисемпе туй ачисем кĕря каччине хятĕлемелле пулнă, мăншĕн тесен ытларах ют ял хĕрĕсене качча илнĕ, хĕр пурăннă ялти ачасем туя пăсма пултарнă. Усал ĕз тума шут тытнă çынсенчен те сыхланă. Туй ачисем хăйсен ялĕнче зяренĕ чухне пярте кĕмеззĕ, пĕтĕм ĕз-пуз килкартинче пулса иртет. Вĕсем кил зыннисене туя хăвăртрах пухăнса тухма пулăшаззĕ.

Хĕр илме кĕтмен зĕртен пырса кĕрес мар тесе ар туйĕ шавласа килнĕ: пăшалпа пенĕ, шăнкăрав шăнкăртатнă. Хальхи вăхăтра та машинăсем инзетренех кăшкăртса килеззĕ.

Мăн кĕря такмакĕсене халăх шавламасăр итлет. Нухайккапа хапхана запсан, шуйттансене хăваласа яни пулать.

Веселовкăра вара хĕре йăтса зярекен тăванĕ пуса каччи пулнă. Вăл хĕрсене вăрзма памасть: вĕсене хятĕлет, хĕр туйĕпе арзын туйĕ пĕрлешсен, тавлашса

(ăмăртса) юрланă чухне киревсĕр сăмахсемпе юрă юрлаттармасть. Хĕр парнин те хăйĕн йĕрки пур. Пуса каччи авланакан качча тулли курка сăра парать. Авланакан каччă курка ăшне укза ярать. Кайран зĕн зын зав укзана илсе упăшкине кĕпе тăхăнтартмалла.

Шыв зулĕ. Зĕн зын шыв илме каять. Унпа пĕрле упăшкин йăмăкĕ е туй зыннисем те кайма пултараззĕ. Илсе килнĕ шывпа зĕн зын салма яшки пĕзерет. Шыва сутма та юрать. Кам шыва сутăн илмест, вĕсене шывпа сапаззĕ.

Сĕтел хушшинче ушкăнĕ тăрса турра кĕл тăваззĕ. Зак вăхăтра та пуса каччи замрăк мăшăрпа юнашар тămалла.

Туй кирек ăçта иртсен те, туй арăмĕсем ун илемне кĕртсе тăраззĕ. Хăçан мĕнле юрă пуласссине аслă туй арăмĕ йĕркелет. Пĕр туй халăхĕ юрламалла чухне туй арăмĕсем патне пуса каччисем, кĕзĕн кĕрясем, кĕрнезярсем пухăназзĕ. Туй арăмсем:

Ик урат лашана
Пĕр пар туса килтĕмĕр.
Ик ыр зын ачине
Парлă тума килтĕмĕр.
Ар тулăçăм, тулă пар.
Çăва тухсан, зумăр пар.
Ах,хăтаçăм, хĕрне пар
Хĕря хыççăн мулна пар.

Пуса каччисем зинчен туй арăмĕсем е хĕрсем закăн пек юрлаззĕ:

Пирĕн пуса каччи ăçта кайнă?
Пуса татма кайнă-ши вăл?
Пусататсакилсессĕн,
Тин тăвать-ши вăл туйне?

Пуса каччисемпе кĕрнекярсем вара ташлама юрăхлă юрăсене кăмăллазĕ. Пуса каччисем карталанса тăнă чухне хĕр туртаззĕ. Хĕр туртни кунта туй курма пынă хĕрсене вăйă картине кăларса ташлаттарнине калаззĕ.

Пуса каччисемпе кĕзĕн кĕрясене туй картинче ташланă чухне ĕзме-зиме сĕнеззĕ. Вĕсем тимсĕр пулсанах, туй ачисем асăрхаттараззĕ:

Кĕзĕн кĕря, тăм кункки.
Пире парас сăрине
Саппун тăрăх юхтарать.
Тăпăртăк, тăпăртăк,
Тăпăртатма килнĕ эпĕр.
Эрек-сăра килте те пур,
Савăнмашкăн килнĕ эпĕр.

Пуса каччисемпе туй арăмĕсем такмакласа саркаланса юрлаззĕ:

Тутар качака сутать,
Сухаллă, măйракаллă.
Ак зак туйăн этемĕсене
Ĕзтерни те халаллă.

Сакки хура – зумалла.
Шывĕ хура – тăкмалла.
Хĕрсене чуп тăвиччен
Сăмсăрсене шăлмалла.

Замрăк мăшăр ватăсенчен пил илнĕ хыççăн авланакан каччă хĕрне визĕ хутчен нухайккапа запать. Закă хĕртен арăм пулнине пĕлтерет.

Пуса каччисен тумне те асăрхар: хăйюсенчен илемлетнĕ (бантиклă) карттус, тĕрленĕ кĕпе, мăй зыххи, пизиххи, урисене сăран атă тăхăннă, аллисенче – шăнкăравлă нухайкка.Нухайкка сăмаха тĕрлĕ зĕрте тĕрлĕ калаззĕ: саламат, пушă, нухайкка.

Эпир хамăрăн малашнехи тĕпчев ĕзĕсенче ытти районсенчи пуса каччисен мешехине пăхса тухăпăр.

Литература

1. Иванов К.В. Нарспи. – Чебоксары: Чуваш.кн. изд-во, 1985. – 128 с.
2. Кондратьев А.А. Родники Слакбаша: Литературоведческий сборник. – Уфа: Изд-во УГНТУ, 1966. – 170 с.
3. Чувашская диалектология. Чувашское народное творчество. Лингвокультурология. Учебно-методическое издание /Автор-сост. Л.В. Коротаева, Л.А. Афанасьева, Н.С. Карпова. – Стерлитамак: Стерлитамакский филиал Башкирского государственного университета, 2016. – 187 с.
4. Чувашско-русский словарь: Ок. 40000 слов / Андреев И.А., Горшков А.Е., Иванов А.И. и др.; Под ред. М.И Скворцова. – М.: Рус.яз., 1982. – 712 с.

Кузьмина Халисә Хатыйповна
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Kuzmina Khalisa Khatipovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

XIII-XIV ГАСЫРЛАРДА ТӨЗЕЛГӘН ТӨРКИ СҮЗЛЕК-ГЛОССАРИЙЛАР TURKIC DICTIONARIES-GLOSSARIESOF XIII-XIV CENTURIES

Аннотация. *В истории тюркских языков важное место занимают тюркские словари-глоссарии и грамматики, составленные в XIII-XIV вв. на территории мамлюкского Египта. В данной статье в описательной форме поднимаются вопросы об истории их исследования и языковых особенностях.*

Abstract. *An important place in the history of Turkic languages is occupied by Turkic dictionaries-glossaries and grammars compiled in the XIII-XIV centuries. on the territory of Mameluk Egypt. The issue of the history of their research and language features are considered in this article.*

Ключевые слова*: история татарского языка, тюркские языки, словари, глоссарии*
Keywords: *history of the Tatar language, Turkic languages, dictionaries, glossaries*

Төрки телләрнең лексикографиясе тарихында әһәмиятле урынны XIII-XIV гасырларда мәмлүк Мисырында төзелгән сүзлек-глоссарийлар, грамматикалар алып тора. Якынча бер сәяси-мәдәни вакытта, охшаш тел ситуациясендә һәм якын территориядә төзелгәнгә күрә, аларны, берләштереп, мәмлүк-кыпчак язма истәлекләре рәтендә карарга мөмкин. Татар галиме Рәмил Фәнәви улы Исламов «Мәмлүк-кыпчак Мисырында тел өйрәтү буенча эчтәлекләре һәм төзелешләре төрле булган җиде сүзлек һәм грамматика китабы барлыкка килгән» дип әйтә [Исламов, 1998:142]. Шундыйлардан Җамалетдин бине Мөханнаның «Китаб-и мәҗмуг-у тәрҗеман төрки вә гаҗәми вә моголи вә фарси» («Төрки, монгол, фарсы телләренең тәрҗемә мәҗмугасы»), Җамалетдин Әбү Мөхәммәд Габдуллаһ әт-Төрки исемле авторның «Китаб-у булгат әл-муштак фи лөгат әт-түрк вә әл-кыфчак» («Төрки һәм кыпчак телләрен белү теләген канәгатьләндерә торган китап»), атаклы гарәп галиме Асиретдин әбү-Хәййан әл-Андалусыйның «Китаб әл-идрак ли-лисан әл-әтрак» («Төрки телләрне аңлата торган китап») хезмәте, авторы билгесез «Китаб әт-төхфәт әз-зәкиййә фи-л-лөгат ит-төркиййә» («Төрки телләр өчен кадерле бүләк») сүзлеге, шулай ук авторы билгесез «Әл-кавагыйн әл-куллия ли-дабт әл-лөгат әт-төркиййя» («Төрки телне куллану өчен кагыйдәләр әсбабы») сүзлеген күрсәтергә мөмкин.

Озак вакытлар авторы билгесез саналган «Китаб-и мәҗмуг-у тәрҗеман төрки вә гаҗәми вә магули вә фарси» – мәмлүк Мисырында төзелгән ике тел сүзлеге [Улаков, 2001: 17]. Биредә кыпчак (команн) теленең беркадәр угыз элементларын алган көнбатыш варианты чагылган. Кульязманың Хәлил бине Мөхәммәд бине Йосыф әл-Кунави тарафыннан күчерелгән күчермәсе (76 бит) Голландиянең Лейден университеты китапханәсендә саклана. Әлеге кульязмада төрки-гарәп сүзлегеннән соң монгол-фарсы һәм гарәп-монгол сүзлеге дә урнаштырылган. Сүзлекнең кульязмасы 1875 нче елда Санкт-Петербург Фәннәр академиясе академигы Виктор Романович Розен тарафыннан табыла («Les manuscrits arabes de l'Institut des langues orientales» (СПб., 1877)). 1894 нче елда сүзлекне күренекле голландияле галим Мартин Теодор Хаустма алман телендә дөньяга чыгара [Ein tiirkisch..., 1894].

Россиядә сүзлек беренче тапкыр П.М. Мелиоранский тарафыннан докторлык диссертациясе объекты буларак өйрәнелә һәм бастырыла [Мелиоранский, 1900]. 1919 елда төрек галиме Килисли Мөгаллим Рифгать Билге Истанбулда Җамалетдин ибне Мөһаннаның «Китаби хөллийәт үл-инсан вә хөлбат ул-лисан» («Кешеләрнең бизәге, телнең ширбәтлеге китабы») кульязмасын таба һәм 1921 нче елда аны бастыра, бу кульязмада «Китаб-и мәҗмуг-у тәрҗеман төрки вә гаҗами вә моголи вә фарси» сүзлеге элек табылганнарына караганда тулырак һәм яхшырак сакланган икәнен күрсәтә. Әлеге басма турында 1926 нчы елда Россиядә Шәрек Белгечләре коллегиясендә С.Е. Малов чыгыш ясый һәм сүзлекнең авторы ибне Мөһанна булуы турында хәбәр итә, тел материалы турында мәгълүмат бирә. «Китаб-и мәҗмуг-у тәрҗеман төрки вә гаҗәми вә магули вә фарси» сүзлеген кандидатлык диссертациясе темасы буларак үзбәк галиме А. Юнысов (1973),

докторлык диссертациясе темасы буларак А.К. Курышҗанов (1973) тикшергәннәр, Э.В. Севортян (1962), Н.Н. Баскаков (1951), азәрбәйҗан галимәсе З. Мөхәмәдова (1967), Ә.Н. Нәҗип (1965, 1989) һ.б. аерым аспектларына тукталганнар. Татар галиме В.Х. Хаков хезмәтләрендә дә сүзлеккә аңлатма һәм мисаллар бирелә [Хаков, 1977: 60].

Мартин Хаустма сүзләренә караганда, сүзлек 1245 нче елда Мисыр яки Сүрия территориясендә төзелгән булырга тиеш [Ein tiirkisch..., 1894]. Әмир Нәҗип әлеге сүзлекнең Мисырга мәмлүкләр килгәнче үк төзелгән булуын күрсәтә [Наджип, 1989]. Хезмәт 1260 ка якын сүзне үз эченә ала, аларның җитмешкә якынында «төрекмән» (угыз) тамгасы күрсәтелгән, калганнары кыпчак сүзе буларак аңлашыла. В.Х. Хаков билгеләвенчә, сүзлекнең тел үзенчәлекләре татар теленә бик якын тора [Хаков, 2003: 49], әмма бу сүзлек тә татар теленә мөнәсәбәтле рәвештә җентекле тикшерелмәгән.

Урта гасырларда төзелгән тагы бер күркәм сүзлек – Җамалетдин Әбү Мөхәммәд Габдуллаһ әт-Төрки исемле авторның «Китаб-у булгат әл-муштак фи лөгат әт-түрк вә әл-кыфчак» («Төрки һәм кыпчак телләрен белү теләген канәгатьләндерә торган китап») дип аталган ике тел (гарәп-кыпчак) сүзлегенең кулъязмасы бүгенге көндә Франциянең Париж шәһәре Милли китапханәсендә саклана. Бу сүзлекне өйрәнүче галимнәрдән 1938 нче елда кулъязманың фотокүчермәсе белән бер өлешен нәшер иткән, соңрак факсимилесын һәм транскрипциясен бастырган караим чыгышлы атаклы поляк галиме А.А. Зайончковскийны (Zajączkowski, 1954, 1958), күренекле тюркологлар Ә.Н. Нажип (Наджип, 1989), Э.И. Фазылов (1971), Н.Н. Баскаков (1960), А.Н. Щербакны (1961) һ.б. күрсәтергә мөмкин. А.А. Зайончковский фикеренчә, кулъязмада сүзлекнең төзелү елы күрсәтелмәгән, әмма аны якынча XIV гасыр урталарында мәмлүк Мисырында төзелгән дип уйларга нигез бар. Хезмәтне татар теленә мөнәсәбәтле тикшерүче Г.Р. Гайнетдинова кулъязманың беренче битендә Әбү Бәкер исемле кешенең һиҗри ел исәбе белән 855 (1451) тамгасы барлыгын әйтә [Гайнутдинова, 2004:10]. Димәк, кулъязма XV гасырдан да соңрак төзелмәгән. Үзбәк галимәсе Ш.А. Фәйзуллаева Җамалетдин әт-Төрки сүзлеге буенча фәнни диссертация яклый [Файзуллаева, 1969].

«Китаб-у булгат әл-муштак фи лөгат әт-түрк вә әл-кыфчак» сүзлеге кулъязмасы 71 кәгазьдән, 166 биттән тора [Гайнутдинова, 2004: 10]. Сүзләр зигзаг рәвешендә өч колонка буларак төзелгәннәр, гарәп телендәге текст кара төс белән, ә төрки сүзләр кызыл төс белән язылган. Әмир Нәҗип күрсәтүенчә, кулъязмада «кыпчак сүзләренә караганда, төрекмән-угыз сүзләре күбрәк» [Наджип, 1965: 10], шуңа күрә сүзлекне саф кыпчак язма истәлеге дип атарга һәм борынгы кыпчак формаларын реконструкцияләү өчен куллану өчен җирлек аз [Улаков, 2001: 20].

Атаклы гарәп галиме Асиреддин әбү-Хәййан әл-Андалусыйның «Китаб әл-идрак ли-лисан әл-әтрак» («Төрки телләрне аңлата торган китап») хезмәте 1312 нче елда Каһирәдә тәмамланган һәм безнең көннәргә кадәр ике кулъязма

күчермәдә килеп җитеп, Истанбул шәһәрендә саклана. Чыгышы белән Испаниянең Андалус (Гренада) шәһәреннән булган авторның тулы исеме – Әбү Хәййан Асиреддин Мөхәммәд ибне Йосыф ибне Гали ибне Йосыф ибне Хәййан ән-Нифзи әл-Барбари әл-Җаййани әл-Гарнатый әл-Андалусый (1256-1344) – гарәп илләрендә танылган ислам дине һәм шәригать белгече, фәлсәфәче, тарихчы, филолог, шагыйрь; гарәп, фарсы, төрек, хәбәши (эфиоп) телләрендә язылган күптомлы 65 хезмәт авторы (шуларның унбише безнең көннәргә кадәр килеп җиткән). Автор кереш өлешендә сүзлекне төзүен болай тасвирлый: «Мин сүзләрне телне яхшы белгән һәр кеше авызыннан язып алдым. Аларны үземчә бер тәртипкә китердем. Грамматика кагыйдәләрен төзегәндә башка бер хезмәткә таянмадым, үзем күргәнчә, үзем аңлаганча яздым. Изге максат, яхшы ниятне күздә тоттым. Сүзләрне туплау барышында хуш исләр аңкып торган гүзәл бакчаның һәр төрле агачларыннан татлы җимеш җыеп йөргәндәй, бик рәхәтләндем, җаныма җай табып, күп файда күрдем. Диңгез төпкеленә чумып, энҗе-мәрҗанны армый-талмый эзләп, тау кадәр күтәрдем дә, билгеле бер телнең асыл табигатен аңлауда беренче урынга ия булдым. Шуңа күрә хезмәтемне «Төрки телләрне аңлата торган китап» дип атадым (*казахчадан тәрҗемә безнеке – К.Х.*) [https://kk.wikipedia.org/wiki/Китаб_әл-Идрак_ли-Лисан_әл-Атрак]. Әбү Хәййан сүзлегендә 3500ләп сүз тупланган, аларның күбесенә кайсы шивәдән икәнлеген күрсәтә торган билгеләмәләр (кыпчак, төркмән, төрки, болгар, татар, токсюба, уйгыр һәм төркстан) бирелгән. Телгә алынган сигез этностан *болгар* сүзе дип, өч сүз күрсәтелә: *азак, изи, узу*. Татар сүзе буларак *чәрчә* (перепёлка) сүзе китерелгән [Расулова, 1969, 119]. В.Х. Хаков билгеләвенчә, «Әсәрнең теле бүгенге татар теленә бик якын. «Китаб әл-идрак»та теркәлгән сүзләр, фонетик-грамматик үзенчәлекләр 1245 елда иҗат ителгән «Төркичә вә гарәпчә сүзлек», 1303 елда язып төгәлләнгән («Кодекс Куманикус») һәм шул чорда язылган башка әсәрләр теленә якынлыгы белән аерылып торалар. Әбү Хәййан әсәрендә мәмлүк төркиләренең лексикасыннан, фонетика һәм грамматикасыннан күп мәгълүмат бирелә» [Хаков, 2003: 67]. Мәсәлән, *бай, ау, эз, су, ир, ат, кат, таш, башак, агу, алын (маңгай), йазуқ, карындаш, елдырым* һ.б.

Урта гасыр сүзлекләре арасында авторы билгесез «Китаб әт-төхфәт әз-зәкийyә фи-л-лөгат ит-төркийyә» («Төрки телләр өчен кадерле бүләк») сүзлеге һәм шулай ук авторы билгесез «Әл-кавагыйн әл-куллия ли-дабт әл-лөгат әт-төркийyя» («Төрки телне куллану өчен кагыйдәләр әсбабы») сүзлекләре аерым урын алып торалар. «Китаб әт-төхфәт әз-зәкийyә фи-л-лөгат ит-төркийyә» 1426 елда Мисырда яки Сүриядә төзелгән булырга мөмкин, чөнки әлеге хезмәттә гарәп теленең Сирия сөйләше үзенчәлекләре чагылыш таба. Сүзлекнең өч меңгә якын сүз һәм грамматик белешмәлек тупланган күчермәсе Төркиянең Истанбул шәһәренең Баязид китапханәсендә саклана. Әлеге ядкярнең фән дөньясында мәгълүм булуына һәм өйрәнелүенә тюркологлар Э. Фазылов, М. Күпрелезадә, А.А. Зайончковский, Ә.Н. Нәҗип, С. Мөталлибов, Т. Арынов һ.б. өлеш кертә. Казан университеты доценты А.Х. Нуриева сүзлекне хәзерге татар әдәби теле

белән чагыштырып, кызыклы гына нәтиҗә ясый. Аның тикшеренүләреннән күренгәнчә, тәңгәллек, нигездә 70% [Исламов, 1998: 135]

«Әл-кавагыйн әл-куллия ли-дабт әл-лөгат әт-төркиййя» сүзлегенең бердәнбер күчермәсе Истанбулдагы Сөләймания китапханәсендә саклана. «Әл-кавагыйн әл-куллия...» М.Т. Хоустма, Н.Н. Баскаков, Э. Севортян, Ә.Н. Нәҗип, А.А. Курышҗанов һ.б. хезмәтләрендә өйрәнелә. Төрек галиме Рәджәп Топарлы хезмәтләрендә сүзлектәге 764 сүзнең 686 сы төрки (91 %), 35 е фарсы (4,6 %), 18 гарәпчә (2,4 %), калган 15 сүз гарәпчә-фарсыча-төркичә аралаш (1,9 %) икәне күрсәтелә [Исламов, 1998: 138].

Күренекле галим Р.Ф. Исламов күрсәтүенчә, урта гасыр мәмлүк кыпчаклары телен чагылдырган, «Әд-дөррәтел-музыйа фил-лөгатет-төркийә» дип аталган ике сүзлек барлыгы тюркологиядә күптәннән мәгълүм. Алар Истанбулдагы Тупкалы музеенда саклана, А.А. Зайончковский 1963 елда Италиядә гыйльми сәфәр вакытында табып алган. Галимнең билгеләвенчә, һәм эчтәлеге, һәм эшләнеше ягыннан бу чыганак мәмлүкләр дәверендә төзелүендә шик калдырмый, кыпчак теле буенча материалга бай [Исламов, 1998: 139].

Шул рәвешле, Алтын Урда чорында дәүләт теле буларак кыпчак телен өйрәнү өчен бик күп сүзлекләр төзелүе мәгълүм. Аларның күбесе бүгенге көнгә кадәр килеп җиткән һәм төрки телләр тарихын, диалектология һәм лексикологиясен өйрәнү өчен кыйммәтле чыганак булып торалар.

Әдәбият

Ein tiirkisch-arabisch Glossar: Nach der Leidener Handschrift / Herausgegeben und erlautert von M.Th. Houtsma. - Leiden; E.I. Brill, 1894.

Гайнутдинова Г.Р. Историко-лингвистический анализ тюрко-татарского письменного памятника XIV века Джамал ад-Дина ат-Турки «Китабу булгат ал-муштак фи лугат ат-турк ва-л-кифчак»: автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Казань, 2004. – 27 с.

Исламов Р.Ф. Алтын Урда һәм мәмлүкләр Мисыры: язма мирас, мәдәни багланышлар. – Казан: Фикер, 1998. – 250 б.

Мелиоранский П.М. Араб-филолог о турецком языке : Арабский текст издал и снабдил переводом и введением П.М. Мелиоранский. – СПб. : тип. Имп. акад. наук, 1900. – 85 с.

Наджип Э.Н. Кыпчакско-огузский литературный язык мамлюкского Египта XIV века / Автореф. дис. канд филол. наук. – М., 1965. - 31 с.

Расулова Н.А. Исследование языка «Китаб ал-идрак ли-лисан ал-атрак» Абу-Хаййана (морфология, лексика, глоссарий) / Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 1969. – 459 с.

Улаков М.З., Чеченов А.А. Письменные памятники тюркских языков как источник истории современного карачаево-балкарского языка (спецкурс). - Нальчик: Издательство КБНЦ РАН, 2001. - 52 с.

Файзуллаева Ш.А. Исследование языка памятника XIV в. «Китабу булгат ал-муштак фи-л-лугат ат-турк ва-л-кифчак» Джамал ад-Дина Туркий (грамматика,

лексика, глоссарий и перевод памятника): Автореф. дис. .канд. филол. наук. Ташкент, 1969. – 24 с.

Хаков В.Х. Кыпчакские письменные памятники как источник изучения истории татарского языка // Археография и лингвистическая текстология Южного Урала. – Уфа, 1977. – С.60-68.

Хаков В.Х. Тел – тарих көзгесе (Татар әдәби теленең үсеш тарихыннан). – Казан: Татарстан кит. нәшр., 2003. – 295 б.

Кульсарина Гульнур Галинуровна
Институт истории, языка и литературы
Уфимского Федерального исследовательского центра РАН
Уфа, Россия
Kulsarina Gulnur Galinurovna
Institute of history, language and literature
of the Ufa Federal research center of the RAS
Ufa, Russia

«ПРОСТРАНСТВО» И «ВРЕМЯ» КАК УНИВЕРСАЛЬНЫЕ КОНЦЕПТЫ И ИХ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ В НАРОДНОМ ТВОРЧЕСТВЕ (НА МАТЕРИАЛЕ ТЕКСТОВ БАШКИРСКОГО И РУССКОГО ФОЛЬКЛОРА)
«SPACE» AND «TIME» AS UNIVERSAL CONCEPTSAND THEIR INTERPRETATION IN FOLK ART(ON THE MATERIAL OF TEXTS OF BASHKIR AND RUSSIAN FOLKLORE)

Аннотация. *Тексты народного творчества обладают целым набором традиционных формул, которые составляют часть общей духовной культуры, отражая национальную языковую картину мира каждого этноса. В статье на материале текстов башкирского и русского фольклора раскрыты универсальные концепты «пространство» и «время».*

Annotation. *The texts of folk art have a whole set of traditional formulas that form part of the General spiritual culture, reflecting the national linguistic picture of the world of each ethnic group. The article reveals the universal concepts of «space» and « time» based on the texts of Bashkir and Russian folklore.*

Ключевые слова. *Языковая картина мира, фольклор, этнолингвистика, лингвокультурология, пространство, время.*

Keywords. *Language picture of the world, folklore, ethnolinguistics, linguoculturology, space, time.*

Пространство и время в языковой картине мира любого народа играют важную роль. Тексты народного творчества обладают целым набором традиционных формул и устойчивых выражений, отражающих особенности историко-культурных традиций каждого этноса. Поэтические формулы, как составная часть общей духовной культуры, в текстах фольклора создают

неповторимую оригинальность и являются выражением культуры башкирского и русского народов, в них находят отражение культурно обусловленное восприятие мира и национальный характер. Народная мудрость гласит: Ваҡыт үтә тора, ҡартлыҡ етә тора [Ахтямов, 2008: 68]; Время идет, как водой несет [Даль, 1996: 85]. Народ в них выражает и показывает главное свойство времени – его «движение». Башкиры нередко связывают это слово с понятием ғүмер (жизнь): Шулай бергә ғүмер иткәндә, оло йәшкә еткәндә, әйләнеп ҡараһалар: ғүмер үткән дә киткән [БНТ, 1998: 234]; Ғүмер оҙаҡ – йыл йыраҡ; Ғүмер уҙа, күлдәк туҙа; Тормош – диңгеҙ, ғүмер – аҡҡан һыу; Үткән ғүмер – иҫкән ел [Ахтямов, 208: 103]. В текстах башкирского народного творчества понятия «время» и «жизнь» часто репрезентуются с помощью лексемы «путь» («юл»):Аҡ юл – оҙон ғүмер; Ғүмер итеү – сират күпере үтеү [Ахтямов, 208: 104]. В русском фольклоре течение времени передается с помощью сравнений и глаголов движения: Опять день за днем – будто дождь дождит, неделя за неделей – как трава растет, а год за годом – как река бежит [Афанасьев, 2010: 321]. Начальные формулы времени в русском фольклоре встречается крайне редко. Обычно роль временного показателя выполняет все та же формула существования героев «жили-были». Применение такой глагольной формы подчеркивает, что-то, о чем будет рассказывать сказка, происходило в отдаленное время. А временная отдаленность сказочного действия выражается и другими способами, например: В старые годы, в старопрежни, у одного царя...; В старые годы… или Это ужо давно было. Жили себе…; Борон-борон заманда бик йыраҡ бер батшалыҡта йәшәгән, ти... Борон заманда бер ауылда... Также имеют место образные определения давности времени: Мы говорим, что мы умны, а старики споряти: нет, мы умнее вас были; а сказка сказывает, что когда еще наши деды не учились и пращуры не родились… жил-был…[Афанасьев, 2010: 582; 393]. В башкирских сказках для обозначения давнопрошедшего времени используются сочетания «борон заманда», «борон-борон заманда», «элек заманда», «әүәл», «баҡый». В кубаирах встречается и слово «әлмисаҡта». Также распространены такие зачины: Борон-борон заманда, һайыҫҡандар ала саҡта, олатайҙар бала саҡта; Бынан бик күп заман элек, олатайҙарыбыҙҙың олатайҙары малай саҡта, өләсәйҙәребеҙҙең өләсәйҙәре ҡыҙ ваҡытта... [БНТ, 1998: 176; 389]. Для русских сказок весьма характерны топографические формулы. В большинстве случаев эти формулы носят неопределенный характер (в некотором царстве, в некотором государстве; где-то; в одной деревне; в некотором царстве, далеком государстве). Особенно часто встречается в русском фольклоре отнесение действия в некоторое царство, в некоторое государство. Например: В некотором царстве, в некотором государстве жил да был царь, и было у него три сына [Афанасьев, 2010: 504]. В ряде зачинов некоторое царство называется тридесятым, находящимся за тридевять земель: В некотором царстве, за тридевять земель – в тридесятом государстве. Например: За тридевять земель, в тридесятом царстве, не в нашем государстве, жил старик со старухою... [Афанасьев, 2010: 173]. Заметим, что

Л.Г. Бараг относит формулы в некотором царстве, в некотором государстве, за тридевять земель к конкретной исторической эпохе Московской Руси, как имеющих «исторический колорит московского феодального царства-государства» [Бараг, 1986: 28]. Начальная формула «в некотором царстве, в некотором государстве»как в своем полном, так и в усеченном виде может быть трансформирована путем дополнений, содержащих настоятельные предупреждения, что все, о чем будет рассказываться, происходит где-то за пределами того государства, где живут сказочник и слушатели: Не в нашем государстве; Не в русском государстве; В иностранном государстве; В некотором царстве, в некотором государстве, это не у нас, далеко от нас; За тридевять земель, в тридесятом царстве, не в нашем государстве и др.

В фольклорных текстах есть случаи использования антропонимов при обозначении времени: Нух пәйғәмбәр вак̒ытында...[БНТ, 1998: 321]; Было это дело еще до царя Ероха и не в нашем это царстве, а в другом [Афанасьев, 2010: 404] и т.д.В отличие от других фольклорных жанров, в преданиях и легендах указывается конкретное место, где происходят события: Элек-элек заманда Һак̒мар буйында Бөрйән ырыуының Арыҫланғәле тигән к̒арты йәшәгән; Дүртөйлө ауылы эргәһендә Ярыштау тигән тау бар [БНТ, 1998: 127; 246]. Особенно характерно это для топонимических преданий.

Для обозначения времени в башкирских сказках используются следующие фразеологические единицы, как: «һә тигәнсе» – мгновенно, «күҙ асып йомғансы» – «не успеешь моргнуть глазом». Например: К̒ылдың оҙонон эсенә, к̒ыҫк̒аһын аяғына бәйләп югереп к̒арағайны, һә тигәнсе тегеләрянына барып та етте, ти; Толпар, ун ике к̒олас бейеклектәге таш к̒ойманы күҙ асып йомғансы һикереп үтеп, һарай алдына барып та төшкән [БНТ, 1998: 173; 358].

Метрическая лексика в народных сказках представлена словосочетаниями типа: «тышау буйы ер», «энә буйы ер», «сабата буйы ер», «балта һабы буйы ер», «баҫрау буйы ер» и т.д.: Эй китте, ти, егет, эй китте, ти, тышау буйы ер китте, ти; Эй к̒айта был, эй к̒айта, әйләнеп к̒караһа, энә буйы ер киткән була; Эй киттеләр, ти, былар теҙелешеп, эй киттеләр, ти, арттарына боролоп к̒араһалар, баҫрау буйы ер киткәндәр, ти [БНТ, 1998: 349; 230; 103] и т.д.

В фольклоре высота тех или иных объектов устойчиво определяется как достигающая неба и получает формульное выражение («от земли до неба», «верхушкой в небо упирается (вьется, хватает)», «глазами не вскинешь», «һауаға олғашк̒ан», «күккә тейгән», «болоттарға ашк̒ан» и под.). В рамках модели измерения пространственной вертикали «земля - небо» количественная оценка дистанции осуществляется путем указания высоты полета некоторых летающих объектов: волшебных помощников (птицы, коня, вихря) и волшебных предметов (ковра-самолета). Например: … поднялся жеребец выше леса стоячего, ниже облака ходячего и полетел по поднебесью быстрей сильного ветра [Афанасьев, 2010: 684]; Күккә атылды Ак̒буҙ, ергә йомолдо Ак̒буҙ…[БНТ, 1998: 179].

Горизонтальное пространство представлено между точками: алыҫ (йыраҡ) – яҡын: Йыраҡ юл яҡындан башлана; Алыҫта булһа – яҡындыр, яҡында булһа –ялҡындыр [Ахтямов, 2008: 675]. В то же время существуют в текстах русского фольклора выражения типа: пойди туда – не знаю куда, принеси то – не знаю что. В башкирских сказках встречаются формулы: юлдан да килмәгеҙ, юлһыҙ ҙа килмәгеҙ, белмәйем – ниҙе, алып кил - шуны.

Соотношение ментальной репрезентации «время – возраст героя» широко отражается в языковом материале фольклора и носит фантастические и гиперболические формы, оно, во-первых, предельно сокращено для богатыря и, во-вторых, оно само оказывается временем первых подвигов, получающих характер озорных поступков и др: Иҙеүкәй өс айында сәңгелдәккә һыйманы; Бер йәшенә еткәндә, тиңдәштәре эсендә барыһынан ирәбе, баҙнат булды йөрәге; Өс йәшенә еткәндә, ун йәш менән уйнаны... [БНТ, 1998: 279]. Степень лексической стабильности медиальных формул различна: Рос он не по годам, не по дням, а по часам, по минутам; Начал этот Иван расти не по годам, а по часам – как пшеничное тесто на опаре подымается [Афанасьев, 2010: 486; 138]; Бала көнләп, сәғәтләп үҫә башлай [БНТ, 1998: 56] и т.д. В формулах такого типа противопоставляются временные промежутки: более длинные – более коротким.

Таким образом, фольклорные тексты обладают целым набором пространственно-временных формул, которые составляют часть общей духовной культуры башкирского и русского народов, отражая национальную языковую картину мира каждого этноса.

Литература

1. Афанасьев, А.Н. Народные русские сказки. – М.: Альфа-книга, 2010. – 753 с.

2. Ахтямов, М.Х. Словарь башкирских народных пословиц и поговорок. – Уфа, 2008. –774 с.

3. Бараг, Л.Г. Взаимосвязи и национальное своеобразие восточно-славянских народных сказок. Автореф. дис. … докт. филол. наук. – М., 1986. –34 с.

4. Башкирское народное творчество.– Уфа: Китап, 1998. – 448 с.

5. Даль, В.И. Пословицы русского народа. – СПб.: Диамант, 1996. – 447.

Кульсарина Ирена Галинуровна
Башкирский государственный университет
Уфа, Россия
Kulsarina Irena Galinurovna
Bashkir State University
Ufa, Russia

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ И ЛЕКСИКО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ТОПОНИМИЧЕСКОЙ КАРТИНЫ МИРА (НА МАТЕРИАЛЕ РЕСПУБЛИКИ БАШКОРТОСТАН)
ETHNO-CULTURAL AND LEXICAL-PRAGMATIC FEATURES OF FORMATION OF TOPONYMIC PICTURE OF THE WORLD (ON THE MATERIAL OF THE REPUBLIC OF BASHKORTOSTAN)

Статья подготовлена в рамках поддержанного РФФИ научного проекта № 18-412-020021 р_а.

Аннотация. *Статья посвящена анализу топонимической картины мира Иглинского и Благовещенского районов Республики Башкортостан. Выявлены топонимы, связанные с антропонимами, этнонимами, с растительным миром местности, а также отражающие отдельные признаки географического объекта. Отмечается влияние на топонимику края этноконфессиональных процессов и межэтнических связей.*

Annotation. *The article is devoted to the analysis of the toponymic picture of the world of Iglinsky and Blagoveshchensk districts of the Republic of Bashkortostan. The toponyms associated with anthroponyms, ethnonyms, with the flora of the area, as well as reflecting certain features of the geographical object are revealed. The influence of ethno-confessional processes and interethnic relations on the toponymy of the region is noted.*

Ключевые слова: *этнокультурные особенности, лексико-прагматическая специфика, топонимика, антротопоним, этнотопоним, гидроним, фитотопоним, Башкортостан*

Keywords: *ethno-cultural peculiarities, lexical and pragmatic peculiarities, toponymics, antrochoanal, the ethnotoponym, hydronym, pituophis, Bashkortostan*

Исследование региональных особенностей фольклорных произведений остается актуальным и перспективным направлением отечественной филологической науки. Особую важность имеет комплексное изучение географических названий, являющихся своеобразными памятниками истории и культуры края. К анализу региональной несказочной прозы обращались в своих работах такие известные фольклористы, как В. К. Соколова, А. И. Лазарев, И. А. Голованов и др. Топонимические предания и легенды башкирского края стали объектом научного интереса ученых-фольклористов А. М. Сулейманова, Ф. А. Надршиной, С. А. Галина, а также лингвистов Дж. Г. Киекбаева, Ф. Г. Хисамитдиновой, А. А. Камалова, Р. З. Шакурова, М. Г. Усмановой и др.Если в топонимических преданиях и легендах фольклористов интересует

прежде всего мотивная структура и тематическая разновидность, то лингвисты анализируют данный вид несказочной прозы с точки зрения возможностей верификации внутренней формы топонима. Ситуацию взаимодействия топонимической и фольклорной информации учёные определили как фольклорная ремотивация топонима. По мнению Е. Л. Березович: «Фольклорная ремотивация топонима может считаться разновидностью общеязыковой ремотивации; суть её состоит в попытке объяснения внутренней формы топонимов с помощью произведений устного народного творчества или в связи с ними» [1, 1999: 4].

Содержание того или иного топонима в фольклорном произведении, объяснение причин и способов его возникновения рельефно репрезентируют историю региона, при этом сквозь призму фольклорного сознания. Исследователи отмечают: «Фольклорные топонимы несут двойную нагрузку: топоним сам по себе –хранитель и ретранслятор во времени и пространстве наиболее значимой этнокультурной информации; в фольклорном же тексте он выполняет сверхзадачу: топоним должен вписаться в структуру нарратива, выполняя свою основную функцию хранителя и ретранслятора этнически важной информации, и при этом топоним подчиняется специфике народного мышления и законам того жанра, в границах которого этот топоним функционирует» [3, 2016: 224].

Ономастические реалии представляют собой важнейший языковой источник информации о духовной культуре и позволяют выявить лингвокультурологическую и прагматическую информацию [2, 2016: 260]. Как показывают наши наблюдения, сделанные в ходе полевой фольклорной и этнолингвокультурологической экспедиции в Благовещенский и Иглинский районы Республики Башкортостан, особое значение в наименовании географических объектов имеют такие факторы, как окружающая природа, географическая среда, материальная, социальная и духовная культура народа, а для региональной топонимии – также этнический состав населения, языковые и культурные контакты.

Большую группу в географических реалиях указанных районов составляют антротопонимы. В них имена собственные имеют различное происхождение. Одни из них указывают на первопоселенца населенного пункта, другие – на владельца земли, третьи являются посвящениями. Например, названия сёл Николаевка, Андреевка, Быково, Волково Благовещенского района; Акбердино, Фаткуллино, Амирово, Блохино Иглинского района. Так, название села Николаевка Благовещенского района связано сименем владельца Благовещенского завода Николая Хлебникова, а название села Саннинска с именем барина Санина. Если названия башкирских сел в основном образованы от имени первопоселенца (Акбирде, Фаткулла, Амир), то наименования русских селений в большинстве случаев произошли от фамилии поселенцев (Быков, Волков, Блохин и т.д.). В Иглинском районе название некоторых населенных пунктовобразованы от этнонимов: п. Кудеевка,д. Новокубово, д. Старокубово,

с. Минзитарово. Указанные этнотопонимы связаны с древними племенами башкир, которые проживали в прошлом на данной территории. Особое место в топонимии башкирского края занимают наименования географических объектов, связанных с гидронимами. Например, д. Нижние Лемезы, Тауш, Кушкуль, Мончазы, Симское Иглинского района; д. Нижний Изяк, Уса Благовещенского района. Ярко представлена на карте региона и фитотопонимия. Об этом свидетельствуют названия населенных пунктов Березовая Поляна, Берёзовка, Карагайкуль, Яблочный Благовещенского района; Урман, Ягодная, Карамалы Иглинского района.

В географических названиях отражены все стороны общественно-политической жизни народа. Особую группу образуют топонимы, которые возникли после Октябрьской социалистической революции. Часто встречаются они в топонимии Иглинского района:Ленинское, Октябрьское, Социалистический, Заветы Ильича, Пятилетка, Майский и др. В названиях населенных пунктов нередко фигурируют и имена политических деятелей: д. Кировка, п. Калининский, п. Буденновский, п. Ворошиловский, п. Чкаловский и др.

Этнокультурной особенностью топонимии Благовещенского района можно считать художественную рецепцию православной религии в названиях географических объектов. Во многих топонимах района отразились церковные праздники: д. Рождественское, д. Воскресенка, д. Покровка, д. Преображенское, д. Успенка и т.д. О происхождении названия города Благовещенск существует несколько версий. Некоторые считают, что город так назван по имени действующей при медеплавильном заводе Церкви Благовещения Пресвятой Богородицы. По мнению краеведа В. Е. Мещерякова, название города связано с праздником Благовещения, случившимся в период закладки завода. Религиозные воззрения народа отразились и в названиях населенных пунктов Иглинского района: д. Новотроицк, д. Вознесенская, д. Преображенка, д. Михайловка, д. Покровка, д. Спасское.

В топонимии края ярко отразились межэтнические связи и взаимодействия. К примеру можно привести название возвышенности «Мына (мана) гора» Иглинского района, где запечатлены башкирско-русские контакты. По рассказам жителей края, в далекие времена, когда русские переселенцы появились в здешних краях, попросили у башкирского старшины место для поселения, тот, указав на возвышенность, сказал: «Мына гора, там и живите!». Старшина знал по-русски слово «гора», а указательное местоимение «бына/мына» («вот») не смог перевести на русский язык. С тех пор гора носит такое необычное название. В деревне Нижние Лемезы вышеназванного района нам довелось записать топонимы, образованныес использованием русских антропонимов. Так, название озера Пеньковосвязывают с фамилией мужчины, утонувшего когда-то в нем, а в деревне Блохино, Шипово жили семьи с такими фамилиями. В названии села Чуваш-Кубово Иглинского района также яркоотражены межкультурные связи. Как свидетельствуют информанты, село было основано башкирами Кубовской

волости Ногайской дороги. Впоследствии на этих землях заселились ясачные марийцы, а затем чуваши.

В топонимах Алаторка, Ауструм, Балтика Иглинского района сохранились прежние названия населенных пунктов, откуда переехали их жители. Так, Алаторка была основана на вотчинных землях башкир Кубовской волости в 1720 году сосланными стрельцами – Прокофьевым и Рябовым. Название деревни происходит от города Алатырь, откуда прибыли стрельцы.

Как показывают наши наблюдения, в названиях населенных пунктов изучаемых районов активно употребляются лексемы «иҫке» (старый) и «яңы» (новый). Исторические материалы и народные рассказы свидетельствуют о том, что компонент «яңы» (новый) используется для новых населенных пунктов, выделившихся из недр базового «старого»: Новоиликаево – Староиликаево, Новонадеждино – Старонадеждино Благовещенского района, Старая Кудеевка, Старый Юрмаш, Старые Карашиды, Новая Березовка Иглинского района.

В топонимии указанных районов используются также номинации по свойствам, признакам, качествам самого объекта: д. Большой Лог, д. Каменная Поляна, д. Каменный Лог Благовещенского района, д. Высокая, с. Улу-Теляк, д. Улу-Карамалы, д. Черный Ключ, д. Ясная Поляна Иглинского района.

Таким образом, топонимическая номинация ярко свидетельствует об особенностях народного восприятия и концептуализации окружающего мира.

Литература

1. Березович Е. Л. Топонимия и исторические предания: к вопросу о взаимодействии различных версий этнокультурной информации// Ономастика и диалектная лексика: сб. научных трудов. – Екатеринбург, 1999. – Вып. 3. –С. 3-30.

2. Кульсарина И. Г., Фаткуллина Ф. Г. Мифология и фольклор в топонимической системе Республики Башкортостан // Этапы и особенности развития просветительства в Башкортостане и России: филологические, философские, историко-культурные, педагогические и правовые аспекты: материалы Международной научно-практической конференции. –Уфа: РИЦ БашГУ, 2016. –С. 256-261.

3. Тихонова Е. Л. Топонимическая номинация как ориентир в коммуникативном пространстве (на примере фольклорной прозы) // Вестник Бурятского государственного университета. –2016. –Вып. 2. – С. 223-230.

Мирхаев Рифат Фирдинатович
Миннуллин Бәхтияр Кимович
Татарстан Республикасы Фәннәр академиясе
Казан, Россия
Mirkhayev Rifat Firdinatovich
Minnullin Bakhtiyar Kimovich
Tatarstan Academy of Sciences
Kazan, Russia

ТЕЛ ГАЛИМЕ, ДИАЛЕКТОЛОГ Ф.Й. ЙОСЫПОВНЫҢ ФӘННИ ЭШЧӘНЛЕГЕНӘ КАРАТА
ABOUT SCIENTIFIC ACTIVITY OF THE SCIENTIST-LINGUIST, DIALECTOLOGIST F.YU. YUSUPOV

Аннотация. *В статье освещаются основные вехи и направления научной деятельности известного татарского языковеда (лингвиста, диалектолога) и общественного деятеля Ф.Ю. Юсупова, труды которого внесли большой вклад в развитие современного татарского языкознания. Она посвящается 80-летию со дня рождения учёного.*

Annotation. *The article highlights the main milestones and directions of research activitiesof the famous Tatar linguist (linguist, dialectologist) and public figure F.Yu. Yusupov,whose works have greatly contributed to the development of modern Tatar linguistics.It is dedicated to the 80th birthday of the scholar.*

Ключевые слова: *татарское языкознание, диалектология, лингвистичекая география, ареальная лингвистика, татарский диалектный язык.*

Keywords: *Tatar linguistics, dialectology, linguistic geography, areal linguistics,Tatar dialect language.*

Татарлар дөньяга күп кенә атаклы кешеләр биргән милләтләрнең берсе санала. Алар арасында филология фәннәре докторы, профессор Фәрит Йосыф улы Йосыповның исеме дә лаеклы урын алып тора. Аның кебек шәхесләр турында сөйләгәндә, «Алар туган халкы, милләте өчен яши һәм эшли», дип әйтәләр.

Татар тел белеменең күптөрле тармакларында, этнография, халык мәгарифе, педагогика һәм методика фәннәре өлкәләрендә бүген дә киң кырлы фәнни эшчәнлек алып баручы галим, дүрт йөздән артык фәнни хезмәт, балалар бакчалары, урта мәктәпләр өчен күпсанлы программалар, дәреслекләр, уку әсбаплары авторы Фәрит Йосыповның исеме тел белеме өлкәсендә эшләүче галимнәргә генә түгел, бәлки укытучыларга, укучыларга, һәм ата-аналарга да яхшы таныш. Шулай да, ул иң беренче чиратта тел белгече, әлеге өлкәнең гыйлемле профессоры, талантлы диалектолог, бу фәнне төрки телләр арасында беренчеләрдән булып яңа баскычка күтәрүче, шушы өлкәдә бөтенләй яңа бер юнәлеш ачып җибәргән галим санала.

Фәрит Йосыпов 1939 елның 15 маенда хәзерге Татарстан Республикасының Яшел Үзән, Биектау районнары чигендә урнашкан Олы Караужа авылында туып үсә. Авыл халкы тарафыннан иң мәртәбәле һәм абруйлы кешеләрнең берсе буларак искә алынучы әтиләре Йосыф ага сугышта батырларча һәлак була. Берсеннән-берсе кечкенә сабыйлары белән тол калган әниләре Асия апа аларны тәрбияләп олы тормыш юлына бастыра.

Булачак галимнең язмышына Камали бабасы зур йогынты ясый. Чөнки әйләнә-тирә авылларда иң өлкән яшьтә булган бу ил агасы буыннардан-буыннарга тапшырылып килгән тарихи вакыйгаларны яхшы хәтерли, еш искә ала һәм алар турында бәләкәй Фәриткә дә сөйли торган була. Өлкән буын тарихчы һәм этнографлар да Камали агай янында еш булганнар һәм аннан күпсанлы риваятьләр язып алганнар.

Туган төбәгенең үзенчәлекле тарихыбелән кызыксыну Фәрит Йосыповны Казан дәүләт университетына алып килә. Биредә ул татар теле галимнәренең күбесе өчен чын мәгънәсендә остаз булган Латыйф ага Җәләйнең татар диалектологиясе, татар теленең тарихи грамматикасы буенча лекцияләрен йотлыгып тыңлый. Шул елларда ук яшь студент һәм атаклы галим арасында бик җылы мөнәсәбәтләр урнаша.

Икенче курста укыганда Фәрит Йосыпов танылган галим Диләрә Гариф кызы Тумашева җитәкчелегендә Себер татарларының телен өйрәнүгә багышланган фәнни экспедициядә катнаша. Утыз ел үткәннән соң, танылган галим буларак, ул бу юлларны кабат уза.

Диплом эшен яшь егеткә үзе хыялланганча, диалектология буенча язарга насыйп булмый. Фәнни җитәкчесе Әнвәр Әфләтүнов аның алдына Сталин репрессиясенең аяусыз корбаны булган күренекле тел белгече һәм җәмәгать эшлеклесе Галимҗан Шәрәфнең фәнни мирасын барлау, аның архивын эзләп табып өйрәнү бурычын куя. Мәшһүр шәхеснең намуслы исеме шул рәвешле Казан дәүләт университетының гади генә бер студенты тарафыннан татар халкына кире кайтарыла.

Университетны тәмамлагач, булачак галим берничә ел Кама Тамагында чыга торган «Кызыл байрак» газетасының җаваплы сәркатибе вазифасын башкара, бер үк вакытта Татарстан радиосы һәм телевидениесе белән хезмәттәшлек итә. 1962 нче елда аны СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Тел, әдәбият, тарих институтының фәнни хезмәткәре итеп кабул итәләр. Шул рәвешле язмыш аны кабаттан остазы Латыйф Җәләйэшләгән җиргә кайтара. Биредә ул Мирфатыйх Зәкиев, Диләрә Тумашева, Ләйлә Мәхмүтова кебек атаклы галимнәр белән бергә 1969 нчы елда Мәскәүдә рус телендә дөнья күргән академик «Хәзерге татар әдәби теле» хезмәтен язуда катнаша.

1964 елның көзендә Фәрит Йосыповка Көньяк Урал һәм Урал арты территориясендә таралган татар сөйләшләрен фәнни яктан өйрәнү эше тапшырыла. Шушы мизгелдән башлап диалектологның бөтен тормышы халык арасында, җанлы сөйләш үрнәкләрен туплауга багышланган фәнни

экспедициялəрдə үтə. Соңыннан тупланган тел материаллары җентеклəп эшкəртелə һəмнəтиҗə буларак, татар диалект теленең тулы бер системасы төзелə. Əлеге фəнни проблема татар һəм төрки теллəр диалектологиясе өлкəсендə беренчелəрдəн булып татар галиме Фəрит Йосыпов тарафыннан куела һəм уңышлы рəвештə хəл ителə. Бу эшне галим Көньяк Урал һəм Урал артының урманлы-далалы киңлеклəрендə чəчелеп урнашкан бихисап татар авылларының тел үзенчəлеклəрен өйрəнүдəн башлый һəм татар халкының фəндə моңа кадəрбилгеле булмаган эчкен, сафакүл, нагайбəк татарлары дип аталучы этник төркемнəрен ача.

Дүрт ел дəвам иткəн киеренке фəнни-тикшеренү эшлəре кандидатлык диссертациясен яклау белəн тəмамлана. Шул чорда башка яшь диалектологлар белəн бергə Фəрит Йосыпов фəнгə зур яңалык алып килə – ул диалект һəм сөйлəшлəрне географик лингвистика (тел географиясе) алымы белəн өйрəнүне башлап җибəрə. Бу ысул тел күренешлəрен шартлы билгелəр белəн картага төшереп, аның таралыш чиклəрен төгəл билгелəргə ярдəм итə. Алга таба галим бай архив материалларына нигезлəнеп, татар теленең мөстəкыйль диалектлары һəм сөйлəшлəре формалашуның тарихи этапларын ачыклый һəм һəр сөйлəшне аерым мөстəкыйль тел статусы югарылыгы дəрəҗəсендə тасвирлый.

Фəрит Йосыповның төрки теллəр диалектологиясенə керткəн яңалыгына килгəндə, ул барлык диалект һəм сөйлəшлəр өчен хас булган күптөрле вариантлыкны, нинди генə кыйммəткə ия булуына карамастан, бер тəртип бөтенлеген (системаны) тəшкил итə торган вак системалар төзелеше итеп карарга тəкъдим итə. Галим кулланган бу методика иксез-чиксез киңлеклəргə таралган татар теленең территориаль үзенчəлеклəрен гомум милли тел кысаларында кысаларында карарга, аны барыбыз өчен дə уртак булган туган телнең бер варианты итеп санарга мөмкинлек бирə.

Студент вакытында остазы Дилəрə Тумашева җитəкчелегендə себер татарларының телен өйрəнү максаты белəн катнашкан фəнни экспеция галим күңелендə гомер буе гүзəл бер хəтирə булып сакланып кала. Əлеге уңайдан аның тарафыннан себер татарларының рухи хəзинəсен саклап калу максаты белəн төзелə башланган «Себер татарлары халык əдəбияте антологиясен» телгə алып китми мөмкин түгел. Бүгенге көндə аның дүрт томы дөнья күрде. Беренче томда тобол-иртыш татарлары халык əдəбияты жанрларыннан дастаннар, мөнəҗəтлəр, бəетлəр урын ала. Икенче том элекке заманнарда халык арасында аеруча популяр булган йомак-масал жанрына багышлана. Өченче томда хикəят (халык хикəялəре) жанрына киң урын бирелə. Галим фикеренчə, килеп чыгышы ягыннан борынгы һинд, фарсы əдəбиятларына барып тоташкан əлеге жанр себер татарларына Ислам дине белəн бергə килеп керə. Бу томда шулай ук күп төрле риваятьлəр, борынгы мəҗүсилек чорында халыкның дөньяны танып белү барышында туган мифларга да зур урын бирелə. Себер татарлары халык авыз иҗаты антологиясенең дүртенче томы музыкаль мирас əсəрлəренə багышлана. Биредə

себер татарларының музыкаль жанрларга караган 400 гә якын әсәре нота язмалары белән тәкъдим ителә.

Фәрит Йосыпов – милли мәгариф үсешенә дә зур өлеш керткән шәхесләрнең берсе. Кандидатлык диссертациясен уңышлы яклаганнан соң, Алабуга педагогия институты ректоры Тәлгат Галиуллин яшь белгечне чит телләр факультетының деканы вазифасына чакыра. Биредә аның алдына фәнни дәрәҗәле бер генә хезмәткәре дә булмаган факультетны тиз арада шул ук институтны тәмамлап чыккан фәнни кадрлар белән тәэмин итү бурычы куела. 1970-80 елларда Алабуга педагогия институтының чит телләр факультеты Россиядәге бу төр институтлар арасында иң абруйлы факультетларның берсенә әверелә.

Галимнең тормышында Милли мәктәпләр институтында эшләү чоры аерым урын алып тора. 1984 нче елда аны Алабугадан РСФСР Милли мәктәпләр институтының Татарстан филиалы директоры итеп күчерәләр. Шул вакыттан башлап XX гасырның 90 нчы еллары уртасына кадәр республиканың барлык методик мөмкинлекләрен үз тирәсенә туплаган әлеге оешма җитәкчелегендә татар теле һәм әдәбияты буенча яңа эчтәлектәге программалар төзелә, күпсанлы дәреслекләр, хрестоматияләр, уку-укыту әсбаплары языла.

Узган гасырның 80 нче еллары уртасында Кырым татарларының проблемалары белән шөгыльләнәчәк Дәүләт комиссиясе төзелә. Аның күпсанлы комитетлары арасында халык мәгарифе мәсьәләләре белән шөгыльләнүче төркемнең җитәкчесе итеп татар галиме Фәрит Йосыпов билгеләнә. Ул иң беренче эш итеп Кырым татарлары яши торган төбәкләрне ачыклый. Алар – Казахстан, Үзбәкстан, Төрекмәнстан республикалары. Баштарак Кырым татарлары Мәскәү тарафыннан билгеләнгән Казан татары белән аралашудан катгый рәвештә баш тарталар. Әмма берникадәр вакыт үткәч, галим алар арасында зур ихтирам казана. Нәтиҗәдә кырым-татар балалары мәктәпләрдә туган телләрен өйрәнә башлыйлар. Ташкент педагогия институтында кайчандыр бу халык өчен эшләп килгән тел-әдәбият бүлеге яңадан аякка бастырыла һәм ул үзенә кырым-татар яшьләрен кабул итә башлый.

Мәгариф өлкәсендәге хезмәтләре өчен профессор Фәрит Йосыпов «Намуслы хезмәте өчен» һәм Д.М. Ушинский исемендәге медальләр белән бүләкләнә. Ул – Россиянең мәгариф отличнигы, Бөтенроссия укытучылар съезды делегаты, Россия тюркологлар комитеты, Шәрыкъны өйрәнү ассоциациясе, кандидатлык һәм докторлык диссертацияләре яклау советлары әгъзасы булып тора. Төрки телләр, педагогика, методика фәннәре өлкәсендәге нәтиҗәле эшчәнлеге өчен ул Англиядәге автобиографик үзәкнең карары нигезендә XX гасырның иң атаклы кешеләренең берсе итеп танылды.

Мөгътәсимова Гөлназ Ринатовна
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Mugtasimova Gulnaz Rinatovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

ФИТОНИМ КОМПОНЕНТЛЫ ТАТАР ҺӘМ ТӨРЕК ХАЛЫК МӘКАЛЬЛӘРЕН ЧАГЫШТЫРЫП ӨЙРӘНҮ ҮЗЕНЧӘЛЕКЛӘРЕ
FEATURES OF A COMPARATIVE STUDY OF TATAR AND TURKISH PROVERBS WITH PHYTONYM COMPONENTS

Аннотация. *Рассматриваются особенности употребления фитонимической лексики в татарских и турецких пословицах. Показано, что фитономическое поле анализируемых фольклорных текстов составляют названия деревьев и трав. Также показана их роль в формировании различных установок культуры, выявлены сходства и различия, выражаемые пословицами с компонентом - фитонимом в двух родственных языках. Диапазон применения результатов исследования достаточно широк: от дальнейших научных изысканий лексико-семантических особенностей фитонимов в языке пословиц до отражения этноязыковой картины мира этноса на примере фольклора.*

Abstract. *This article is devoted to the features of the use phytonym vocabulary in Tatar and Turkish Proverbs. It is shown that phytonym field of analyze folklore texts are the names of trees and herbs. Their role in the formation of different cultural attitudes is also shown, similarities and differences expressed by proverbs with the component – phytonym in two related languages are revealed. The range of application of the research results is quite wide: from further research of lexical-semantic features of phytonyms in thelanguage of proverbs to reflect the ethno-linguistic picture of the world of ethnos on the example of folklore.*

Ключевые слова: *татарский язык, турецкий язык, пословица, фитонимы.*
Keywords: *the Tatar language, the Turkish language, proverb, phytonyms.*

Һәр телдә дөньяны кабул итү һәм тәртипкә салу ысулы чагылыш таба. Төрле тел вәкилләре дөньяны үз күзлеге аша күрә һәм кабатланмас тел сурәте барлыкка китерә. Милли дөнья сурәтендәге аермалар иң элек мәдәниятләр арасындагы аермалыкларга бәйле. Шунлыктан һәр халыкның дөнья сурәтендә мәдәни һәм көнкүреш реалияләре, карашлары, йолалары гәүдәләнә. Милли мәдәният үзенчәлекләре мәкальләрдә аеруча аермачык чагыла, чөнки мәкальләр ул – мәдәният һәм халык менталитеты турындагы кыйммәтле чыганак. Күренекле галим Н. Исәнбәт: «Мәкальләр халкыбызның тарихын да, язмышын да, аның табигатькә, җәмгыятькә мөнәсәбәтләрен дә, рухи төзелеше ничек ясалуын да, ышануларын һәм дөньяга карашларын да, нәрсәне ярату, килештерү яки яратмавын да, акылын-фигылен, характерын, милли зәвыгын, теләкләрен, әхлагын һәм башка сыйфатларын да чагылдыралар. Беренче карауга каршылыклы күренгән мәкальләр аша без татар халкының рухи йөзе,

психологиясе турында кызыл җеп булып сузылып барган шактый кызыклы һәм эзлекле фикерләр ясый алабыз» дип язып калдырган [2, с. 7].

Мәдәният һәм лингвомәдәният турында сөйләгәндә, бик мөһим үзенчәлекне билгеләп үтәләр: тел берәмлекләрендәге мәдәни мәгълүмат имплицит характерга ия, ул мәгънә артына яшеренгән кебек.

Лингвомәдәният белән шөгыльләнүчеләрнең күбесен телнең паремиологик фонды үзенә җәлеп итә, чөнки мәкальләрнең күбесе халык аңы стереотипларын чагылдыра.

Татар һәм төрек мәкальләрендә агач һәм куак, чәчәк һәм үлән, ашарга яраклы һәм яраксыз үсемлек атамалары урын алган. Табигать һәм географик үзенчәлекләре халыкның мәдәниятенә йогынты ясамый калмый.

Татар телендә дә, төрек телендә дә агач белән бәйле бик күп мәкальләр очрый. Мәсәлән, татар халык мәкальләре арасында түбәндәгеләр күзәтелде: ***Агач** җимеше белән, адәм эше белән; Адәм адәмгә сыенмыйча, **агачка**, ташка сыенмый; Җимешле **агачның** башы түбән; **Агач** кайсы якка кыек булса, шул якка авар; Бала кош очар, кунар **агачын** тапмас; Кыеш **агачның** ботагы туры булмас; **Агачта** да колак бар; Чәчәк күрсәтмәгән **агачта**н җимеш көтмә; **Агач**беленә җимешеннән, адәм – кыланмышыннан; Вөҗдансыз кеше үзәксез **агач** кебек, үзлегеннән аварга тора; Борыныңны бик күтәрмә, **агач** башына эләкмәсен; Каршы **агачка** каты чөй; **Агачтагы** яшерен ут кабынмыйча күренми.*

Ağaç (агач) берәмлеге кергән түбәндәге төрек мәкальләре табылды:*Acele bir **ağaçtı**r, meyvesi pişmanlık; **Ağaçtan** maşa, aptaldan paşa olmaz; Aklına geleni işleme, her **ağacı** taşlama; **Ağaç** yaş iken eğilir; **Ağaç** yaprağı ile güzeldir (gürler); **Ağaç** kökünden yıkılır; **Ağacı** kurt, insanı dert yer; **Ağaca** çıkan keçinin dala bakan oğlağı olur; Taşa çıkan keçinin, **ağaca** çıkan oğlağı olur; **Ağaca** balta vurmuşlar sapı bedenimden demiş.*

Һәр халык үз телендә чынбарлыкта булган фактлар белән бергә табигать күренешләрен дә, ягъни үзенә якын һәм аңлаешлы булганны гәүдәләндерә. Нәкъ менә шушы фикердән чыгып карасак, татар һәм төрек мәкальләрендә Татарстан һәм Төркия җирләрендә үсә торган агач һәм куак атамалары булуы табигый. Мәсәлән, татар мәкальләрендә каен, юкә, имән атамалары актив күзәтелү гайре табигый түгел: *Алдарга эләкмә, кәкре **каенга** терәтер; карга каеным, ди; Черек **каен** бакадан да курка. **Юкә** агачы белән бәйле, бары тик берәү генә: Ие шул, **юкәдә** икән чикләвек; Эшчән кеше – **имәндәй; Карагайның** көле күп, **имәннең** күмере күп; Корыган **тирәк** су янында да яшәрмәс* һәм башкалара.

Чикләвек татарларда урманнарда гына үсә, аларны кешеләр үзләре утыртмыйлар. Мәкальләр арасында әлеге үсемлек атамасы кулланылганыда бар: ***Чикләвек** ватмасаң, төшен ашый алмассың.*

Төрек мәкальләрендә исә нарат, чия, зәйтүн, тополь атамалары күзәтелде: ***Çam ağacından** ağıl olmaz, el çocuğundan oğul olmaz; **Kiraz** dut yetişmese beni yiyenin boynunu sapıma döndürürüm demiş; Bağ babadan, **zeytin** dededen kalmalı; **Kavakta** da boy var; Dut yaprağı açtı, soyun: döktü giyin.*

Төрек мәкальләрендә телендә Төркиядә яратып үстерелә торган инжир агачы атамасы да очрады: *Darı unundan baklava,* ***incir ağacından*** *oklava olmaz;* ***İncir*** *yaprağı deve tabanı kadar olmayınca yaz gelmez.*

Төркиядә чикләвек куагы һәр өй саен диярлек үстерелә, шунлыктан халык телендә түбәндәге мәкаль иҗат ителгән: ***Ceviz*** *gцlgesi yavuz gцlgesi,* ***söğüt*** *gölgesi yiğit gölgesi,* ***dut*** *gцlgesi it gцlgesi.*

Көнбатыш, Үзәк һәм Көнчыгыш Африка, көньяк һәм көньяк-көнчыгыш Азия, Һинд океанының тропик урманнарында үсә торган эбен агачы атамасы да төрек мәкальләрендә теркәлеп калган. Төрекләр аны *abanoz* дип атый:*Bir ağaç suda çok durursa, olur* abanoz*; Bir misafir çokoturursa olur babanız.* Әлеге бик кыйммәтле агач Кызыл китапка теркәлгән. Хәзерге вакытта әлеге агачны төрле зәркән эшләнмәләрендә күрергә була.

Төрле үлән атамалары күзәтелгән татар халык мәкальләре шактый күп. Мәсәлән, ***Сарана*** *төбендә суган ятыр;* ***Сары мәтрүшкә*** *җитмеш төрле авырудан им;* ***Сары мәтрүшкә*** *– алтмыш төрле авырудан,* ***көрән мәтрүшкә*** *җитмеш төрле авырудан дәва;* ***Үги ана*** *– яфрак, үз әнием яхшырак;* ***Ак алабута*** *– ачлык елның бодае;* ***Алабута*** *– ачлык елның икмәге;* ***Алабута*** *– аш, имеш;* ***Балтырган*** *– бал татыр;* ***Быламыттан*** *чәй булыр;* ***Актамыр*** *атка булган үчен сабаннан алыр;* ***Актамырга*** *ат көче (чыдый);* ***Актамыр*** *сабан аударыр;* ***Камышлы*** *җир – көмешле җир;* ***Камышны*** *үз күлеңнән ал;* ***Камыш*** *судан туймас;* ***Камыш****, суда утырса да, бар үләннән элек корый; Карда* ***камыш*** *үсми; Корыган* ***камыш*** *еректан тавыш бирер;* ***Кылган*** *башы юкка кымшанмый;Күк* ***үлән*** *үскән җиренә үсәр; Олы юлга* ***үлән*** *үсми; Судагы* ***камышның*** *асылы-нәселе бер,алай да берсеннән чыпта сугалар,берсеннән шикәр сыгалар;* ***Сырлан*** *сырып алыр,****берлән*** *бөреп алыр;* ***Татыр*** *– татырда мал ятыр;* ***Тигәнәктән*** *йон ал;* ***Тигәнәк әрекмәннән*** *ерак китми; Унҗиде сәгать суккач,* ***үләннең*** *шифасы тамырга төшәр; Чыксыз* ***үлән*** *үсми;* ***Шайтан таягына*** *кырау тими;* ***Шайтан таягы*** *чүплек башында; Шиңгән* ***үләнне*** *ашаган мал шиңгәк булыр; Питрауга чаклы* ***үләннең*** *шифасы чәчәктә, питраудан соң – тамырда;* ***Эт эчәгесенең*** *очы-башы булмас*һәм башкалар.

Isırgan otu *ile taharet olmaz;* ***Otu*** *çek, kököne bak* кебек төрек халык мәкальләрендә үлән атамаларын күзәтергә була.

Татарлар төрле чәчәкләр белән бәйле түбәндәге мәкальләрне иҗат итеп калдырганнар: ***Давыл чәчкәсе*** *өзсәң, давыл чыгар; Матур* ***чәчәкне*** *кырау тиз ала;* ***Мәк*** *ашаган тиз йоклар;* ***Мәк*** *астында яткан төшенә исерер;* ***Мәкнең*** *бер сабагы – дару, бер сабагы – агу;* ***Мәк чәчәгенең*** *төсе матур булса да, исе яман; Мәлсез* ***чәчәк*** *ярылмас;* ***Төнбоек*** *күзен көндез йомар, кич ачар;* ***Умырзаяны*** *ашаса, тавык үләр;* ***Умырзаяның*** *гомере бер көн;* ***Умырзая*** *яфрагыннан алда чәчәген күрсәтер;* ***Утчәчәктән*** *ат талаулар;****Чәчәкне*** *вакытында өз;* ***Чәчәк*** *җыйган чәнечкедән курыкмый;* ***Эргәзембай*** *– бер көнлек;* ***Эргәзембай*** *бер төптә;* ***Эргәзембай*** *– яз күрке;* ***Эргәзембай*** *– яз кунагы.*

Bezir bardağına ***zambak*** *yakışmaz; Arı bal alacak* ***çiçeği*** *bilir; Bir* ***зisekle*** *bahar (yaz) olmaz; Her* ***зisek*** *koklanmaz;* ***Gьlь*** *seven dikenine katlanır; Oğlanınki oğul balı, kızınki bahçe* ***gьlь*** кебек төрек мәкальләрендә чәчәк сүзе һәм атамалары сакланып калган. Димәк, татар һәм төрек мәкальләрендәге чәчәк, үлән атамалары охшаш булмавы ачыкланды.

Шулай да төрле үсемлек атамасы кулланылган татар һәм төрек халык мәкальләренең охшашлары бар. Мәсәлән, *Ач тавык төшендә* ***тары*** *күрер – Aç tavuk (düşünde) kendini* ***buğday (arpa, darı)*** *ambarında sanır (görür); Йомшак* ***агачны*** *корт басар –* ***Ağacı*** *izinden kurt yer; Адәм күрке – чүпрәк,* ***агач*** *күрке –* ***яфрак*** *–* ***Ağaç yaprağı*** *ile, adam keremiyle gьzeldir;* ***Чыбык*** *вакытында бөкмәсәң, зурайгач бөгә алмассың –* ***Ağaç*** *yaş iken eğilir;* ***Җимешнең*** *асылын эт ашар –* ***Armutun (armudun)*** *iyisini ayılar yer; Ике карбыз бер култыкка сыймас – İki karpuz bir koltuğa sığmaz; Алма агачыннан ерак төшмәс – Elma, ağacından uzağa düşmez; Һәммә – бодай, без – салам, һәммә яхшы, без яман – Herkes iyi ben yaman; herkes buğday ben saman.*

Димәк, үсемлекләр дөньясы реалияләрен аңлатучы лексик берәмлекләр татар һәм төрек мәкальләренең бер өлешен тәшкил итәләр, шулай ук этномәдәни дөнья сурәтен модельләштерү чарасы булып та торалар. Үсемлекләр эстетик үрнәкләрнең гомумкешелек хәзинәсе булганга, үсемлекләр дөньясын чагылдыра торган лексика мәкальләрнең тасвири нигезен барлыкка китерә. Шулай итеп, безнең материал күрсәткәнчә, халык авыз иҗаты телендә кулланылган үсемлекләр дөньясын алга таба да тикшерү, анализлау сорала.

Әдәбият

1. Исәнбәт Н. Татар халык мәкальләре. Өч томда.– Казан: Татар. кит. нәшр., Т.1. –1959. – 913 б.; Т.2. 1963. – 959 б.; Т.3. 1967. – 1013 б.

2. Исәнбәт Н. Мәкальләребез турында // Татар халык мәкальләре. Т.1. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1959. – Б. 7-243.

3. Ömer Asım Aksoy. Atasözleri ve Deyimler. – Ankara: Tьrk Dil Kurumu, 2009. – 175 s.

Мукимова Нәсимә Әнвәровна
БашДУ ның Стәрлетамак филиалы
Стәрлетамак, Россия
Mukimova Nasima Anvarovna
Sterlitamak branch of BashSU
Sterlitamak, Russia

ТАТАР ТЕЛЕНЕҢ ЛЕКСИКОГРАФИК ЧЫГАНАКЛАРЫНДА ТОТРЫКЛЫ ЧГЫШТЫРУЛАР
SUSTAINABLE COMPARISONS IN THE LEXICOGRAPHIC SOURCES OF THE TATAR LANGUAGE

Аннотация. *Сравнение является одним из популярных средств выразительности в литературе, особой лексической единицей, организованной по определенной синтаксической модели. Среди сравнительных конструкций выделяются устойчивые обороты, которые в татарском языкознании системно не исследованы. В данной статье описываются результаты изучения словарей татарского языка на предмет фиксации в них устойчивых сравнений.*

Annotation. *Comparison is one of the most popular means of expression in literature, a special lexical unit organized according to a specific syntactic model. Among comparative constructions, expressions are distinguished, which are not systematically studied in Tatar linguistics. This article describes the results of studying the dictionaries of the Tatar language with a view to fixing sustainable comparisons in them.*

Ключевые слова. *Устойчивые сравнения, татарский язык, словари.*

Keywords. *Sustainable comparisons, the Tatar language, dictionaries*

Дөньяны танып белүдә иң беренчел һәм актив алымнарның берсе – чагыштыру. Ул – фәндә кулланылган универсаль төшенчә. Чагыштыру, татар тел гыйлемендә лексик-синтаксик категория буларак һәм әдәбият белемендә киң кулланылган тел-сурәтләү чарасы рәвешендә, С.Ш. Поварисов, Ф.М. Хатипов һ.б. галимнәрнең хезмәтләрендә киң яктыртылды. Чагыштыруга корылган конструкциянең төзелешен җентекле итеп тикшерүче С.Ш. Поварисов әлеге лексик-синтаксик берәмлекне куллана белүнең әһәмиятен болай дип билгели: «компонентларның үзенчәлеген, аларның кайсы яктан, нинди сыйфатлары буенча охшаш булуын төшенеп эш итү мөһим» [Поварисов, 1996: 8].

Рус тел гыйлемендә «Устойчивые сравнения» термины куллануга һәм бу тел берәмлегенә багышланган берникадәр хезмәтләр булуга карамастан, аның билгеләмәсе бирелми. Әлеге мәсьәләгә кагылышлы хезмәтләр авторы В.М. Огольцев, рус телендәге тотрыклы сүзтезмәләрне туплап, сүзлек төзи. Аның билгеләвенчә, язучылар тарафыннан уйлап табылган һәм әсәрләрдә урын алган яки көндәлек тормышта спонтан рәвештә телдән сөйләмдә барлыкка килгән индивидуаль һәм ирекле чагыштырулар, вакытлар үтү белән, гомумхалык кулланылышына күчәләр һәм тотрыклы чагыштыруга әйләнәләр. Ирекле чагыштырулардан аермалы буларак,

алар телдә әзер килеш яшиләр һәм сөйләм күренеше түгел, тел системасының берәмлекләре булып торалар [Огольцев, 2001: 5-6].

Татар тел гыйлемендә, гомумән, бу терминның кулланылышы күзәтелми һәм бүгенге көнгәчә татар телендәге тотрыклы чагыштырулар комплекслы төстә системага салып өйрәнелмәгән. Алда күрсәтелгән хезмәткә һәм мәгълүматларга таянып, тотрыклы чагыштыруга аңлатма бирәбез һәм мәкалә кысаларында әлеге берәмлекләрнең татар теле сүзлекләрендә бирелүен тикшерү нәтиҗәләрен тәкъдим итәбез.

Билгеле булганча, телдәге төшенчәләр бер сүз белән генә түгел, ә үзгәртелми, таркалмый торган тотрыклы сүзтезмәләр, ягъни фразеологизмнар белән дә белдереләләр. Безнең күзәтүебезчә, фразеологик сүзтезмәләр арасында чагыштыруга корылганнары да бар, мәсәлән, *эт белән песи кебек яшәү, уклау йоткан шикелле тору, ике җирдә икең дүрт кебек, күрше тавыгы каздай, бармак башы кадәр һ.б.* Димәк, аларны тотрыклы чагыштырулар дип атарга була, чөнки алар да фразеологизмнар кебек кимендә ике сүздән торалар, телдә үзгәрешсез яшиләр, сөйләмгә әзер килеш килеп керәләр.

Шулай итеп, тотрыклы чагыштыру – ул гомумхалык телендә кабул ителгән, сөйләмдә әзер материал буларак кулланылган һәм чагыштыруга корылган сүзләр тезмәсе.

Телдәге тотрыклы чагыштырулар берничә мәгънәгә дә ия булырга мөмкин: *эт кебек – усал якитугры,чабу (күп, шәп һәм тәртипсез йөрү), ару һ.б.* Бу тотрыклы чагыштыру халык мәкальләрендә дә урын тапкан*: Аш янында ат кебек, эш янында эт кебек.* (Аш янында ат кебек ашап та, эшләгәндә эт шикелле мәнфәгатьсез йөргән, карулашкан кешеләр турында) [Исәнбәт, 2010:238]; *Эт кебек эшли, ат кебек ашый* [Исәнбәт, 2010:241].

Татар теленең аңлатмалы сүзлекләрендә тотрыклы чагыштырулар теркәлмәгән, тик -ча/-чә аффикслары белән ясалган охшату-чагыштыру рәвешләре арасында билгеле бер милләтнең теленә күрсәтүче рәвешләр (абхазча, аварча, адыгейча, албанча, бурятча һ.б.), һөнәргә хас билгене күрсәтүче (артистларча һ.б.), яшь билгеләре буенча катламга хас сыйфатларны белдерүче (ата-аналарча, балаларча, бабайларча һ.б.), кешеләрнең мөнәсәбәтен белдерүче рәвешләр (дошманнарча, дусларча һ.б.) бар.

Татар телендәге тотрыклы чагыштырулар дип билгеләп булган конструкцияләр «Татарча-русча тезмә сүзләр сүзлеге»ндә бирелгән. Ачыкланган 27 лексик берәмлекнең барысын да тотрыклы чагыштырулар дип танырга кирәк, әмма аларда чагыштырылучы компонент бирелми: *әфлисун төсле* – апельсиновый; *балавыз сыман* – как воск; *дуга кебек* – дугой, дугообразный; *җен кебек* – как чёрт; *имән кебек* – (таза, нык) – крепкий как дуб; *кара төсле* – тёмнолицый; *картлар кебек* – по-стариковски; *каштан төсле* – каштанового цвета; *көмеш төсле* – серебристый; *көмеш төсле тавыш* – серебряный голос; *келәшчә кебек* – как клещ; *кристалл кебек* – кристальный; кристально-чистый; твердый как кристалл; *көл төсле* – пепельный; *майланган кебек* – как по маслу;*миләүшә төсле* – фиолетовый; *сирень төсле* – сиреневый; *сөлек кебек* –

поджарый о лошади, әмма татарча-русча сүзлектә: очень стройный и физически развитый, красавец; *тән төсле* – телесный; *төп кебек таза* – крепкий как пень;*фирәзә төсле* – бирюзовый; *шуның кебек* – подобный, такой; *шуның шикелле* – подобный, такой; *чәчәк кебек* – во цвете лет, как цветок; *чия төсле* – вишнёвый; *шикәр кебек (төсле)* – сахаристый; *ялап куйган кебек* – как облизанный; *ярка кебек* – как бревно, обрубок.

Әлеге чагыштыруларны белдерүдә *кебек, төсле* бәйлекләре актив, ә *шикелле һәм сыман* бәйлекләре бик сирәк кулланылган. Бу төзелмәләрдә предметның төсен күрсәтүчеләр шактый (*чия төсле, каштан төсле, көмеш төсле, көл төсле, кара төсле*). Күпчелек очракта предмет һәм аның сыйфаты чагыштырыла, ә процесс буенча чагыштыру тик ике очракта: *ялап куйган кебек, майланган кебек*.

«Татарча-русча идиомалар сүзлеге»ндә чагыштыруга корылган 64 лексик берәмлек билгеләдек, шуларның берничәсе:*ата күркә кебек кабарган* – надулся как индюк; вздулся, как тесто на опаре; *афишага баккан кәҗә сыман* – уставиться как баран на новые ворота; *ачы булсаң, тоздай бул, татлы булсаң балдай бул* – будь во всём последовательным; *аяз көндә яшен суккан кебек булу (суккандай булу)* – как гром среди ясного дня; *әвене янган кешедәй йөрү* – быть унылым (мрачным); ходить как в воду опущенный; *багана кебек катып калу* – остолбенеть; окаменеть; *бала сүзе батмандай, килен сүзе китмәндәй* – слово своего дитя – сосуд мёда, слово снохи словно кирка; *балтасы суга төшкән кебек* – как в воду опущенный; сам не свой; голову повесил; нос повесил. Бу тотрыклы чагыштырулар кешенең хәл-тормышын, яшәү рәвешен сурәтләгәндә кулланылалар.

Бар чакта бүредәй, юк чакта шүредәй – есть – так густо, нет – так пусто; *биш бармагың кебек белү* – знать как свои пять пальцев; *бүреләр белән яшәсәң, бүречә (бүре кебек, бүре сыман) уларсың)* – с волками жить, по-волчьи выть; *дөядәй буең булганчы, төймәдәй акылың булсын* – чем иметь рост с верблюда, лучше иметь ум с пуговицу; *еландай бөтерелү* – виться ужом (*букв.* змеёй). Бирелгән берәмлекләрдә әйбернең кадерен белү, чама хисен онытмау, акыллы булырга тырышу кебек кешелек сыйфатлары ачык сурәтләнә.

Ефәк кебек булды – стал как шёлковый; *җил алгандай* – как ветром сдуло; как не было; *җилкәдән (өстән) тау төшкән кебек була* – (как) гора с плеч; камень с души свалился; *җир астыннан калкып чыккандай булу* – как (словно) из-под земли вырасти; *җир тишегенә керердәй булдым* – быть готовым провалиться сквозь землю; *ике икең дүрт кебек* – как дважды два четыре; *ике күзем кебек* – свет очей моих; моя радость; *ике тамчы су кебек* – как две капли воды; *иманнан качкан шайтан кебек* – как чёрт от ладана; *имән кебек*–крепкий как дуб; здоровяк; *итәгенә ут капкандай чаба* – бежит как угорелый; *йоны йолкынган тавык кебек* – как ощипанная курица һ.б.

Искә алырга кирәк, шулай ук халык сөйләшләрендә, аерым җирлектә генә кулланыла торган чагыштырулар була, алар шушы җирлектәге табигатьнең, билгеле объектларның, кешеләрнең үзенчәлекләре белән бәйле була: *Җигән елгасы кебек бормалы-бормалы, сылап куйган кебек булды (Гафури районы, Үтәк*

авылы), икенде күләгәсе кебек кенә калган (Бишбүләк, Ает авылы), бите йомран күкәе кебек (Авыргазы районы, Солтанморат авылы) һ.б. Димәк, әлеге берәмлекләрнең диалектологик сүзлекләрдә теркәлүен дә күзәтү кирәк.

Шулай итеп, беренчел күзәтүләр нигезендә тотрыклы чагыштыру конструкцияләренең сүзлекләргә теркәлеп бетмәгәне ачыкланды. Алдагы көндә татар әдәби телендәге тотрыклы чагыштыруларны туплаган лексикографик чыганак кирәклеге ачык.

Индивидуаль сөйләм актында образлылык тудыру өчен предметлар һәм күренешләр арасындагы чагыштыруга нигезләнгән күптөрле һәм күп сандагы бәйләнешләр урын алуга карамастан, тик аерым кайсыберләре генә тел системасында ныгып кала. Катлаулы һәм күптөрле бәйләнешләрне билгеләүче берәмлекләр буларак, тотрыклы чагыштырулар телдә үзенчәлекле структурага һәм семантикага ия булган система тәшкил итәләр.Бу алдагы тикшеренү эшләрендә чагылыш табар.

Әдәбият

1. Гафарова Ф.Ф, Саберова Г.Г. Татарча-русча идиомалар сүзлеге. – Казан, 2006. – 232 б.
2. Исәнбәт Н.С. Татар халык мәкальләре: мәкальләр җыелмасы: 3 томда, 1 нче том. – 2 нче басма. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2010.– 624 б.
3. Огольцев В.М. Словарь устойчивых сравнений русского языка (синонимо-антономический). – М.: ООО «Русские словари»: «ООО Издательство Астрель»: ООО «ИздательсвоАст», 2001. – 800с.
4. Поварисов С.Ш. Татар телендә чагыштыру төзелмәләре. – Уфа, 1996. – 118 б.
5. Сафиуллина Ф.С., Газизова Ф.М. Татарча-русча тезмә сүзләр сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2002. – 364 б

Мулласалихова Гөлсирә Гусмановна
Саба районы Шәмәрдән лицее
Шәмәрдән, Россия
Mullasalikhova Gulsira Gusmanovna
Shemordanskylyceum of Sabinsky district
Shemordan, Russia

ТАТАР ТЕЛЕН РУС ТЕЛЕ БЕЛӘН ЧАГЫШТЫРЫП ӨЙРӘТҮ
ACOMPARATIVE STUDY OF THE TATAR AND RUSSIAN LANGUAGES

Аннотация. *Статья посвящена сопоставительномуизучению татарского и русского языков в целях формирования билингвальных личностей школьников. Билингвизм (двуязычие) - это свободное владение двумя языками одновременно, является главным и решающим фактором коммуникации людей, укрепления дружбы и мира между разными народами. Изучение языка – это не только изучение правил языка, но и развитие речи.*

Annotation. *The article is devoted to the comparative study of Tatar and Russian languages in order to form bilingual personalities of schoolchildren. Bilingualism (bilingualism) is the fluency of two languages at the same time, is the main and decisive factor of communication of people, strengthening of friendship and peace between different peoples. Language learning is not only learning the rules of language, but also the development of speech.*

Ключевые слова: *коммуникативный, метод обучения, ударение, фонетика, закон сингармонизма, аффиксы.*

Keywords: *communicative, teaching method, stress, phonetics, law of synharmonism, affixes.*

Без бүген төрле телләрне өйрәнү мөмкинлеге булган заманда яшибез. «Дөньяда гакылдан шәриф нәрсә юк вә рух байлыгыннан артык байлык юк. Берәү чит телне өйрәнәсе булса, башта үз телен яхшы белсен». Бөек татар мәгърифәтчесе, күренекле галим һәм мөгаллим Габделкаюм Габделнасыйр углы Насыйриның әлеге сүзләре бүгенге көндә дә үзенең актуальлеген югалтмый.

Татар һәм рус телләрен чагыштырып өйрәнүнең тарихы ерак гасырлардан килә. XVIII һәм XIX гасырларда ук төзелгән «Азбука» һәм «Грамматика татарского языка для русских учебных заведений» хезмәтләрендә дә ике телнең гомуми һәм үзенчәлекле якларын аерып алу методы кулланылган. Мәсәлән, И. Гиганов, И. Хәлфин, А. Троянский, А. Казембекларның хезмәтләре шундыйлардан [Харисова 2001:28]. Әмма татар һәм рус телләренең чагыштырма грамматикасын төзүне башлап җибәрүче дип хаклы рәвештә энциклопедист-галим һәм мәгърифәтче К. Насыйрины санарга тиешбез. Аның «Краткая татарская грамматика» (1860) һәм «Образец русско-татарской грамматики» (1893) китаплары татар телен өйрәнүче руслар һәм рус телен өйрәнүче татарлар өчен беренче лингвометодик әсбап булып тора [Харисова 2001:31]. К. Насыйри рус телен үзләштерү, рус китапларыннан файдалану өчен кирәк булган уку китапларын булдыру өстендә дә эшли («Кыйраәте рус», 1889). Рус теленең грамматикасын («Нәмүнә, яки әнмүзәҗ», 1891) төзеп бастырып тарата. Бу эшләрен үзенең практик, укыту процессында сынап, ул бер телне икенче тел белән чагыштыру методын куллана. К. Насыйри башлап җибәргән юлны дәвам иттерүче,әдәби телнең матур бинасын коручы тел галимнәренең берсе – Мөхетдин Корбангалиев.

М. Корбангалиевның 1924 елда Р. Газизов белән берлектә төзегән «Опыт систематической грамматики татарского языка в сравнении с грамматикой русского языка» дигән кулланмасы татар телен рус теле белән чагыштырып өйрәнү өлкәсендә зур әһәмияткә ия булып тора. Бу кулланма үз вакытында татар телен өйрәнүчеләр өчен дә, аны укытучылар өчен дә бердәнбер кулланма булып санала. М. Корбангалиев үзенең эшләү практикасында барлык нечкәлекләргә дә игътибар иткән [Харисова 2001:31]. Анын, бу өлкәдәге хезмәте тулысынча оригиналь булып тора. Монда ул теге яки бу методистлардан үрнәк алмаган, аларның методларыннан файдаланмаган, бәлки икенче телне өйрәнгән вакытта

кулланырга яраклы төрле метод һәм алымнарны үз тәҗрибәсеннән чыгып тәкъдим иткән; эшләү юлларын күрсәткән.

Мин рус сыйныфларында укучы татар балаларына, рус телле укучыларга татар теле һәм әдәбиятын укытам. Укыту дәверендә байтак тәҗрибә тупларга насыйп булды. Рус телле балаларның татар телен яхшы һәм җиңел үзләштерүләрен булдыру өчен, телнең үзенә генә хас үзенчәлекләрен белүләренә ирешергә кирәк. Татар теленә чит тел буларак өйрәтүнең башлангыч этабында рус телле балаларны татар телендә төрле темаларга сөйләшергә өйрәтү, типик җөмләләрне файдаланып, аралашу күнекмәләрен булдыру; укытучының гади генә һәм бик катлаулы булмаган җөмләләрен аңларга, яшьтәшләре белән аралашырга өйрәтү; уку һәм язу күнекмәләрен формалаштыру, балаларны татар халкының этнокультурасына аз-азлап күнектерә бару – төп бурычлар булып торалар. Шулардан чыгып, рус телле балаларга татар теле укытуның җиңел, отышлы һәм аңлаешлы алымнарын сайлап алырга туры килә. Үземнең эш тәҗрибәмнән чыгып, татар теленә өйрәтүне татар телен рус теле белән чагыштыру, охшаш һәм аермалы якларын ачыклау юлы аша төшендереп, тормышка ашырырга мөмкин дип саныйм.

Татар телен рус теле белән чагыштырып өйрәнү ике яклы планда үткәрелә: рус теле – татар теле белән, татар теле рус теле белән чагыштырыла. Телгә өйрәтү барышында кыенлыклар исәпкә алына, алардан чыгу юллары күрсәтелә, даими кабатлаулар аша дөрес әйтү күнекмәләре булдырыла. Татар теленең үзенчәлекле тартыклары ([w], [гъ], [къ], [җ], [ң]) әйтелеш кыенлыклары арасында зур урынны алып тора.

Татар телендә иҗекләрнең ачык һәм ябык типлары бар, ә рус телендә күбрәк ачык иҗекләр ясала. Шунлыктан, сүзләрне иҗекләргә бүлгәндә, түбәндәге тип хаталар барлыкка килә: дә-ре-скә - дә-рес-кә. Шуңа күрә укучыларга татар телендә берничә тартык рәттән килмәве турында ешрак исләренә төшерергә кирәк. Башка милләт балаларын татар теленә өйрәтүдә фонетик кыенлыкларны җиңү зур әһәмияткә ия.

Моннан тыш, татар телендә исемнәр одушевленный - неодушевленный дигән төрләргә бүленмәгәнлектән, хайваннар, кошлар, бөҗәкләргә дә кем соравы куялар. Язганда һәм сөйләгәндә, күплек сан формалары ясаганда, хаталар җибәрәләр. Рус телле балалар өчен татар теленең үзенчәлекле грамматик категориясе – тартым, бигрәк тә аның аффикслары зур катлаулылык тудыра. Өйрәнү өчен иң кулае булып тартымның иялек килешендәге зат алмашлыгы белән белдерелгән формасы санала: минем китап (китабым), синең китап (китабың). Әлеге формадагы сүз тәртибе белән аның мәгънәсе балаларның туган (рус) теле белән туры килә, һәм моны исәпкә алу тартым категориясен үзләштерүне беркадәр җиңеләйтә.

Татар теленең килеш категориясенә килгәндә, төшем килеше исеме һәм мәгънәсе буенча ике телдә дә уртак булып тора (винительный падеж): хат-ны

(язу) – писать письмо, әнине (ярату) – любить (маму). Рус һәм татар телендә алтышар килеш бар, әмма аларның мәгънәләре күп очракта туры килми.

Рус укучыларының татар әйтелешен авыррак үзләштерүе әлеге телләрнең үзенчәлекләренә бәйле. Беренчедән, алар төрле типологик групппаларга керәләр: татар теле һәм башка төрки телләр агглютинатив булса, рус теле исә флектив телләр рәтенә керә. Икенчедән, төрки телләрдә төп фонетик закон – сингармонизм хәрәкәт итә. Бу телләрдә сузыклар һәм тартыклар системасында да аермалар шактый. Мәсәлән, төрки телләрдә сүз һәм иҗек башында берничә тартык янәшәкилә алмый. Ике телдә дә басымның гомуми һәм үзенчәлекле яклары бар, иҗеккә бүленеш белән интонациядә дә үзенчәлекләр шактый нык сизелә. Рус һәм татар телендә басымның урыны төрлечә булуны белү бик әһәмиятле. Рус телендә басым сүзнең бер иҗегенә генә беркетелмәгән, ул төрле иҗеккә төшә. Татар телендә, гадәттә, басым сүзнең соңгы иҗегенә төшә.

Өйрәнә торган телнең әйтелеш системасын үзләштерү, билгеле булганча, авазларны кабул итү белән әйтеп карау нәтиҗәсендә ишетү һәм артикуляцияләү күнекмәләре булдыруга да бәйле. Шуңа күрә чагыштырма телләрдәге фонемаларның физиологик һәм акустик үзенчәлекләрен өйрәнү бик мөһим. «Авазлар, чыннан да, сүз эчендә һәм аннан тыш та яши, билгеле бер акустик һәм артикуляцион характеристикага ия. Чит телнең авазын дөрес куллану өчен, аны сүз составында да, аерым да ишетә һәм әйтә белергә кирәк» [Баранников 1984:17]. Аерым аваз, сүз яки җөмләне әйтүнең үзенчәлекләрен белгән шартта гына дөрес әйтелешкә өйрәтүне нәтиҗәле итеп оештырып була. Үзара охшаш булган аваз һәм фонетик күренешләрне әйтүдәге хаталар чит телнең әйтелеш нормаларын боза.

Чит телне өйрәнгән вакытта телләр үзара катлаулы бәйләнешкә керәләр һәм чит телдәге күренешләр туган тел фонында кабул ителәләр. Рус телендә сөйләшүче укучыларны татар әйтелешенә өйрәтүнең фәнни яктан нигезләнгән методикасын әлеге ике телнең чагыштырма характеристикасына һәм укучыларның гамәли яктан әзерлегенә таянып төзергә мөмкин.

Рус телле балаларга татар телен укыту программасында әйтелгәнчә, укучылар, фонетик, лексик, грамматик минимумнарны үзләштереп, лингвистик һәм коммуникатив компетенциягә ия булырга тиешләр. Татар теле сөйләшү-аңлашу, аралашу чарасы буларак укытыла. Алар белемнәрен һәм күнекмәләрен төрле аралашу ситуацияләрендә куллана белергә тиешләр.

Укучыларның лексик күнекмәләрен үстерү өчен, сүзләрнең әйтелешен, язылышын, мәгънәсен, ясалышын, башка сүзләр белән бәйләнешен, сөйләмдә кулланылышын үзләштерү мөһим. Моның белән беррәттән, татар һәм рус телләрендәге сүзләрнең мәгънә ягыннан аермаларын күрсәтеп бару, рус телендә эквивалентлары булмаган сүзләрне аңлатып бирү дә сорала. Бу очракта укучыларның сөйләмендәге лексик-семантик хаталарны киметү мөмкинлекләре күбәя. Татар телендә (полисемия) күренеше киң таралган. Шуңа күрә укытучы

сүзнең тиешле мәгънәсен контексттан чыгып сайлап алу күнекмәләрен камилләштерүгә дә аерым игътибар бирергә тиеш.

Әдәбият

1. Баранников И.В. Обучение звуковой системе русского языка. – Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1984. – С. 36.
2. Газизов Р.С. Сопоставительная грамматика татарского и русского языков. – Казань: Таткнигоиздат, 1966. – С.5.
3. Хайдарова Р.З. Научно-педагогические аспекты билингвального образования в Республике Татарстан: Монография. – Набережные Челны: ОАО «Набережночелнинская типография», 2006. – 200с.
4. Харисова Ч.М. Обучение татарскому произношению в русской школе. – М.: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – С. 38.

Муталов Расул Османович
Институт языкознания РАН
Москва, Россия
Mutalov Rasul Osmanovich
Institute of Linguistics of the RussianAcademy of Sciences
Moscow, Russia
Гасанова Узлипат Усмановна
Дагестанский государственный университет
Махачкала, Россия
Gasanova Uzlipat Usmanovna
Dagestan state University
Makhachkala, Russia

ХАРАКТЕРИСТИКА ДЕЕПРИЧАСТНЫХ ФОРМ В КАДАРСКОМ ЯЗЫКЕ
CHARACTERISTICS OF PARTICIPIAL FORMS IN THE KADAR LANGUAGE

Работа выполнена при финансовой поддержке Российского фонда фундаментальных исследований (РФФИ), проект № 18-012-00718 «Документирование кадарского языка: грамматический очерк, тексты, словари».

Аннотация. *В работе исследуются способы образования и функционирования деепричастных форм в кадарском языке. Рассматриваются как деепричастия образа действия, так и союзные деепричастия, служащие для присоединения зависимых предложений к главным в полипредикативных конструкциях. На основе сравнения с материалом других даргинских языков выявлены основные особенности деепричастия данного языка.*

Annotation.*The article describes the methods of formation and functioning of the participial forms in the Kadar language. Both the participles of the mode of action and the conjunctional participles that are used to attach dependent sentences to the main ones in poly-predicative constructions are considered. On the basis of a comparison with the other Dargin languages, the main peculiarities of the participle of this language are revealed.*

Ключевые слова. *Даргинские языки, кадарский язык, глагол, деепричастие.*
Keywords. *The Dargin languages, the Kadar language, verb, participle.*

Кадарский язык относится к даргинской ветви нахско-дагестанских языков. Долгое время данный идиом развивался в отдалении от других даргинских языков, в тесном контакте с кумыкским языком, относящемся к тюркской языковой семье. На кумыкском языке в советские годы велось делопроизводство, данным языком владеет практически все взрослое население. Влияние кумыкского языка на кадарский обнаруживается как в фонетике и лексике, так и в грамматической структуре языка.

Кадарский язык обладает своеобразными чертами на каждом языковом уровне, особенно ярко они проявляются в морфологии. Целью настоящего исследования является выявление особенной образования и функционирования одной из отглагольных форм кадарского языка – деепричастия. Данная форма служит основой образования различных форм времени, как синтетических, так и аналитических.

Деепричастие – нефинитная форма глагола, обозначающая второстепенное действие, подчиненное главному, выраженному в предложении сказуемым или инфинитивом в разных синтаксических конструкциях. В даргиноведческой литературе данное отглагольное образование получило довольно подробное освещение [Абдуллаев, 1954; Магометов, 1979; Муталов 2003 и др.]. Однако деепричастие кадарского языка пока не получило какого-либо удовлетворительного описания: до сих пор вне поля зрения остается богатый материал даргинских языков, которые до недавнего времени считались диалектами одного языка и вследствие этого оставались неизученными.

Деепричастия кадарского языка можно разделить на следующие группы: деепричастия образа действия, (которые, в свою очередь, делятся на претериальное деепричастие и деепричастие настоящее) и союзные деепричастия (деепричастия места, времени, причины, уступительные), иначе называемые конвербами.

Претериальное деепричастие в кадарском языке образуется присоединением адвербиализатора -*ле* к формам 3-го лица аориста. Данные формы маркируются показателями -*иб, -уб, -ун,* которые присоединяются к исходной основе глагола совершенного вида: *вак1-иб* «пришел» – *вак1-и-ле* «придя». Образование аориста в кадарском имеет свою особенность, которая заключается в том, что в нем «не используется окончание -*ур*, которое распространено в других даргинских идиомах, в частности, в литературном языке. Вместо данного аффикса в кадарском функционирует показатель -*ун*: *багь-ур* «узнал» (лит.) – *багь-ун* (кадар.)» [Муталов, Вагизиева 2018: с. 63].

Присоединение морфемы -*ле* к окончаниям претеритаможет сопровождаться фонетическими процессами – ассимиляцией, выпадением звуков, дифтонгизацией. Так, при присоединении данного суффикса к формам аориста, оканчивающимся на -*иб*, происходит выпадение конечного звука -*б*: *биц-иб*

«продал» - *биц-и-ле* «продав». В тех случаях, когда показатель *-ле* присоединяется к формам претерита, оканчивающихся на *-ун*, в кадарском используется морфема *-ва*, что является особенностью кадарского языка. При этом происходит выпадение звукокомплекса *нл*, что приводит в дальнейшем к образованию дифтонга: *дуравхъ-ун* «вышел» - *дуравхъу-ва* «выйдя». В акушинском языке выпадает и гласный *у*, в результате чего деепричастие приобретает усеченную форму *бацун+ли -бац-и*» вспахав» [Современный даргинский язык, 2014: с. 321]. В мегебском диалекте, как отмечает А.А. Магометов, деепричастие используется показатель *–уве* [Магометов, 1983: с.110], близкий по образованию к кадарскому *-ува*; оба аффикса исторически восходит к морфеме *-ле.*

Для образования деепричастия настоящего времени морфема *-ле* присоединяется к основе глагола несовершенного вида: *рук1-ес* «говорить» - *рук1у-у-ле* «говоря».

Деепричастия места в кадарском образуются от основы совершенного вида присоединением аффикса *-ана*: *баш-ес* «ходить» – *баш-ана* «туда, где ходит». *Кьял баш-ана, гъачара аркьян* «Куда корова, туда и теленок»

Деепричастия времени образуются посредством присоединения серии показателей, передающих различные временные оттенки, к форме аориста или к основе глагола несовершенного вида. Данные конструкции, как правило, используются в придаточных предложениях времени: *-х1ели; Дудеш чарухъун-х1ели, нушия х1енки бегъуб* «Когда отец вернулся, мы завершили работу»;*-айкемис: Дудеш чарухъ-айкемис, нушани х1енки бегъура* «Пока отец не вернулся, мы завершили работу»; *-зака*:*Нуша иша дак1иб-зака гъаял дус дикиб* «с тех пор, как мы сюда переехали, прошло 20 лет».

Деепричастие причины в кадарском образуется присоединением морфемы *-ле* к мадарной форме, маркированной суффиксом *-деш*: *Урк1ухъун-деш-ли, Х1усен жявле арякьун* «от испуга Гусен ушел раньше».

Таким образом, в данном исследовании определены основные типы деепричастий, которые функционируют в кадарском языке. Выявлены и описаны показатели деепричастия, которые функционируют лишь в данном языке.

Литература

1. Абдуллаев З.Г., Абдусаламов А.А., Мусаев М.-С.М., Темирбулатова С.М. Современный даргинский язык. – Махачкала, 2014.
2. Абдуллаев С.Н. Грамматика даргинского языка (фонетика и морфология). – Махачкала, 1954.
3. Магометов А.А. Деепричастие в даргинском языке // ИКЯ. – Тбилиси, 1979. – Т. 21. – С.217-228.
4. Магометов А.А. Мегебский диалект даргинского языка. Мецниереба. – Тбилиси, 1983.
5. Муталов Р.О. Глагол даргинского языка. – Махачкала: Издательско-полиграфический центр ДГУ, 2002.

6. Муталов Р.О., Вагизиева Н.А. Звуковые соответствия между даргинским литературным языком и кадарским идиомом // Известия Дагестанского государственного педагогического университета. Общественные и гуманитарные науки. – Том 12, – № 3. ISSN: 1995-0667. –Махачкала, 2018 г. – С. 61-65.

Мухаметгалиева Зиля Муллахметовна
Казанский федеральный университет
Казань, Россия
Mukhametgalieva Zilya Mullakhmetovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

МЕЖДОМЕТИЯ КАК СРЕДСТВА ВЫРАЖЕНИЯ ЭМОЦИЙ В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ
INTERDOMETIONS AS MEANS OF EXPRESSING EMOTIONS IN THETATAR LANGUAGE

Аннотация. *Рассматриваются такие языковые единицы, как междометия. Анализ междометий затрагивает сферу их семантики, структуры и функций. Дается определение понятия «междометие», выделяются различные классификации междометий по их структуре, значению и функциям.*

Annotation. *Such language units as interjections are considered. The analysis of interjections affects the sphere of their semantics, structure and functions. The definition of the term «interjection» is given, various classifications of interjections by their structure, meaning and functions are highlighted.*

Ключевые слова: *междометие, эмоция, эмотивность, производные междометия, татарский язык.*

Keywords: *interjection, emotion, emotionality, derivatives of interjection, Tatar language.*

Междометие, являясь вербальным средством выражения «внутреннего мира» человека, представляет собой языковую универсалию - «совокупность содержательных категорий, теми или иными средствами выражающихся в каждом языке» [Николаева, 1998: 87] и представлено во всех языках мира. «Междометие – класс неизменяемых слов, служащих для нерасчлененного выражения эмоциональных и эмоционально-волевых реакций на окружающую среду» [Николаева, 1998: 96]. Часто оно сравнивается с невербальными компонентами общения, такими как мимика, жесты и т. п.. В междометиях находит выражение эмоциональное состояние говорящего, его чувства и переживания. Междометия составляют естественную и неотъемлемую принадлежность эмоциональной разговорной речи, придают ей выразительность и способствуют более точному достижению цели коммуникации.

В системе частей речи междометия занимают особое положение. Их нельзя отнести ни к самостоятельным частям речи, ни к служебным. Междометия

служат для выражения чувств, эмоций, ощущений, настроения, волеизъявления, не называя их. Многие междометия вне речи и интонации не имеют никакого определенного значения и в зависимости от речевой ситуации могут выражать самые разнообразные эмоции. С лексической точки зрения междометия «характеризуются незнаменательностью - они ничего не называют и подобно интонации являются выразительными, но не содержательными». В синтаксическом плане междометия не являются членами предложения, так как не имеют связей управления, примыкания и согласования.

Междометия служат для нерасчлененного выражения чувств, ощущений, душевных состояний и других эмоциональных и эмоционально-волевых реакций на окружающую действительность. Они лишены значения на денотативном уровне, семантика междометий включает в себя лишь коннотативное значение. По причине сосредоточенности всего смысла слов данной части речи на уровне коннотации, они обладают большим потенциалом в выражении эмоциональности. Междометия татарского языка отражают национальную специфику, порожденную культурой, религией и другими факторами и поэтому они не имеют идентичного перевода на русский язык. Одно и тоже междометие в языке может нести в себе различную эмоциональную окраску: удивление, возникающее каг от положительных, так и отрицательных эмоций и т.д. Например: ***Шайтан алгыры!*** *Бу юлы чынлап та үзе буталган шул! Карале* ***малай*** (Черт побери! В этот раз она сама перепутала оказывается! Вот дела!) (М. Кәбиров, 2013). *Юк, бетми шул, бетми,* ***шайтан алгыры*** (Нет, не кончается, не кончается, черт бы побрал) (Ә. Баянов, 2003). В первом примере междометие *шайтан алгыры* выражает радостное удивление, возникшее от неожиданности, а во втором примере то же самое междометие выражает отчаяние. На основе примеров видно, что сложно проводить между ними грань и дифференцировать их по эмоциональной окраске – положительной или отрицательно[Галиева, 2016: 179].

По своей грамматической структуре междометия могут быть непроизводными (первообразными) и производными (вторичными)/ Непроизводными междометиями являются слова, выражающие непосредственную эмоциональную реакцию человека и не относящиеся ни к одной из знаменательных частей речи, такие как: *Ой! Эх! Ай! Фу! Оф!* Первообразными являются и звукоподражательные единицы, которые, по мнению некоторых ученых, входят в класс междометий: например, *Ха-ха-ха! (ср. рус. Ха-ха-ха!) Чеп-чеп! (ср. рус. Цып-цып!) Мияу (ср. рус. Мяу!) Хау-хау! (ср. рус. Гав, гав!)* и др [Меметова, 2018: 2].

Производные междометия представляют собой сочетания слов, в разной степени соотносительных со словами или формами той или иной знаменательной части речи. Заметное место среди производных междометий занимают устойчивые словосочетания и фразеологизмы, например, *Менә сиңа мә! (ср. рус. Ну и ну!). Юлыңа ак җәймә (ср. рус. Скатертью дорога!). Аллага шөкер! (ср. рус. Слава Богу!) и др.*

В отличие от первообразных, вторичные междометия представляют собой постоянно пополняющуюся группу языковых единиц. Производные междометия исследуемых языков обслуживают преимущественно сферу речевого этикета. Это слова и устойчивые обороты, употребляющиеся в ситуациях приветствия, прощания, извинения, благодарности, пожелания спокойной ночи и счастливого пути. Кроме того, производные междометия входят в число эмоциональных междометий, представляющих собой экспрессивные выкрики как реакцию на внешние раздражители.

В функционально-семантическом отношении междометия обслуживают три семантические сферы речи: эмоций и эмоциональных оценок, волеизъявлений и речевого этикета [Галиуллина, 2010: 90]. Междометия первой группы используются для выражения различных эмоций (радости, печали, гнева, страха, удивления, сожаления, презрения, отвращения и др.), например, междометия: *Афәрин! - Молодец! (восторг, восхищение); ии, о, оо, ай-яй (удивление); Ах! - Ах! (радость).*

Следует отметить, что междометия, входящие в данную семантическую группу, как правило, способны выражать несколько смежных, а иногда и полярных эмоций, например, радость и горе. Поэтому при определении значения эмоционального междометия следует в первую очередь ориентироваться на контекст. Например, *1) Сезне тәрбияләргә вакытым юк! Вәссәлам! (Мне некогда вас воспитывать! Вот и все!). 2) Аш әзер, – диде әни. – Утырыгыз, ашагыз, вәссәлам! (Еда готова, – сказала мама. – Садитесь, кушайте, и хватит об этом!).* В приводимых выше предложениях междометие *вәссәлам* передает различные эмоции – негодование (1), раздражение (2).

Междометия, обслуживающие сферу волеизъявлений (императивные, повелительные), используются для выражения желания говорящего, побуждения к действию людей или животных. Это междометия, призывающие на помощь, требующие тишины и внимания, побуждающие к осуществлению или прекращению каких-либо действий, служащие для призыва или отгона животных, используемые при общении с маленькими детьми. Например, *Тсс, тавышланма! – Тсс, тишина!; Мә! – На!; Әйдә! – Айда!*

К междометиям, обслуживающим сферу речевого этикета, относятся единицы, выражающие изъявления благодарности, извинения, приветствия, пожелания, например: *Хәерле юл! -Счастливого пути! Кичер! - Извини! Исәнмесез! - Здравствуйте! Уңышлар! - Удачи! Җиңел пар белән! - С легким паром!* Большинство междометий, входящих в данную группу, являются устойчивыми словосочетаниями [Татар лексикологиясе, 2015: 69].

Большинство междометий являются полифункциональными, т. е. выражающими самые разнообразные эмоции, включая противоположные. Семантика междометий имеет диффузный характер и наполняется конкретным содержанием в соответствии с контекстом и коммуникативной ситуацией

Междометия, являясь лингвистической универсалией, занимают центральное место в функционально-семантическом поле эмотивности, реализуя свои основные функции - передачу эмоций и волеизъявления говорящего.

Литература

Галиева Н.Ф. Языковые способы выражения эмоциональности в современной татарской прозе: дисс ... канд. филол. наук, 2016. – 289 с.

Галиуллина Г.Р., Хисамова Ф.М., Анварова М.Х., Гафурова А.А. Морфология современного татарского языка: учебно-методическое пособие.– Казань: Казанский университет, 2010. – 127 с.

Меметова А.Ш. Междометия как средства выражения эмоций в крымско-татарском и немецком языках: Https://cyberleninka.ru/article/n/mezhdometiya-kak-sredstva-vyrazheniya-emotsiy-v-krymsko-tatarskom-i-nemetskom-yazykah– 2018.

Николаева Т.М. Универсалии // Большой энциклопедический словарь. Языкознание / гл. ред . В. Н. Ярцева. 2-е изд. –М.: Большая российская энциклопедия, 1998. – С.535-536

Татар лексикологиясе: 3 томда / М.З. Зәкиев [һ.б.]; ред. Г.Р. Галиуллина. – Казан: ТӘһСИ, 2015. – Т. 1. – 352 б.

Набиуллина Гузель Амировна
Казанский федеральный университет
Казань, Россия
Nabiullina Guzel' Amirovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

КОММУНИКАТИВНО-ПРАГМАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ БЛАГОПОЖЕЛАНИЯ В ТАТАРСКОЙ ЛИНГВОКУЛЬТУРЕ COMMUNICATIVE AND PRAGMATIC FEATURES OF BENEVOLENCE IN TATAR LINGUOCULTURE

Аннотация. *Целью данной статьи является изучение коммуникативно-ситуативных и прагматических особенностей речевого акта благопожелания в татарской лингвокультуре. Материалом исследования являются татарские речевые клише, фразеологизмы, паремии. Систематизированы коммуникативно-ситуативные группы речевых клише благопожелания. Основными мотивами речевого акта благопожелания являются пожелание здоровья, материального достатка, удачи, добра.*

Annotation. *The purpose of this article is to study the communicative-situational and pragmatic features of the speech act of benevolence in the Tatar linguoculture. The material of the research is Tatar speech cliches, phraseological units, paremias. Communicative-situational groups of speech cliches of benevolence are systematized. The main motives of the speech act of benevolence are the wish of health, material prosperity, good luck, good.*

Ключевые слова: *этнокультурный стереотип, речевая культура, татарская этнокультура, речевой акт, благопожелание.*

Keywords: *ethno-cultural stereotype, speech culture, Tatar ethno-culture, speech act, benevolence.*

Исследования по проблемам речевого акта, речевого воздействия являются одним из наиболее актуальных проблем в современной лингвистике. По определению В.Б. Гудковой «речевой акт представляет собой единство социального (объективного) и индивидуального (субъективного) и содержит целый комплекс фактов лингвистического и экстралингвистического характера» [Гудкова, 2003].

Пожелания являются одним из контактных средств коммуникативной культуры. В современной лингвистической науке существует множество различных определений понятия речевого акта пожелания. Так, например, в трудах Н.А. Трофимовой пожелание рассматривается как «речевой акт, иллокутивная цель которого состоит в реакции говорящего на действие адресата либо на некоторое положение дел, касающееся адресата и требующее реализации пожелания в соответствии с нормами, принятыми в данном обществе» [Трофимова, 2008: 45]. Е.В. Вдовина определяет его как «вежливое речевое действие, которое реализуется говорящим с целью выразить внимание и симпатию по отношению к адресату и надежду на благополучие в жизни адресата в будущем и тем самым соответствовать нормам этикета, принятым в данном обществе» [Вдовина, 2007: 15]. По мнению многих ученых, пожелание выражает отношение говорящего к собеседнику, то есть адресату, «что способствует установлению и развитию контакта с другими представителями данного общества». Таким образом, от характера пожелания формируются межличностные отношения собеседников.

Итак, давая определение речевого акта пожелания, лингвисты, учитывают лингвистические и экстралингвистические факторы построения речевых выражений. Разница во взглядах заключается в том, что в определении речевого акта пожелания ученые акцентируют свое внимание или на формальной, или на содержательной стороне речевого акта. В структурном плане изучаются структурно-синтаксическое оформление и лексическое наполнение пожелания в контексте коммуникативного пространства и сферы общения. А в содержательном аспекте речевой акт пожелания представляет собой действие между коммуникантами в определенной коммуникативной ситуации, направленное на осуществление намерения говорящего.

Целью данного исследования является изучение коммуникативно-ситуативных и прагматических особенностей речевого акта пожелания в системе речевых стереотипов татарской лингвокультуры. Материалом исследования являются татарские речевые клише, извлеченные из татарского письменного корпуса [Татар], фразеологизмы [Сафиуллина, 2001] и паремии [Татар 2010].

Речевой акт пожелания занимает особое место в речевом этикете татар. Общеизвестно, что целью употребления пожеланий является соблюдение правил

этикета, демонстрация своей осведомленности о событиях в жизни собеседника, внимание и симпатия к собеседнику. Исходя из теоретических положений, речевые выражения пожелания в татарской коммуникативной культуре можно разделить на две тематические группы: торжественные пожелания и повседневные пожелания. Рассмотрим подробнее тематические группы.

Повседневные пожелания активно употребляются при приветствии и прощании. В татарской коммуникативной культуре речевые формулы приветствия *хәерле иртә (доброе утро), хәерле көн (добрый день); хәерле кич (добрый вечер)* являются добрыми пожеланиями. Также религиозные формулы приветствия-пожелания играют большую роль и в татарском коммуникативном поведении. Мусульманские приветствия *Әссәламегалайкем (Мир Вам)* и соответствующий ответ *Вәгаләйкем әссәлам (Мир Вам)* обычно употребляются в речи старшего поколения или людей, относящихся к духовенству.

В речевой культуре прощание также является поддержанием дальнейших доброжелательных отношений. Расставаясь, татары желают друг-другу здоровья выражениями: *хуш(-ыгыз) (до свидания); сау бул(-ыгыз); исән бул(-ыгыз) (будьте здоровы); исән-сау бул(-ыгыз) (будьте здоровы*); *исәнлектә-саулыкта (будьте здоровы); сау булып торыгыз. (будьте здоровы).* При отъезде гостя или собеседника употребляются следующие пожелания: *хәерле сәгатьтә (в добрый час); хәерле юллар // хәерле сәфәрләр (доброго пути); юлларыгыз уң булсын (пусть дорога будет удачной); исән-сау кайтып җитегез (счастливо доехать).*

Пожелания в повседневной, бытовой жизни используются в связи с каким-либо событием. Эти пожелания могут быть использованы в разных коммуникативных ситуациях. Например, при начинании любого дела татары говорят: *хәерле сәгатьтә (в добрый час); кулың(аягың) җиңел булсын (пусть будет легкой твоя рука (нога))*. В ситуациях, связанных с работой, трудовой деятельностью, принято говорить: *Аллаһ куәт бирсен! (букв. Дай Вам Аллах силы!); Аллаһ ярдәм бирсен! (Да поможет вам Аллах!); эшләрегез уң булсын! (пусть дела будут удачными!); Ходай җиңеллеген бирсен! (Пусть Аллах облегчит вам работу!).* В ответ употребляется: *Амин. Шулай булсын! (Аминь. Пусть будет так).*

В татарской лингвокультуре достаточно речевых клише, выражающих прием пищи и поведения человека за столом. Во время приема пищи татары друг-другу говорят: *тәмле булсын (пусть будет вкусным); ашларыгыз тәмле булсын (да будет вкусной ваша еда (пища)); чәйләрегез тәмле булсын (да будет вкусной ваш чай).* В ответ просят гостя отведать обед: *бергә-бергә булсын! (пусть наша трапеза пройдет с тобой!), әйдә син дә рәхим ит (проходи, угощайся).*

В татарской лингвокультуре молодоженам принято говорить много пожеланий. Самые распространенные из них: *туйларыгыз котлы булсын (да будет счастливой ваша свадьба); гаиләгез ныклы булсын (пусть семья будет крепкой), тигезлектә гомер итегез (живите душа в душу) бәхетле яшәгез (живите счастливо)* и т. д. Встречая молодую невестку, говорят ей добрые

пожелания: *Төкле аягың белән (букв. с волосатой ногой); Җиңел аягың белән (с легкой ноги).*

Поздравляя человека с рождением ребенка, произносятся пожелания: *исән-сау булсын (пусть будет здоровым ребенком); таза-сау булсын (пусть будет здоровым ребенком); авырмасын (пусть не болеет); озын гомерле булсын (пусть будет долголетним); бәхетле бала булып үссен (пусть растет счастливым ребенком); тәүфыйклы (иманлы, миһербанлы) булып үссен (пусть растет воспитанным).* Татары считают, что раннее посещение роженицы и малыша нежелательно и поэтому воздерживаются от визита.

Таким образом, речевые выражения пожелания употребляются как в повседневной и бытовой жизни, так и в торжественных случаях. Устойчивые выражения пожелания в сопоставляемых языках выражают симпатию, внимание, добрые отношения к собеседнику, тем самым основываются на общепринятых правилах поведения и традиционной культуры этноса. Доброе, уважительное и дружелюбное отношение к собеседнику, позволяет достичь более эффективного и гармоничного общения. Примечательно то, что у татар речевые стереотипы пожелания имеет идеальный, то есть возвышенный и преувеличенный характер. Традиционным выражением татарского пожелания являются глаголы *телим (телибез) ((желаю (желаем)), булсын (пусть так будет), бирсен (пусть даст).*В татарском языке эмоционально-экспрессивную окраску придают лексические единицы *чын күнелдән (от чистой души), чын йөрәктән (от чистого сердца), ихлас йөрәктән (от всего сердца), ихлас күңелдән (от всей души),* кайнар (*пламенно*). Как показывают наши исследования, в речевых актах пожелания татарской этнокультуры отражаются национальная картина мира, стереотипы мышления народа и богатый опыт языковой культуры. Речевые клише пожелания тесно связаны с традициями, исторически сложившимися устоями и этнокультурными ценностями народов.

Литература

1. Вдовина Е. В. Поздравление и пожелание в речевом этикете: концептуальный и коммуникативный анализ: автореф. канд. … филол. наук. – М., 2007. – 24 с.

2. Гудкова В.Б. Металингвистическое описание речевого акта в художественной литературе: автореф. канд. … филол. наук. – Самара, 2003. – 11с.

3. Татар халык мәкальләре: мәкальләр җыелмасы: 3 томда. 1 том: «Мәкальләребез турында» дигән фәнни хезмәт һәм аңлатмалар белән. – Казан, 2010. 1 том. – 623 с.; 2 том. – 749 с.;3 том. – 799 с.

4. Сафиуллина Ф.С. Татарча-русча фразеологик сүзлек. – Казан: Мәгариф, 2001. –335 б.

5. Татар теленең язма корпусы. Электронный ресурс. URL: http://www.corpus.tatar/tt [Дата обращения: 02.11.2019]

6. Трофимова Н.А. Экспрессивные речевые акты в диалогическом дискурсе. Семантический, прагматический. Грамматический анализ. – СПб: Изд-во ВВМ, 2008. – 376 с.

Насипов Илшат Сәхиятуллович
Хәлиуллина Нурия Усмановна
М. Акмулла ис. БДПУ
Уфа, Россия
Nasipov Ilshat Sakhiyatullovich
Khaliullina Nuriya Usmanovna
BSPUn.a. M. Akmulla
Ufa, Russia

«ЯРАТУ» ФИГЫЛЕ СЕМАНТИК КЫРЫНДА ЛЕКСИК ҺӘМ ФРАЗЕОЛОГИК БЕРӘМЛЕКЛӘР
THE LEXICAL AND PHRASEOLOGICAL UNITS IN THE SEMANTIC FIELD OF THE VERB «TO LOVE»

Аннотация. *Концептосфера глагола «любить» включает в себя несколько парадигм. Семантический анализ лексико-семантического поля глагола «любить» позволил выделить четыре его микрополя: слова, выражающие субстанциональные признаки; лексические и фразеологические единицы; обращения; лексические и фразеологические единицы, выражающие адъективные и локальные признаки. В данном сообщение анализируются лексические и фразеологические единицы, объясняющие семантику глагола «любить».*

Annotation. *The sphere of concept of the verb «to love» includes several paradigms. Semantic analysis of the lexical-semantic field of the verb «to love» allowed us to distinguish four of its micro-fields: words, expressing substantial signs; lexical and phraseological units; addresses; lexical and phraseological units, expressing adjectival and local signs. This article analyzes lexical and phraseological units that explain the semantics of the verb «to love».*

Ключевые слова. *Концептосфера, семантическое поле, макрополе, микрополе, парадигма, лексическая система, лексическая единица, фразеологическая единица.*

Keywords. *The sphere of concept, semantic field, macro field, micro field, paradigm, the* lexical system *the lexical unit, the phraseological unit.*

«Ярату» концептосферасына караган тел берәмлекләре семантик үсешнең бик борынгы чорларында ук системалылык үзлегенә ия булганнар. Мондый сүзләрнең мәгънәви үзенчәлекләре телләрнең эчке үсеш сәбәпләре белән дә бәйле. Икенче төрле әйткәндә, лексик берәмлекләрнең үзләренең мәгънәләре арасында төрле бәйләнешләр күзәтелә. Шуңа күрә «ярату» концептын ачыклаучы сүзләрнең семантик ягын тикшерү аларны системалы анализлау белән бәйле. Үз чиратында, «ярату» концепты гомумирәк булган мөнәсәбәт белдерүче макроконцептосферасына кертеп карала.

«Ярату» концептосферасы үз эченә берничә парадигманы берләштерә. «Ярату» концептын ачыклаучы лексик берәмлекләрне семантик яктан анализлау нәтиҗәсендә безнең тарафтан 4 микрокыр аерылды: 1) «ярату» концептынының субстанциональ билгеләрен белдерүче сүзләр; 2) *ярату* фигылен ачыклаучы

лексик һәм фразеологик берәмлекләр; 3) *яратуны* белдерүче мөрәҗәгать сүзләре; 4) «ярату» концептының адъектив һәм локаль билгеләрен белдерүче лексик һәм фразеологик берәмлекләр.

Югарыда саналган парадигмаларның һәрберсендә татар телендәге лексик берәмлекләр берничә юнәлештә тикшерелә: 1) бер микрокыр эчендә фигыль сүз төркеменә караган сүзләр белән беррәттән исемнәр, сыйфатлар, рәвешләр анализлана. Гомумән, «ярату» концептын ачыклаучы тел берәмлекләре үзләренең синкретик характерда булуы белән билгеләнәләр. Мәсәлән, *ярату* «любить» – фигыль, *ярату* «любовь» – исем, *сөю* «любить» – фигыль, *сөю* «любить» – исем һ.б. 2) Лексик берәмлекләрнең деривацион мөнәсәбәтләре ачыклана, ягъни концептны билгеләүче сүзләр синхрон һәм диахрон яссылыкта анализланалар. 3) «Ярату» концептын ачыклаучы тел берәмлекләре чыганагы буенча тикшерелә. 4) Һәр микрокырга караган тел берәмлеге синонимик, антонимик мөнәсәбәтләрдә күзәтелә. 5) «Ярату» концептын ачыклаучы фразеологик берәмлекләр үзе караган парадигма эчендә күзәтелә. 6) «Ярату» концептын ачыклаучы тел берәмлекләренең синтагматик мөнәсәбәтләре контекст эчендә җөмләләр мисалында ачыклана. Безнең хезмәттә концептосфера, семантик кыр, парадигма төшенчәләре тиңләштереп карала.

Татар телендә ярату фигыленә тиңдәш булган лексик берәмлекләрне аерым бер төркем буларак карарга мөмкин. Икенче төрле әйткәндә, болар – «ярату» концептының субстанциональ билгеләрен белдерүче сүзләр. Мондый сүзләрне без тикшереп, үзебезнең бер чыганакта тәкъдим иткән идек инде [Халиуллина, 2011: 264-270].

Бу мәкаләдә «ярату» концептын ачыклаучы тел берәмлекләренең икенче төркемен тикшерәбез. Алар *ярату* фигыле белән бәйле лексик һәм фразеологик берәмлекләрне тәшкил итә. Бу микрокыр *ярату* төшенчәсен төрле яклап билгеләүче фигыльләрне, аларга карата парадигматик, синтагматик мөнәсәбәттә булган сүзләрне үз эченә ала.

Ярату хисенең субъектка хас булган дәрәҗәсе буенча тикшергәндә *ошату* фигылен беренче урында күрсәтергә кирәк. Хуплау, ярату, лаеклы, яраклы дип табу гадәттә *ошату* фигыле белән атала. Мәсәлән, *Ул кызны чынлап та ошатты* (Ә. Еники). Әйтеп үтәргә кирәк, кешедәге хисләр чын мәхәббәткә әверелгәнче берничә этаптан торган үсеш чоры үтә. Моны «ярату» концептының темпораль билгеләре дип атарга мөмкин. *Ошату* фигыле бу яклап караганда беренче баскычта тора. Ләкин бу фигыль затка гына кагылышлы сүз түгел, ул шулай ук төрле предметка, күренешкә карата да әйтелгән булырга мөмкин. *Гамьсез, битараф* сыйфатлары *ошату* фигыленә капма-каршы мәгънәне белдерәләр. *Гамьсез* сүзе *гамь* «матурлык» тамыры белән деривацион мөнәсәбәттә тора. Ул үзеннән башкаларның хәленә битараф караучы кешегә карата әйтелә. Ике якның берсенә дә кушылмый яки каралмый торган процессны *битараф* сыйфаты белән белдерәләр: *Битараф дәүләт, битараф кеше*. Бу сүзнең икенче мәгънәсе үзеннән

башкаларның хәленә гамьсез караучы кешене күрсәтә: *Моңарчы битараф бер чырай белән тыңлап утырган Идият абзый кузгалып куйды* (Ә. Еники).

Үсү дәрәҗәсе буенча «ярату» концептосферасына кергән фигыльләр арасында *кызыксыну* фигыле алдагы баскычта тора. *Кызыксыну* төшенчәсе затны яки объектны ошатканнан соң аның турында тулырак мәгълүмат алырга теләү белән бәйле. Димәк, аның *ярату* баскычында торуы очраклы түгел. Аның түбәндәге мәгънәләре бар: 1) Кем яки нәрсә турында да булса белергә тырышу; кемгә яки нәрсәгә дә булса игътибар итү: *Якуб кирпеч заводындагы хәлләр белән кызыксынды* (И. Гази). 2) Берәр кемгә яки нәрсәгә карата булган игътибар: *Хатны ул зур кызыксыну белән йотылып тыңлады* (Ә. Фәйзи).

Карату лексемасы *ярату* фигыленең семантик кырына караган тел берәмлекләре арасында шулай ук бәйләүче бер «чылбыр» булып тора. Аның мәгънә үсеше бик кызыклы. Беренчедән, ул юнәлү, юнәлдерүне аңлата. Затка караган икенче мәгънәсе җәлеп итү, игътибар иттерүне белдерә. Мисал өчен, *Артыкбикә беренче җыры белән үк залны үзенә каратты* (М. Әмир) җөмләсен алырга мөмкин.

Карату фигылен, «ярату» концепты белән бәйле тикшергәндә, *күрү* белән дә янәшә куеп карарга кирәк. Гомумән, теге яки бу затны, предмет-күренешне ярату күз белән күрүгә, карауга нигезләнә. Бу төшенчәләр матурлыкны кабул итүнең дә төп чыганагы. Димәк, концептуаль яссылыкта *күркәм ~ сөйкемле* берәмлекләренең бәйләнешенең нигезендә дөньяны кабул итү үзлеге ята. Югарыда тикшерелгән фигыль-нигезләр белән *күз төшү, күз салу,бер караудан ярату* фразеологик берәмлекләре дә бәйләнгән.

«Ярату» парадигмасында *ис китү* фразеологик берәмлеге аерым урын алып тора. Аның семантикасы гаҗәпләнү тойгысы белән бәйләнгән һәм түбәндәге мәгънәләрдә килергә мөмкин: 1) таң калу, таңга калу, соклану: *Без әле шундый тормыш корып җибәрербез, бөтенесенең исләре китәр* (Р.Ишморат). 3) Артык игътибар итү, әһәмият бирү: *Орышсалар тагы, бик исем китә*! (Г. Тукай). 4) Бик нык гаҗәпләнү: *Тора торып исем китә: шундый җебегән малайга нинди кызның күзе төште икән?* (Г. Камал).

Ис китү фразеологик берәмлеге капма-каршы мәгънәне дә аңлата ала. Берәр кеше яки нәрсә турында бөтенләй уйламау, хәтердә тотмауны гадәттә *Искә дә кереп чыкмау* фразеологизмы белән әйтәбез: *Менә аның исенә дә кереп чыкмый, өч ятып, бер төшенә дә керми, ичмасам!* (М. Гафури) [ТТАС, I: 415].

«Ярату» концептосферасына *гашыйк* һәм аннан ясалган сүзләр керә. Барлык дериватлар да кешенең ярату хисен ачалар. Татар телендә *гашыйк* сүзе үзе генә килгәндә сөю хисен йөртүчене белдерә. Исем сүз төркеменә караган бу лексик берәмлек мәхәббәт, сөю хисе белән януны, кемне яки нәрсәне дә булса сөюче, яратучыны аңлата [ТТАС, III: 263]:

Хөр йөрәкле Гейне гашыйгына
Хуҗаң тимер богау кигезде (М. Җәлил).

Гашыйк нигезенә булу, итү ярдәмче фигыльләре өстәлеп сүзтезмәләр ясала. *Гашыйк булу* – мәхәббәт төшү, ярата, сөя башлауны ача: *Мин әллә тагын безнең Нәгыймәгә берәр бай улы гашыйк булып хат җибәрде микән, дип торам* (Г. Камал). *Гашыйк итү* – яраттыру: *Мин сәламәт, көчле, шул килеш тә, бик күпләрне гашыйк итәрлек* (Һ. Такташ). Кушымчалау ысулы белән исем сүз төркеменә караган *гашыйклык* берәмлеге ясала. Ул гашыйк булу, ярату, сөю хисен белдереп килә: *Власовның үз-үзенә гашыйклыгы тәмам башын әйләндерде* (Һ. Такташ).

Татар грамматикасында ниндидер кешеләр, предмет төркемнәре, оешмалары җыйма исемнәр дип атала. *Гашыйк-мәгъшук* парлы җыйма исеме бер-берсен яратучылар, бер-берсенә гашыйк булган кешеләрне атый: *Минем эшем шул инде: дәртле күңелләргә дәрман табу, бу гашыйк-мәгъшукларны кавыштыру* (Ш. Камал).

Татар теленә гарәп теленнән алынган *гыйшык* сүзе мәгънәсе буенча гашыйк сүзе белән тәңгәл килә. Ул да ярату, сөю хисен атау өчен кулланыла. Әйтергә кирәк, *гыйшык* нигезеннән аналитик юл белән яңа сүзләр ясала: *гыйш-гыйшрәт кылу, гыйшык тоту, гыйшык-мәхәббәт, гыйшыкчан* һ.б. *Гыйш-гыйшрәт*, калганнарыннан аермалы буларак, мәгънәсе буенча әхлакый яктан түбән дәрәҗәдә булган мәхәббәтне аңлата. Бу сүз белән татар телендә кәеф-сафа сөрү, вакытны гыйшык-мәхәббәттә үткәрүне белдерәләр: *Булган ди, бер патша, бик усал булган ди, үзе алтын сарайларда көне-төне гыйш-гыйшрәт кылган, ди* (Һ. Такташ). Гадәттә, гыйшык тотарга һәвәс, бик тиз гашыйк булучан затны *гыйшыкчан* сыйфаты белән атыйлар.

Ташлау фигыле гашыйк булу сүзтезмәсенә поляр каршы мәгънәдә тора. Ул күпмәгънәле сүз. Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә аның унҗиде очрагы теркәлгән. Алар арасында «ярату» концепты белән бәйле булганы түбәндәгечә ачыклана: гыйшык-мәхәббәт мөнәсәбәтләрен өзү: *Имеш, Галиябану элек башка берәү белән йөрегән дә, аны ташлап икенчесенә барган*(М. Фәйзи) [ТТАС, III: 59]. Төрле кушымчалар ялганып ясалган *ташланган, ташландык, ташлану, ташлашу* тамырдаш сүзләрендә барысында да доминант мәгънә компоненты – калдырып китү.

Омтылу фигыле шулай ук «ярату» концептының парадигмасына караган тел берәмлекләре чылбырының бер кисәге. Гомумән, берәр максатка ирешергә тырышу; ныклы карар белән берәр нәрсәне тормышка ашырырга тырышуны *омтылу* фигыле белән атыйбыз. Күчерелмә мәгънәдә килгәндә *талпыну, ашкыну, атлыгу* фигыльләре омтылу лексемасына синоним булалар. Тик искәртергә кирәк, йөрәк, күңел турында сөйләгәндә генә югарыдагы мәгънәләр очрый: *Күңел матур киләчәккә таба ашкына вә омтыла* (Ф. Әмирхан).

Омтылу сүзенең этимологиясенә күзәтү ясар өчен аның башка кардәш телләрдәге кулланылышын тикшерергә кирәк. Кайбер телләрдә ул «өметләндерү, өмет итү, көтү, теләү» мәгънәсенә тәңгәл. Борынгы төрки, хәзерге төрекләрдә *ум-* «өмет итү», татар теленең диалектларында *ынтылу* «омтылу, нык теләү» мәгънәләрендә килә [Әхмәтьянов, 2001: 154]. Димәк, «ярату» концепты белән бәйле рәвештә *омтылу* фигыле теләк, өмет берәмлекләре белән бәйләнештә карала.

Ымсыну фигыле төп мәгънәсендә ешрак предметны кулга төшерү, өмет итү, нәфесен сузу аңламында йөресә дә, күчерелмә мәгънәдә кешегә карата да кулланыла. Түбәндәге мисал моны бик ачык күрсәтә: *Еш кына кемнеңдер икенче кешегә карата сөю хисе туганда, аңа карата ымсыну кебек тартылу, омтылу барлыкка килә*. Алдагы очракта *ымсыну* сүзенең мәгънәсе шулай ук мөнәсәбәтне күрсәтә: *Мөнир Суфияга күңеле белән ымсынып, адымнарын кызулата төште. Ымсындыру, ымсыну, ымсынышу, ымсыту* кебек сүзләр тамырның мәгънәсе белән тыгыз бәйләнгән.

Тартылу фигыле югарыда саналган лексик берәмлекләр белән синонимик мөнәсәбәттә тора. Ул киң мәгънәгә ия, хис-кичерешләр, мөнәсәбәтләр турында сүз барганда, түбәндәге мәгънә күзәтелә: эчке омтылыш белән омтылу, якын күрү: *Көнгә баккан көнбагыштай,*

Сиңа тартыла күңел (Җыр).

«Ярату» парадигмасын, төгәлләүче, ябучы тел берәмлеге буларак *кавышу* фигыле тора. Р.Г. Әхмәтьянов фикеренчә, көнчыгыш төрки телләрдәге *кабыш* «кавышу, ялгану» сүзенә караганда, *кабу* (*<кап-у*) фигыленең уртаклык дәрәҗә формасыннан килеп чыккан, ди. Бу лексемадан *куш-у, кушыр-у* сүзләре дә ясалган [Әхмәтьянов, 2001: 85].

Кушылу, ир белән хатын булып бергә тора башлау күренешен татар телендә *кавышу* сүзе белән белдерәләр:

Таһир – батыр, Зөһрә - матур,

Алар да кавыша алмаган (Җыр).

Аерылып торганнан соң очрашу, яңадан бергә булуны да шушы ук кавышу сүзе белдерә:

Бар, җаным, инде яшел урманга оч,

Тиз ятим кошчыкларың белән кавыш (Г. Тукай).

Кавышу фигыленең ике очракта да мәгънәсе яратып сөю нәтиҗәсе итеп бирелә. Беренчесе бергә яши башлауны белдерсә, икенче очракта аерылып торганнан соң кире очрашу, кушылу аңлашыла. Киләсе бер мәгънәсендә ул гашыйклар арасында булган очрашулар, күрешүләрне белдерә:

Кавышулар, иркәм, бик күңелле,

Әмма аерылышулар бик яман (Җыр.)

Татар телендә бу күренешне тасвирлау өчен, бигрәк тә халык телендә, *йөрү* фигылен кулланалар. Элегрәк татарларда гашыйкларны кавыштыручы махсус кеше (гадәттә, ул хатын-кыз җенесеннән олы яшьтәге әби) – *яучы* була. Гореф-гадәтләр, дөньяга карашлар үзгәрү белән беррәттән сүзләр дә искерә, пассив сүз байлыгына әверелә бара.

Кавышу төшенчәсенә антонимик мөнәсәбәттә *аерылышу* фигыле күрсәтелә. «Ярату» концепты белән бәйле булаганының түбәндәге мәгънәләрен аерып күрсәтергә мөмкин: 1) бер-береңнән аерылу, китү, ераклашу: *Караборын да, Әйдүк белән бик озакка аерылышасын сизгән кебек, җиргә ятып ауный башлады* (Һ. Такташ). 2) мөнәсәбәтләрене өзү: *Ата-анаң белән бер-береңне аңлаша*

алмаганлыктан, аерылыш икән дә, шул рәхәт булсын, имеш! (Ф. Әмирхан). 3) аерым-аерым бер-берсеннән читтә тору: *Рокыя белән Сәлимә бер-берсенән аерылышыбрак утыралар* (Ф. Әмирхан). 4) Ир белән хатын турында сүз барганда никахны бозып, семья мөнәсәбәтләрен өзү, бер гаилә булудан тукталуны аңлата.

Рәсми рәвештә ир белән хатын мөнәсәбәтләрен теркәү *никах>никахлашу* берәмлеге белән белдерелә. Никах бер-берсен яраткан парларны рухи якынайта, бер-берсенә бәйли. *Бәйләнү* фигыле өйләнү, иргә чыгу, иргә бару, кияүгә чыгу, хатын алу кебек тел берәмлекләре белән тиңдәшлек мөнәсәбәтендә тора: *Фәхри кебек бер өтеккә бәйләнмәсәң, сиңа үз тиңең табылмас дип белдеңме?* – дип шелтәләделәр. Шулай ук рәсмиләштерелмәгән мөнәсәбәткә керү дә әйтелгән фигыль белән белдерелә: *Ни өчен бәйләнеп китте соң ул Алия белән?* (Г. Иделле).

Дөньядагы барлык халыкларга да хас булган табыну күренеше төрки халыкларда да күзәтелә. Бу, иң беренче чиратта, көнкүрештәге төрле мохтаҗлык, билгесез көч алдында гаҗизлек, нәрсәне дә булса көчле теләү белән бәйле була. «Ярату» концептосферасына караган берәмлекләр арасында *табыну* фигыленең булуы да югарыда әйтелгәннәр белән бәйле. Гашыйк субъект үзе яраткан башка субъектка яки объектка илаһи затка табынган кебек табына, теләкләренең үтәлүен аның белән бәйли, буйсына, язмыш аның ихтыярында дип уйлый: *Хатыны иренә Алла урынына табынып яшәде*. Бу фигыль көчерелмә мәгънәсендә кулланылганда мавыгу лексемасы белән тәңгәл килә:*Ул вакыт мин Гәүһәр дигән бер кызга табына идем* (Г. Ибраһимов).

Мавыгу фигыле ярату хисенең дәрәҗәсе буенча караганда, карап үтелгән фигыльләр баскычының югары ноктасында торыр иде. *Мавыгу* фигыленең доминант семасы – берәр нәрсә белән артык кызыксыну, шуның белән бирелеп шөгыльләнү: *Болынлыкта Фатыйма чәчәкләр белән мавыга башлады* (Г. Әпсәләмов). Шулай ук нәрсәгә дә булса тулысынча бирелү, шуның белән генә мәшгуль булуны да бу фигыль белән атыйбыз: *уенга мавыгу*. Алда әйтелгән мәгънәләр матур әдәбиятта кулланылган берәмлекләрдә очрый, югары стильгә карый. Сөйләмә стильдә *мавыгу* ешрак кемгә дә булса гашыйк булу, аның тирәсендә күп чуалуны белдерә: *Җәләл Миләүшәгә: Син Корбый белән бик мавыгасың булса кирәк, чибәр булудан бәхетле булу артыграк, диде* (Ф.-С. Казанлы) [ТТАС, II: 353].

Р.Г. Әхмәтьянов күрсәтүенчә, *мавык-у* «увлечься, увлекаться кем или чем либо» сүзе *мау* тамырыннан ясалган. Кайбер телләрдә бу сүз «бик нык теләү, омтылу, язгы көннәрдә җанланып китү (хайваннар турында)» мәгънәләредә дә кулланыла. Татар теленең диалектларныда *маwык* «юаныч, кызык», себер татарларында *маң* – «чабыш, омтылыш, буш вакыт үткәрү» семантик компонентлары күзәтелә [Әхмәтьянов, 2001: 139].

Ярату хисенең дәрәҗәсен күрсәтүче киләсе лексик берәмлек – *шашыну*. Күбрәк ул ярату яки сөю фигыле белән бергә килә. Хисләрнең ташуы, кайгы яки шатлыктан нишләргә белмәү, нормаль хәлдән, чиктән ашуны татар телендә *шашу* сүзе белдерә. Күп очракта юләрләнү, акылдан язу, нормаль фикерләү сәләтен

югалтканда *шашу* фигыле кулланыла. Татар телендә *шашу* фигыле белән кешенең холык-фигылендә булган сыйфатны яки үзенә артык ирек бирүне дә атыйбыз. Күчерелмә мәгънәдә *шашу* сүзе табигать күренешләренең котырынуын, дәһшәтләнүен, дулавын аңлата. Кушымчалау ысулы ярдәмендә *шашып* рәвеше ясала, ул чын күңелдән ярсып, ташкын хис булып бәреп чыккан эмоцияне атый:

Луизасын ничек сөйгән булса,
Саф йөрәкле батыр Фердинанд.
Мин дә сине шулай өзелеп сөям,
Шашып сөям барлык җан белән.

Шашу фигыленә *тилерү* фигыле синонимик мөнәсәбәттә тора. Аның белән тиңдәш мөнәсәбәттә булган *юләрләнү, акылсызлану* сүзләренең нигезендә акылга җиңел булу семасы ята. Ләкин кешенең эчке дөньясына бәйле булганда тилерү киләсе мәгънәне ала: җилкенү, әсәрләнү, күңел талпыну, җиңел акыллылык күрсәтү: *Утыз яшькә җитеп, картаеп беткәнче гыйшык тотып тилереп йөр, имеш* (М. Фәйзи).

Рәвеш мәгънәсендә килгәндә, *тилереп* формасы шулай ук дөньясын онытып, әсәрләнеп, бик бирелеп гашыйк булу, яратуны аңлата: *Шул айга гашыйк булып, бакчада сайрыйлар сандугачлар тилереп* (Г. Әпсәләмов).

Татар телендә «ярату» концептынның семантик кырына *сихерләү*фигыле дә керә. Күчерелмә мәгънәдә *сихерләү* сүзенең ике мәгънәсе ярату хисен процесс буларак ачыклый. Берсендә кешенең нindидер көчле сыйфаты турында сүз барганда кулланыла: *Хатын-кызларның елмаюларында да берәр сихер көче бардыр.* Икенчесендә берәр нәрсәнең яки кешенең күңелен бик тартучы һәм нык кызыктырган яки яраттыра торган ике кеше турында сүз барганда кулланыла: *Ул аны сихерле сөю белән яратты.*

Бер кеше тарафыннан икенче җенескә булган иркәләү, кадерләү *назлау* фигыле белән әйтелә: *Күзләреңнән күз алмыйча, назлап яратыр идем* (Ә. Ерикәй). Бу сүзнең тамыры фарсы телендәге *наз* «нечкәлек» сүзеннән алынган. Р.Г. Әхмәтьянов, билгеләвенчә, татар телендәге *нәзек* сүзе дә югарыдагы берәмлек белән тамырдаш [Әхмәтьянов, 2001, 149].

Татар телендә ярату хисен белдерүдә *иркәләү* сүзе еш кулланыла. Аны ярату хисенең чагылышы буларак карарга мөмкин. *Иркәләү* фигыленең түбәндәге ике мәгънәсе «ярату» концепты белән бәйләнгән:

1) үбеп, җиңелчә кочып, сыйпап ярату; сөю хисе белдерү; назлау:

Мин аз беләм анам иркәләвен,
Алдына алып, үбеп, сөюен (Ш. Маннур).

2) кешегә яки берәр нәрсәгә күз карашы, җиңелчә хәрәкәт, сүз һ.б. белән рәхәтлек, рухи ләззәт бирү: *Иркәли һәм сөя Кояшның яктысы* (Г. Тукай).

Димәк, процессны белдерүче лексик берәмлекләр мәгънәләренең составында *ярату* фигыле белән бәйле семантик компонентның берсе булу белән билгеләнәләр. Алар татар теленең лексик байлыгының бер система өлешен тәшкил итәләр.

Әдәбият

Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2001. – 272 б.

Җамалетдинов Р.Р. Тел һәм мәдәният: татар лингвокультурологиясенең нигезләре. – Казан: Мәгариф, 2006. – 312 б.

Татарская лингвокультурология: концепты духовного мира человека / Замалетдинов Р.Р. и др. - Казань: ИПК «Бриг», 2012. – С. 188-223.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге. – Казан: Татар. кит. нәшер., 1977. – Т. I. -476 б.; 1979. - Т. II. - 726 б.; 1981. - Т. III. - 832 б. (ТТАС)

Халиуллина Н.У. Мөнәсәбәт белдерүче фигыльләрнең семантик кырында «ярату» концепты // Гуманистическое наследие просветителей в культуре и образовании: материалы Международной научно-практической конференции, приуроченной к 180-летию со дня рождения М. Акмуллы (16 декабря 2011 г.). – Уфа: Изд-во БГПУ, 2011. – Т. 2. – С. 264-270.

Нуриева Фануза Шакуровна
Казанский федеральный университет
Казань, Россия
Nurieva Fanuza Shakurovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia
Петрова Маргарита Михайловна
Казанская православная духовная семинария
Казань, Россия
Petrova Margarita Mikhaylovna
Kazan Orthodox Seminary
Kazan, RussiaСунгатуллина Миляуша Масхутовна
МАОУ «ООШ №30»
Казань, Россия
Sungatullina Milyausha Maskhutovna
Municipal secondary school № 30
Kazan, Russia

ОСОБЕННОСТИ СЛОВАРНОГО МАТЕРИАЛА В ГРАММАТИКЕ ИЕРОНИМА МЕГИЗЕРА «INSTITUTIONUM LINGUAE TURCICAE LIBRI QUATUOR» (1612)
FEATURES OF LEXICAL MATERIAL IN THE GRAMMAR BOOKBYHIERONYMUS MEGISER «INSTITUTIONUM LINGUAE TURCICAE LIBRI QUATUOR» (1612)

Статья написана при поддержке гранта РФФИ № 18-012-00402. Грамматика Иеронима Мегизера «Institutiones linguae Turcicae libri quatuor» (1612): историко-лингвистическое исследование

Аннотация. *Статья посвящена анализу четвертой книги грамматики Иеронима Мегизера «Institutionum linguae turcicae libri quatuor» (1612). Эта книга включает в*

себя латинско-тюркский и тюркско-латинский словари «Dictionarium Latino-Turcicum et Turcico-Latinum» (228-338). Дана общая характеристика лексики, анализ построения словарных статей, специфика передачи значения слов в процессе перевода на указанные языки.

Abstract. *The article is devoted to the analysis of the fourth book of the Grammar Book by Hieronymus Megiser «Institutionum linguae Turcicaelibriquatuor» (1612). This book includes the Latin-Turkic and Turkic-Latin dictionaries «Dictionarium Latino-Turcicum et Turcico-Latinum» (pp. 228-338). There have been given the general characteristic of the vocabulary, the analysis of the construction of dictionary entries, the specifics of the transfer of the meaning of words in the process of translation into these languages.*

Ключевые слова. *Иероним Мегизер, грамматика, словарь латинско-тюркский, словарьтюркско-латинский, межъязыковые соответствия.*

Keywords. *Hieronymus Megiser, grammar book, Latin-Turkish dictionary, Turkish-Latin dictionary, cross-language matching.*

В настоящее время наша группа завершила перевод на русский язык латинско-тюркский и тюркско-латинский словарей, размещенных И. Мегизером в четвертой книге грамматики «Institutionum linguae Turcicaelibriquatuor» ‘Основные правила тюркского языка в четырех книгах’. Каждый из словарей включает в себя около двух с половиной тысячи слов.

Иероним Мегизер (1550-1616), наряду с другими учеными, посвятившими свою деятельность сбору словарного материала разных языков, осуществил фиксацию этого сокровища, важного для дальнейшего развития науки и возможности появления сравнительного и сопоставительного языкознания. Мегизер получил хорошее образование, (закончил классическое отделение университета в Тюбингине, затем учился правоведению в Падуе, был одним из лучших студентов. В течение всей своей жизни он продолжал изыскания в области лингвистики, был придворным историком при дворе эрцгерцога Карла в Граце, путешествовал, и занимался картографией, издательской, переводческой деятельностью, миссионерством. Был директором протестантской школы. Вся эта разносторонняя работа, разумеется, требовала широкого кругозора и активного изучения имеющейся литературы. Он имел для этого все условия, поскольку в течение нескольких лет был заведующим библиотекой в г. Линц в Австрии. Издательская работа также помогала ему находиться в курсе новостей [Нуриева, 2013: 91].

Как уже говорилось выше, словари помещены Мегизером в четвертой книге. Содержание ее Мегизер определяет в оглавлении так: Словарь латинско-тюркский и обратный тюркско-латинский словарь [Megiser, 1612: 228-338].

Словарная часть грамматики начинается с латинско-тюркского словаря» Dictionarium Latino-Turcicum et Turcico-Latinum» (228-338 стр.). Это еще раз подтверждает, что словарь писался автором для европейского читателя. Причем для людей грамотных, получивших образование, хорошо знающих латинский язык. Латинский язык в Европе был не только языком науки: он изучался в

школах, использовался в богослужении, нередко употреблялся и в обыденной жизни. Римская империя являлась совокупностью множества территориальных и государственных объединений, и население говорило на разных языках – романских, германских, славянских, албанских, тюркских. Латинский язык был своеобразном связующим звеном, поэтому не должно вызывать удивление замечание биографов о том, что Мегизер писал на понятном всем простом языке, а ведь работа написана на латыни. На протяжении длительного периода латинский и греческий языки были основным признаком образованности.

Цель нашей статьи – показать характерные особенности лексикографической деятельности Мегизера, отразившиеся в анализируемой работе.

С точки зрения частеречевой, материал словаря распределяется следующим образом: существительные составляют около 60% всех слов, глаголы – около 15 %, прилагательные - 8%, наречия - 7%, а остальное приходится на местоимения, предлоги, союзы, междометия. Тематика словаря весьма разнообразна и охватывает практически все сферы жизни.

Имена существительные в процентном отношении составляют большую часть словаря. Основная масса существительных обозначает наименования наиболее употребительных понятий, явлений, предметов и обычна для многих словарей, дающихся в приложениях к учебникам иностранных языков. Но нетрудно заметить специфику рассматриваемого словаря.

Во-первых, бросается в глаза довольно большое количество имен собственных. В ряду их личные имена, почти все только мужские. Здесь представлены имена, связанные преимущественно с библейскими текстами или политическими и историческими событиями. Особую группу составляют географические наименования. Топонимика представлена во всем своем многообразии. Названия населенных пунктов, водных объектов, особенностей рельефа, политико-административных единиц имеют отношение к событиям времени написания книги или недавнего прошлого. Эта лексика (около сотни наименований) в совокупности с топонимическими названиями вводной части - интересный материал для изучения исторической топонимики [Нуриева, 2018: 169-173].

Во-вторых, обращает внимание на себя большая группа наименований лиц по должности, профессии. Здесь не только отдельные существительные, но и словосочетания (около двухсот наименований). Материал этой группы в какой-то мере можно рассматривать как дополнительный иллюстративный к теме «словообразование имен». С другой стороны, знание наименований должностей имеет и практическое значение.

Есть в словаре и сугубо научный материал, касающийся, как правило, медицинских наименований, а также наименование объектов растительного и животного мира. Весьма широко представлена в словаре военная лексика. Прямо к теоретическим выкладкам этот материал не относится, но ведь книги в это время, как известно, издавались под покровительством и при финансовой поддержке важных лиц государства. В данном случае, таким лицом является сам

царствующий правитель Матвей II, человек, сам весьма увлеченный изучением иностранных языков. В данном же случае, само время создания книги (шла война с турками-османами) выдвигало на первый план знание особенностей тюркской речи. Неслучайны в этом отношении наименования воинских подразделений и обустройства военного лагеря, видов доспехов, слова, необходимые для описания принадлежности конной упряжи, кухонных принадлежности, очень широко представлены наименования повседневной одежды и обуви, как европейской, так и иноземной. Военные возгласы – тоже дань времени, поскольку император был и военачальником.

Интересна лексика, относящаяся к торговле, административной деятельности. Даны наименования различного рода провианта, яств, напитков, в том числе национальных тюркских блюд [Нуриева, 2018: 169-173].

Помощь в публикации книги, особенно материала с использованием арабских шрифтов, оказал Мегизеру доктор философии и медицины, востоковед, издатель Петр Кирстений (1577-1640). Человек широкого кругозора, автор арабской грамматики, известный врач-практик (в последние годы жизни служил в качестве личного врача шведской королевы Кристины) тоже проявил горячий интерес к книге (о чем пишет в обращении к Читателю во второй части грамматики). Вполне понятно поэтому появление большого количества слов, относящихся к медицинской терминологии (более сотни лексем), подробно данные наименования частей человеческого тела, наименование некоторых действий и процессов сугубо физиологического свойства, названия заболеваний, лекарственных растений и лечебных средств.

Весьма точные наименования представителей животного и растительного мира, судя по ссылкам, взяты были автором грамматики из книг знаменитого Конрада Геснера. Среди этих наименований есть названия промысловых животных, например, кабан, утка, перепелка, форель и др., интересных для любителей охоты. К таковым любителям, в частности, относился и сам император. Но значительная часть наименований птиц и животных предполагает не столько практический, сколько познавательный интерес.

Такая подробность в подаче лексического материала непривычна, если принять во внимание тот факт, что это не отдельный словарь, а приложение к грамматике. Объяснить это, видимо, можно тем, что автор создает первое пособие по тюркскому языку и стремится как можно более полно отразить специфику этого материала.

В качестве общей характеристики можно отметить, что понятие словарной статьи еще недостаточно разработано. Иногда нарушается алфавит при подаче слов, допускаются явные ошибки – не имеющие отношения к автору, поскольку это показывает на незнание латинского языка, скорее всего, это ошибки наборщиков. Создается ощущение некой спешки при наборе словаря: использование строчной и прописной не всегда мотивировано. Например, в начале латинского-тюркского словаря на букву А, на одних страницах мы видим

все слова с заглавной буквы (229-231), а на других же с прописной (232-234), впрочем, в последнем случае вполне мотивировано написание топонимов с заглавной буквы A. Иногда автор дает в отдельных статьях не только слова, но и словоформы. Это, впрочем, оправдано спецификой каждого из языков. Так, личные местоимения в латыни характеризует супплетивизм и этим объясняется подача каждой формы, а в тюркском языке притяжательность может быть выражена альтернативным способом и эти возможности указаны в словаре в статьях притяжательных местоимений. В таком случае в некоторых статьях мы имеем не просто перевод формы, а краткое изложение теории, да еще снабженное ссылками на точные местоположения теории в грамматике. В словаре нередко включаются разговорная лексика, бытовые наименования, пояснения, подсказки. Например: viride *caputIeßilbas. – зеленая голова (так турки называли татар). Rubrumcaputkezilbassi(красная голова -так тюрки называют персов).*

Иногда вместо названия города – калькированная передача значения*: olympus Bithyniaegeschisdage, гора монахов- так Олимп в Вифинии называют*; *nigraarx, carachiŕar – черная крепость (Шварцбург); Persarumregnum - Aiemmemleket, Aiemvilaget, – царство персов* и др. Не всегда можно идентично передать значения слов, особенно слов, касающихся религиозной сферы. Автор пытается передать лишь самое общее значение,в то время как они имеют свою специфику и даже в некоторой мере свою терминологичность. Например:*папа –имам, суд- шариат, общая молитва – массовая молитва, сунна – совет* и другие. Впрочем, это может наблюдаться и в бытовой лексике, например, в названиях блюд: *вареный рис – плов, кислое молоко – йогурт, одежда: тога – плащ, башмаки – сандалии*и т.д. В отдельных словах Мегизер уточняет их значение с помощью немецкого или латинско языка.

Можно остановиться и на характеристике слов с точки зрения графики и орфографии. Словарь изобилует вариативными написаниями, что может объясняться отсутствием четких правил орфографии в то время, стремлением автора фиксировать различное живое произношение тюркских слов. В латинских словах наблюдается в написании геминатов (двойных согласных). Нередко в обоих словарях одно и то же слово написано по-разному. В целом соблюдается некоторая тенденция к упрощению геминатов. На стыках морфем двойные согласные обычно сохраняются. Отмечается непостоянство в использовании диграфов oe и ae:а) в обоих словарях могут встретиться эти слова дважды с каждых их этих написаний; б) в одном словаре ae, а в другом – oeи др. Это иногда затрудняет поиски слова в словаре. В тюркском языке тоже нередки параллели: Redzet ~ *Rezeb 'Раджаб'.*

Понятно, что Мегизер не смог бы лично сам собрать столь большое количество слов. Имеются данные о наличии и в более раннее время источников, содержащих данные о тюркских языках. Рукописное пособие, составленное флорентийцем Филиппо Ардженти «RegoladelparlareTurcho» (правила разговорного турецкого языка) и датируемое 1533 годом, первая турецкая

грамматика, написанная в 1611 году итальянским монахом Пьетро Феррагуто, тоже являются свидетельством этого [Гузев 1972: 84-86]. XVI-XVII века были временем сбора и коллекционирования лексического материала. Эти бесценные сокровища способствовали в дальнейшем развитии сравнительного языкознания.

Наше первичное предположение о том, что обратный словарь является зеркальным отражением первого не вполне подтвердилось. Состав слов не идентичен. Это повышает ценность каждого из словарей, нередко помогает уточнить значения слов. В Тюркско-латинском словаре некоторое предпочтение в раздельной подаче каждого слова, в латинско-тюркском – автор часто дает ряд синонимов. Это позволяет в случае многозначности слов понять общее их значение. При работе над словарем синонимические ряды, или даже вариативные дублеты оказывают неоценимую помощь.

Иногда в качестве отдельных статей встречаются целые устойчивые фразы, восклицания, разговорные модели. Например: *percaputmeum — baſchumitſchun,– клянусь своей головой; PerDeum, ballababille – клянусь Богом; PerDeumjustum, — tangrihakitſchun клянусь справедливым Богом и другие.*

Хотя словарная часть грамматики даже при всем своем довольно большом объеме не включает целиком всю лексику, использованную в хрестоматийной части, она все же позволяет воссоздать лексическую картину европейской жизни началам XVII века и принять во внимание актуальные ценности этого периода.

Литература

1. Гузев В. Г. Краткий обзор исследований по языку тюрков Малой Азии XIII–XVI вв. // Тюркологический сборник: Наука, 1972. – С. 69–93.
2. Клобукова Т.В. Языковое коллекционирование и каталогизация языков какфакт истории лингвистики // Материалы 36 международной филологической конференции «Общее языкознание» 11-15 марта 2008 г. – Санкт-Петербург, 2008. – С. 39–44.
3. Нуриева Ф.Ш., Петрова М.М., Сунгатуллина М.М. Общая характеристика межъязыкового текста в работах Иеронима Мегизера // Филология и культура. – Казань, 2013. – №1. – С. 91–96.
4. Нуриева Ф.Ш., Петрова М.М., Сунгатуллина М.М. Топонимические единицы в грамматике Иеронима Мегизера «Institutionumlinguae Turcicaelibriquatuor» (1612) // Материалы научно-практической конференции «Тюркская ономастика: от истоков до современности». – Казань, 2018. – С. 169-173.
5. Megiser H. Institutiones linguae Turcicaelibriquatuor. – Leipzig, 1612. – 340 p.

Нурмөхәммәтова Раушания Сәгъдәтҗановна
Габдрахманова Фәнүзә Хәйдәровна
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Nurmukhametova Rayshaniya Sagdatzyanovna
Gabdrakhmanova Fanuza Khaydarovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

ТАТАР ТЕЛ БЕЛЕМЕНДӘ ЯҢА БИБЛИОГРАФИК БЕЛЕШМӘЛЕК
NEW BIBLIOGRAPHIC REFERENCE BOOK IN TATAR LINGUISTICS

Аннотация. *Статья посвящена описанию справочника «Татарская лингвокультурология: библиографический указатель», который был составлен коллективом ученых КФУ и ИЯЛИ им. Г. Ибрагимова АН РТ. Библиографический указатель охватывает труды по татарской лингвокультурологии и этнолингвистике, изданные в период с 1801 по 2017 гг. (тезисы, статьи, монографии, учебники и учебные пособия).*

Abstract. *The article is devoted to the description of the reference book «Tatar Linguoculturology: Bibliographic Index», which was compiled by the collective of scientists from KFU and G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Artof the Tatarstan Academy of Sciences. The bibliographic index covers works on Tatar linguoculturology and ethnolinguistics, published from 1801 to 2017 (abstracts, articles, monographs, textbooks and teaching aids).*

Ключевые слова: *татарская лингвокультурология, татарская этнолингвистика, библиографический указатель.*

Keywords: *Tatar linguoculturology, Tatar ethnolinguistics, bibliographic index.*

Төрле фәннәргә караган күпсанлы басма хезмәтләрне туплап, системага салып, укучыга тәкъдим итүне максат итеп куйган библиографик күрсәткечләрнең фәнни һәм гамәли кыйммәте гаять зур: алар теге яки бу тематиканы яктырткан әдәбиятны тиз генә табарга ярдәм итәләр. Гәрчә бүгенге көндә популярлык казанган интернет ресурсларның, электрон каталогларның һ.б. мөмкинлекләре шактый киң булса да, традицион чыганаклардан файдаланып, кирәкле мәгълүматны эзләү дә үзенең әһәмиятен югалтмый.

Библиографик мәгълүмат басма хезмәтләрне бөтен «тормыш юлы» буйлап тугрылыклы рәвештә озата бара: дөньяга чыкканда аның турында хәбәр итә; таралу дәверендә аның хакындагы бәяләмәләрне чагылдыра; хезмәтнең актив тормышы тәмамлангач та аңа нисбәтле истәлекләрне саклауны дәвам итә. Библиографик белешмәлекләрнең бу функциясе гомумкешелек мәдәниятендә бәяләп бетергесез: алар шул рәвешле мәдәни кыйммәтләрне таратуга булышалар. Басма хезмәтләрнең үзләреннән аерым яшәүләренә карамастан, библиография аларны эзләп табу чарасы булып тора һәм аларның җәмгыятьтә танылуына-таралуына сәбәп була.

Библиография иҗтимагый һәм гуманитар фәннәр, аерым алганда тел белеме, әдәбият, тарих, семиотика, текстология һ.б. белән тыгыз бәйләнгән. Библиографик ресурсларга таянмаган килеш, әлеге фәннәр тиешенчә үсә алмаслар иде. Бергә

тупланган, хронологиядә урнаштырылган хезмәтләр күп кенә фәннәрнең яки проблемаларның барлыкка килү, үсү тарихы турында фикер йөртү өчен ышанычлы материал бирә һәм фәнни тикшеренүләрдә кыйммәтле чыганак буларак кулланыла.

Шул рәвешчә, хәзерге заманда библиография фәндә актив кулланыла, ул иҗади процесс коралы, фәнни продукцияне үзенчә үлчәү чарасы булып хезмәт итә, аның кыйммәтен билгеләүдә булыша. Библиографиядән башка нәшрият эше, китап сату, фәнни-мәгълүмати эшчәнлек тулы кыйммәтендә яши алмас иде.

Җәмәгатьчелекнең библиографияне фәннең һәм мәдәниятнең кыйммәтле бер өлеше буларак тануы төрлечә чагылыш таба. Аерым алганда, библиографияләр, библиографик учреждениеләр, танылган библиографлар турында төрле энциклопедияләрдә мәгълүмат бирелү моңа дәлил булып тора.

Библиография – китап эше кебек иҗтимагый эшчәнлекнең аерылгысыз өлеше. Басма китап – мәгълүмати аралашуда универсаль чара. Юкка гына китапны кешелекнең график хәтере, мәдәниятнең график моделе дип атамыйлардыр. Бүгенге электрон-хисаплау техникасы чараларын төрле өлкәләргә кертү шартларында да, библиография, махсус яки фәнни аралашу системасында үз әһәмиятен саклаган хәлдә, төп рольне уйнавын дәвам итә, бу массакүләм мәгълүмати коммуникацияләр өлкәсендә аеруча күзгә ташлана.

Төрле ысуллар, методлар һәм чыганаклар кулланып, кирәкле материалны туплау һәм аны тарату, саклау, файдалану чараларын белү бүгенге көндә һәр кеше, аерым алганда филологлар өчен аеруча мөһим.

Татар тел белемендә тулаем тел проблемаларын үз эченә алган библиографик күрсәткечләр төзү тәҗрибәсе шактыйдан килсә дә, бүгенге көндә лингвистика фәненең аерым юнәлешләре буенча белешмәлекләр төзү мәсьәләсе көн кадагына килеп басты. Шундый юнәлешләрнең берсе булган лингвокультурология, үз башлангычларын этнолингвистика фәненнән алып, хәзерге көндә шактый саллы тарихка ия һәм бүгенге көн тикшеренүчеләре тарафыннан кызу темплар белән үстерелә торган фәнгә әверелде. Татар тел белемендә бу фәнни проблеманы өйрәнүгә багышланган хезмәтләрне бергә туплау зарурлыгы үзен сиздерә башлады. Шул сәбәпле бер төркем галимнәрдән торган авторлар коллективы (филология фәннәре докторлары Р. Р. Җамалетдинов, Г. Р. Галиуллина, Ә. Ш. Юсупова, филология фәннәре кандидатлары М. Р. Булатова, Ф. Х. Габдрахманова, Г. Ф. Җамалетдинова, Р. С. Нурмөхәммәтова) «Татар лингвокультурологиясе: библиографик күрсәткеч» хезмәтен [1] төзергә алынды һәм бу эш «2014-2020 нче елларга Татарстан Республикасы дәүләт телләрен һәм Татарстан Республикасында башка телләрне саклау, өйрәнү һәм үстерү буенча Татарстан Республикасы дәүләт программасы» чараларын тормышка ашыру кысаларында башкарылды.

Библиографик күрсәткеч татар этнолингвистикасы һәм лингвокультурологиясе буенча 1801 елдан алып 2017 елга кадәр басылган хезмәтләрне (тезислар, мәкаләләр, монографияләр, дәреслекләр һәм кулланмалар, сүзлекләр) мөмкин кадәр тулылык белән чагылдыра: белешмәлектә барлыгы 3000 гә якын исемдәхезмәт урын алды. Әлбәттә, күрсәткечне төзегәндә моңа кадәр басылган библиографик белешмәлекләр,

татар телче-галимнәренең шәхси библиографик мәгълүматлары файдаланылды. Шулай ук башка чыганаклар, интернеттагы сайтлар да кулланылды.

Библиографик тасвирламалар хезмәтләр басылган телдә хронологик тәртиптә китерелде. Башка библиографик күрсәткечләрдән аермалы буларак, бу белешмәлектә хезмәтләр басылган елларына нисбәттә төркемләп бирелде. Бу, безнең фикеребезчә, проблеманың фәнни әдәбиятта кайсы чорларда тирәнрәк яктыртылуын күзәтергә һәм нәтиҗәләр ясарга мөмкинлек бирә. Әйтик, XIX гасырда этнолингвистика мәсьәләләрен, нигездә,лексикографик чыганаклар буенча өйрәнергә мөмкин. Шунлыктан бу чор басма сүзлекләрен белешмәлеккә кертү урынлы дип табылды. XX гасыр башында, милли үзаң үсүгә бәйле рәвештә, һәм XX гасырның 60 нчы елларына кадәр этник үзенчәлекләрне тел материалында тикшерү эшләре көчәя. Бу күпчелек очракта җирле сөйләм материалын фәнни әйләнешкә кертергә омтылуда чагылыш таба. XX гасырның 70 нче елларында этнолингвистик проблемаларны яктырткан хезмәтләрнең бермә-бер артуына игътибар итәргә була. 90 нчы елларда җәмгыятьтә барган үзгәрешләр лингвомәдәният өлкәсенә дә үтеп керә: халык – тел – мәдәният проблемаларын үз эченә алган хезмәтләрнең саны бер ел эчендә генә дә берничә дистәгә җитә. XXI гасыр татар тел белеме лингвокультурология юнәлешенең көчәю белән тасвирлана: 2001-2017 елларда тел – мәдәният мәсьәләләре тирән фәнни эзләнүләргә нигез була, дистәләрчә диссертацияләр, сүзлекләр, күләмле фәнни мәкаләләр дөнья күрә.

«Татар лингвокультурологиясе: библиографик күрсәткеч» хезмәте – Татарстан Республикасы гомумбелем бирү учреждениеләре укучыларына һәм укытучыларына, югары уку йортлары студентларына һәм галимнәренә, тел белгечләренә, филологларга, татар мәдәниятен өйрәнүче барлык укучыларга кирәкле басма. Әлеге библиографик белешмәлекнең әһәмияте, беренче чиратта, хәзерге лингвистика фәнендә телдә милли менталитет, тел дөнья күренешенең аерым фрагментлары чагылышын өйрәнүгә кызыксыну арту белән билгеләнсә, икенчедән, татар этнолингвистикасы һәм лингокультурологиясе фәне буенча басылган хезмәтләрне системага салу омтылышы белән аңлатыла.

Басманың теоретик кыйммәте татар лингвокультурологиясенә керткән зур өлеше белән билгеләнә. Ә гамәли әһәмияте басмадагы материалларның хәзерге татар теле курсын укытканда; лингвокультурология, этнолингвистика, когнитив лингвистика буенча махсус курслар эшкәрткәндә; аспирантларга, студентларга фәнни хезмәтләр язганда ышанычлы кулланма булуы белән бәйле.

Бу белешмәлек алга таба хәзерге тел белемендә актуаль юнәлеш булган лингвокультурология үсешенә, шулай ук культурология, мәдәниятара багланышлар, когнитив лингвистика проблемаларының куелышына һәм чишелешенә ярдәм итәр. Тупланган материал киләчәктә телдәге чынбарлыкны төзү-оештыру һәм этник менталитетны чагылдыру ысулы буларак,татар матди һәм рухи мәдәнияте концептларының кулланылыш үзенчәлекләрен ачыклауга багышланган мөстәкыйль тикшеренүләрне оештыруда ышанычлы база хезмәтен үтәр, татар халкы мәдәнияте турында белемнәрне тирәнәйтергә булышыр.

Төзүче-авторлар әлеге басманы әзерләгәндә ярдәм иткән барлык авторларга һәм оешмаларга тирән рәхмәтләрен белдерәләр. Киләчәктә бу күрсәткечнең тулыландырылган басмалары дөнья күрер, галимнәр аларны төзегәндә дә теләктәшлек белдерер дигән өметтә калалар.

Чыганак

Татарская лингвокультурология: библиографический указатель / авт.-сост.: Р. Р. Замалетдинов, Г. Р. Галиуллина, А. Ш. Юсупова, М. Р. Булатова, Ф. Х. Габдрахманова, Г. Ф. Замалетдинова, Р. С. Нурмухаметова. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2018. – 368 с.

Оруч Аслан Бирсель
Балыкесир университеты
Балыкесир, Турция
Гуверджин Гульджан
Восточно-Средиземноморский Университет
Фамагуста, Турция
Oruc Aslan Birsel
Balikesir University
Balikesir, Turkey
Guverjin Goljan
Eastern Mediterranean University
Famagusta, Turkey

İSMAIL ŞIHLI'NIN «AYRILAN YOLLAR» ADLI ESERINDE YANSIMA SЦZCЬKLER
WORDS-ONOMATOPOEIA IN THE NOVEL OF ISMAIL SHIKHLI «DIVERGING ROADS»

Аннотация. *Язык, будучи показателем развития человечества, в то же время является живой субстанцией, обладание которой делает человека человеком и обеспечивает ему возможность общаться с другими людьми. В мире на сегодняшний день, по одним представлениям, существует 3000-3500, по другим – около 6000 языков. Человек нуждался в необходимости выражать в словах свои эмоции, мысли, ощущения, восприятие предметов и поступков, а это способствовало появлению слов, которые Соссюр определил как знаки. В каждом языке эта категория слов образовывалась и употреблялась в соответствии со своими правилами. В данном исследовании рассмотрены слова-звукоподражания как разновидность слов и исследованы в научном плане слова данной категории, употребленные в романе Исмаила Шихлы «Расходящиеся дороги». Наряду с этим для слов-звукоподражаний, имеющих различное звучание в азербайджанском и турецком языках, даны их эквиваленты в турецком языке.*

Annotation. *The onomatopoeia words as a variety of words are considered and the words of this category used in the novel «Diverging roads» by Ismail Shikhla are studied*

scientificallyin thisarticle. At the same time, for onomatopoeia words with different sounds in Azerbaijan and Turkish, their equivalents in Turkish are given.
Ключевые слова: *Исмаил Шихлы, «Расходящиеся дороги», слова-звукоподражания, азербайджанский язык.*
Keywords: *Ismail Shikhli, «Diverging roads», words-onomatopoeia, the Azerbaijanlanguage*

İnsanoğlu var olduğundan bu yana gördüğü her şeye anlam yüklemeye çalışmış; varlıkları, nesneleri, hareketleri sese dökerek sözcükleri oluşturmuştur. Zamanla dilini geliştirip zenginleştirmiş ve yeni sözcükler üretmiş; bazen de var olan sözcüklere yeni anlamlar yükleyerek ihtiyacını gidermeye çalışmıştır. Dünya üzerinde bugün birbirinden farklı pek çok dil vardır. Yapı bakımından diller; bükünlü diller, yalınlayan diller ve eklemeli diller olarak üç ana başlıkta toplanır. Her dilin sözcük üretme kuramı birbirinden farklıdır. Dilbilimde Saussure sözcüklere gösterge adını vermiştir. Dilde kullanılan göstergeleri Alman dilbilimci Kloepfer; ikona tipi göstergeler, belirleyici dizin tipi göstergeler ve simge tipi göstergeler olmak üzere üçe ayırmıştır (Aksan, 2006: 39). Yansıma sözcükler ikona tipi göstergelere girmektedir. Doğan Aksan ikona tipi göstergelerin özelliklerini Kloepfer'den şu şekilde vermektedir: «Nedensiz öğeler gibi olmayan, nesneleri tanıma ve anımsama sırasındaki algılama işlemine benzer biçimde oluşturularak resimleri, fotoğrafları andıran göstergeler. Bunlar doğrudan doğruya ses açısından gerçek benzerliğe dayanan, seslerin yansıtılmasına yönelen göstergelerdir: Türkçedeki cıvıldamak, havlamak, takır takır, horultu... gibi.» (2006: 39)

Biz de bu çalışmada ikona tipi göstergelere giren yansıma sözcükleri modern Azerbaycan edebiyatının önde gelen roman yazarlarından İsmail Şıhlı'nın yazmış olduğu «Ayrılan Yollar» adlı eserinde tespit ettiklerimiz üzerinden incelemeye çalışacağız.

Yansıma sözcükler üzerinde Türkiye'de bugüne kadar yapılan en kapsamlı çalışma Hamza Zülfikar'ın *TürkçedeSesYansımalıKelimeler* adlı eseridir. Dilbilgisi kitaplarında da yansıma sözcüklerden çok az bahsedilmektedir. Ömer Demircan «Türkçe Yansımaların Özüne Doğru» adlı yazısında yansıma sözcükleri; genelde varlıkların tekil ya da karşılıklı hareketleri sonucu oluşan amaçlı amaçsız sesler ile özelde canlıların türlü durumlara gösterdikleri sessel tepkilerin bir devinime sanal olarak koşulan ses dizilerinin insan diline alınmış biçimlerine yansıma denir" şeklinde tanımlamaktadır (1996: 175). Yansıma sözcüklerin tanımını değişik kaynaklardan tarayan Akartürk Karahan da bu tür sözcüklerin genel olarak tabiat seslerini tasvir ve taklit yoluyla oluştuğu konusunda dilbilimcilerin hemfikir olduklarını söyler (2006: 106). Hamza Zülfikar yansıma sözcüklerin insanın tatma, koklama, duyma, görme ve dokunma duyularıyla algıladığı tabiattaki canlılık ve hareketliliğin adlandırılmasıyla oluştuğunu belirtir (1995: 1-2). Akartürk Karahan bu tanımlardan hareketle yansımanın hiçbir zaman tabiattaki sesin tam bir dengi olmadığı, onun benzeri olduğu sonucuna varmış ve insanın duyduğu ya da algıladığı sesleri kendi kişisel-kültürel özelliklerine, birikimlerine göre dille ifade ettiğini belirtmiştir (2006: 106). Gülara Abdullayeva ise; dilde bazı kelimeler vardır ki, canlıların ve cansız yaratıkların doğada yarattığı sesleri

taklit etmek yoluyla yaranmıştır (oluşmuştur). Bu kelimeler *yansımalar* ya da *taklit kelimeler* olarak anılır, demektedir (2013: 115). Yansıma sözcükler için ayrıca şu terimler de kullanılmaktadır: *onomatope, yansıma, yansılama, yansıtan kelime, yankı kelime, yankılık, ses ad, taklidi nida, taklit sesi, ses taklidi.* Bunlardan *yansıma* terimi daha yaygın olarak kullanılmaktadır (Seok Yeon, 1995: 5).

Biz de bu çalışmada aynı kökenden gelmiş farklı iki lehçenin yansımaları da farklı seslettiğini tespit ettik. Bu çalışmada sesten ziyade biçimsel olarak üzerinde durmayı uygun bulduğumuz, *AyrılanYollar* romanında tespit ettiğimiz yansıma sözcükler şunlardır:

banla-: (horoz) цtmek

bar-bar bağır-: bar bar bağırmak

bərəlt-: gцzlerini korkudan, hayretten ya da цfkeden iri iri aзarak bakmak

bıy: şaşma bildiren ünlem

bic-bic: hin hin

bürüş-: buruş buruş olmak

cadar-cadar ol-:çatlak çatlak, yarık yarık olmak

cəh-cəh vur-: cik cik цtmek

cınqır: ses seda, kova gibi şeylerin çıkardığı ses

cır-: yırtmak

cırcırama: cır cır böceği.

cırıq: yırtık

cırıl-: yırtılmak

cırmaqla-: tırmalamak

cırtda-: hoşa gitmeyen tiz seslerle cırcır konuşmak

cingildə-: çınlamak; şangırdamak; şıkırdamak; şıngırdamak; tıngırdamak

cingildət- : çınlatmak; şangırdatmak; şıngırdatmak

cingiltili: çınlamalı; şangırtılı; şıngırtılı

cip-cip: tavuk, horoz ve civcivleri çağırmak için çıkarılan ses.

civildəş- / civildəşə-civildəşə: cıvıldaşmak, cıvıldaşa cıvıldaşa

civilti: cıvıltı

cьcərmə: yetişmek, boy atmak, yeşerip bitmek

çaqqılda- : çakıldamak, çak çak ses çıkarmak

çaqqıltı : çakıltı, çak sesi

зax-: çakmak (yıldırım)

çaş-: şaşmak, şaşırmak; ne yapacağını bilememek

çaşbaş qal-: şaşırmak, ne yapacağını bilememek

çaşdır- şaşırtmak

çatılda-: çatırdamak, çat sesi çıkarmak

çatıldaş-: (hep birden) çatırdamak

зatla-: зatlamak

çənli-çiskinli yağış: sisli, dumanlı ince yağış; çisenti

зərənlə-: boş boş konuşmak

зəyirtkə: зekirge

çığır-: bağırmak, çığırmak
çığır-bağır sal-: bağırıp çağırmak
çığırış-: bağırışmak, çığırışmak
çırp-: çırpmak
çırpın-: çırpınmak
çırpıntı: çırpınma işi
çırtma vur-: parmak şıklatmak
çıtırtı: çıtırtı
зilik-зilik: parзa parзa, lime lime
зiliklən-: parзalanmak, ufalanmak
зimir elə-: uyuklamak, şekerleme yapmak
зirtmə-: tırmalamamak
зisələmə: hafif yağış
damcıla-: damlamak
damcılı: pınar adı, akan, damlayan
damla: damla
danqıldat-: Metal bir şeyle ses çıkartmak, dangırdatmak
danla-:kınamak, yermek, ayıplamak
dənləmək: ortadan kaldırmak (metindeki anlamı)
dığırla-: (yokuş aşağı) yuvarlamak
diksin-: ьrkmek
diksindir-: ьrkьtmek
dimdiklə-:(kargalar iзin) didikleme
donquldan- / donquldana-donquldana: homurdanmak, kızgınlık, öfke ya da can sıkıntısıyla, yarı anlaşılır yarı anlaşılmaz biçimde, kaba sesler çıkarmak, kızgın bir halde hafifçe anlaşılmaz sözler söylemek, memnuniyetsizliğini belirtmek; (hayvanlar için) kızgınlığını belli etmek için mırıldanmak, homurdanmak / homurdana-homurdana
dьmsьklə-: dirsekle yahut başka bir şeyin ucuyla hafifçe dürtmek
dьrtmələ-: elini yumruk haline getirerek parmaklarının katlanmış yeriyle vurmak
dьrtьl-: bir yere kendini zorla sokmak
dьtdьdьdь, dьtdьdьdь : цtme sesi
fınxır-: havayı burnundan güçlü bir şekilde vermek
fınxıra-fınxıra: цfkeli цfkeli nefes vere vere, burnundan soluya soluya
fınxırtı: burnundan nefes verme durumu
fırıldaq: hile; hilekar
fırıldaqla-: hile ile kandırmak
fırlan- / fırlanma: (xəlbir kimi fırlanıb geridə qalırdı.)
fısılda-: fısıldamak
fısıltı: fısıltı
fışqır-: fışkırmak
fışqırt- : fışkırtmak
fit, fit зal-, fit ver-: ıslık, ıslık çalmak, ıslığa benzer ses çıkarmak

qa-qa-qa: karga vs yavrularının gaklama sesi
qaqqılda-: (kuş ve tavuklar) gıdaklama, çığırma; (insan) kahkaha ile gülme
qaqqıldaş-: çığırışmak; gülüşmek
qaqqıltı: çığırtı; gülüşme
qarıldaş- : kargaların gak sesi çıkarmaları
qarıltı: kargaların gürültüsü
qəhqəhə зək-: kahkaha atmak
qıca-: diş gıcırdatmak
qıdıqlan-: gıdıklanmak
qıdık: gıdık
qığıldaş-: küçük çocukların gülerken ses çıkarmaları
qımış-, qımışa-qımışa: dudak altı gülmek, kıs kıs gülmek
qırıldaşa-qırıldaşa: (karga) gaklaya gaklaya
qırış-qırış: kırış kırış
qırt (toyuq): gurk, gurka yatma (tavuk)
qışqır- / qışqıra-qışqıra: bağırmak, bağırarak seslenmek / bağıra çağıra
qışqırıq: bağırtı
qışqırma: bağırma
qışqırt-: birinin bağırmasına, çağırmasına sebep olmak, bağırtmak
qıy çək-: seslenmek, bağırmak
gicəllən-: sersemlemek; dengesini kaybedip başı dönmek; gözleri kararmak
gumbultu : gьmbьrtь
gumbur-gumbur gumbulda-: gьmbьr gümbür gümbürdemek, tangırdamak
gur: gьr, gьзlь
qurhagur yan-: gьrьl gьrьl yanmak
gurlayıb-çağla-: gürleyip çağlamak
qurtum-qurtum (зay iзmek): yudum yudum
qurulda- : kurbağa vıraklaması
gurulda-: gürüldemek, tangırdamak
quruldaş-: kurbağaların ses çıkarmaları.
gurultu: gьrьltь
gurultulu: gьrьltьlь
gьyьldə-: kulaklarında yankılanmak
gьyьltь: yankı, uğultu
xarılda-: karın üzerinde yürüme esnasında ses çıkması; hışıldama
hay: seslenildiğinde verilen cevap
hay-kьy / hay-kьy sal-, hay-kьy qalx-: ses seda / ses seda etmek / ses seda çıkmak
xay ver-: ses vermek, cevap vermek.
hay-haray: sesli sedalı olma durumu, gürültü patırtı
hayıl-mayıl ol-: hayran kalmak
hayında: kaygısında olmak
hayla-: cevaplamak

haylı-haraylı: gürültülü patırtılı
hənirti : homurtu
hıçqır-: hıçkırmak
hıçqırıq: hıçkırık
hıqqan- / hıqqana-hıqqana: gьзlьk зekmek / zorlana zorlana
hıqqına-hıqqına: zorlana zorlana
Xır xır / Xır-xır Kazım: xır xır; eserde Kazım'a takılan isim (hırıltılı sesle konuşma özelliğinden olabilir)
xırılda-: hırıldamak
hırılda-: anlamsızca boş boş gülmek
hırıldaş-: boş boş gülüşmek
xırıltılı: hırıltılı
xırp: birden, aniden.
xısın-xısın gül-: kıs kıs gülmek
xışılda-: haşırdamak; hışırdamak
xışıldat-: haşırdatmak; hışırdatmak
xışıltı: hışırtı
hoqqulda-: (çaydanlık, semaver) fokurdamak
hop-: karışmak, iç içe geçmek; aniden, bir anda, çabucak oluverme
hop-hop: güzel öten ibikli bir kuş
xorhaxor: hor hor
xorulda-: horlamak; horuldamak
xorultu: horultu
hovxura-hovxura: hohlaya hohlaya
xurt-xəşil et-: parзa parзa etmek, ezmek
hцnkьr-: hüngür hüngür ağlamak
hцnkьrtь: hüngürtü, hüngüre hüngüre ağlama
hönkürüş-: hüngür hüngür ağlaşmak
hьr-: havlamak
hürüş- / hürüşme: birlikte birçok köpeğin havlaması
inildə-: inlemek, inildemek
inilti: inilti
işılda-: ışıldamak
işıltı: ışıltı
kişnə- / kişnəme: kişneme
korla-: kötü hale düşürmek
kьkrə-: kьkremek
lağlağı: boş boş ve çok konuşma, alay etme
laxlat-: sarsa sarsa boşaltmak
layla: ninni
laylay зal-: ninni sцylemek
ləhləyə-ləhləyə: ağır ağır nefes ala ala

ləpə: dalga
marзa-marзa: şapır şupur (öpmek)
marçıldat-: dudaklarını şapırdatmak
marçıltı: şapırtı
marıtda-: pusuya yatmak
mələş-: meleşmek
mısmırıq: öfke ile kaşı gözü karartma
mızıldan-: mızıldanmak, hafif sesle söylenmek
mьrgьlə-: uyku ile uyanıklık arasında olmak, yarı uykulu olmak, dalıp gitmek
nəm-nьm elə-: nazlanmak, rıza göstermemek
ovxalan-: ufalanmak
цskьr-: цksьrmek
цskьrək: цksьrъk
parılda- / parıldama / par-par parılda-: parıldama / ışıl ışıl parlama
parıltı: parıltı
parlaq: parlak
partla-: patlamak
partlat-: patlatmak
pəh-pəh: beğenme bildiren bir ünlem, bazen istihza da bildirir
pərt / pərt ol-: pert, bozguna uğrama, bozulmuş, incinmiş olma
pərtlik: bozulma, bozguna uğrama durumu
pıçapıç: yavaşça, fısıltı ile
pıçılda-: fısıldamak
pıçıldaş-: fısıldaşmak
pıçıltı: fısıltı
pıqqılda-: fokur fokur kaynamak, fokurdamak
pıqqıldaş-: fokurdaşmak; kendini tutamayarak kıs kıs gülüşmek
pırılda-: Kuşların kanat çırparak uçması.
pırıltı: kuşların kanat sesi.
pırpızlan-: diklenmek
pırtla-: pırtlama, dar bir yerden dışarı çıkmak
poqqulda-: fokur fokur kaynamak
pцrt-: yüzü kızarmak
puзurlama: tomurcuklanma
sayrış-: yıldızların titrek ışıkla parıldaması, ışıyıp sönmesi hali
səksəkəli: endişeli, heyecanlı, telaşlı
sor-: soğurmak, emmek
sьmьr-: ağız ve dudakları ile bir şeyi soğurup зekmek
şaqqılda-: çatırdamak, şakırdamak; kahkaha ile gülmek
şaqqıldat- / şaqqıldada-şaqqıldada: çatırdatmak, şakırdatmak / çatırdata çatırdata
şaqqıltı: çatırtı, şakırtı
şappıldatma: şaklatma

şəklə-: kulaklarını dikip dinlemek
şıqqıldat-: şıkırdatmak
şıqqıltı: şıkırtı
şığı- / şığımaq: süratle hedefe inerek üzerine atılmak, (düşmana) hücum etmek
şıltaq: nazlı, kaprisli; inatçı
şıltaqlıq et-: naz etme, kaprislenme
şıppıldada-şıppıldada:şıpırdata şıpırdata
şırılda-: şırıldamak; şarıldamak
şırıltı: şırıltı; şarıltı
şırvan-: sırnaşmak, sevimli görünerek sevilmek istemek
şirnik-: şevklendirmek, heveslendirmek
şitlik elə-: şımarıklık etmek
şuluq: karışıklık, hercümerç, belalı (iş); yaramaz, yerinde duramayan çocuk
şütü-: hızlıca kaçmak
tapdala-: ayağı ile basıp ezmek, çiğnemek
tapdan-: çiğnenme, basılma
tapdanma: (mec) ayaklar altına alınma
taqqılda-: takırdamak
taqqıldat-: takırdatmak
taqqıltı: takırtı
tappıltı: patırtı, gürültü
tas-tas et-: tıs tıs etmek
təp-: (at) tepmek, tepik atmak
təpi-: (genellikle dili damağı) kurumak
təpik / təpik at-: tepik, tepik atmak
təpiklə-: tepik atmak, tekmelemek
tərpənmə: hareket etme, hareketlenme
tərpənmə-: hareket etmeme
tərpət-: kıpırdatmak, hareket ettirmek, yerinden oynatmak
tırıltı: tır tır sesi, motor hırıltısı
tikə-tikə: lime lime, parзa parзa
tir-tir əs-: soğuktan, korkudan, heyecandan tir tir titremek
tulla-: bir şeyi şiddetle atmak; bırakmak
tullan-: atlamak, bir şeyin üstünden atlamak
tьрьr-: tьkьrmek
ufulda-: yorgunluk veya ьzьntьden inlemek
uğulda-: uğuldamak
uğultu: uğultu
veyllənə-veyllənə: boş boş geze geze
vızıltı: vızıltı
yaltaq: yaltaklık eden, birine yaranmaya çalışan
yırğalan- / yırım-yırım yırğalan-: sendeleme, dengesini kaybetme

yumbalana-yumbalana: yuvarlana yuvarlana
zarı-: şiddetli ağrıdan zar zar inlemek
zəng / zəng et-: zil зalmak; telefonla aramak
zillə-: gцzlerini bir noktaya dikmek, dikkatlice bakmak
zingildə- / zingildəyə zingildəyə: zıngıldamak / zıngıldaya zıngıldaya
zolaq-zolaq (pijama): зizgi зizgi
Tespit ettiğimiz yansımaların biçim bakımından görünümü de şu şekildedir:
1. Yalın halde kullanılanlar:
1.1. İsim kökü şeklinde olanlar: *bıy (ünlem), fit, gur, hay, xırp, qırt, pert, zəng*
1.2. Fiil kökü şeklinde olanlar: *cır-, çax-, çaş-, çırp- (çır-p-?), hop-, pört-, sor-, şığı-, şütü-, təp-, təpi-*
2. Ek alarak genişlemiş olanlar: Bunları aldıkları eklere göre sıraladık:
2.1. İsimden isim yapım ekleriyle genişlemiş olanlar: Bunlar ya bir ekle ya da birden çok ek alarak genişlemiş gövdelerdir.
+bul: *gum+bul+da-, gum+bul+tu*
+bur: *gum+bur*
+q/k(X)l: *dan+qıl+da-?, don+qul+da-?*
+(X)k/q:*çil+(i)k, qıd+(ı)q?*
+l-, +(X)l-: *bere+l-, cing+(i)l, civ+(i)l, çaqq+(ı)l, çat+(ı)l, qığ+(ı)l, qır+(ı)l, qur+(u)l, güy+(ü)l, xar+(ı)l, hay+(ı)l, xır+(ı)l, xış+(ı)l, hoqq+(u)l, xor+(u)l, in+(i)l, març+(ı)l, mız+(ı)l, par+(ı)l, pıç+(ı)l, pıqq+(ı)l, pır+(ı)l, poqq+((u)l, şaqq+(ı)l, şapp+(ı)l, şıqq+(ı)l, şır+(ı)l, taqq+(ı)l, uf+(u)l, uğ+(u)l, zing+(i)l.*
+la: *dam(ıg)+la* (İFYE *+la-* kalıplaşarak zamanla isimleşmiştir.
+l(X): *cingilti+li, çən+li-çiskin+li, damcı+lı, gurultu+lu, hay+lı-haray+lı, xırıltı+lı, səksəkəli.*
+lik: *pərt+lik, şit+lik.*
+(u)m: *qurt+(u)m qurt+(u)m*
+(X)r: *cıng+(ı)r, cırıq+(ı)r, çıt+(ı)r, çığ+(ı)r (bağır'la birlikte ikileme), çiğ+(i)r?, dığ+(ı)r, hən+(i)r+ti.*
+tX: *cingil+ti, civil+ti, çaqqıl+tı, çıtır+tı, fısıl+tı, qaqqıl+tı, qarıl+tı, gumbul+tu, qurul+tu, güyül+tü, henir+ti, xırıl+tı, xışıl+tı, xorul+tu, inil+ti, işıl+tı, marçıl+tı, parıl+tı, pıçıl+tı, pırıl+tı, şaqqıl+tı, şıqqıl+tı, şırıl+tı, taqqıl+tı, tappıl+tı, tırıl+tı, uğul+tu, vızıl+tı.*
2.2. İsimden fiil yapım ekleriyle genişlemiş olanlar: Bunlar da ya bir ek veya birden çok ekle genişlemiş fiil gövdeleridir.
+a:*cırcır+a-, çis+e-, qıc+a-.*
+dA-: *cırt+da-, cingil+de-, civil+de-ş-, çaqqıl+da-, çatıl+da-ş-, dangıl+da-t-, dongul+da-n-, fırıl+da-, fısıl+da-, qaqqıl+da-ş-, qarıl+da-ş-, qığıl+da-ş-, qırıl+da-ş-, gumbul+da-, qurul+da-ş-, güyül+de-, xarıl+da-, xırıl+da-, xışıl+da-t-, hoqqul+da-, xorul+da-, inil+də-, işıl+da-, marçıl+da-t-, marıt+da-, mızıl+da-n-, parıl+da-, pıçıl+da-ş-,pıqqıl+da-ş-, pırıl+da-, poqqul+da-, şaqqıl+da-t-, şappıl+da-t-, şıqqıl+da-t-, şırıl+da-, tap+da-n-, taqqıl+da-t-, uful+da-, uğul+da-, zingil+de-.*

+xır-, +xur-/ +qır-, +qur-/+kir-,+kür-: *fın+xır-,qış+qır-, hıç+qır-, hön+kür-, tü+kür-pərdici,*

+lA-: *ban+la-, cırmaq+la-, çərənlə-, çilik+lə-n-, çisə+lə-mə, damcı+la-, dam(ıg)+la-, dan+la-, dənləmək, dığır+la-, dimdik+lə-, dümsük+lə-, dürtmə+lə-, fır+la-n-, qıdıq+la-n-,gicəl+lə-n-, gur+la-, hay+la-, kor+la-, lax+la-t-, ləh+lə-, mürgü+lə-, ovxa+la-n-, par+la-q, part+la-, pırpız+la-n-, pırt-+la-, puçur+la-ma, şək+lə-, tapda+la-, təpik+lə-, tul+la-n-, veyl+lə-n-, yırğa+la-n-, yumba+la-n-, zil+lə-.*

+pьr-: *tь+pьr-*

2.3. Fiilden isim yapım ekleriyle genişlemiş olanlar:

-cı: *dam-cı*

-ək: *ųskьr-ək*

-(X)q/k: *cır-(ı)q, fırılda-q, qışqır-(ı)q, hıçqır-(ı)q, mısmır-(ı)q?, parla-q, təp-(i)k.*

-mA: *cırcıra-ma,cücər-mə,çırt-ma, çisələ-mə, dürt-mə+lə-, fırlan-ma, qışqır-ma, parılda-ma, puçurla-ma, tapdan-ma.*

-maq/-mək:*cır-maq-la-, dənlə-mək, şığı-maq*

-tX: *çırpın-tı, finxır-tı, hönkür-tü.*

2.4. Fiilden fiil yapım ekleriyle genişlemiş olanlar:

-dXr-: *çaş-dır-, diksin-dir-*

-l-: *cır-ı-l-, dürt-ü-l-*

-mA-: *зirt-mə, tərpən-mə-*

-n-: *çırp-ı-n-, çilikle-n-, donqulda-n-, fırla-n-, qıdıqla-n-, gicəllə-n-, mızılda-n-, ovxala-n-, pırpızla-n-, tapda-n-, tərpə-n-, tulla-n-, veyllə-n-, yırğala-n-, yumbala-n-.*

-ş-: *bürü-ş-, civildə-ş-, çatılda-ş-, çığır-ı-ş-, qaqqılda-ş-, qarılda-ş-, qığılda-ş-, qırılda-ş-, qurulda-ş-, hırılda-ş-, hönkür-ü-ş-, hürü-ş-, mele-ş-, pıçılda-ş-, pıqqılda-ş-, sayrı-ş-.*

-t-: *bərəl-t-, cingildə-t-, danqılda-t-, fışqır-t-, qışqır-t-, xışılda-t-, laxla-t-, marçılda-t-, partla-t-, şaqqılda-t, şappılda-t-ma, şıqqılda-t-, şıppılda-t-, taqqılda-t-, tərpə-t-.*

3. İkileme şeklinde kullanılanlar:*cip-cip, civildəşə-civildəşə, çənli-çiskinli, çilik-çilik, donquldana-donquldana, dütdüdüdü-dütdüdüdü, finxıra-finxıra, qımışa-qımışa, qırış-qırış, qışqıra-qışqıra, hay-haray, haylı-haraylı, hıqqana-hıqqana, hıqqına-hıqqına, xır-xır, hop-hop, xorhaxor, hovxura-hovxura, ləhləyə-ləhləyə, marça-marça, pəh-pəh,şıppıldada-şıppıldada, tikə-tikə, veyllənə-veyllənə, yırım-yırım, yumbalana-yumbalana, zingildəyə zingildəyə, zolaq-zolaq.*

Bunlardan bazıları bir yardımcı fiille kullanılmıştır:

bar-bar bağır-, cadar-cadar ol-, cəh-cəh vur-, çığır-bağır sal-, gumbur-gumbur gumbulda-, gurhagur yan-, hay-küy qalx-, hay-küy sal-, hay-küy ver-, hayıl-mayıl ol-, xısın-xısın gül-, xur-xəşil et-, nəm-nüm elə-, par-par parılda-, tas-tas et-, tir-tir əs-, yırım-yırım yırğalan-.

Kaynakзa

Abdullayeva, Gьlarə (2013). *Mьasir Azərbaycan Dili*. II. Hissə. AMİ-nin «Xarici Dil (İngilis Dili) Mьellimliyi» ixtisası üçün dərs vəsaiti. «Elm və Təhsil», Bakı, 308 s.

Aksan, Doğan (2006). *Anlambilim*, Engin Yay. 4. Baskı, Ankara
Demircan, Цmer (1996). «Türkçede Yansımaların Özüne Doğru», *Dilbilim Araştırmaları*, Ankara, s. 175-191)
Karahan, Akartьrk (2006). « Memlûk- Kıpçak Türkçesi Sözvarlığı: Yansıma Fiiller Üzerine Bir İnceleme» *Türklük Bilimi Araştırmaları* (ТЬBAR-XX Gьz), s.105-124
Karahan, Fettah (2011). *Çağdaş Türk Lehçelerinde Yansıma Kelimeler*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitьsь, Kars
Kyoo Seok Yeon (1995). *Türkçede ve Korecede Yansımaların (Onomatopöeia) Karşılaştırılması*, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara
Orucov, Əliheydər ve diğ. (2006). *Azərbaycan Dilinin İzahlı Lüğəti*, I-IV. Cilt, Bakı Azərbaycan Elmlər Akademiyası Nəşriyyatı, Bakı
Şıxlı, İsmayıl (2005). *Seçilmiş Əsərləri*, İki Cilddə, I. Cild, Bakı, 485 s.
Zьlfikar, Hamza (1995). *Türkçede Ses Yansımalı Kelimeler*, TDK Yay. Ankara

Планкина Регина Маратовна
Казанский федеральный университет
Казань, Россия
Plankina Regina Maratovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia
Сиразова Лилия Саимовна
Казанский федеральный университет
Казань, Россия
Sirazova Liliia Saimovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

К ПРОБЛЕМЕ ЭКОЛОГИИ ЯЗЫКА
TO THE PROBLEM OF ECOLOGY OF LANGUAGE

Аннотация. *В статье рассматривается и дается определение понятию «экология языка», а также дается обзор подходов отечественных и зарубежных ученых к данному понятию. Авторы затрагивают некоторые актуальные проблемы экологии языка, существующие в республике.*
Abstract. *The article discusses the concept «ecology of language», and also provides an overview of approaches of Russian and foreign scientists in relation to this term. The authors touch upon some of the vital problems of the ecology of language existing in our republic.*
Ключевые слова: *экология, экология языка, эколингвистика, татарский язык, Татарстан.*
Keywords: *ecology, ecology of language,ecolinguistics, the Tatar language, Tatarstan.*

Отличительной особенностью развития современной науки является возникновение новых дисциплин, одновременно включающие в себя несколько разных направлений и возникающих на стыке уже существующих научных парадигм. Так, возникновение в XX веке такой науки, как экология повлекло

некоторые изменения в смене фокуса внимания, и идеи, высказанные в отношении данной науки начинают применяться по отношению к языку. Впервые данный термин был введен Э. Геккелем, который понимал под экологией «науку об отношениях с окружающей средой, куда мы относим в широком смысле все условия существования». Сегодня данное понятие прочно закрепилось в наименовании таких наук, как экология общения, экология культуры, экология сознания, экология информации и других. Разные отечественные авторы рассматривали в своих работах вопросы, касающиеся экологического мышления и сознания (В.С. Полянский), экологической культуры (Р.Г. Яновский, Л.И. Скворцов), экологической деятельности (В.В. Иваницкий, А.П. Сковородников, Е.К. Хелимский, Р.Н. Мусина), экологического образования (О.М. Васильева).

Одним из новых научных направлений, которое пытается связать идеи гармоничного существования природы языка является эколингвистика. Наиболее точно данный термин охарактеризовала Н.Н. Кислицына. Эколингвистикой принято называть одно из направлений языкознания, «которое сформировалось на стыке социального, психологического и философского направлений в лингвистике [Кислицына].

Подобно тому, как экология изучает взаимодействие живых организмов между собой, *экология языка* изучает влияние языков друг на друга и их взаимодействие с внешними факторами. Родоначальником данного термина принято считать американского лингвиста Э. Хаугена, который определил «экологию языка как науку о взаимоотношениях между языком и его окружением, где под окружением понимается общество, использующее язык как один из своих кодов [Шапочкин, 2010: 66].

В последние годы большое внимание уделяется вопросам соотношения языка и культуры, их взаимодополняющей роли в современном обществе, связи языка с социальными и духовно-культурными сферами жизни. К числу важнейших факторов, влияющих на развитие того или иного языка, относится взаимодействие языков. Языки в мире всегда находились во взаимодействии и равновесии друг с другом. Проявление языкового развития можно наблюдать в тех случаях, когда этносы - носители определенных языков - пребывают в тесном и постоянном контакте между собой, а именно живут в совместном или смежном экономическоми политическом пространстве, вследствие чего вынуждены воспринимать и осваивать языки друг друга. Наличие национального своеобразия присущее каждой конкретной культурной общности является неотъемлемой чертой нашего общества. Особенно важным является то, что национальное своеобразие в последующем отражается в менталитете народа и особенностях языка. Жизнь в инонациональном языковом окружении оказывает влияние на восприятие мира носителем определенного языка, который непосредственно начинает оценивать мир не только под углом зрения, основанным на его родном языке, но и под воздействием концептуализации мира, характерной для

окружающей его культуры. В этом отношении субъект Российской Федерации, а именно республика Татарстан, являющаяся полиэтнической республикой, представляет собой особый интерес для исследования экологии языка, где культура межнационального общения складывалась веками. Примером может служить взаимодействие двух языков русского и татарского.

Татарский язык характеризуется развитой понятийно-смысловой структурой, наличием структурированного текстового корпуса во всех функциональных разновидностях и социальных функциях. Это обеспечивает возможность функционирования татарского языка как одного из государственных языков Республики Татарстан. Решающую роль в научной деятельности Республики Татарстан играет исследование истории формирования, функционирования и развития татарского языка; изучение особенностей функционирования татарского языка в современном социокультурном пространстве, изучение языка и типа мышления, выявление взаимосвязи и взаимовлияния языка и общества, исследование билингвизма и полилингвизма в современном поликультурном обществе. Существенное значение для каждого языка, в том числе татарского языка, имеет лексический материал, сформированный в условиях развития иной культуры, другой языковой стихии, который показывает особенности видения мира инонациональным окружением и взаимодействие татарского языка с этим окружением. Данный факт мы можем наблюдать при проникновении и замещении понятий одного языка другим языком; особое значение при этом принадлежит русскому языку. Решающую же роль играет то, что заимствованные из другого языка единицы не являются универсальными и отражают специфику видения мира, присущего соответствующей культуре. Заимствование иноязычных слов зависит от влияния культуры одного народа на культуру другого, от социальных особенностей словоупотребления, от отсутствия на родном языке эквивалента заимствуемого слова или понятия.

Как известно, слова русского происхождения проникали в татарский язык при определенных экономических, социально-политических и духовно-культурных условиях. Торгово-экономические взаимоотношения между татарами и русскими зародились еще в древности до присоединения Казанского Ханства в XVI веке. Позже носители русского и татарского языковпоселились на одной территории и их объединяли общие заботы и проблемы.В процессе такого общего развития, слова, относящиеся к разным областям жизни, а именно, к сфере быта, власти, суда, военного дела, к области науки, просвещения, обучения проникали в татарский язык в качестве заимствованной лексики. С течением времени, подобные слова перешли в повседневное общение, литературу и средства массовой информации, откуда они вернулись в общество и их перестали воспринимать как иноязычные слова.

Следует отметить, что процесс европеизации татарской жизни и культуры выдвинул задачу привести лексический состав языка в соответствие с новыми идеями и понятиями, усвоенными большей частью татарского общества. Этой

потребности и отвечали русские заимствования перечисленных ранее тематических групп. Русские заимствования, зафиксированные в татарско-русских и русско-татарских словарях XIX века, являются результатом длительного исторического взаимодействия языков и культур. Многие заимствования подчинены фонетическим, семантическим законам татарского языка, а некоторые не изменились.

Неоспоримым фактом является то, что наиболее социально-значимой сферой для языкового развития является сфера образования, потому как именно в ней вырабатывается личностная языковая компетенция. Языковая компетенция индивида порождает предпосылки для функционирования конкретного языка в различных сферах общения. Так как в нашей республике развито территориальное двуязычие, то в результате обучения русскоязычного населения татарскому языку в школах, наметилась тенденция к развитию русско-татарского двуязычия. Русско-татарское двуязычие в сравнении с национально-русским двуязычием характеризуется содержательным своеобразием, способствующим сохранению и развитию татарского языка и сознательно сбалансированному функционированию двух государственных языков. Развитие русско-татарского двуязычия базируется на сопоставлении специфических особенностей двух разноструктурных языков. Это находит отражение в имеющихся программах и учебниках по татарскому языку для русскоязычной аудитории. Благодаря изучению татарского языка в школах русскоязычными жителями страны, в настоящее время возросло количество русскоязычных, владеющих татарским языком. Однако в свое время Ю.Д. Дешериев его назвал неконтактным двуязычием, так как двуязычие существует в пассивном варианте [Дешериев, 1981: 11]. Объясняя это тем, что если школьное обучение не подкрепится навыками живого общения, обучение татарскому языку не даст билингвизма русского населения.

Очевидно, что языковая проблема в Татарстане действительно существует, и она в том, что татарский язык, а с ним самобытная татарская культура стремительно исчезают.

Таким образом, экология языка изучает взаимодействие языка с окружающими факторами, с целью сохранения самобытности каждого языка в отдельности и поддержания языкового многообразия. Главной задачей экологии языка является не в закрытии языка от любых влияний, а в том, чтобы сохранить его языковую самобытность и внедрить что-то полезное и новое.

В заключении, следует отметить, что эколингвистика, как направление языкознания, призванное решать проблемы сохранения лингвистического многообразия, является одним из основных вопросов перспективной развивающейся отрасли языкознания.

Литература

1. Кислицына Н.Н. Эколингвистика – новое направление в языкознании [Электронный ресурс]. – URL: http:

//www.crimea.edu/tnu/magazine/culture/culture37/part1/zip/kislitsina.zip (дата обращения: 15.10.2019).

2. Шапочкин Д.Р. Категория экзистенциональности как важная составляющая экологической системы языка: матер. междунар. науч.-практ. конф. – Тюмень: Изд-во ТюмГУ, 2010. – С.66

3. Дешериев Ю.Д. Проблема взаимоотношения между функционально-типологической и другими классификациями языков // Теоретические проблемы социальной лингвистики. – 1981. – С. 11.

Сагдиева Рамиля Камиловна
Мирзагитов Рамиль Хамитович
Хуснутдинов Дамир Хайдарович
Казанский федеральный университет
Казань, Россия
Sagdieva Ramilya Kamilovna
Mirzagitov Ramil Hamitovich
Husnutdinov Damir Haydarovich
Kazan Federal University
Kazan, Russia

ТРУДНЫЕ СЛУЧАИ ПРИ СИНТАКСИЧЕСКОМ РАЗБОРЕ В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ
DIFFICULT CASES DURING SYNTACTIC TREATMENT IN THE TATAR LANGUAGE

Аннотация. *Синтаксис анализ является самым сложным в любом языке. В первую очередь, при синтаксическом анализе нужно учитывать то, что язык является выражением мысли. С помощью задаваемых вопросов, не всегда удаётся сделать правильный разбор предложения. В этой статье анализируется случаи разбора предложений, развивающие мышление.*

Annotation. *Syntax analysis is the most complex in any language. First of all, when parsing you need to consider the fact that language is an expression of thought. With the help of asked questions, it is not always possible to make the right analysis of the proposal. This article analyzes cases of parsing sentences that develop thinking.*

Ключевые слова: *синтаксис, члены предложения, смысловые оттенки, средства связи.*

Keywords: *Syntax, sentence members, semantic nuances, means of communication.*

Синтаксис в любом языке изучает речь. Речь появилась из-за потребности общения между людьми. Речь состоит из семантики и синтактики. Между семантикой и синтактикой существует взаимосвязь между содержанием и формой. Синтаксис как наука не случайно формировался в общей философии вместе с логикой. Речь отражает мышление говорящего.

«Синтаксис, как часть грамматической науки, ведет исследование системы строения речи в двух направлениях: 1) от формы к содержанию, от

синтаксических средств (членов предложения, средств связи, порядка слов, просодических элементов, редупликации, конситуации и т.д.) и к значению; 2) от содержания к форме, от значений к средствам их выражения. Эти два направления должны всегда дополнять друг друга, только при этом условии синтаксису как науке удастся адекватно описать систему строения речи» [Татарская грамматика, 1995: 11].

Синтаксический анализ является самым сложным анализом в грамматике. На сегодняшний день в школах практикуется методика вопроса. Учащиеся находят члены предложения при помощи вопросов. Но в татарском языке один и тот же вопрос задается на разные члены предложения. В связи с этим возникает много проблем и неясностей. Поэтому при обучении учащихся разбору предложения нужно научить не только к задаванию вопросов, но и выявлению смысловых оттенков каждого члена предложения. Только при таком анализе развивается логическое мышление обучающегося.

Дополнение – второстепенный член предложения, делится на два вида: прямое и косвенное. Прямое дополнение подчиняется господствующему слову при помощи аффикса именительного, винительного *-ны/-не* и исходного падежа *-дан/-дән, -тан/-тән, -нан/-нән*, формой инфинитива и формой *-га кадәр*. Косвенное дополнение подчиняется господствующему слову при помощи аффиксов родительного *(-ның/-нең)*, направительного (*-га/-гә, -ка/-кә*), исходного (*-дан/-дән, -тан/-тән, -нан/-нән*) и местно-временного (*-да/-дә, -та/-тә*) падежа; а так же при помощи послелогов, послеложных слов и формой *-га кадәр*. Одни и те же формы, а именно *-дан/-дән, -тан/-тән, -нан/-нән; -га кадәр* употребляется о обоих видах. Чтобы отличить их друг от друга можно использовать несколько подсказок. Если в процессе действия мы руками держим предмет выраженный именем существительными исходного падежа, то это дополнение является прямым: *Урманга кереп, имән* ***яфрагыннан*** *сиңа күлмәк тегик* (М. Галиев) ‘Войдя в лес, сошьем тебе платье из дубовых листьев’. *Үпкәләгән сабыйны юаткан ана кебек, ул минем* ***чәчемнән*** *сыйпый* (М. Галиев) ‘Он гладит по волосам, как мать, утешающая обиженного ребенка’. *Башта үзем чыгып, аннан Зөһрә ханымны* ***кулыннан*** *тотып чыгардым* (Ә. Еники) ‘Сначала вышел сам, потом помог выйти Зухре ханум, держа её за руку’. ***Өчпочмаклардан*** *авыз иткәнче, хуш ис аңкытып торган чәйгә иреннәрен тидергәнче үк телен йоткан кебек булды Асия* (Р. Мөхәммәдиев) ‘Уже до того как попробовала триугольники и ароматный чай, Асия будто проглотила язык’.

Если во время действия мы не дотрагиваемся до предмета, лица, выраженного исходным падежом, то оно является косвенным дополнением: *Төнлә соң гына кайткан* ***кыздан*** *ахирәте сорый: «Я, сөйлә, ничек утырдыгыз?»* (Ш.Галиев) ‘Подруга спрашивает у девушки, возвратившейся домой поздно: «Ну, рассказывай, как посидели?»’. *Сез бер-берегезне* ***олыгаюдан*** *саклагыз* (М. Галиев) ‘Вы берегите друг-друга от старости’. *Мин бу хәбәрне* ***әнидән*** *ишеттем* ‘Я узнала об этом от мамы’.

И другие члены предложения подчиняются господствующему слову при помощи аффикса исходного падежа *-дан/-дән, -тан/-тән, -нан/-нән*. Рассмотрим нижеследующие примеры:

а) ***Агачлардан*** *җанга ятыш әйберләр ясар өчен, ничәмә ничә корал кулланалар.* (Ф.Яруллин) ‘Используют множество орудий, чтобы сделать из дерева любимые, качественные поделки’.

б) *Авыру кыз янында табиблар урала, кыз балага нидер эчерәләр, бит-маңгаена кагылып алалар,* ***эсселектән*** *һәм* ***тән кайнарлыгыннан*** *интеккән баланың хәленә керергә тырышып, баш чайкап куялар иде* (М.Хәбибуллин) ‘Рядом с больной девчонкой ходят врачи, её поят чем-то, дотрагиваются до лба, стараются войти в положение девочки, которая мучается от жары и температуры’.

в) ***Буадан*** *салмак кына җылы томан күтәрелә* (Ә. Гаффар) ‘С пруда медленно поднимается теплый туман’.

г) *Бирелеп, онытылып* ***иҗат итүдән****, даими киеренке уй* ***хезмәтеннән*** *ул чын ләззәт таба, тормышын мәгънәле, эчтәлекле итеп тоя* (Ф. Хатипов) ‘Он наслаждается от вдохновенного творчества, постоянного умственного труда, представляет свою жизнь значимым’.

д) ***Борынгыдан*** *калган гадәт ул:*

Халык чыга каршы алырга,

Яшь киләшне күреп калырга (Р. Миңнуллин) ‘Это обычай с давних времен: народ выходит встречать молодую невестку’.

е) *Кил, сине* ***ихлас күңелдән***

Сөйгән өчен;

Турылыклы тиңең итеп

Йөргән өчен (М. Хәсәнов) ‘Приходи, из-за того, что люблю тебя от всей души и из-за того, что считаешь меня равной себе парой’.

ж) *Син шушы* ***күлмәктән*** (М. Галиев) ‘Ты в этом платье’.

В этих предложениях есть члены предложения, подчиненные господствующему слову при помощи аффикса исходного падежа *-дан/-дән, -тан/-тән.* Но не смотря на это, они все являются разными членами предложения, потому что имеют разные значения: ***агачлардан*** ‘из дерева’ – прямое дополнение, ***эсселектән*** ‘от жары’, ***тән кайнарлыгыннан*** ‘от температуры’ – обстоятельство причины, ***буадан*** ‘из пруда’ – обстоятельство места, ***иҗат итүдән*** ‘от творчества’, ***уй хезмәтеннән*** ‘от умственного труда’ – косвенное дополнение, ***борынгыдан***‘с давних времен’ – обстоятельство времени, ***ихлас күңелдән***‘от всей души’ – обстоятельство образа действия, ***күлмәктән***‘в этом платье’ – сказуемое.

Форма *-га хәтле* является средством связи и прямого, и косвенного дополнения. Если этот предмет или лицо этой формы сам выражает действие, то этот член предложения является косвенным дополнением: ***Сыерларга кадәр*** *үзгәргән* (М. Хәсәнов) ‘Изминились даже коровы’. ***Карчык-корчыкларга кадәр*** *өеннән чыккан* (М. Галиев) ‘Даже старушки вышли на улицу’. *Чигәләрендәге көмеш* ***толымнарына кадәр*** *якты* (Р. Мөхәммәдиев) ‘Даже седые косы на весках светятся’.

Если предмет или лицо этой формы сам не работает, то это является прямым дополнением: *Агачлар соңгы* ***яфракларына кадәр*** *коеп бетергәннәр* (М. Мәһдиев) ‘У деревьев выпали даже последние листья’. *Бүген китапның* ***соңгы битенә кадәр*** *укып бетрдем* ‘Сегодня я прочитала книгу до последней страницы’.

В татарском языке очень много одинаковых форм, обозначающих разных членов предложения:

1. *Ләкин ул каникулга кайтканда, аның сөекле апасын җирләгәннәр иде инде* (Г. Әпсәләмов) ‘Когда она приехала на каникулы, любимая сестра уже была похоронена’. ***Каникулга*** ‘на каникулы’ – обстоятельство цели.

2. *Борынгы йортлар моңсу аклыкка күмелеп утыра* (М. Галиев) ‘Старые дома сидят, покрытые белизной’. ***Аклыкка*** ‘белизной’ – косвенное дополнение

3. *Мин, өйгә кайтып, балаларны урманга җиләккә җибәрдем* (Г. Кутуй) ‘Я, возвратившись домой, отправила детей в лес за ягодами’. ***Урманга*** ‘в лес’ – обстоятельство места, ***җиләккә*** ‘за ягодами’ – обстоятельство цели.

4. *Тавышка тирмәдән абыйсы йөгереп чыкты* (М.Галиев) ‘Из-за шума из шалаша выбежал старший брат’. ***Тавышка*** ‘из-за шума’ – обстоятельство причины.

5. *Бу хат әнигә* ‘Это письмо маме’. ***Әнигә*** ‘маме’ – сказуемое.

6. *Без бит Тукайлар өчен үлеп торабыз* (Ш. Галиев) ‘Мы же с любовью относимся к Тукаю’. ***Тукайлар өчен*** ‘к Тукаю’ – косвенное дополнение.

7. *Бүгенге халәтеңне тоеп, үзеңнән риза булмыйча, кылган эшләрең өчен уңайсызланып йөргән чак була* (Ш. Галиев) ‘Бывают времена, когда җалеешь о том, что сделал’. ***Эшләрең өчен*** ‘из-за действия’ – обстоятельство причины

8. *Кеше өчен яктырганда, үз күңеле дә болыттан ачыла* (Ш. Галиев). ‘Когда делаешь добро людям, просветляется и собственная душа’. ***Кеше өчен*** ‘людям’ – обстоятельство цели.

9. *Бу якты йорт сезнең бәхет өчен* (Ш. Маннур) ‘Этот дом для вашего счастья’. ***Бәхет өчен*** ‘для счастья’ – сказуемое.

10. *Бикмүш бабай алабута, кычыткан баскан ата-баба нигезенә йөз орып яшь түгә дә, тагын хәер сораша-сораша, улын эзләп чыгып китә* (Г. Гобәй) ‘Дед Бикмуш, поплакавшись на заброшенном родительском доме, попрошайничая опять ушел искать сына’. ***Эзләп*** ‘искать’ – обстоятельство цели.

11. *Алар, Шәкүр дигән малайның кайтып килүен күреп, туктадылар* (Х .Камалов) ‘Увидев мальчика по имени Шакур, они остановились’. ***Күреп*** ‘увидев’ – обстоятельство причины.

12. *Атлар, чаптырып, югары очка менеп киттеләр* (М. Галәү) ‘Лошади рысью поскакали на верх’. ***Чаптырып*** ‘рысью’ – обстоятельство образа действия.

13. *Кич утырып, кәрҗин үрде сылу, талчыбыклар алды кулына* (Зөлфәт) ‘Вечером красавица заплела карзины, взяв прутья на руки’. ***Кич утырып*** ‘вечером’ – обстоятельство времени.

В татарском языке аффикс родительного падежа *-ның/-нең* является средством связи между дополнением и господствующим словом, а также определением и

господствующим словом. Чтобы их отличить, нужно знать только одно правило. Если слово с аффиксом *-ның/-нең* подчиняется к члену предложения, выраженного именем существительным, то оно является определением. Если оно подчиняется к члену предложения, выраженного глаголом, то оно является косвенным дополнением. Например, *Әнинең күлмәген юдым* ‘Постирала мамино платье’. Слово ***әнинең*** ‘мамино’ подчиняется к слову ***күлмәген*** ‘платье’, то есть к существительному, значит, оно – определение. *Әнинең кайтуын көтәм* ‘Жду маминого прихода’. Слово ***әнинең*** ‘маминого’ подчиняется к слову ***кайтуын*** ‘прихода’, то есть к глаголу, значит оно косвенное дополнение.

К словосочетанию относятся как к простой синтаксической единице. Но при анализе так же встречаются трудности. Например, в татарском языке употребляется словосочетание ***сөйкемле бала*** ‘симпатичный ребенок’, ***комсыз кеше*** ‘жадный человек’, ***баллы чәй*** ‘сладкий чай’, ***рәсемле китап*** ‘книга с рисунками’. В этих словосочетаниях сразу на глаза бросаются аффиксы *-лы/-ле,-сыз/-сез*. Они являются и словообразующими, и словосоединительными. Обычно вышеуказанные словосочетания анализируются как прилагательно именные словосочетания, средством связипоказывают данные аффиксы. Таким образом, они не обращают внимание на смысловые оттенки слова. В татарском языке слова ***сөйкемле*** ‘симпатичный’ и ***комсыз*** ‘жадный’ являются прилагательными, но корни этих слов никакого значения не имеют. Поэтому в этом случае аффиксы *-лы/-ле, -сыз/-сез* не являются средством связи. Значит ***сөйкемле бала*** ‘симпатичный ребенок’, ***комсыз хужа*** ‘жадный человек’ – прилагательно именные словосочетания, средством связи которых является порядок слов. ***Баллы чәй*** переводится как сладкий чай. Но основой слова *баллы* является *бал* – мед. Такие словосочетания нужно рассматривать как прилагательно именные. Средством связи является аффикс -*лы*. ***Рәсемле китап*** переводится как книга с рисунками. То есть на основе лежит слово рисунок. В этом случае аффикс -*ле* выступает в роли словосоединительной функции. ***Рәсемле китап*** – именное словосочетание.

Из вышеуказанного можно сделать вывод о том, что только выучивая формы не возможно научить анализу предложения. Обучающийся должен постоянно задумываться о том, для чего он употребляет то или иное слово. На каждом уроке надо развивать мыслительную деятельность обучающихся.

Литература

Татарская грамматика: В 3 т. – Т. III. – Закиев М.З. Синтаксис. – Казань: Таткнигоиздат, 1995. – 576 с.

Сайфулина Флера Сагитовна
Казанский федеральный университет
Казань, Россия
Sayfulina Flera Sagitovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ Ф.Ю. ЮСУПОВА В ОБЛАСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ НАРОДНО-ПОЭТИЧЕСКОГО НАСЛЕДИЯ СИБИРСКИХ ТАТАР
ACTIVITY OF F.YU.YUSUPOV IN THE FIELD OF FOLKLORITY OF THE SIBERIAN TATARS

Аннотация. *Статья посвящена изучению деятельности известного отечественного тюрколога Феритса (Фарита) Юсуповича Юсупова в области исследования фольклора татар, проживающих на территории Сибири. Анализируются крупные труды ученого обобщающего характера, изданные на татарском и переведенные на русский язык. Оценивается его вклад в татарскую фольклористику.*

Annotation. *The article is devoted to the study of the activities of the famous Russian Turkologist Ferits (Farit) Yusupovich Yusupov in the field of the study of the folklore of Tatars living in Siberia. The major works of a scientist of a generalizing nature, published in Tatar and translated into Russian, are analyzed. His contribution to Tatar folklore is estimated.*

Ключевые слова. *Ф.Ю. Юсупов, фольклористика, сибирские татары, жанры фольклора*
Keywords. *F.Yu. Yusupov, folklore, Siberian Tatars, folklore genres*

Юсупов Фарит Юсупович в тюркском мире, в первую очередь, известен как языковед, диалектолог, изучающий особенности языка с широким использованием новейших методов лингвистической географии и ареальной лингвистики. При этом, круг интересов тюрколога, доктора филологических наук, профессора, заслуженного деятеля науки РТ (1999), член-корреспондента Международного турецкого лингвистического общества (Турция, Анкара, 2000) Ф.Ю. Юсупова не ограничивается изысканиями в области языкознания.

Кроме сугубо языковедческих трудов, при разработке отдельных монографий ученым изначально ставились широкие задачи, которые подразумевали комплексное историко-филологическое исследование духовного наследия татар, проживающих в том или ином регионе России. К таким многоаспектным трудам можно отнести монографии ученого: «Красноуфимские татары: история, язык, фольклор» (2004), «Сафакулевские татары: история, язык, устное народное творчество» (2006), изданные в начале XXI столетия.

В данной статье нас интересует вопрос о вкладе Ф.Ю. Юсупова в фольклористику сибирских татар. Известно, что еще в период подготовки к защите первого серьезного исследования в середине 60-х годов XX века (Фарит Юсупович защитил кандидатскую диссертацию по теме «Татарские говоры

Южного Урала и Зауралья» в 1972 году) молодой ученый объездил регионы компактного проживания татар на территориях Южного Урала и Зауралья, в том числе и Сибири.

Здесь нужно подчеркнуть, что татарский народ, проживающий издревле на обширных территориях Западной Сибири, располагает богатым народно-поэтическим наследием, включающим различные жанры древнейших образцов устного народного творчества, интерес к которым уже во второй половине XIX в. проявили такие маститые ученые, как В.В. Радлов, Н.Ф. Катанов [Сайфулина, 2015: 567-576]. Первые фиксации образцов фольклора сибирских татар и их научное исследование, связано с деятельностью великого ученого, академика, основателя Российской тюркологической науки В.В. Радлова [Сайфулина, 2007: 14-45]. Начиная со второй половины XIX века, он записывал множество фольклорных произведений тюркских народов из уст их носителей во время длительных научных экспедиций по Алтаю, Туве, Хакасии, Шории, Южной Сибири, Восточному Казахстану, Киргизии, Узбекистану, Северной Монголии и др. территориях проживания этих народов. За десятилетие активных экспедиций, проводимых им в Алтайский период жизни, ученый накопил огромный материал по всем живым тюркским языкам, записал множество произведений устного народного творчества [Сайфулина, 2012: 164-170]. Четвертый том его фундаментального десятитомного труда «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи, собранные В.В. Радловым», записанный в 1859-1871 гг., вбирает в себя уникальный фольклорный материал барабинских, тарских, тюменских и тобольских татар. Впервые указанный том многотомника был издан по распоряжению Императорской Академии Наук в марте 1872 года в Санкт-Петербурге, а затем переведен на немецкий язык [Радлов, 1872: 411]. Примечательно, что к 175-летнему юбилею ученого с мировым именем в 2012 г. это единственное издание было подготовлено к переизданию профессором КФУ Ф.Ю. Юсуповым с сохранением всех технических особенностей первого издания, что дало широкую возможность изучения, выявления новых аспектов, введения в активный научный оборот уникальные материалы известного во всем мире тюрколога.

Именно с этой работы – которая является данью современного ученого в адрес В.В. Радлова – первооткрывателя неповторимых образцов духовного наследия сибирских татар начинается активная деятельность Ф.Ю. Юсупова в направлении издания – обнародования собранных и зафиксированных им в течение многих десятилетий фольклорных материалов, доселе служивших ему материалом для исследования языковых фактов татарского народа. Так, в течение последнего десятилетия появилась серия академических изданий, посвященных народно-поэтическому наследию сибирских татар – компактно населяющих данную территорию от Тюмени-Тобольска – до Тары-Омска-Новосибирска. Диалектологические экспедиции, в течение многих лет проводимые под руководством профессора КФУ Ф.Ю. Юсуповым, дали возможность

своевременной фиксации посредством русской академической транскрипции многочисленные произведения устного народного творчества народа исследуемой территории.

Одним из первых в этом ряду изданий стал объемный труд «Барабинские татары. Страницы духовной культуры» [Юсупов, Сайфулина, др. 2013: 668] (издана в рамках Государственной программы «Сохранение, изучение и развитие государственных языков Республики Татарстан и других языков в Республике Татарстан на 2014-2020 годы». Продолжая традиции своих великих предшественников, здесь Ф.Ю. Юсупов представляет весь спектр богатства фольклора татар, проживающих на отдаленных территориях Новосибирской области.

Особое место в данном сборнике занимают сверхсложные по сюжету и большие по объему произведения, присущие тюркскому народу, относящиеся к особому лиро-эпическому жанру– дастаны, которые более стойко сохранились именно в Сибири. Представленные в данной книге уникальные дастаны, такие как «Идеге Пи», «Токтамыш хан», «Йиртүшлүк», «Ак Көбөк», «Кара Коккел», «Алтаин Саин Сөмә», «Ястәй Мөңкә», «Межек алып», «Йеләк батыр», «Йертөшлек», «Кузы Көрпәч белән Баян Сылу», «Купланды», «Камбәр», «Таһир-Зөһрә», «Бүзегет», Алып батыр (в разных вариациях) и др., записанные в разные годы, разными учеными-собирателями, позволяют анализировать жанровые особенности дастанов, а также прослеживать мифологическое представление о мире сибирско-татарского народа.

Здесь особое внимание привлекает к себедастан об Айтуке, который встречается только у Барабинских татар. По многочисленным легендам, Айтука был песенником-импровизатором, жившим в одном из татарских селений. Разлученный со своей любимой Фатимой (Патыш), посвещал ей многочисленные песни, варианты которых сохранились в памяти народа. Сюжеты любовных дастанов представляют собой отражение народного идеала о возвышенной бессмертной любви.

Такие дастаны, как «Кучум», «Бурихан», «Хочаш», «Атулы Батыр», «Сеит», «Абул Касим», «Ак Бога», Би Агыш», «Кырамша», «Купланды», «Караца» и др., сохранившиеся у сибирских татар, по событийности и сюжетам, описанию деяний героев относятся кисторическим дастанам.

Построение эпических сюжетов, система персонажей, исполнительские формы, приемы идеализации героев и другие особенности дастанов сибирских татар, находят близкое сходство с эпическими произведениями алтайцев, казахов, ногайцев, узбеков, уйгур, туркемен, турков, азербайджан, якутов. Представление в одной книге огромное количество неповторимого кладезя представляющего народную историю, мудрость и духовной целостности – в этом огромная заслуга Фарита Юсуповича.

Соследующей книги ученого начинается серия трудов «Сибирские татары. Из сокровищницы духовной культуры». Антология фольклора сибирских татар, в первом томе которого представлены «Дастаны» [Сибирские татары, 2014: 646],

во втором томе - «Йомаклар – сказки» [Сибирские татары, 2016:887], в третьем - «Хикаяты, риваяты. Мифы» [Сибирские татары, 2017: 895], в четвертом томе представлено «Музыкальное наследие» сибирских татар [Сибирские татары, 2018: 896].

В данных сборниках находят место присущие только сибирским татарам уникальные фольклорные тексты. Богатство и разнообразие, вариации и видоизменения говорят об их жанровой неустойчивости и пестроте историко-этнографических связей носителей фольклора.

В каждом из объемных трудов собран богатейший фольклорный материал, относящейся к указанным в названии книг жанрам. Такого рода произведения, как «Баит о русско-французской войне», «Баит о германской войне», «Мәргәнләр бәете», с прекрасно сохранившимися деталями «охотничьего эпоса», «Манара», «Бәйсәнә», «Кил, хәйраным», «Таң атарын», «Баит солдата Абдурахмана» дают сделать выводы о том, что память народа не замкнута в своем, узком пространстве: в фольклоре исследуемого региона находят отражение события, в географическом плане намного шире той местности, где они сохранились и зафиксированы. Интересны в этом плане баиты, такие как, «Тукайга бәет», «Истамбул бәете», «Хан мәчет пәйете», «Наполеон һәм Миңнулла бәйете», «Песне Гирман айрты», «Персентә йолтос, персентә кубыс» и др.Они являются подтверждением исторической тесной связи тюркских народов и взаимовлияний фольклора. Трагические страницы истории России (Отечественная война 1812 г.; Первая мировая война (1914-1918), Гражданская война, Великая отечественная война (1941-1945)) также широко отражены в фольклоре сибирских татар, представленных в данной Антологии, составленной Фаритом Юсуповичем.

Особое место здесь занимают мунаджаты, в которых воспевается могущество Всевышнего Аллаха, деяния пророка Мухаммеда (с.г.с.), а также других пророков, святых и халифов. Лучшими образцами такого характера произведений могут служить мунаджаты, собранные Ф.Ю. Юсуповым «Инантым Аллага», «Пертер Аллаһым минең», «Йәртәмеңне пир, Аллаһым», «Тәүбәләремне кабул кыл» и др. В мунаджатах этой тематической группы подчеркивается необходмость чтения Корана, восхваляются отдельные суры, аяты этой священной книги, звучит призыв к совершению ежедневного намаза. Такие мунаджаты, как «Йасин укыгалы вакытлар йетәр» «Аятел Көрсигә мәтхия», «Лә Иләһә –сүсләрнең иң исгесе», являются интересными образцами фольклора религиозного направления. Мунаджаты, распространенные среди сибирских татар, представляют собой неотьемлемую часть культурного наследия народа, в которой в самые трагические моменты истории сохранилась этническая самобытность, духовная идентичность народа, унаследованные от далеких предков.

Отдельная книга Ф.Ю. Юсупова посвящена народному музыкальному наследию сибирских татар, где особый интерес вызывают нотное представление их музыки, зафиксированные татарскими композиторами. Такие песни, как «Җаныкаем, Хәерниса», «Гел-гел», «Агыйделкәй», «Ах, җанашым, Мәрфуга»,

«Том көе», «Юлбикә», «Сөләйман көе», записанные известным музыкантом Ключаровым у сибирских татар, являются удивительными образцами народной лирики. Еще в 1940 году записанные М. Садри тексты песен «Сагыну», «Әбәү лә, алмам», «Ак дәвәләр», «Солдат җыры», «Юнан җыры», «Мансур җыры» нашли достойное место в песенном наследии сибирских татар. Песни, записанные во время диалектологических экспедиций Д.Б. Рамазановой («Гашыйк йыры», «Һа бауле, алмалы», «Хат башы») [Рамазанова, 1998, 43-96], Ф.С. Баязитовой («Бибием, сылуым», «Әй, йаникайгынам, сылуым», «Гәрипәкәй, сылуым», «Карама ла туга»), которые относятся к записям второй половины XX века, также включены в исследуемые сборники.

Таким образом, «Антология», составленная ученым-тюркологом Ф.Ю. Юсуповым имеет большую научную ценность, так как здесь находит отражение духовная культура сибирско-татарского народа, Книги являют собой ценнейший материал как для изучения истории развития фольклора сибирских татар, также и для исследования языка, культуры, быта, обрядов, мировоззрения сибирских татар в сравнительно-сопоставительном аспекте с другими тюркскими народами. Огромным вкладом, как в диалектологию, так и в татарскую фольклористику являются объемные вводные статьи ученого-тюрколога, представленные в каждом томе анализируемого труда.

Литература

Сайфулина Ф.С. Народное поэтическое творчество. Фольклор // История и культура татар западной Сибири / Коллективная монография. – Казань: Институт истории имени Ш.Марджани АН РТ, 2015. - 728 с. + 56 с. цв. вкл. – С. 567-576.

Сайфулина Ф.С. Формирование и развитие татарской литературы Тюменского региона. – Тюмень: Вектор Бук, 2007. – С. 14-45.

Сайфулина Ф.С. Возвращаясь к трудам великих (к 175-летию академика В.В. Радлова) // Научный Татарстан. – 2012. – № 2. – С. 164-170.

Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи, собраны В.В. Радловым. Часть IY. Наречия барабинцев, тарских, тобольских и тюменских татар». – СПб.: Тип. Императ. Акад. наук, 1872. – 411 с.

Юсупов Ф.Ю., Сайфулина Ф.С., Хисамов О.Р., Гумеров И.Г. Барабинские татары. Страницы духовной культуры. – Казань: Казанский Университет, 2013. – 668 с.

Сибирские татары. Из сокровищницы духовной культуры / автор-сост. Ф.Ю. Юсупов. – Казань: Издательство Казанского ун-та, 2014. – 646 с.

Сибирские татары. Из сокровищницы духовной культуры. Йомаклар – сказки / автор-сост. Ф.Ю. Юсупов. – Казань: Магариф - Вакыт, 2016. – 887 с.

Сибирские татары. Из сокровищницы духовной культуры. Хикаяты, риваяты. Мифы / автор-сост. Ф.Ю. Юсупов. – Казань: Тат.книг.издат, 2017. – 895 с.

Сибирские татары. Из сокровищницы духовной культуры. Музыкальное наследие / автор-сост. Ф.Ю. Юсупов. – Казань: Изд-во «Ак бүре», 2018. – 896 с.

Салахова Рузиля Рашитовна
Казанский федеральный университет
Казань, Россия
Salakhova Ruzilya Rashitovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

АНАЛИТИЧЕСКИЕ ГЛАГОЛЫ ПОВЕДЕНИЯ В ТАТАРСКОМ ЯЗЫКЕ: ДЕРИВАТОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ
ANALYTICAL VERBS OF BEHAVIOR IN THE TATAR LANGUAGE: DERIVATOLOGICAL ASPECT

Аннотация. *В статье определяются деривационные возможности глаголов поведения татарского языка на уровне словообразовательной парадигмы. В частности, устанавливается структурная специфика данной глагольной лексики, также демонстрируется ряд вспомогательных и модифицирующих глаголов, принимающих активное участие в образовании составных глаголов исследуемой группы.*

Annotation. *The article defines the derivational capabilities of the Tatar language verbs of behavior at the level of the word-formation paradigm. In particular, the structural specificity of this verb vocabulary is established, and a number of auxiliary and modifying verbs that are actively involved in the formation of compound verbs of the studied group are also demonstrated.*

Ключевые слова и фразы: *татарский язык; семантика; глагол; глаголы поведения; словообразование.*

Keywords and phrases: *Tatar language; semantics; verb; verbs of behavior; word formation.*

Глаголы в татарском языке – самая интересная и наиболее сложная часть речи. Многие ее категории изучены достаточно глубоко, но некоторые вопросы грамматического характера остаются еще не исследованными. К таким относятся вопросы глагольного словообразования лексико-семантических групп глаголов в целом и словообразование глаголов поведения в частности. Глаголы поведения означают действие и поступки человека, получившие ту или иную социальную окраску: *икейөзлеләнү (лицемерить), комсызлану (жадничать), мактану (хвастаться*). Данная группа глаголов отличается от глаголов других лексико-семантических групп по специфическим особенностям: они представляют принципы поведения человека в обществе.

Данная группа глаголов частично нашло отражение в монографии Р.К. Иштановой, где рассматриваются все лексико-семантические группы глаголов татарского языка. Особый интерес представляют научные труды А.М. Айдаровой, где изучаются структурно-семантические особенности глаголов поведения в русском, татарском и английском языках.

Актуальность данного исследования заключается в том, что представляемая лексика впервые рассматривается в дериватологическом аспекте, показывая словообразовательный потенциал татарского глагола.

Основной материал для научного анализа извлечен из универсальных словарей и справочников, составлен лексический корпус в объеме 147 единиц. Примеры извлечены из произведений классика татарской литературы XX столетия Амирхана Еники.

Рассмотрев структуру глаголов поведения в татарском языке, были выявлены синтетические (непроизводные, суффиксальные) и аналитические глаголы (сложные, составные, парные). К синтетическим вслед за Ф.А. Ганиевым [Ганиев, 2002: 131] относим непроизводные глаголы (*кабару 'пыжиться', карышу 'упрямиться', ярау 'угождать'* и т.д.) и суффиксальные (*иренчәкләнү 'лениться', кыюлану 'храбриться', шаулашу 'шуметь'* и т.д.).

Материал исследования показал, что по своей структуре аналитические глаголы поведения имеют следущие виды:

1) собственно сложные (*хыянәт итү 'изменять'*);

3) парные (*боргалану-сыргалану 'кокетничать'*);

4) составные (*аптырап калу 'растеряться'*).

Собственно-сложные глаголы образуются от имен существительных посредством словообразующих вспомогательных глаголов *итү, булу, кылу, килү, ясау*, а также менее продуктивных *бирү, китерү, ату* [Татарская грамматика, 1993: 257]. Семантические и функциональные особенности вышеприведенных глаголов имеют общие черты с суффиксальными глаголами поведения ***-ла/-лә.*** Например: х*өрмәт**ләү** – хөрмәт итү* '*уважать*', *мәсхәрә**ләү** – мәсхәрә итү* 'унижать'.

Как видно из примеров, разноструктурные производные глаголы поведения выражают одинаковые значения и входят в единый синонимичный ряд, тем самым обогащают лексический состав языка.

Лидирующую позицию среди сложных глаголов поведения занимают сочетания со словообразующим вспомогательным глаголом ***итү***. Например: *әрәм-шәрәм итү 'разбазаривать', мәсхәрә итү 'опозорить; оскорблять', мыскыл итү 'унижать', усаллык итү 'злодействовать', хур итү 'унижать', хыянәт итү 'изменять', шуклык итү 'баловаться, проказничать'. Сәлимә ире тапкан малны җиңел **әрәм-шәрәм ит**үче хатын түгел* [Еники,2002: 163]. *Салима не из тех, кто легко разбазаривает заработанный мужем прибыль* [Еникеев, 1982: 51].

На втором месте по продуктивности занимают конструкции с глаголом *кылу*. В современном татарском литературном языке имеется ограниченное количество конструкций с глаголом *кылу*, однако они имеют стилистические особенности. Рассмотрим их:*гөнаһ кылу 'грешить', залимлек кылу 'тиранствовать', зина кылу 'изменять', мәсхәрә кылу 'опозорить; оскорблять', хыянәт кылу 'изменять'. – Мин бер **гөнаһ та кылмадым**, мин бары тик Хөбәйбулланы кисәтмәкче генә булдым, – дип акланды Мәфтуха* [Еники, 2002: 132]. *– Я ни в чем не виновата, я*

всего лишь хотела предупредить Хубайбуллу, – оправдалась Мафтуха [Еникеев, 1982: 24].

Парные глаголыобразуются лишь по одному типу – «глагол+глагол». Их значения часто нельзя свести к значениям их компонентов – оно представляет собою некоторое обобщение, иногда даже абстракцию. Этот признак как раз и создает парный глагол. Например, *бөгелү-сыгылу‘кокетничать’, ялыну-ялвару ‘умолять’, оялу-уңайсызлану ‘стесняться, смущаться’. Ләкин Бәдретдин үзе тыныч иде, һәрхәлдә,* ***оялу-уңайсызлану*** *кебек бернәрсә дә сиздерми иде* [Еники 2002: 142]. *Однако мы заметили, что сам Бадретдин, ничуть не был смущен* [Еникеев, 1982: с. 31].

Парные глаголы поведения данного типа образования в языке имеют несколько видов. Иногда бывает очень трудно определить: представляет ли собой данная редупликация парный глагол или она является лишь сложной глагольной формой соответствующей основы. Вопросы возникают и при определении парных наречий, поэтому необходимо владеть информацией о словообразовательных типах и моделях производных слов. Например, словообразовательный тип «глагол+глагол» и модель «деепричастие на ***-п*** + деепричастие на ***-п***» образует парные наречия: *елап-сыктап ‘со слезами’, тырышып-тырмашып‘старательно’*. Данные модели не могут рассматриваться как парные глагольные формы, ибо в языке нет парных глаголов *елау-сыктау, тырышу-тырмашу*. Как правило, они не употребляютсяв финитных формах: *елады-сыктады, тырышты-тырмашты*, так как производные глаголы поведения не имеют такого словообразовательного типах.

Составные глаголы – это слова, которые состоят не менее из двух компонентов, являющиеся относительно устойчивыми сочетаниями и находящиеся в омонимических отношениях со свободными словосочетаниями. Это сложные конструкции, вторым компонентом которых являются словообразующие десемантизированные глаголы [Ганиев, 2002: 92]. Наиболее продуктивными (десемантизированными) модифицирующими глаголами при образовании составных глаголов поведения являются ***бетерү, йөрү, китү, калу, тору, төшү, яту***. Так, например, глагол *бетерү* означает следующее: «проявления действия в полном объеме, в крайней степени» (*тинтерәтеп бетерү ‘измучить’*). *Малай төрле сораулар белән абыйсын* ***тинтерәтеп бетерде*** [Еники 2002: 130].*Мальчик измучил своего брата с разными вопросами* [Еникеев, 1982: 22].

Словообразующий глагол *китү* выражает приобретение какого-либо качества, свойства или приобретение какого-либо качества в большей степени (*усалланып китү ‘разозлиться’, батырланып / гайрәтләнеп китү ‘расхрабриться’*). *Ул атасына карады да,* ***батырланып китте*** [Еники 2002: 171]. *Он посмотрел на отца и расхрабрился* [Еникеев, 1982: 63].

Глагол *калу* обозначает действие, целиком охватывающее субъект (*аптырап калу ‘смутиться’, куркып калу ‘напугаться’*). *Туташ* ***аптырап калды***. *Барышня*

растерялась. То же значение выражает и глагол төшү (*аптырый төшү ‘растеряться’*). *Егет бераз* ***аптырый төште*** [Еники 2002: 139]. *Парень немного растерялся* [Еникеев, 1982: 27].*Чәй янына әле, бәлкем, берәр җылы аш та булыр, ә, әбекәем? – диде Рәшидә, тагы да* ***юмалана төшеп,*** *һәм Зөфәргә хәйләкәр генә күз кысып куйды* [Еники 2002: 125]. *А к чаю, может, и горячая еда какая-нибудь найдется, бабуся? –* ***ластилась*** *Рашида, хитро подмигивая в то же время Зуфару* [Еникеев, 1982: 15].

Таким образом, в словообразовательном плане продуктивным способом образования аналитических глаголов поведения является словосложение.

В ходе исследования была выявлена структурная специфика данной глагольной лексики, продемонстрирован ряд вспомогательных (*ит, кыл*) и модифицирующих (*бетерү, йөрү, китү, калу, тору, яту*) глаголов, принимающих активное участие в образовании составных глаголов исследуемой группы.

Семантика большинства аналитических глаголов поведения, образованных от неглаголов, носят регулярный характер (63 %); некоторые могут иметь индивидуальное значение (28 %); встречаются глаголы поведения и с переносным значением (9 %).

С точки зрения генезиса, первыми компонентами в большинство случаев выступают татарские слова (56 %). Определенный пласт первых компонентов сложных глаголов поведения представляют арабско-персидские заимствования (31 %). Заимствования из русского и через русский язык также могут являться первыми компонентами составных глаголов поведения (13 %).

Подведя итог, следует отметить, что аналитические (составные, сложные, парные) глаголы поведения, как одна из специфических лексико-семантических групп глагола, должны занять свое место во всех типах словарей.

Литература

1. Айдарова А.М. Глаголы поведения в русском, татарском и английском языках: дисс. ... кандидат филол. наук. – Казань, 2016. – 202 с.

2. Ганиев Ф. А. Образование сложных слов в татарском языке. – Казань:Дом печати, 2002. – 360 с.

3. Еникеев А. Н. Повести и рассказы. Перевод с татарского А. Бадюгиной. – Казань, Татарское кн. изд-во, 1982. – 256 с.

4. Еники Ә. Н. Сайланма әсәрләр. – Казан: Татарстан Республикасы «Хәтер» нәшрияты (ТаРИХ), 2002. – 416 б.

5. Иштанова Р. К. Глаголы татарского языка в семантическом аспекте: дис. ... кандидат филол. наук. – Казань, 2002. – 284 с.

6. Татарская грамматика: в 3-х т. – Казань: Татарское кн. изд-во, 1993. Т. 1. Фонетика. Словообразование. – 559 с.

Саттарова Мәдинә Рәшидовна
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Sattarova Madina Rashidovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

МӨХТӘРӘМ ГАЛИМ ҺӘМ ОСТАЗ
A RESPECTED SCIENTIST AND MENTOR

Аннотация. *Статья посвящается описанию научной деятельности выдающегося ученого, доктора филологических наук, профессора Фарита Юсуповича Юсупова в области ареальной лингвистики. Фарит Юсупович является основоположником данного направления в татарском языкознании. Ученым проведены фундаментальные научные исследования в области татарского диалектного языка, и представлена полная характеристика татарского глагола в ареальном пространстве.*

Annatation. *The article is devoted to the description of the scientific activity of the outstanding scientist, doctor of Philology, Professor Farit Yusupovich Yusupov in the field of areal linguistics. Farit Yusupovich is the founder of this direction in Tatar linguistics. The scientists conducted fundamental research in the field of Tatar dialect language, and presented a complete description of the Tatar verb in the areal space.*

Ключевые слова. *Фарит Юсупов, ареальное языкознание, диалектный язык, татарский глагол, татарское языкознание*.

Keywords. *Farit Yusupov, areal linguistics, dialect language, Tatar verb, Tatar linguistics.*

Татар тел белемендә үзенең лаеклы урыны булган, озак еллар дәвамында татар мили теле үзенчәлекләрен җентекләп туплаган, анализлаган һәм тел белгечләренә генә түгел, ә киң катлам укучыга тәкъдим иткән мөхтәрәм галимнәрнең берсе ул Фәрит Юсупович Юсупов.

Югары белем алганнан соң бөтен көчен татар телен, төгәлрәк әйткәндә, татар диалектлары һәм сөйләшләренең үзенчәлекләрен тасвирлауга багышлый ул. Фәрит Юсуповичның ярты гасырлык хезмәт юлы, галим буларак татар тел белеме үсешенә керткән өлеше Россия фәне потенциалын ныгытуда зур өлеш булып тора.

Билгеле булганча, татар халкы бик зур территориядә таралып урнашкан. Гасырлар дәвамында башка төрки һәм төрки булмаган халыклар белән аралашып яшәү нәтиҗәсендә татар мили телендә күп төрле лексик, фонетик, морфологик һәм синтаксик үзенчәлекләр формалашкан. Илебез тел белемендә халык теле үзенчәлекләрен фәнни аспекта тасвирлый башлауга XIX йөздә үк нигез салынса да, татар тел белемендә тел үзенчәлекләрен телнең таралыш ареалына бәйле анализлау XX гасыр урталарында гына колач ала башлый. Татар тел белемендә диалекталь билгеләрне географик таралыш күзлегеннән чыгып өйрәнүнең башлангычында югары компетенцияле, тирән әзерлекле галим Фәрит Юсупович

тора. Ул татар милли теле билгеләренең таралыш ареалларын барлауның мөһимлеген дөрес аңлап, кулланылышка кертүче галим.

Фәрит Юсуповичның хезмәт биографиясендә төп юнәлеш булган лингвистик географиячагыштырмача яшь санала, һәм үзенең барлыкка килүе белән Европа тел белеменә бәйле. Тел белеме катлаулы үсеш юлы үткән фән. XVI-XVIII гасырларда тел белемендә төп юнәлеш булып классик телләрне өйрәнү һәм телләрне бер баба телдән барлыкка килгән дип аңлату яшәп килә.Ләкин телләр хакында мәгълүмат туплау өчен бу гына аз була башлый һәм галимнәр игътибарын диалектлар, гади халык сөйләме җәлеп итә. Ул чорның алдынгы фикерле галимнәре диалектларныны телнең законлы үсеш нәтиҗәсе дип карый, һәрбер диалекталь үзенчәлекнең географик таралыш чикләрен билгеләргә омтыла. Ф. Вегенерның алман теле диалектларын җентекле өйрәнә башлавы (1879 ел) беренче лингвистик атлас төзелүгә китерә. Тел үзенчәлекләренең таралышын тасвирлауга багышланган Атласларның әһәмиятлесе Ж. Жильерон һәм Э. Эдмон тарафыннан төзелгән «Франциянең лингвистик атласы» була. Ж. Жильерон диалектларның төгәл чикләре юклыгын күрә, шуннан чыгып, һәр үзенчәлекнең таралыш чиген барлау мөһимрәк дип саный. Диалект һәм сөйләшләрне яңа метод белән өйрәнүгә башлангычны немец галиме Г. Венкер булса, лингвистик география фәненең атасы итеп Ж. Жильерон санала.

Рус тел белемендә тел үзенчәлекләрен картографияләү мәсьәләсен XIX гасырның 50 елларында ук И.И. Срезневский күтәреп чыккан була. Ләкин ул чорда рус тел белемендә бу өлкәнең метод һәи техник принциплары эшләнеп җитмәве шактый тоткарлык тудыра. 1901 елда яшь галимнәр Н.Н. Дурново, Н.Н. Соколов, Д.Н. Ушаков «Рус теле тарихын һәм диалектологиясен өйрәнү түгәрәген» оештыралар. Монда беренче мәртәбә җитди рәвештә атлас төзү мәсьәләсе күтәрелә һәм әзерлек эшләре башлана. 1903 елда «түгәрәк» нигезендә Ф.Е. Корш җитәкчелегендә диалектологик комиссия төзелә. Комиссиядә «Программа» проекты, материал җыю методлары, транскрипция мәсьәләләре, регуляр экспедиция отчетлары тикшерелеп бара.

Революциядән соңгы елларда, ягъни 1921 елдан башлап экспедицияләр дәвам итә, җыелган материаллар басыла тора. Әмма 1930 еллардан башлап, билгеле сәбәпләр аркасында, лингвистик география фәне үсешендә 1950 еллар башына кадәр тоткарлык килеп чыга. Атлас төзү эше белән җитәкчелек итү СССР Фәннәр Академиясенең Тел белеме институтына тапшырыла. Моның белән беррәттән «Рус диалектологик атласы»н төзү үзәкләре Казан, Куйбышев, Ярославль шәһәрләрендә дә оештырыла.

Төрки телләрнең лингвистик атласын төзү идеясен 1926 елда Бакуда Тюркологларның 1 съездында Л.В. Щерба күтәреп чыга. Ләкин моның өчен диалектлар җитәрлек дәрәҗәдә өйрәнелмәгән була. Шулай итеп 50 елларга кадәр вакыт аралыгы төрки телләрнең диалект һәм сөйләшләрен өйрәнүгә багышлана. Икенче тапкыр бу мәсьәләне 1963 елда Фрунзеда булган төрки диалектологиянең IV региональ киңәшмәсендә В.М. Жирмунский күтәреп чыга. Ул «Төрки

телләрнең диалектологик атласы»н төзүнең теоретик нигезләрен бирә. Атлас әзерләү өчен махсус комиссия төзелә. Тюркологлар алдына сораулыклар төзү, материаллар җыю, эшкәртү һәм картографияләү мәсьәләләре куела. 1972 елдан төрки телле республикаларның фәнни-тикшеренү институтлары планына «СССР төрки телләр диалектологик атласы» дигән бөтенсоюз күләмендәге тема кертелә. 1972 елның апрелендә әзербайҗан республикасында атлас төзүдә катнашучыларның утырышы була. Шушы ук сорау хакында тагын 1977, 1978 елларда Ленинградта, 1978 елда Ташкентта, 1979 елда Новосибирск шәһәрендә җыелышлар үткәрелә.

В.М. Жирмунский әйткәнчә, төрки телләрнең лингвистик атласы барлык тюркологлар өчен күпъеллык хезмәтләрне берләштергән белешмә булачак, тагын да тирәнрәк эзләнүләргә юл ачып, тарих мәсьәләләренә ачыклык кертәчәк, ди.

Кечерәк күләмле хезмәтләргә мисал итеп төрки халыкларның үз атласларын китерергә мөмкин. 1950 еллардан соң татар диалектологиясендә аеруча нәтиҗәле чор башлана. Бу чорда төп бурыч итеп лингвистик география методы ярдәмендә атлас төзү эше куела. Лингвистик география методын куллану татар сөйләшләрен фәнни нигездә төгәл ачыкларга, тарихи яктан тел күренешләренең таралыш ареалын билгеләргә мөмкинлек бирә.

Татар теленең диалектологик атласын төзү, халык сөйләм телен лингвистик география методы белән өйрәнү мәсьәләсе 50 еллар ахырында куела. Күп көч куюны таләп итә торган бу хезмәт 1959 елда «Татар теленең диалектологик атласы өчен материаллар җыю программасы»н төзү белән башланып китә. Программа 1960 елда Бакуда узган төрки диалектологларның өченче региональ киңәшмәсендә тикшерелә. Атлас өчен материаллар җыюда Л.Ш. Арсланов, Д.Б. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыкова, Т.Х. Хайретдинова, Ф.Ю. Юсуповларның өлешләре зур. «Урта Идел һәм Урал буе сөйләшләре атласы»на нигез итеп югарыда саналып узган галимнәребезнең диссертацияләрендә китерелгән региональ атласлар алынган. Бу атласлар диссертацияләргә кушымта рәвешендә бара З.Р. Садыкова хезмәтендә кушымта итеп 50, Л.Ш. Арслановта 57, Ф.С. Баязитовада 40 карта-изоглосса бирелгән. ә Ф.Ю. Юсупов һәм Т.Х. Хәйретдинова диссертацияләрендә тел күренешләренең таралу чикләрен күрсәтүче карта-изоглоссалар аерым том итеп китерелә.

Ф.Ю. Юсупов Тел, әдәбият һәм тарих институтының Л.Т. Мәхмутова җитәкчелегендәге зур булмаган татар диалектологлары коллективы составында «Урта Идел һәм Урал буе татар халкы сөйләшләре атласы»н төзүчеләрдән берсе. Атлас Идел-Урал регионында урнашкан 845 торак пункттан алда әйтеп үтелгән программага нигезләнеп җыелган материалны үз эченә ала. Материаллар 1958-1980 еллар аралыгында җыелган. Бу чорда экспедицияләр Л.Ш. Арсланов, Ф.С. Баязитова, Н.Б. Борһанова, Л.Т. Мәхмүтова, Д.Б. Рамазанова, З.Р. Садыкова, Т.Х. Хәйретдинова, Р.Р. Шамгунова, Ф.Ю. Юсупов, Г.К. Якупова җитәкчелегендә уза. 1989 елда «Атласка комментарий» хезмәте басылып чыкты. Беренче бурыч материал җыю булса, икенче төп бурыч булып атласның составы һәм

өлешләренең төзелеше мәсьәләсе тора. Бу хакта Төрки телләр диалектологиясенең икенче региональ киңәшмәсендә махсус доклад та була. Татар халкы Россиянең һәм элеккеге СССРның күп өлешендә таралып урнашкан. Моның белән беррәттән, Себердә дә шактый гына татар халкы яши. Территория зур булу сәбәпле, атласны бер генә томлык хезмәт итү мөмкин булмый. Нәтиҗәдә атласны өч томлык итеп төзү хакында карар кабул ителә. Беренче, икенче томнар үз эченә Урта Идел һәм Урал буе территориясен үз эченә алырга, ә өченче том Себер территориясендәге татар сөйләшләрен билгеләргә тиеш була.

Ф. Юсуповичның 1972 елда «Көньяк урал һәм урал арты татар сөйләшләре» темасына язылган кандидатлык диссертациясенә тупланган материаллар татар тел белемендә алга таба үсешкә ирешәчәк лингвистик географиягә нигез салучы беренче хезмәтләрдән. Бу төр метод белән эш йөрткәндә төп игътибар тел үзенчәлекләренә, аларның таралышына, башка телләр, сөйләшләр белән мөнәсәбәтенә юнәлдерелә. Бу хезмәтендә автор системалы рәвештә моңа кадәр өйрәнелмәгән сөйләшләргә хас тел үзенчәлекләрен тасвирлый. Башка хезмәттәшләреннән аермалы буларак, ул бу сөйләшләрнең формалашу тарихын шул территориядә яшәгән этнографик төркемнәрнең формалашу тарихы белән тыгыз бәйләнештә карый. Хезмәттә аеруча зур игътибар өйрәнелә торган регионда таралган татар сөйләшләренә хас тел билгеләренең таралыш изоглоссаларын башка кардәш һәм кардәш булмаган телләргә бәйле яссылыкта анализлауга юнәлдерелгән.

1989 елда «Ареаль яссылыкта татар фигыле»н тасвирлауга багышланган фундаменталь хезмәте белән Фәрит Юсупович татар тел белемендә ареаль лингвистика юнәлешенә ныклы нигез салды. Фикерләвенең киңлеге бәрабәренә, Фәрит Юсупович ареаль лингвистика мәсьәләләренең төзелеше ягыннан үзенчәлекләргә бай булган татар теле материалында алга таба эзләнүләрнең әһәмиятен үзе генә аңлап калмыйча, укучыларында да шул өлкәгә мәхәббәт тәрбияләүче галим. Күренекле галим Ә.Р. Тенишев җитәкчелегендә башкарылган бу хезмәте белән автор чын мәгънәсендә татар теле үзенчәлекләрен тасвирлауны яңа баскычка күтәре. Докторлык диссертациясендә тәкъдим ителгән фикерләрнең нигезе 1985 елда дөнья күргән монографиядә ачылган. Авторның бу хезмәте татар тел белемендә беренче тапкыр затланышсыз фигыль формаларын системалы-синхрон тасвирлау тәҗрибәсе булып тора. Монографиядә фигыль формаларының эчтәлеге һәм бирелеше ареаль аспектта җентекле анализланган. Татар фигыле үзенчәлекләренең барлык татар сөйләшләре үрнәкләрендә аерым анализлануы һәм гомумтөрки яссылыкта барлануы ареаль лингвистка фәненең татар теле материалы үрнәгендә гәүдәләнешен раслый.

1986 елда дөнья күргән «Татар фигылен өйрәнү» хезмәте затланышлы фигыль формаларын аналогик рәвештә өйрәнүгә агышланган. Әдәби телдә кабул ителгән нормалардан тыш та кулланылышта булган һәм аерым диалектларны, сөйләшләрне тасвирлауда аларны бер-берсенә каршы куя яки берләштерә торган фигыль

формалары татар этносы формалашуның катлаулы тарихлы булуын, татар милли теле формалашуда төрле этнослар катнашканлыкны расларга ярдәм итә.

Фәрит Юсупович шул рәвешле татар тел белемендә беренче тапкыр фигыль сүз төркеменең татар сөйләшләрендә кулланыла торган вариантларын ареаль аспектта анализлап, татар диалект теленең морфологик катламын яңа күзлектән чыгып анализлады. Бай тел материалын анализлау нәтиҗәсендә, татар диалект теленә генә хас булып, әдәби телдә кулланылмый торган фигыль төркемчәләре барлыгын раслады. Башка сүз төркемнәрен, һәм гомумән телнең башка ярусларын шул рәвешле анализлау татар теленең мөстәкыйль тел буларак һәм гомумтөрки аренада әһәмиятен билгеләргә мөмкинлек бирәчәк.

Бүгенге көнгә кадәр дөнья күргән хезмәтләрендә авторның даими рәвештә диалектологик экспедицияләрдә туплаган фактик материалларын киң катлам укучыга тәкъдим итүен күзәтәбез. 2003 елда басылып чыккан монографиясендә автор сафакүл, нагайбәк, эчкен һ.б. сөйләшләрне ареаль лингвистика күзлегеннән чыгып анализлый. 2004 елда красноуфим татарлары сөйләшенз бзйле материаллар басылып чыкты. Болардан тыш галимнең аерым сөйләшләрнең үрнәкләрен туплап, дөньяга чыгаруын дөнья тел белемендә үз урынын алган мәшһүр В.В. Радлов белән тиңләргә мөмкин. Зур күләмле фактик материалны барлау, аны киләчәктә алып барылачак фәнни тикшеренүләр өчен туплап тәкъдим итү чын мәгънәсендә зур хезмәт.

Татар милли теле үзенчәлекләренә яңача караш, заманча эзләнүләр алып баруга омтылышы белән Фәрит Юсупович бүгенге көндә дә сокландыра. Ул үзенең укучыларында туган телгә, халык теленә мәхәббәт тәрбияләгән шәхес. Галим буларак Фәрит Юсупович гамәли һәм теоретик әзерлекле, югары эрудицияле, киң фикерләве белән танылды һәм хөрмәт казанды. Шул ук вакытта аның билгелебер дәрәҗәдә консертив карашлары фәнни эшчәнлегендә һәм яңа башлангыч буларак татар тел белемендә ареаль лингвистика юнәлешен үстерүчеләр мәктәбен булдыруда һичшиксез мөһим. Бу сыйфатлар Фәрит Юсуповичны галим һәм педагог буларак характерлый. XX гасыр урталарында башланган беренче фәнни адымнар Фәрит Юсуповичны төрки дөньяга танытты.

Дөнья тел белеме казанышларына нигезләнеп, татар сөйләшләрен чагыштырып өйрәнеп, тарихи һәм архив материалларын кулланып, лингвистик география методын файдаланып фидакар хезмәт кую нәтиҗәсендә күп кенә татар сөйләшләренең формалашу тарихы ачыкланды, фәнни нигездә объектив төркемнәргә бүлергә мөмкинлек ачылды. Аларның таралыш чикләрен һәм башка сөйләшләр, төрки телләр белән мөнәсәбәтен ачыклады. Лингвистик географиянең карталарда дифферинциацияләнгән фактларын теоретик яктан гомумиләштереп эшкәртү алда торган бурычларның берсе. Күренекле галимнәребез нигез салган бу өлкәнеүстерү халык тарихы, этнос өлкәсенә караган мәсьәләләрне дөрес ачуга тагын да күбрәк мөмкинлек бирәчәк.

Ситимова Сара Саферовна
Адыгейский республиканский институт гуманитарных исследований им. Т.М. Керашева
Майкоп, Россия
Sitimova Sara Safarova
The Adygeya Republican Institute of humanitarian research. T.M. Karaseva
Maykop, Russia

К ВОПРОСУ О ГРАММАТИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЯХ В РАЗНОСТРУКТУРНЫХ ЯЗЫКАХ
TO THE QUESTION OF GRAMMATICAL FEATURES IN DIFFERENT STRUCTURAL LANGUAGES

Аннотация. *Проанализированы грамматические особенности, выявлены и описаны лексические соответствия разноструктурных языков. Отражена специфика сопоставительно-сравнительного анализа как способ изучения языков. Определены путем сопоставительного анализа общие и специфические черты разноструктурных языков.*

Abstract. *The grammatical features are analyzed, the lexical correspondences of different structural languages are revealed and described. The specificity of comparative analysis is reflected as a way of learning languages. The general and specific features of different structural languages are determined by comparative analysis.*

Ключевые слова: *русский и адыгейский языки, татарский язык, сопоставительное исследование, разноструктурные языки, морфологические особенности, сходства и различия, грамматический строй.*

Keywords*: Russian and Adyghe languages, Tatar language, comparative study, different structural languages, morphological features, similarities and differences, grammatical structure.*

Сопоставительное исследование двух разноструктурных языков дает возможность выявить в них отличительные признаки, найти общие моменты и специфические явления.

Русский и адыгейский языки, как разноструктурные, существенно отличаются друг от друга по строению. Различия обнаруживаются и в звуковом составе, и в лексической системе, и в словообразовании, и в грамматическом строе этих языков. В то же время они не только отличаются друг от друга, у них есть и общие элементы.

В грамматическом строе адыгейского языка ведущее место занимает морфология. Морфологическая структура слова адыгейского языка весьма своеобразна. Слово, кроме того, что имеет лексическое значение, по своему морфемному составу и выражаемой им совокупности грамматических значений может быть равно целому предложению. Глагол-сказуемое в адыгейском языке *къысфыздэпщагъэп* «Ты мне не привез его с собой» состоит из нескольких

морфем *(къы-с-фы-з- дэ-п-ща-гъ-эп)*, означающих *къы* «оттуда» *с* «мне» *ф* «для меня» *ы* «его» *з* «с собой» *дэ* «вместе (с собой)» *п* «ты» *ща* «вести» *гъ* «показатель прошедшего времени», *эп* «не – показатель отрицания». Следующие слова – предложения: *Къысфэпхьыгъа (тхылъыр)?* – Ты мне принес (книгу ? *Къы-с-ф-э-п-хь-ы-гъа (къы* «оттуда» *с* «мне» *фэ* «для меня» *п* «ты» *хь «нести» ы* «показатель 3-го лица» *гъ* «показатель прошедшего времени», *а «*показатель вопросительного предложения». ЗгъэкIуагъэ.– «Я послал его» (з-гъ-э-кIуа-гъэ). Дгъэшхагъэх – «Мы покормили их» (д-гъ-э-шх-а-гъэ-х).

В адыгейском языке, в отличие от русского языка, одушевленные и неодушевленные существительные не имеют грамматической значимости:

чъыгы – дерево; тхьапэ – лист; пшъашъэ – девочка

Именительный падеж чъыг-ы-(р), тхьап-э-(р), пшъашъ-э-(р)

Эргативный падеж чъыг-ы-м, тхьап-э-м, пшъашъ-э-м

Орудный падеж чъыг-ы-м-к1э, тхьап-э-мк1э, пшъашъ-э-м-к1э

Превратительный падеж чъыг-эу, тхьап-э-у, пшъашъ-эу.

Как видим, у существительных, обозначающих живые существа, и у существительных, называющих предметы, падежные формы одинаковые.

В русском языке, в отличие от адыгейского и татарского языков, имена существительные распределяются между тремя грамматическими родами: мужским (отец, мальчик), женским (девочка, ручка) и средним (мыло, животное).

Большой научный интерес представляет выяснение взаимоотношений по лексическим и фонетическим особенностям адыгейского и татарского языков: татар. яз. *тана́*, адыг. яз. *та́нэ*, русск. яз. телка; татар. яз. *сабы́н,* адыг. яз. *сабы́н,* русск. яз., мыло татар. яз. *акча́,* адыг. яз. *акъщэ́,* русск. яз. деньги, татар. яз. *хайва́н,* адыг. яз. *хьайуа́н,* русск. яз. животное, татар. яз. *ура́м,* адыг. яз. *ура́м,* русск. яз. улица, татар. яз. *сын,* адыг. яз. *сын,* русск. яз. статуя, татар. яз. *база́р,* адыг. яз. *база́р,* русск. яз. рынок, татар. яз. *ара́кы,* адыг. яз. *аркъ,* русск. яз. водка, татар. яз. *азык,* адыг. яз. *рызыкъ,* русск. яз. пища, татар. яз *ашау,* адыг. яз. *шхэн,* русск. яз. кушать, татар. яз *акыл,* адыг. яз. *акъыл,* русск. яз. *ум*.

В отличие от русского языка, в адыгейском и татарском языках вопрос кто? задается лишь к наименованиям лиц (дядя, тетя, папа, мама, девочка, писатель, врач): Кто приехал? – Приехал мой брат. Кем ты доволен? – Доволен я другом своим. Кого вы ждете? – Мы ждем друзей. Ко всем остальным существительным ставится вопрос что? (корова, лошадь, дерево, птица и т.д.).

В адыгейском языке в отличие от русского имя существительное имеет категорию принадлежности, которая обозначает принадлежность (отношение) предмета какому-либо лицу или предмету, причем одновременно указывается и на предмет обладания, и на лицо обладателя, например, *сэ си-ун* «мой дом», *о уи-ч1ыгу* «твоя земля», *ахэм я-урам* «их улица».

Категория принадлежности в адыгейском языке выражается разными способами: посредством приставок: *си-джан* «мое платье», *си-лагъ* «моя тарелка», притяжательных местоимений: *унэр сэ-сый* «дом мой»*; тхылъыр о-уй*

«книга твоя», *ч1ыгур ахэм я-й* «земля их»; без притяжательных местоимений, каждое лицо имеет свою приставку принадлежности в адыгейском языке, принадлежность предмета какому-либо лицу или предмету: *си-тхылъ* «моя книга», у*и-ун* «твой дом», *я-ут* «их утюг», одновременно указывается и на предмет обладания, и на лицо обладателя: *сэ си*-тхылъ «моя книга», *сэ си*-ун «мой дом», *тэ ти*-хат «наш огород», *тэ ти*-гъогу «наша дорога», *шъо шъуи*-тхылъ «ваша книга», *ащ и*-ч1ыгу «его земля», *сэ си*-ут «мой утюг», *о уи*-тхылъ «твоя книга, *ахэм я*-ун «их дом», *шъо шъуи*-унагъу «ваша семья»,

В русском языке, как и в адыгейском, основным показателем имен являются падежные окончания: Хэта атек1уагъэр? Кто победил. – *К1ал-р* атек1уагъ. Парень победил. Хэта къэзы1уагъэр? *Пшъашъэ-м* къы1уагъ. Девушка сказала [Рогава, Керашева, 1966;60].

В первом предложении подлежащее *К1ал-р* в именительном падеже, а во втором предложении подлежащее *Пшъашъэ-м* в эргативном падеже. Как видим, подлежащее в адыгейском языке может выступать и в именительном и эргативном падежах.

Одним из ведущих категориальных особенностей имени считается склонение. Общепризнанным стало мнение о том, что склонение в адыгских языках – новое явление, что процесс становления склонения и в настоящее время продолжается. Об этом свидетельствует недифференцированность именительного и эргативного падежей неопределенных имен, наблюдаемая в адыгейском языке: *Альберт* Антон къыщагъ. *Альберт-ы* Антон къыщагъ. – Альберт Антона привез. В первом предложении не понятно кто кого привез. Во втором предложении падежное окончание – *ы* определяет подлежащее.

В русском языке показателем единственного числа выступает окончание, которое одновременно указывает и на падеж, и на число, и род существительного: месяц-, недел-я, день, врем-я, машин-а. В адыгейском языке единственное число в неопределенной форме морфологического показателя не имеет, то есть имя существительное выступает в нулевой форме: Мыр хэт? Это кто?– Мыр *к1алэ.* Это парень. Мыр хэт? Это кто? – Мыр *пшъашъэ.* Это девушка.

На необходимость использования знаний учащихся по их родному языку в процессе преподавания русского языка неоднократно указывали известные ученые-методисты «Учитель русского языка в нерусской школе должен знать основы родного языка учащихся, его фонетический строй, морфологические и синтаксические особенности, минимум словаря» [Чистяков, 1942: 33].

Сопоставительное исследование двух разноструктурных языков имеет как теоретическую значимость, так и практическое значение, дает возможность выявить в них сходные и отличительные признаки, найти универсалии (общие моменты) и уникалии (специфические явления), помогает глубже проникнуть во внутренний механизм каждого из сопоставляемых языков и понять их национальную специфику.

Уникалии: В адыгейском языке, в отличие от русского языка, одушевленные и неодушевленные существительные не имеют грамматической значимости:

Слово по своему морфемному составу и выражаемой им совокупности грамматических значений может быть равно целому предложению.

Если в прошлом при сопоставительном исследовании языков акцент делался на обнаружении контрастов, которые порождают в иноязычной речи билингва интерферентные ошибки под влиянием родного языка, то в последние годы стали обращать внимание и на моменты сходные между языками, которые оказывают положительное влияние на усвоение второго языка. Интересно заметить, что положительное влияние родного языка на изучаемый второй язык (трасференция) проявляется сильнее, чем его отрицательное влияние (интерференция).

Литература

1. Рогава Г.В., Керашева З.И. Грамматика адыгейского языка. Краснодар. – Майкоп: Краснодарское кн. изд–во, 1966. – 60 с.

2. Чистяков В.М. Основы методики русского языка в нерусской школе. – М., 1942.

Соегов Мурадгелди
Институт языка, литературы и национальных рукописей им. Махтумкули
Академии наук Туркменистана
Ашхабад, Туркменистан
Soyegov Myratgeldi
Magtymguly National institute of language, literature and manuscripts of the
Academy of Sciences of Turkmenistan
Ashgabat ,Turkmenistan

О НЕКОТОРЫХ ФАКТАХ ИЗ ИСТОРИИ ТУРКМЕНСКОГО ПРОСТОРЕЧИЯ (по материалам устного фольклора)
ABOUT SOME FACTS FROM HISTORY OF TURKMEN POPULAR SPEECH (on materials of oral folklore)

Аннотация. *В статье в виде самостоятельных научных этюдов подвергаются лингвистическому анализу материалы устного фольклора, в которых содержатся интересные, почты забытые факты, характеризующие в той или иной степени отдельные этапы новой и новейшей истории туркменского просторечия.*

Abstract. *In the article the materials of oral folklore are subjected to linguistic analysis in the form of independent scientific studies, which contain interesting but forgotten facts characterizing to some stages of the new and modern history of the Turkmen popular speech.*

Ключевые слова: *владение языками, поэт-классик, омофоны, двуязычие.*

Keywords: *language skills, poet-classic, homophones, bilingualism.*

В силу ряда объективных причин язык произведений туркменской классической литературы XVIII–XIXвв. содержит много элементов старого

письменного чагатайского литературного языка, который отличался от живого языка народов Средней Азии, в том числе устной речи туркменского народа. В чагатайском языке изобилуют непонятные простому туркмену арабизмы и иранизмы. Тем не менее, они получили свое употребление не только в письменной, но устной речи ученых людей того периода. По этому поводу создан анекдот о том, как туркменский поэт-классик Мамметвели Кемине (1770–1840) навестил своего пожилого наставника по имени Эрали-ишанв Хиве. При встрече сильно устаревший и ослепший наставник еще раз подвергал своего бывшего ученика испытанию на знание арабского и персидского языков. Может быть, за прошедшие годы он, находясь среди простого народа, успел позабыть их? И поэтому пожилой наставник, полушутя, задавал ему следующий вопрос: «Molla Kemine, kelibmisiz?» (Содержание этого предложению по-русски выглядит примерно так: ʽМулла Кемине, я уверен, что вы добрались к нам благополучно’). Но первая часть kelib словоформы kelibmisiz в устной речи выступает еще омофоном арабского слова, которое имеет значение ‘собака’. Если исходить из этого обстоятельства, то вопрос старого наставника можно перевести на русский язык, примерно как: «MollaKemine, Вы собака?» Кемине быстро сообразил, где зарыта собака и отвечал на поставленный вопрос такими словами: «Bir kurseg diэib keldik» (‘Пришли чтобы увидеть (навестить) Вас’). Но тюркская (чагатайская) словоформа kurseg (kursek) в персидском языке идентична к двум словам: kur ‘слепой’ и seg ‘собака’. Следовательно, ответ Кемине можно понимать еще в смыле: ‘Пришли, чтобы увидеть (навестить) одну слепую собаку’. Конечно же, он дал невежливый ответ на невежливй вопрос своего наставника, но дал ему знать, что он по прежнему неплохо разбирается в арабских и персидских словах.

Были периоды в истории народов мусульманского Востока, когда критерием определения национальности той или иной знаменитой исторической личности (ученого, поэта, писателя) выступало ее владение языками. Если этот автор писал (разговаривал) только на одном (арабском) языке, скорее всего, он араб, если на двух языках (арабском и персидском) – то, он, как правило, иранец, а если на трех языках (арабском, персидском и тюркском), то он, без сомнения, является туркменом (тюрком). Кроме арабского и персидского языков, среди грамотной части туркменского народа были распространены разновидности тюркского письменного языка: чагатайча и османлыджа. Туркмены, получившие образования в Стамбуле, усваивали наиболее близкий к их родному языку османлыджа и писали впоследующем на этом книжном языке. Например, туркмен из Астрахани Абдурахман Ниязи (1870–1930) снабдил сборник стихов великого поэта-классика Махтумкули (1724–1808), изданный им же самым в 1912 году там же, превосходным введением на османлыджа. Наслышанный об арабском, персидском и тюркском (чагатайча и османлыджа) языках неграмотный туркмен однажды задал поэту-грамотею Кемине вопрос: «По Вашему мнению, какой язык самый сладкий?». Весельчак Кемине, не загружая своего неискушенного земляка в премудростях и

сплетениях этих языков между собой, сказал: «Другого языка слаще, чем варенный бараний язык, я пока не встречал».

После присоединения туркменских земель России с 80-х годов XIX века начали проникать в туркменский язык слова с русского языка двумя путями: 1) через устную речь и 2) через письменную речь. Туркменские же слова (в первую очередь, топонимы и антропонимы) в русском языке (вернее в русскоязычных текстах) стали употребляться в сильно искаженных видах, ибо впервые записывали их из уст туркмен лица, не владеющие особенностями их языка: Гасан-Кули вместо Эсенгулы, Балхан вместо Балкан, Кара-Кала вместо Гаррыгала, Асхабад вместо Ашгабат, Нур-Верды хан вместо Нурберди хан, Тыкма сердар вместо Дыкма сердар и т.п. Некоторые из них использовались в таких формах до недавнего времени.

Сохранились краткие фольклорные юмористические сюжеты, посвященные первым двуязычным туркменам. В одном из них рассказывается, как один человек из туркменского селения в пустыне Каракумы, где основным домашним животным были верблюды, некоторое время жил в городе и, возвратившись в родное селение, начал хвастаться, что он владеет русским языком. Односельчане задали ему вопрос: «Если ты знаешь русский язык, скажи нам, пожалуйста, как будет по-русски iэtmek» (‘водить за собой)’. И они, и тот, кто был хвастливым, имели в виду в первую очередь, когда, сидя верхом на ишаке ведут за собой верблюдана веревке. Конечно, хвастун не знал русский перевод туркменского глагола iэtmek и отвечал: «У русских нет верблюда и поэтому они не знают что такое водить за собой». В другом туркменском селении у другого «знатока» русского языка спрашивали о том, как русские люди приглашают к себе другого человека. Экзаменуемый знаток знал это и уверенно отвечал: «Иди сюда!». Когда у него спросили, как сказать по-русски, чтобы человек ушел от тебя прочь, он этого не знал и дал такой ответ: «Надо переходить в его тыльную сторону и сказать ему: Иди сюда!».

4. В завоеванных туркменских землях в 1881 году была образована самая южная, Закаспийская область Российской империи. Управляли областью начальники (военные губернаторы), которые имели чин генерала. За всю историю Закаспийской области назначались всего 10 генералов на пост начальника области со стороны царя-батюшки, именуемый в туркменском просторечии как ak padyşah (‘белый царь’). Туркменский простой народ произносил слово «генерал» как эanaral (янарал), а к русским полковникам, назначенным для управления волостями Закаспийской области (было всего пять волостей), они обращались непосредственно не иначе, как Bolkцэnek aga! По их разумению, bolkцэnek (bol ‘обширная’+kцэnek ‘рубаха’, в действительности же искаженное произношение слова ‘полковник’) владел большими полномочиями и может решить поставленные туркменами перед ним проблемы. Один из таких эпизодов из истории туркменского просторечия описан в знаменитом романе «Решающий шаг» народного писателя Туркменистана, Героя Социалистического

Труда Берды Кербабаева (1894–1974), по сюжету которого в последующем был снят талантливым режиссером Алты Карлыевым (1909–1973) одноименной двухсерийный художественный фильм.

Автору настоящих строк, родившемуся в поселке Ходжамбаз, административном центре одноименного района, который расположен на правом берегу среднего течения полноводной и могучей реки Амударья, и закончившему тамошнюю среднюю школу, вспоминается отдельные события, проходившие в конце пятидесятых годов прошлого века, когда, будучи еще учеником начальных классов, начал наблюдать за особенностями речи своей неграмотной бабушки (по матери) Hьrmet-eje (матушки Хурмет). Наш поселок был многонациональным, в нем наряду с туркменами жили дружно в соседстве с ними татарские, русские, казахские семьи и представители некоторых других народов. Отдельные из них переселились в поселок Ходжамбаз (ныне город) еще довоенное время. Однажды утром мы с бабушкой пошли навестить семью ее младшей сестры. Наш путь к ним проходил между райхлопбазой и зданиями отделений райбольницы. По дороге к нам на встречу подошла пожилая женщина-татарка в европейской одежде, ровесница бабушки, – санитарка, отработавшая ночную смену в больнице. Оказывается, они были старыми знакомыми и тепло поздоровались. Моя бабушка назвала ее туркменским именем Dųwletbike с добавлением слова «ара» (Дёвлетбике-апа). Я удивился этому и после их прошения спросил у бабушки: «Разве она туркменка, она же татарка. Почему у нее туркменское имя?». Из ответа бабушки я понял, что у приятельницы-татарки настоящее имя необычное и труднопроизносимое слово, и поэтому бабушка именует ее по первичной профессии – она раньше работала в районной библиотеке. Непривычное для туркменского просторечия слово «библиотека», оказывается, мое бабушка произносит как dųwletbike (дёвлетбике). В последующем я также узнал, что слово «прокурор» в речи бабушки звучит в виде kьrkьrųr (кюркюрёр) или kьrkьrek (кюркюрек) ‘разновидность местного удода (птицы)’.

Литература

1. Кербабаев Б. Решающий шаг. Роман. Перевод с туркменского. – М.: Советский писатель. 1948. – 572 с.

2. Соегов М. Десятые годы двадцатого столетия: первые шаги русскоязычной тюркологии в Туркменистане (Статья № 34) // Akademik Bakış Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-DergisiSayı: 37 Temmuz–Ağustos. – Celalabat, 2013. – С. 1–21. Режим доступа: http://www.akademikbakis.org

3. Туркменский юмор. Перевод с туркменского. Составители Б.А. Каррыев, А.К. Кекилов и М.К. Косаев. –Ашхабад: Издательство «Туркменистан», 1967. – 239 с.

Файзуллина Гузель Чахваровна
Ермакова Елена Николаевна
Тюменский государственный университет
Тобольск, Россия
Faizullina Guzel Chakhvarovna
Ermakova Elena Nikolaevna
Tyumen State University
Tobolsk, Russia

ЭКСПРЕССИВНО-ВЫРАЗИТЕЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОМПОНЕНТОМ «РУБАШКА» В РУССКОМ И ТАТАРСКОМ ЯЗЫКАХ
EXPRESSIVE-EXPRESSIVE FUNCTIONS OF PHRASEOLOGISTS WITH THE COMPONENT «SHIRT» IN RUSSIAN AND TATAR LANGUAGES

Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта № 19-012-00398 А.

Аннотация. *Сопоставляются фразеологизмы русского и татарского языков, имеющие в своем составе компонент-наименование одежды. Несмотря на то что вторичные наименования рассматриваются в разносистемных языках, наблюдения над материалом позволяют сделать выводы о наличии универсальных концептах, об общих культурныхценностях. Анализ языкового материала опирается на данные толковых и фразеологических словарей разносистемных языков.*

Abstract. *Phraseological units with the component naming footwear are compared in the Russian and Tatar languages. In spite of the fact that derived naming units are examined in languages of different systems, the analysis of the material allows to make a conclusion about existence of universal concepts, common cultural values. In their turn, such universals allow to reveal common principles of nomination. The analysis of the linguistic material is based on the data of explanatory and phraseological dictionaries of different system languages*.

Ключевые слова: *фразеологизм, компонент фразеологизма, разносистемные языки, производная номинация, образная основа фразеологизма.*

Keywords: *phraseological unit component of phraseological unit languages of different systems imaginative basis of phraseological unit*

Фразеологический состав языка любого языка – это ценнейший материал для исследования уникальных черт его носителей: особенностей менталитета того или иного народа, его мировоззрения, ценностных приоритетов. Наряду с этим сопоставительный анализ выразительных средств различных языков позволяет увидеть универсальные концепты, характерные для всех или многих народов. Такими же универсальными оказываются и лексемы-наименования одежды или ее частей в роли компонентов фразеологизмов. При этом значение самого фразеологизма не становится обозначением одежды. Наше внимание обращено на фразообразовательные возможности компонентов-наименований одежды в разносистемных языках – русском и татарском.

Одежда – это изделие или совокупность изделий, которые надевает человек. Одежда является неотъемлемой частью человеческой культуры. Она защищает тело от влияния внешних факторов (осадков, пониженной или повышенной температуры, ветра и т. д.), служит предметом искусства, по ней можно судить о достатке человека, о его моральных качествах (по аккуратности / небрежности).

Одним из фразообразующих компонентов во фразеологизмах русского и татарского языков является лексема *рубашка* – одежда из легкой ткани для верхней части тела. Этот предмет одежды является для человека необходимым в первую очередь, поэтому неслучайно эта лексема достаточно активно используется во фразеологических единицах обоих языков.

На Руси рубашка использовалась как бельё, то есть надевалась непосредственно на голое тело. Происхождение фразеологизма *своя рубашка ближе к телу* со значением «собственное благополучие (или благополучие близких) дороже интересов других людей» связано именно с этой функцией рубашки. Приведем примеры функционирования: *Может, я наговариваю на себя ради красного словца? Нет, **своя рубашка ближе к телу.** И хотя все мы читали газеты, смотрели телевизор, перезванивались друг с другом и связывались с Москвой, где у всех друзья, родственники, все происходившее там воспринималось мной уже «через здесь». Когда показывали «Лебединое озеро», я невольно думал о том, как же вовремя мы слиняли* (Михаил Козаков. Актерская книга). *А вы меня извините – я отступаю, и не сердитесь, пожалуйста. Сами знаете: **своя рубашка ближе к телу.** Да что вам здесь шататься одному? Идите лучше в кабинет* (А.И. Куприн. Яма). Приведенные примеры – свидетельство отстаивания своих интересов. По предположению ученых, формирование негативного значения фразеологизма этимологически связано с выражением римского комедиографа Плавта: «*Туника ближе к телу, чем плащ*».

Рубашка – предмет одежды первой необходимости для людей любого сословия, наиболее важная часть одежды. *Родиться в рубашке (сорочке)*- значит быть удачливым, везучим, избегать опасности в последнюю секунду. Под словом *рубашка* (*сорочка*) имеется в виду плодная оболочка, которая обычно разрывается, когда настает время родов. Если ребенок рождался в рубашке и выживал, то это считалось за огромное счастье, поскольку плодный пузырь мог перекрыть ему возможность дышать и таким образом убить. В прежние дни шансы на выживание у таких детей были крайне невелики ввиду неразвитой медицины. В татарском языке функционирует фразеологизм *күлмәкчән туган* – с тождественным значением «родился в рубашке». Приведем примеры функционирования: *Ты хоть понимаешь мать, что такое **родиться в «рубашке»**? Ты думаешь что? Пословицы с поговорками из шухлядки достают?* (Татьяна Соломатина. Мой одесский язык). *Люби человечество сколько тебе угодно, но не требуй взаимности. Не шутка **родиться в сорочке**; важно, чтоб вам ее не обменяли в прачечной. Смысл долголетия в том и заключается, чтобы пережить своих кредиторов* (Дон Аминадо. Афоризмы).

В большинстве фразеологизмов содержательная сторона сосуществует и взаимодействует с оценочностью. Иногда фразеологизмом с одной и той же содержательной стороной можно выразить разное отношение, дать разную оценку. Так, во фразеологизме *снял последнюю рубашку* можно увидеть характеристику нежадного человека, сочувствующего кому-то, отдавшего все во благо обездоленного, и наоборот, тот, кто *не снял последнюю рубашку* – человек, не желающий помогать кому-либо:*Но мне жаль вас, жаль за ваше трусливое неведение, ибо я вполне убежден, что бояться вам положительно нечего. Бойтесь скорее дневного грабежа на ваших фешенебельных улицах, в какой-нибудь новоиспеченной, шикарно меблированной банкирской конторе, в дверях которой величественный швейцар ласково снимет с вас шубу, а еще более величественный «банкир» с еще большей ласковостью* ***не задумается снять последнюю рубашку*** (Казимир Баранцевич. Кляча). С другой стороны, этим же фразеологизмом можно дать оценку человеку, насильственно разорившего, доведшего до нищетыкого-либо: *Рашевич сделал таинственное, испуганное лицо и продолжал: - Никогда еще наша наука и литература не находились на таком низком уровне, как теперь! У нынешних, сударь мой, ни идей, ни идеалов, и вся их деятельность проникнута одним духи с кого бы* ***снять последнюю рубашку*** (А.П. Чехов. В усадьбе). Состояние бедности, нищеты, лишений оценивается фразеологизмом *остаться в одной рубашке*, в татарском языке с этим же значением функционирует фразеологизм *бер күлмәк белән калу.*

И наоборот, выражение сострадания к другому человеку, оказание небольшой помощи выльется в улучшение благосостояния бедного человека, пусть даже эта помощь окажется незначительной, только самой необходимой: ото всех понемногу – и получится нечто значительное, ощутимое для кого-л. одного: *с миру по нитке – голому рубашка (рубаха). Странное дело, - говорил он [Слепцов], - на всякий пустяк люди бросают деньги, а чуть коснется чего-нибудь полезного, так не уломаешь их принять участие… Ну, да обойдемся и без них:* ***с миру по нитке – голому рубашка*** (В. Панова. Воспоминания). В татарском языке функционирует фразеологизм, значение которого апеллирует к русскому фразеологизму: *күлмәксездән күлмәге булган* – «*был без рубашки – стал в рубашке*» (значение неожиданно приобретенного благосостояния так же, как и в русском языке, подчеркивается компонентом *рубашка).*

Вариантом компонента *рубашка* можно считать компонент *рубаха*. Лексема *рубаха* образована с помощью продуктивной словообразовательной единицы – суффикса -*ах*, который образует стилистически сниженные синонимы мотивирующих нарицательных существительных. Применительно к одежде, это более простая по крою и пошиву одежда, для ее изготовления использовалась более дешевая, грубая ткань. Рубахи носили крестьяне, эта часть одежды была более свободной, более приспособленной для работы. Такая часть одежды была доступной даже для бедных. О человеке сильном, из простого народа, веселом, заводном, «своём» обычно говорят *рубаха-парень*. *[Сатин]: Я, брат, молодой*

занятен был! Вспомнить хорошо! ***Рубаха-парень****… плясал великолепно, играл на сцене, любил смешить людей… славно!* (Максим Горький. На дне).

Таким образом, большинство фразеологизмов в разносистемных языках (русском и татарском) формируется по моделям, построенным на основе схожих культурных кодов и архетипических универсальных метафор.

Литература

1. Ефремова Т.Ф. Толковый словарь словообразовательных единиц русского языка. – 2-е изд. испр. – М.: АСТ: Астрель, 2005. – 636 с.
2. Молотков А.И. Фразеологический словарь русского языка. – М.: Советская энциклопедия, 1967. – 543 с.
3. Сафиуллина Ф.С. Татарча-русча фразеологик сүзлек. – Казан: Мәгариф, 2001. – 335 б.
4. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. – М., 1996.

Файзуллина Гузель Чахваровна
Зиннатуллина Гульнур Ильдаровна
Тюменский государственный университет
Тобольск, Россия
Faizullina Guzel Chakhvarovna
Zinnatullina Gulnur Ildarovna
Tyumen State University
Tobolsk, Russia

БУХАРСКИЙ КОМПОНЕНТ В ПИСЬМЕННОМ НАСЛЕДИИ СИБИРСКИХ ТАТАР (НА МАТЕРИАЛЕ МЕЧЕТНЫХ КНИГ ТОБОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ XIX – НАЧАЛА XX ВВ.)
THE BUKHARA COMPONENT IN THE WRITTEN HERITAGE OF THE SIBERIAN TATARS (BASED ON THE MOSQUE BOOKS OF THE TOBOLSK PROVINCE OF THE 19TH - EARLY 20TH CENTURIES)

Исследование выполнено при финансовой поддержке гранта Президента РФ для государственной поддержки молодых ученых – докторов наук в рамках научного проекта №075-15-2019-1181 от 11.06.2019 г.

Аннотация. *Поднимается вопрос об исследовании мечетных книг Тобольской губернии XIX – начала XX вв., хранящихся в ГБУТО «Государственный архив г. Тобольске». Документы охватывают период с 1830 по 1917 гг. и представляют собой метрические книги сибирских татар «на записку родившихся, о браках, разводах и смерти». Актуальность исследования обусловлена сохранением и изучение памятников письменности коренного тюркского народа Западной Сибири – сибирских татар.*

Abstract. *The article is devoted to the study of mosque books of the Tobolsk province of the XIX - early XX centuries, stored in GBUTO «State Archives of Tobolsk». The documents*

cover the period from 1830 to 1917. They are the metric books of the Siberian Tatars «on the note of the born, about marriage, divorce and death». The relevance of the study is due to the preservation and study of the written monuments of the indigenous Turkic people of Western Siberia – the Siberian Tatars.

Ключевые слова: *сибирские татары, мечетные книги, лингвистическое источниковедение, бухарцы, Тобольская губерния.*

Keywords: *siberian tatars, mosque books, linguistic source studies, bukharans, Tobolsk province.*

Западная Сибирь всегда считалась привлекательной территорией для торговых, политических, культурных взаимодействий. Именно поэтому на развитие сибирско-татарской народности в различные исторические эпохи влияли родственные и неродственные этнические группы. Одним из этносословных групп, повлиявшим на формирование сибирских татар, являются бухарцы – выходцы из Средней Азии.

Бухарцы обосновывались на территории Западной Сибири с XVIв. И уже в XX веке полностью ассимилировались с татарами. Термин «бухарцы» применим для узбеков, таджиков, уйгуров, переселившихся из Средней Азии в районы Западной Сибири в течение XVI–XVIII вв. Они являются выходцами из Самарканда, Ургенча, Бухары и других городов Средней Азии. Самоназванием считаются «бухарлык» и «сарты». Начальный этап появления бухарцев связан с приходом в Сибирь в конце XIV в. среднеазиатских миссионеров-проповедников ислама.

Основными ареалами поселения бухарцев на территории Западной Сибири считаются окрестности Тобольска, Тары, Тюмени. Одна из многочисленных бухарских диаспор находилась близь города Тобольска. По данным переписных книг, к концу XVII в. в Тобольске проживали 74 юртовских бухарца, 57 приезжих бухарцев для торговли. В 1736 году в городе насчитывалось 92 двора, из них 51 двор принадлежал бухарцам.

В первую очередь бухарцы занимались распространением и укреплением исламской религии среди сибирских татар. Большая часть священнослужителей - мулл были выходцами из бухарцев. Они открывали школы при мечетях (медресе), обучали в них детей, благодаря чему повышался уровень грамотности среди сибирских татар.

Помимо миссионерства бухарцы активно занимались торговлей, положили начало кожевенному промыслу – традиционному для сибирских татар. Под их влиянием в сибирско-татарских домах появляются «шамаилы» - вышивки изречений из Корана.

В середине XIX в. бухарцы проживали в 47 населенных пунктах Тобольского округа и в самом городе Тобольске. В большей части выходцы из Средней Азии селились вместе с ясачными и служилыми татарами, но иногда создавали и собственно бухарские селения. В Тобольском округе к данным селениям относятся юрты Комаровские и Миримовские.

Мечетные книги Тобольской губернии XIX – начала XX вв. представляют собой метрические книги «на записку родившихся, о браках, разводах и смерти» (из описания архивного фонда г. Тобольска). Документы охватывают период с 1830 по 1917 гг. и содержат сведения по татарским юртам. Книги велись при мечетях муллами на старотатарском языке.

В государственном архиве города Тобольска было найдено 284 мечетных книг, относящихся к юртам, в которых проживали бухарцы. Необходимо отметить, что население анализируемых юрт было этнически неоднородным, в одном населенном пункте могли проживать ясачные татары, бухарцы, оброчные чувальщики.

Рисунок 1

Объем мечетных книг в страницах по населенным пунктам

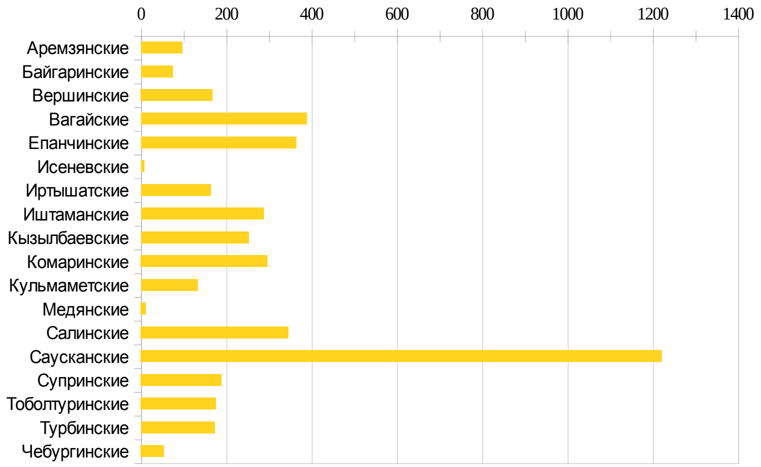

На рисунке 1 представлен сохранившийся объем рукописных страниц мечетных книг по каждому населенному пункту. Необходимо отметить, что при подсчете учитывались как метрические книги, так и записи на старотатарском языке, вложенные позднее. Таким образом, наибольший фонд сохранился в юртах Саусканских – 1222, при этом метрические записи составляют около 50% от общего количества страниц. Общий объем метрических книг составляет более 70%, так в мечетной книге юрт Вагайских – 96% (276 страниц из 389), юртах Аремзянских – 81% (79 страниц из 97), в юртах Супринских – 77% (146 страниц из 189). Стоит отметить, что в мечетных книгах юрт Иштаманских среди большого фонда рукописных и печатных книг преобладают записи, не относящиеся к метрическим. Записи о рождении, заключении браков, разводах и смерти составляют лишь 29% от общего числа страниц (84 страницы из 288).

Рисунок 2

Объем мечетных книг в страницах (соотношение по годам)

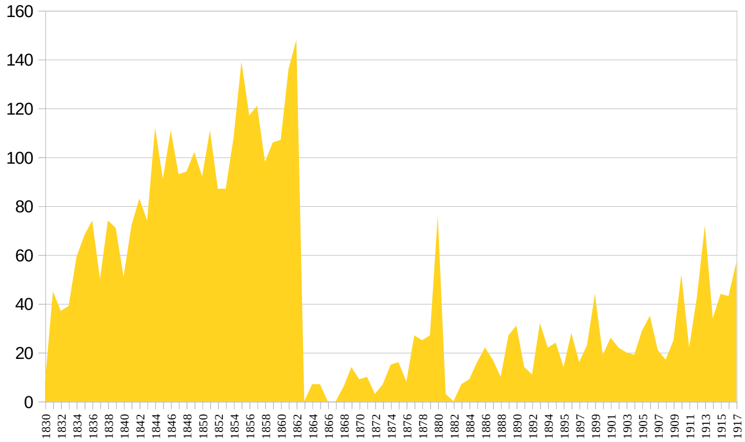

Как было отмечено раннее, хронология основного объема рукописных записей датируется с 1831 по 1862 годы (согласно сохранившимся страницам). После 1862 года мечетные книги велись в юртах Саусканских и Иштиманских Тобольской губернии вплоть до 1917 года. Кроме того внутри книг были найдены архивные бумаги 1920х годов, написанные на русском языке.

Таким образом, нами был произведен первичный анализ мечетных книг, составленных в юртах, в которых проживали бухарцы как автономно, так и совместно с ясачными татарами и оброчными чувальщиками. Бухарцы оказали большое влияние на становление современной сибирско-татарской народности. Дальнейшие изучение и прочтение метрических книг поможет проследить влияние бухарцев не только на культуру и быт сибирских татар, но и на язык, его развитие.

Литература

Валеев Ф.Т. Сибирские татары. Культура и быт. – Казань: Татар. кн. изд-во, 1993.

Миллер Г.Ф. Описание Сибирского царства и всех происшедших в нем дел от начала, а особливо от покорения его Российской держа ве по сии времена. Книга 1. – М.: «Либерия», 1998. – С.416

Тычинских З. А. Расселение бухарцев в Прииртышье в XVII–XIX вв. // Тобольск научный – 2017: Материалы XVI Всероссийской (с международным участием) научно-практической конференции. 2017. – С. 223-226.

Файзуллина Гузель Чахваровна
Кабирова Сария Тимербулатовна
Тюменский государственный университет
Тобольск, Россия
Faizullina Guzel Chakhvarovna
KabirovaSarijaTimerbulatovna
Tyumen State University
Tobolsk, Russia

МЕЧЕТНЫЕ КНИГИ ЭСКАЛБИНСКИХ ЮРТ ТОБОЛЬСКОЙ ГУБЕРНИИ XIX ВЕКА КАК ПАМЯТНИК ПИСЬМЕННОСТИ ЗАБОЛОТНЫХ ТАТАР
MOSQUE BOOKS OF ESCALBIN YURTS OF THE TOBOLSK PROVINCE OF THE XIX CENTURY AS A MONUMENT OF WRITTEN TATAR'S LETTERS

Исследование выполнено при финансовой поддержке гранта Президента РФ для государственной поддержки молодых ученых –докторов наук в рамках научного проекта №075-15-2019-1181 от 11.06.2019 г.

Аннотация. *Актуальность исследования мечетных книг Тобольской губернии XIX – начала XX вв., хранящихся в ГБУТО «Государственный архив г. Тобольске», обусловлена сохранением и изучением памятников письменности коренного тюркского народа Западной Сибири – сибирских татар. В статье анализируются сохранившиеся мечетные книги Элскалбинских юрт Тобольского уезда с точки зрения хронологии и содержания.*

Abstract. *The article is devoted to the study of mosque books of the Tobolsk province of the XIX - early XX centuries, stored in GBUTO "State Archives of Tobolsk." The documents cover the period from 1830 to 1917. They are the metric books of the Siberian Tatars "on the note of the born, about marriage, divorce and death." The relevance of the study is due to the preservation and study of the written monuments of the indigenous Turkic people of Western Siberia – the Siberian Tatars.*

Ключевые слова: *мечетные книги, Эскалбинская волость, эскалбинские татары, юрты.*
Keywords: *mosque books, Eskalbion parish, eskalbion tatars, yurts.*

Особую группу Тобольской губернии составляли татары, проживавшие в Эскалбинской (Яскобинской) волости, ныне – заболотные татары. Заболотные татары – это одна из этногрупп сибирских татар, которые населяют северо-западную часть Тобольского района Тюменской области. Благодаря географической отдалённости, сохранились многие элементы традиционной культуры, которые были утеряны другими группами сибирских татар.

Эскалбинская волость включала в себя 25 татарских юрт, расположенных по берегам рек Иртыша, Лайме, Носке и Иземетке: Эскалбинские, Абызовские, Лайтамаковские, Вармаклиновские, Топкинские, Махлинские, Ишменевские (Ашменевы), Иземетские (Исеметские), Ярышкины, Янгутумские, Котуковские, Еманульские, Кускургулинские, Малые Кускургулинские, Носкибажские,

Сеитовские, Носкинские, Вачирские (Ачирские), Доматские (Томатские, Истаматские), Б. Эсаульские, М. Эсаульские, Б. Красноярские, М. Краснояские, Сакандыковские, а также В. Бехтеревские, Н. Бехтеревские [Барсукова, 2004: 11]. Население в Верхне-Бехтеревских и Нижне-Бехтеревских юртах было этнически неоднородно. Исторически в этих местах проживали как эскалбинские, так и бабасанские татары (от названия Отдельно-Бабасанской волости). Объектом нашего исследования выступают мечетные книги эскалбинских юрт, в которых население было достаточно однородно: здесь проживали эскалбинские / ясколбинские (заболотные) татары

Северная граница территории эскалбинцев, по мнению исследователя Н.А. Томилова, доходила до правых притоков Конды, где татары контактировали с манси и ханты. Наиболее известным северным населённым пунктом были юрты Ачирские или Вачирские. Западная граница в XVII в. доходила до Пелымского уезда, где на территории Табаринской волости также проживала небольшая группа татар.

Южная часть территории эскалбинцев доходила до р. Тавды, где эскалбинские татары состыковывались и жили частично смешанно с тюменскими татарами. Восточная граница эскалбинцев проходила чуть западнее Тобола и Иртыша. Известно, что сами Эскалбинские юрты находятся на Иртыше, севернее Тобольска [Томилов, 1981: 99].

Численность населения по юртам Эскалбинской волости на 1868 год по данным «Списка населённых мест Российской империи» приведёна в таблице.

Таблица1.

Численность населения Эскалбинской волости на 1868 год

Юрты	**Население (мужчины)**	**Население (женщины)**
Ачаирские (Ачирские)	47	34
Лайтамацкие	40	28
Армахлинские (Вармахлинские)	32	22
Ишменевские (Урманские)	28	22
Топкинские	30	18
Моклинские	12	11
Ярашкинские	44	28
Ямгутинские	33	19
Накибажские (Назгибажские)	78	80
Кускургульские	145	95
Яманаульские	90	78
Кутуковские	12	17
Сеитовские	60	67
В. Бехтеревские	60	69
Н. Бехтеревские	50	51

Мечетные книги Тобольской губернии XIX – начала XX вв. представляют собой метрические книги «на записку родившихся, о браках, разводах и смерти» (Ф.И636. ГБУТО «Государственный архив г. Тобольске»). Документы охватывают период с 1830 по 1917 гг.

В государственном архиве города Тобольска нами хранятся 28 мечетных книг, составленных в юртах, в которых проживали эскалбинские татары. Рукописные материалы велись с 1834 по 1862 годы. Сведения за 1842 год не сохранились. Общее количество страниц составляет 357 листов, из которых 58% – метрические записи, остальные – записи на старотатарском языке, вложенные позднее.

Рисунок 1

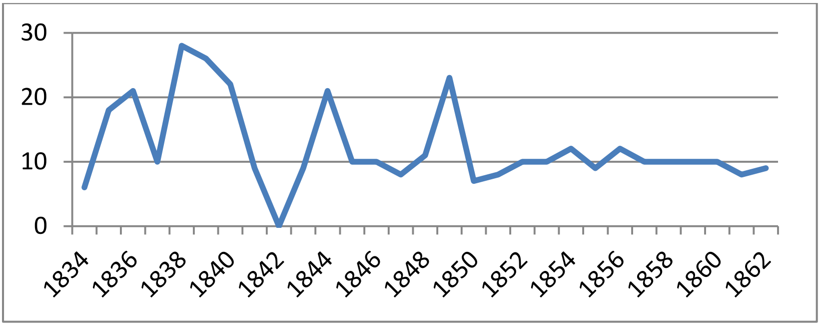

Из данных рисунка 1 следует, что наибольшее количество страниц было сделано в 1839 году в количестве 28 страниц. Наименьшее количество страниц – в 1834 году (6 страниц) и 1850 году (7 страниц). С 1851 по 1862 гг. наблюдается снижение количества рукописного материала – не превышает 12 страниц.

Рисунок 2

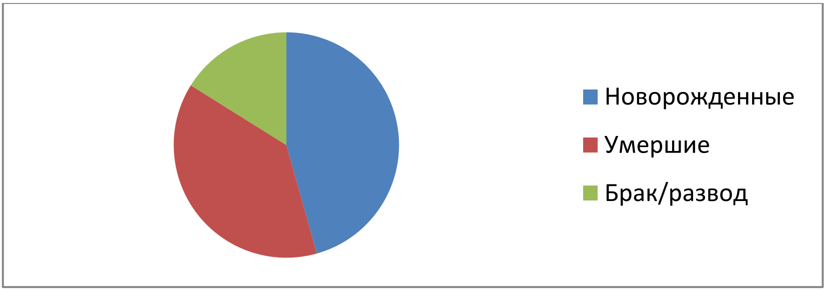

В мечетных книгах Эскалбинской волости наибольшее количество записей по родившимся – 790 человек. Наибольшее количество человек родилось в 1836 году – 52 родившихся, наименьшее в 1834 году – 12 новорождённых. Наименьшее количество записей умерших – 662 человека. Пик смертности наблюдается в 1835 году – 64 человека, а наименьшее количество записей (8

единиц) было сделано в 1839 году. На период с 1834 по 1862 годы было совершено 279 браков и разводов.

Таким образом, изучение мечетных книг направлено на решение актуальных вопросов, связанных как с сохранением уникального письменного наследия, так и с рассмотрением и описанием языковых процессов в Тобольской губернии XIX – начала XX вв.

Литература

Барсукова Р.С. Заболотный говор Тоболо-Иртышского диалекта татарского языка в спавнительном освящении. – Казань, 2004. – 160 с.

Томилов Н.А. Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI – первой четверти XIX в. – Томск, 1981. – 274 с.

Фатхутдинова Венера Габдулхаковна
Казанский федеральный университет
Казань, Россия
Fatkhutdinova Venera Gabdulkhakovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

СОПОСТАВИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ГРАММАТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ ТАТАРСКОГО И РУССКОГО ЯЗЫКОВ В НАУЧНЫХ ТРУДАХ ПРОФЕССОРА Э.М. АХУНЗЯНОВА
COMPARATIVE STUDY OF THE GRAMMATICAL SYSTEM OF TATAR AND RUSSIAN LANGUAGES IN THE SCIENTIFIC WORKS OF PROFESSOR E.M. AKHUNZYANOV

Аннотация. *В статье рассматривается научное наследие одного из ярких представителей лингвистической школы Казанского университета – профессора Энвера Махмудовича Ахунзянова (1914 – 1986). Констатируется, что книга ученого «Контрастивная грамматика: морфология русского и тюркских языков» (1987) является практическим воплощением нового для того времени подхода в сопоставительном исследовании разносистемных языков.*

Annotation. *The article deals with the scientific heritage of one of the brightest representatives of the linguistic school of Kazan University – professor Enver Mahmudovich Akhunzyanov (1914-1986). It is stated that the book of the scientist «Contrastive grammar: morphology of Russian and Turkic languages» (1987) is a practical embodiment of a new approach for that time in the comparative study of different languages.*

Ключевые слова. *Энвер Махмудович Ахунзянов, татарская лингвистика, контрастивная грамматика, категория падежа.*

Keywords. *Enver Makhmudovich Akhunzyanov, Tatar linguistics, contrastive grammar, casecategory.*

Профессор Казанского университета Энвер Махмудович Ахунзянов (1914 – 1986), талантливый ученый и блестящий педагог, опубликовал серию

исследований и пособий, посвященных проблемам татарско-русского двуязычия и сопоставительного языкознания. Учебное пособие «Контрастивная грамматика: морфология русского и тюркских языков» [Ахунзянов 1987], вышедшее уже после его смерти, является практическим воплощением нового подхода в сопоставительном исследовании грамматического строя разносистемных языков.

В книге рассматриваются цели и задачи контрастивной лингвистики, ее место среди других лингвистических дисциплин, где сравнение используется как прием лингвистического анализа; подчеркивается отличие контрастивной лингвистики от сопоставительно-типологических исследований. В работе представлен необычайно богатый иллюстративный материал, свидетельствующий о ярко выраженных различиях морфологической системы русского и татарского языков.

Сопоставительному анализу в этом учебном пособии подвергнуты практически все части речи и морфологические категории. В разделе, посвященному имени существительному, дается подробный анализ функционирования категории рода в русском языке, здесь же представлены методические указания по ее изучению в татарской школе; сопоставляются предложно-падежные конструкции русского языка и их татарские эквиваленты, рассматривается категория одушевленности и неодушевленности с позиций татарского языкового мышления. Далее исследуются контрасты в системе имен прилагательных, подчеркивается специфика их грамматического оформления, выявляются сходства и различия в формах сравнительной степени. Особое внимание уделено глаголу, его значению и морфологическим признакам в русском и татарском языках; рассматриваются модальные значения инфинитива, категория аспектуальности и проблема глагольного вида в тюркских языках.

Учитывая, что Э.М. Ахунзянов уделял большое внимание проблеме интерференции в сфере падежных форм и значений, в настоящей статье нам хотелось бы более подробно остановиться на функционировании категории падежа в русском и татарском языках. «Сопоставительное изучение категории падежа этих языков позволяет выявить значительное количество расхождений и взаимоисключающих контрастных форм в каждом из них, которые создают большую потенциальную возможность для интерференции» [Ахунзянов, 1987: 85].

Категория падежа имени существительного – одна из центральных категорий грамматики, она имеет важное значение как для собственно морфологии, так и для синтаксиса. Несмотря на общее количество (в обоих языках их 6), русские и татарские падежи характеризуются индивидуальными семантическими признаками. «Конкретный падеж представляет собой специфическое для данного языка соответствие между набором синтаксических (или семантических) функций существительного и набором морфологических показателей. Однако если два падежа двух разных языков достаточно сходны по набору основных функций, то они обычно получают одно и то же название» [Лингвистический, 1990: 356]. В этом плане, по Ахунзянову, более или менее совпадают русский винительный и татарский «төшем килеше» (в русском переводе также имеющий

название «винительный»): *встречаю поезд – поездны каршылыйм, видел медведя – аюны күрдем*.

Одинаковое положение русских и татарских падежей в шестичленной парадигме отнюдь не свидетельствует об их тождестве. Так, русский родительный и татарский притяжательный совпадают далеко не во всех значениях: например, в татарском языке притяжательный падеж, кроме определительных, выражает еще особые, посессивные, отношения, связанные с категорией принадлежности; много общего в русском дательном и татарском направительном, русском предложном и татарском местно-временном; резко отличаются друг от друга русский творительный и татарский исходный падежи. В целом русские и татарские падежи, по мнению ученого, - это довольно специфические семантические системы, формирующиеся на основе их синтаксических функций.

Принято считать, что само наличие в языке категории падежа свидетельствует о высокой степени синтетизма его морфологического строя. «Флексии являются основным средством формообразования для выражения отношений между словами. В грамматическом отношении они, как правило, многозначны» [Мусатов, 2019: 11]. В русском языке падежные флексии выражают одновременно три грамматических значения: падежа, рода и числа. В этом проявляется кумулятивная функция флексии. В агглютинативных языках (и в частности, в татарском) падеж выражается автономно, при помощи специальных аффиксов, каждый из которых имеет только одно значение.

Характерной особенностью русского языка является употребление падежных форм с теми или иными предлогами. Предложно-падежная конструкция в данном случае образует семантическое единство, и в этом проявляется синтаксический характер категории падежа.

Как известно, предлоги в татарском языке отсутствуют. Их функцию в определенной степени выполняют послелоги. В падежную систему татарского языка включаются лишь аффиксальные формы, послеложные конструкции остаются за пределами морфологической категории падежа, между тем они несут очень важную синтаксическую нагрузку, а именно отношение к словоформе как к члену предложения и ко всему составу предложения. Такие формы как *дуслар хакында* (о друзьях), *вагон астында* (под вагоном), *юл буенча* (вдоль дороги) Ф.А. Ганиев предлагает рассматривать как аналитические падежи [Татарская грамматика, 1993: 44]. Понятие «аналитическая падежная форма» включает в себя форму существительного с предлогами, послелогами (как это имеет место в тюркских языках) или даже существительное в определенной синтаксической позиции – в языках с твердым порядком слов [Лингвистический, 1990: 355].

Сопоставительное изучение категории падежа в разноструктурных языках непосредственно связано с более общей проблемой типологии падежных систем естественных языков. С точки зрения типа выражаемых падежных значений, - пишет В.А. Плунгян, – падежные системы можно с некоторой доли условности

разделить на преимущественно «синтаксические» и преимущественно «семантические». Падежные системы индоевропейских языков (в том числе и русского) в целом являются более синтаксическими, чем, например, алтайские (где обычно различаются несколько пространственных падежей, могут отсутствовать самостоятельные «датив» и «инструменталь» и т.п. [Плунгян, 2000: 181].

Результаты сопоставительного анализа русских предложно-падежных конструкций и их соответствий в татарском языке позволяют утверждать, что татарский язык тяготеет к языкам с «семантически» ориентированными падежными системами. Татарские эквиваленты довольно часто (но не всегда) представляют собой конструкцию «баш килеш (основной падеж) + послелог или послеложное слово»: *отойти* ***от двери*** (Р.п.) – ***ишек*** (Б.к.) ***яныннан*** *китү; товары* ***для дома*** (Р.п.) - ***өй*** (Б.к.) ***өчен*** *җиһазлар; подъехать* ***к дому*** (Д.п.) - ***өй*** (Б.к.) ***янына*** *килеп туктау; идти* ***по следу*** (Д.п.) – ***эз*** (Б.к.) ***буенча*** *бару*.

Сравнительный анализ категории падежа русского и татарского языков будет неполным без описания ее грамматической семантики. В русском языке выделяются 4 типа диктальных падежных значений: субъектное, объектное, обстоятельственное (адвербиальное) и определительное (атрибутивное). Практическивсе русские падежи способны выражать каждое из этих значений, однако наиболее частотными среди них являются субъектное, объектное и определительное. В татарском языке, наоборот, наибольшее распространение получило обстоятельственное значение. Так, данное значение характерно следующим падежным формам: основ. п.: ***бер ай*** *кунак булу* – гостить месяц, направ.п.: ***елгага*** *төшеп, су коендым* – спустившись к реке, я искупался; вин.п.: *алар* ***һәр елны*** *авылга кайталар* – они каждый год приезжают в деревню; исход.п.: ***юлдан*** *бару* – идти по дороге и др. [Татарская грамматика, 1993: 46-54].

Подводя итоги, следует сказать, что функционирование категории падежа в разносистемных языках, каковыми являются татарский и русский, имеет ряд специфических особенностей. Их выявление и описание имеет важное значение как для характерологии грамматических систем, так и для практики преподавания русского и татарского языков в иноязычной аудитории. И в этом плане большую ценность представляет научно-методическое наследие Э.М. Ахунзянова, посвященное изучению морфологического строя русского и татарского языков.

Литература

1. Ахунзянов Э.М. Контрастивная грамматика: морфология русского и тюркских языков: учеб. пособ. – Казань: КГУ, 1987. – 151 с.

2. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В.Н. Ярцевой. – М.: Советская энциклопедия, 1999. – 685 с.

3. Мусатов В.Н. Русский язык: Морфология: учебник. – М.: Флинта, 2019. – 464 с.

4. Плунгян, В.А. Общая морфология: Введение в проблематику: учеб.пособ. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – 384 с.

5. Татарская грамматика: В 3 т. Т. 2. Морфология. – Казань: Татар.кн. изд-во, 1993. – 397 с.

Харисов Фираз Фахразович
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Kharisov Firaz Fakhrazovich
Kazan Federal University
Kazan, Russia

УКУЧЫЛАРДА КОМПЕТЕНЦИЯЛӘР ФОРМАЛАШТЫРУ МӘСЬӘЛӘСЕ
STUDENTS COMPETENCES FORMATION PROBLEMS

Аннотация. *Статья посвящена проблеме формирования компетенций у учащихсяпри обучении татарскому языку. Дается краткая характеристика следующим компетенциям: коммуникативная, лингвистическая компетенции, компетенции, относящиеся национальной культуре и социально-культурная компетенция.*

Annotation. The article deals with *the problem of the formation of students competencies inteaching of the Tatar language. A brief description of the following competencies is given:: communicative, linguistic competencies, competencies related to national culture and socio-cultural competence.*

Ключевые слова. *Компетенции, учащихся, обучение, татарский язык.*

Keywords. *Competencies, students, teaching, the Tatar language.*

Тупланган белем үзе генә, кулану осталыгы һәм күнекмәләр булдырудан башка, мәктәптән тыш эшчәнлеккә әзерләү мәсьәләсен хәл итә алмый. Шуңа күрә хәзер бу проблема киңрәк һәм башка төрле яссылыкта куела: иҗтимагый тормышка әзерләү өчен, укучыларда кирәкле компетенцияләрне булдыру белеем алуның максаты итеп куела.

«Европада урта белем» проекты кысаларында эшләнгән һәм Берн шәһәрендә 1996 нчы елда үткәрелгән симпозиумда кабул ителгән компетенцияләр түбәндәгеләр: икътисади-сәяси компетенция яки көндәлек тормышта туган проблемаларны чишүгә әзерлек (карар кабул итү һәм аны гамәлгә ашыру җаваплылыгын үз өстеңә алу); мәгълүмати компетенция; коммуникатив компетенция (аралашу компетенциясе); иҗтимагый-мәдәни компетенция; гомер буе белеем алуга әзер буллу компетенциясе. [Соловьёва, 2002: 11–14; 228; Зимняя, 1999: 112]

Югарыда саналган компетенцияләрнең уку-укыту эшчәнлегендәге әһәмиятен һич тә инкяр итмичә, татар теленә өйрәткәндә, түбәндәге компетенцияләрне булдыру мөһим.

1. *Аралашу компетенциясе.* Узган гасырның 80 нче елларында «коммуникатив компетенция» дигән төшенчә барлыкка килә. Бу терминны

Америка социолингвисты Делл Хаймс тәкъдим итә. Ул аралашу өчен тел тамгаларын һәм аларның кушылу кагыйдәләрен белү генә җитмәвен, мәдәни һәм иҗтимагый яктан әһәмиятле шартларны, вакыйгаларны да белү кирәклеген әйтә. Шуңа күрә коммуникатив компетенцияне «интегратив белем бирү» дип атый һәм аның эчтәлегенә лингвистик һәм иҗтимагый-мәдәни компонетларны кертә. Бу фикер күп кенә чит ил галимнәре тарафыннан кабул ителә һәм кулланылышта йөри башлый, ләкин аңа өстәмәләр дә кертелә. Мәсәлән, Америка галимнәре М. Кэнэл һәм М. Свейн 4 хосусый компетенцияне аерып чыгара: грамматик (лингвистик), дискурсив, социолингвистик һәм стратегик. [Соловьёва, 2002: 18–22]

Аралашу компетенциясе үз эченә түбәндәгеләрне ала:

❖ башкалар әйткәнне аңлау һәм үз фикереңне белдерү өчен тупланган белем, осталык, күнекмәләр җыелмасы;

❖ хәзерге татар әдәби теле нормаларына ия булу, сүз байлыгын, сөйләмнең грамматик ягын дөрес үзләштерү;

❖ бәйләнешле сөйләм күнекмәләрен телдән һәм язма формада булдыру;

❖ урта һәм өлкән сыйныф укучыларының кызыксыну даирәсен киңәйтү, психологик һәм төрле аралашу ситуацияләренә бәйле рәвештә туган телдә аралаша белүгә ирешү, дәресләрдә үзләштергән белем һәм күнекмәләрдән нәтиҗәле итеп файдалана белү һ. б.

Шуның белән беррәттән, аралашу эшчәнлеген үстерүгә караган универсаль күнекмәләрдән түбәндәгеләргә өстенлек бирелергә тиеш:

❖ төркем белән эшләү күнекмәләрен булдыру (укучының иптәшләре һәм укытучы белән бергәләп эшләве мораль-әхлакый һәм психологик яктан гамәли эш алымнарына өйрәтә);

❖ аралашу компетенциясе нигезендә төрле бурычларны хәл итү алымнарын үзләштерү, тел өйрәнүнең башка кешеләр белән аралашу нигезен тәшкил итүен гамәлгә ашыру, шул максаттан чыгып, тормыш хәлләренә бәйле рәвештә иптәшең белән аралашу нормаларын һәм формаларын үзләштерү;

❖ телне өйрәнү акыл эшчәнлеген үстерүдә мөһим булган сөйләм эшчәнлеген камилләштерүне алгы планга кую (укучыларның ана телен өйрәнүендә аралашу компетенциясен истә тотып эш итүенә этәргеч ясый).

2. *Лингвистик компетенция* укучыларның сөйләмне грамматик яктан дөрес формалаштыруларын, өйрәнелә торган телнең төрле яруслары буенча телдән һәм язма формада ирекле аралашуларын оештыра алырлык белемгә ия булуын аңлата.

3. *Милли мәдәният өлкәсенә караган компетенция,* ягъни телне милли-мәдәни яссылыкта үзләштерү укучыларны сөйләмгә өйрәткәндә, рухи, эстетик тәрбия һәм белем бирү чарасы буларак, милли үзенчәлекләрне чагылдырган текстлар белән эшләү, тормыш-көнкүреш, гореф-гадәт үзенчәлекләрен, сынлы сәнгать әсәрләрен, халык авыз иҗаты үрнәкләрен белү, татар сөйләм әдәбе нормаларын үзләштерү, шулар аша халыкның милли-мәдәни үзенчәлекләрен белү, телнең милләтләр арасында аралашу-аңлашу чарасы булуына төшенү; тел тарихы белән халык тормышының аерылгысыз булуын аңлау.

Телне мәдәният белеме яссылыгында өйрәнү, мәдәнияткә караган текстлардан файдалану укучыларның тел белән мәдәният бәйләнеше турындагы белемнәрен тирәнәйтергә мөмкинлек тудыра, яшь буында милли үзаң булдыруда зур роль уйный, татар телен чит тел буларак өйрәнүчеләргә башка милләт вәкилләренә түземле булырга, үзенең рухи байлыклары белән чагыштырып карарга һәм дөньяга карашын киңәйтергә ярдәм итә.

4. *Иҗтимагый-мәдәни компетенция.* Иҗтимагый-мәдәни белем бирү–мәгариф системасында чагыштырмача яңа төшенчә, һәм ул иҗтимагый-мәдәни компетенция формалаштыру белән бәйле булган аралашу компетенциясе составына керә, аның бер өлеше санала.

Укыту процессына иҗтимагый-мәдәни яссылыкта якын килү телгә татар мәдәнияте аша өйрәтү юнәлешен билгели.

Иҗтимагый-мәдәни компетенциягә түбәндәгеләр керә:

❖ телнең танып белү һәм аралашу чарасы гына түгел, бәлки иҗтимагый хәтер формасы да икәнлегенә төшенү;

❖ тел берәмлеге эчендә аңа хас булган мәдәни эчтәлекне күрә-тоя белү;

❖ өйрәнелә торган тел вәкилләре һәм сөйләм белән милли-мәдәни мохит арасындагы бәйләнешне аңлау;

❖ тел һәм җәмгыять үсеше турындагы белемнәр җыелмасын куллану, татар телендә аралашу осталыгына ия булу;

❖ иҗтимагый-мәдәни эчтәлектәге белем (Туган ил яки туган төбәк, өйрәнелә торган тел, аның рухи байлыклары, мәдәни традицияләре турында мәгълүмат) алу;

❖ аралашу тәҗрибәсен туплау;

❖ телне куллану алымнарын белү;

❖ чит тел мәдәнияте күренешләренә шәхси мөнәсәбәт белдерү;

❖ мәгълүмати яктан бай булу;

❖ актуаль һәм заманча булу;

❖ аутентик текстларның күплеге;

❖ татар мәдәниятен чагылдырган текстлар булу;

❖ укучыларның кызыксыну даирәсен истә тоту;

❖ сөйләмнең татар әдәби теле нормаларына туры килүе;

❖ өйрәнә торган текстларның катлаулана бару принцибына туры килүе;

❖ рус мәдәниятен чагылдырган материалларны даими куллану;

❖ сайлап алынган материалларның аңлаешлылык һәм көч җитү принципларына туры килүе.

Яңа буын Стандартта укучыларны иҗтимагый тормышка әзерләү мәсьәләсенә зур урын бирелә. Мондый таләпләрне уңай хәл итү укучыларда татар теле чаралары ярдәмендә иҗтимагый-мәдәни компетенция булдыруның нәтиҗәлелеген күтәрергә ярдәм итәчәк.

Яңа җәмгыятьтә үз урыныңны табу телләр белүгә бәйле, һәм бу уңайдан гомуми белем бирү оешмаларында аны тиешенчә үзләштергән шәхес тәрбияләү

мөһим бурычлардан санала. Проблеманы уңай хәл итүнең бер юлы–дәресләрдә иҗтимагый-мәдәни материалларны кирәгенчә куллану. Билгеле булганча, текст аның төп эчтәлеген тәшкил итә. Шуңа күрә башка чыганаклар гамәлдә киң кулланылырга тиеш, болар – аерым темага караган текстлар, Татарстан һәм Россия турында матур әдәбият әсәрләреннән алынган өзекләр, диалог (полилог) үрнәкләре, җырлар, шигырьләр, аудио- һәм видеотекстлар һ.б.

Укучыларда иҗтимагый-мәдәни компетенция булдыру белем бирүдә яңа юнәлешләрнең берсе булып санала. Әлеге мәсьәләнең уңай чишелеше телне милли һәм мәдәни яссылыкта өйрәтү белән бәйләнгән. Бала дәресләрдә үзенең һәм башка халыкларның мәдәниятен хөрмәт итәргә, аны дөрес бәяләргә, төрле халыкларның мәдәни кыйммәтләрен үзара бәйләнештә карарга өйрәнсен. Өйрәнү материалына мондый караш телгә һәм мәдәнияткә кызыксынучанлык, башка милләт вәкилләренә сабыр һәм түземле мөнәсәбәт тәрбияли. Шуңа да тел дәресләрендә татар һәм рус халкының мәдәни традицияләре, гореф-гадәтләре, кыйммәтләре белән танышу өчен зур мөмкинлек тудырылуга җирлек бар [Харисов, 2018: 25-32].

Билгеле булганча, бу компетенцияләр үзара тыгыз бәйләнештә яши. Иҗтимагый-мәдәни компетенциянең бүгенге көндә аеруча актуаль булуын, татар теле методикасына караган элеккеге һәм хәзерге хезмәтләрдә чагылыш тапмавын истә тотып, аңа киңрәк тукталдык.

Укучыларда төрле компетенцияләр булдыруның һәм үстерүнең кирәклеге яңа Стандартның эчтәлегеннән аңлашыла. Аны гамәлгә ашыру телгә өйрәтүне милли һәм мәдәни яссылыкта алып баруның стратегиясен билгели. Кыскача гына әйткәндә, бу күренеш хәзерге күптөрле милләтләр яшәгән җәмгыятьтә үзара дустанә мөнәсәбәткә ия булган хезмәттәшлеккә әзерлекне дә аңлата. Укучыларда аны формалаштыру һәм үстерү уку-укыту процессына куела торган белем бирү, үстерү һәм тәрбияви максатларны да хәл итүгә юнәлтелгән.

Литература

Зимняя И.А. Педагогическая психология. – М.: Логос, 1999. – С. 112.

Соловьёва Е.Н. Методика обучения иностранным языкам: базовый курс. – М: Просвещение, 2002.

Харисов Ф.Ф. Татар теле: теория һәм практика. Монография. – Казан: «Ак бүре» нәшр., 2018. – Б. 25-32.

Хәбибов Лотфулла Гайфуллович
БРның Мәгарифне үстерү институты
Уфа, Россия
Habibov Lutfulla Saifullovich
Institute of education development RB
Ufa, Russia

АЕРЫМ СҮЗ ТӨРКЕМЕ БУЛАРАК ХӘБӘРЛЕК СҮЗЛӘР
PREDICATIVE WORDS AS AN INDEPENDENT PART OF SPEECH

Аннотация. *В татарском языкознании предикативные слова долгое время не рассматривались как отдельная часть речи. Часть из них зачислилась в разряд собственно модальных слов, хотя они обозначают недейственное состояние предмета и выступают преимущественно в функции сказуемого самостоятельно или в сочетании с другими словами. Кроме них в языке имеются и другие предикатиивные слова:бәхил* (прощение)*, риза, разый* (довольный, согласный)*, там* (устар.) (полный, в совершенстве), *таман* (в пору), *таң* (поражаться)*, тартым* (похожий), *тансык* (желанный), *тәмам* (окончательно),*үтүт* (не досталось никому)*, хуп* (одобрение), *хөрт, хөрти* (неважный)*, ярыйсы* (подходяче).

Annotation. *In Tatar linguistics, predicative words were not considered as a separate part of speech for a long time. Some of them were included in the category of modal words proper, although they denote the non-effective state of the subject and act primarily as a predicate alone or in combination with other words. In addition to them in the language there are other predicate words: bahil (forgiveness), riza, razy (contented, consenting), taman (at the time), tan (amazed), tartym (similar), tansyk (desired), tamam (finally), utut (did not get anyone), hyp (approval), khort, khorti (unimportant), yaryysy (approach).*

Ключевые слова: *самостоятельная часть речи, предикативные слова, модальные слова, функция.*

Keywords. *independent part of speech, predicative words, modal words, function.*

Татар тел белемендә хәбәрлек сүзләр (предикативлар) үзаллы лексик-грамматик разряд, ягъни аерым сүз төркеме буларак 20 нче гасырның урталарында танылды. Г. Алпаров 1945 нче елда нәшер ителгән «Сайланма хезмәтләр» дигән китабының «Функциональ сүзләр (ярдәмлекләр)» бүлегендә *кирәк, тиеш, мөмкин, бар, юк* сүзләрен тулы мәгънәле сүз белән ярдәмлекләр арасындагы хәбәрлек функциясендәге сүзләр дип билгели һәм аларның аерым сүз төркемен тәшкил итә алуларына беренчеләрдән булып игътибар итә. Мондый сүзләрнең синтаксик һәм морфологик үзенчәлекләрен күрсәтеп, ул болай дип яза: «Болар үзләре аерым торганда да хәбәр була алалар һәм өстәмәләр белән төрләнә алалар. Боларны үзенә бер төркем “хәбәрлек сүзләр” дип атап аерырга ярый» [1: 232]. Дөрес, хәбәрлек сүзләргә караган аерым мисалларны К. Насыйриның «Әнмүзәҗ» (1895) грамматикасында да очратабыз. Алга таба хәбәрлек сүзләр Җ. Вәлидинең игътибарын җәлеп итәләр. Ул аларны исем фигыль дип атый, «вак сүзләр»нең бер төркеменә кертә.

Н.К. Дмитриев «Башкорт теленең грамматикасы» (Уфа, 1950) дигән саллы хезмәтендә кисәкчәләргә мөнәсәбәтле рәвештә модаль сүзләрне аерым бер лексик-грамматик разряд итеп билгели: «Модаль сүзләр аерым бер сүз белән кисәкчә арасында урта бер урын алып тора. Функцияләре белән алар – кисәкчәләр, ә үзләренең фонетика һәм этимологияләре белән аерым сүзләр. Шуңа күрә аларны аерым бер төркемгә кертергә туры килә. Модаль сүзләргә без түбәндәгеләрне кертәбез: 1) *бар* (русча: есть, имеется), 2) *юк* (русча: нет, не имеется). 3) *түгел* (не есть = ist nicht) 4) *кирәк* (надо) һәм *тиеш* (должно), 5) *икән* (оказывается), 6) *бугай* (должно быть)» [2: 133]. Галим саф модаль сүзләр рәтенә хәбәрлек сүзләрне дә (*бар, юк, кирәк, тиеш*) керткән. Күрәсең, ул әлеге сүзләрнең семантик ягына гына игътибар иткән.

«Татар теле грамматикасы» (Казан, 1959) хезмәтендә В.Н. Хангилдин югарыда китерелгән сүзләрне «хәбәрлек сүзләр» дип атый һәм аларның функциональ яктан фигыльгә якынлыкларын билгели.

«Хәзерге татар әдәби теле» (Казан, 1965) дигән коллектив хезмәттә хәбәрлек сүзләр «Мөнәсәбәтлек (модаль сүз)» бүлегендә мөнәсәбәтлекләр (модаль сүзләр) составында «хәбәрлек сүз булып килүче мөнәсәбәтлекләр», ягъни модаль сүзләр буларак карала. Модаль сүзләр (мөнәсәбәтлекләр) мәгънә үзенчәлекләре буенча модаль кисәкчәләргә туры килә. Кисәкчәләр мөстәкыйль сүзнең нинди дә булса бер кисәге (аффикс яки префикс) булсалар, модаль сүз (мөнәсәбәтлек) – чагыштырмача бер бөтен сүз. Кисәкчә аерым сүзгә генә караган булса, модаль сүз (мөнәсәбәтлек) җөмләгә тулаем карый, шул җөмләнең хәбәрен төзүдә катнаша яки шул җөмләнең структурасында кереш сүз булып килә. Җөмләдәге функцияләреннән чыгып, модаль сүзләр ике төркемгә бүленәләр: хәбәрлек сүз булып килүче модаль сүзләр һәм кереш сүз булып килүче модаль сүзләр [6: 272]. Бу хезмәттә хәбәрлек сүз булып килүче модаль сүзләргә түбәндәгеләр кертелгән: *бар, юк, тиеш, кирәк, мөмкин, ярый, икән, бугай, инде, соң*.

Д.Г. Тумашева «Хәзерге татар әдәби теле» (Казан, 1978) хезмәтендә хәбәрлек сүзләрне аерым сүз төркеме буларак танымый, аларны ул хәбәр составында йөреп, сөйләмнең чынбарлыкка мөнәсәбәтен объектив рәвештә белдерә торган модаль сүзләр дип исәпли һәм аларның составын *бар,юк, тиеш, кирәк, мөмкин, ярый, ярар, ихтимал, имеш, икән* сүзләре тәшкил итүен билгели [4: 210].

Ф.М. Хисамованың югары уку йортлары өчен төзелгән «Татар теле морфологиясе» дәреслегендә дә (Казан, 2006) шулай ук хәбәрлек сүзләр, Д.Г. Тумашева карашы нигезендә, хәбәр составында йөреп, сөйләмнең чынбарлыкка мөнәсәбәтен объектив рәвештә белдерүче сүзләр дип каралалар [7: 58, 317]. Дәреслек авторы *бар, юк, кирәк, тиеш* кебек сүзләрнең хәбәрлек сүзләр дигән аерым сүз төркеме эчендә каралырга тиешле булуның объектив нигезе юк дип исәпли. Ул хәбәрлек сүзләрнең дә һәм модаль сүзләрнең дә семантик яктан уртаклык күрсәтүләрен – модаль мәгънә белдерүләрен генә нигез итеп ала һәм түбәндәге нәтиҗәгә килә: «Хәбәрлек сүзләр дип модаль сүзләрдән аерылган *кирәк. тиеш, мөмкин, ярый* сүзләренә игътибар итсәк, семантик яктан

аларны бары тик кирәклек, тиешлек, мөмкинлекне белдерә торган сүзләр дип кенә бәяли алабыз» [7: 319]. Галимә фикеренчә, бер үк грамматик күренешне төрлечә бәяләүнең объектив сәбәпләре дә бар. Сәбәпләрнең беренчесе итеп ул модальлек категориясенең, модаль сүзләрнең грамматик хезмәтләрдә чагыштырмача соңрак өйрәнелә, тикшерелә башлануны, төрле телләрдә бу тел күренешен аңлатуда хәзергә кадәр фикер башкалыклары булуын күрсәтә. Икенче сәбәпне шәрехләп, автор болай дип яза: «...бу ике төр модаль сүзләр үзләренең грамматик табигате, бигрәк тә синтаксик функцияләре белән, чыннан да, бер-берсеннән шактый нык аерылалар. Беренче төр модаль сүзләр: *бар, юк, тиеш, кирәк* һ.б. җөмләдә күбрәк мөстәкыйль рәвештә хәбәр булып яки кушма хәбәр составында киләләр һәм предметларның яки күренешләрнең булуын (барлыгын) яки юклыгын, кирәклеген, булырга тиешлеген һ.б. объектив рәвештә хәбәр итәләр» [7: 318].

Әлеге аңлатмада хәбәрлек сүзләрнең лексик-грамматик һәм синтаксик билгеләре тәгаен күрсәтелгән. Бу сүз төркемендәге сүзләрнең үзенә генә хас булган лексик мәгънәсе бар. Бу аеруча сөйләмдә аларның мөстәкыйль рәвештә хәбәр функциясен башкаруларында чагылыш таба. Мәсәлән: ***Бар иде*** *бездә Сафый атлы кеше.* (Г. Тукай) *Уйлану* ***бар****, сизенү* ***бар****, ә чын дөресен генә белү* ***юк иде****.* (Ә. Еники) *Әртил* ***кирәк****, колхоз, каммун* ***кирәк*** *диген.* (Г. Ибраһимов) *Башкача* ***мөмкин түгел****.* (Ә. Еники) һ.б. Мисаллардан күренүенчә, *бар* сүзе нәрсәнең дә булса реаль барлыгы турында, ә *юк* сүзе нәрсәнең дә булса реаль юклыгын хәбәр итә (предикацияли). Хәбәрлек сүзләр, фигыльләр кебек, эшне-хәлне белдермиләр, ә предмет, күренеш, билгенең вакытка, хәрәкәткә бәйсез булган торышын хәбәр итәләр.

Хәбәрлек сүзләрнең үзаллы һәм мөстәкыйль сүз төркемен тәшкил итүләре аларның диалогик сөйләмдәге җавап репликаларында ким җөмләләр яки сүз-җөмләләр булып килә алуларында да дәлилләнә. Мәсәлән:

– Калач бармы? – дип сорады Сәмигулла.

– ***Бар****, – диде сатучы.* (С. Рафиков)

яки

– Винтовкалар бармы?

– ***Юк****.*

– ***Бар*** *бит. Барлыгын беләбез.*

– Санитарларга ул.

– Ничек инде ул! Санитарларга ***бар****, ә безгә* ***юк****!?*

– Яралыларга ***юк****.* (А. Шамов)

яки

– Бер нәрсә дә ишетә алмадыгызмы?

– ***Юк****.* (Г. Ибраһимов)

яки

– Шаярасың?

– ***Юк****.* (К. Нәҗми)

Хәбәрлек сүзләр җөмләдә төп предикацияләү (нәрсә турында булса да хәбәр итү) чарасы булганлыктан, мөстәкыйль сүз төркеменә карый. *Бар* һәм *юк* сүзләре, төрле килеш формаларын алып, синтетик иярчен җөмләдә хәбәр булып килә: *Уе **юкның** теле юк; теле **юкның** иле юк.* (Н. Арсланов) Мондый сүзләрнең кайберләре, мәсәлән *кирәк*сүзе, хикәяләү һәм шарт наклонениеләрендә зат һәм сан белән төрләнә, хикәяләү наклонениесендә исә өч төрле заман формаларында кулланыла ала. *Кирәк* һәм *тиеш* сүзләренең хикәяләү һәм шарт наклонениеләрендә зат-сан белән төрләнүләре *бул* һәм *иде* ярдәмче фигыльләре аша да белдерелә ала.

Хәбәрлек сүзләрнең кайберләре морфологик яктан төрле формаларда килә ала: барлыкта-юклыкта (*кирәк–кирәкми, ярый – ярамый*), заманнарда (*кирәк – кирәкте – кирәгәячәк – кирәгер*), шарт фигыль формасында (*кирәксә – кирәкмәсә*). Хәбәрлек сүзләрнең кайберләренә килеш һәм тартым кушымчалары ялгана ала, шуңа бәйле рәвештә алар җөмләнең төрле грамматик кисәкләре булып килә ала. Мәсәлән: *Менмәмен мин, ходай кушса, мич башына, шигырьләрдән килер миңа **кирәк** җылы.* (Г. Тукай) ***Юктан** бар яхшы.* (Мәкаль) һ.б.

Ч.М. Харисова хәбәрлек сүзләрне үзаллы аерым сүз төркеме буларак тикшерә һәм «...алар мөстәкыйль һәм модаль сүз төркемнәре арасында тора дип әйтү дөресрәк булыр» дигән фикергә килә [5: 104]. Аның бу карашы хәбәрлек сүзләрнең чынбарлыктагы предмет, күренеш һәм төшенчәләргә нинди дә булса мөнәсәбәтне белдерү үзенчәлекләренә, ягъни модаль мәгънә белдерә алу үзлекләренә нигезләнә.

Хәбәрлек сүзләрнең бер өлеше генә җөмләдә тиешлек, кирәклек, мөмкинлек, рөхсәт итү кебек модаль мәгънәләрне белдерә ала. Әмма алар грамматик билгеләре буенча предикатив (хәбәрлекле) сүзләр төркеменә карыйлар.

Хәбәрлек сүзләрнең составы югарыдагы сүзләр белән генә чикләнми. Түбәндәге сүзләр, билгеле бер мәгънәгә ия булып, лексик-грамматик һәм синтаксик билгеләре белән хәбәрлек сүзләр буларак характерлана алалар һәм мөстәкыйль сүз төркеме буларак тикшерелергә тиешләр.

Бәхил. Гафу итү, кичерү, ризалашуны аңлата. *Сау бул инде, хуш, **бәхил бул**, и минем туган җирем.* (Г. Тукай) *Шул вакыйганы янәдән тәфсилләп язмасаң, һич тә **бәхил түгел**.* (Ш. Камал)

Риза (Разый). Риза-канәгать булу, карышмау. *Гөлшаһидә Акъярыннан **риза иде**. Халык шуңа да **риза.*** (Г. Гобәй) *Мин иң авыр җәзаларны да күтәрергә **риза**.* (Ә. Айдар) *Гали (Зөләйхага):Үзеңне миңа бирергә атаң-анаң разый вакытта да син минем белән качарга **разый идең**.* (Г. Коләхмәтов)

Там (иск.) Тулы, камил көчендә. *Өмет зур, ниятем **там.*** (Ш. Бабич)

Таман. Зурлыгы, күләме яки башка үлчәме буенча кирәгенчә, тиешле чамада. *Акылым-буем **таман**, тик бәхетем яман.* (Мәкаль) *Итекләр өченче берәүнең аягына **таман** булып чыкты.* (Ә. Исхак)

Таң. 1. Кадерле, кирәкле. *Калган күлгә – бака хан, бай хатынына – ялчы **таң**.* (Мәкаль) 2. Гаҗәп күркәм, искиткеч матур. *Таң **таң ата**, чулпан калка, Чулпан таңны уята.* (Җыр)

Бу хәбәрлек сүз белән фразеологик әйтелмә дә телебездә барлыкка килгән: *таң калу (булу), таңга калу*. Ул да ике мәгънәдә кулланыла: 1. Бик нык гаҗәпләнү; сокланып гаҗәпләнү. ***Таң калам** мин тавышыңа, нинди тылсымлы тавыш!* (Ш. Бабич) 2. Аптырау, хәйран булу. *Хәзер уйлап карыйм да бөтенләй **таңга калам**: чыдаса да чыдый икән адәм баласы!* (И. Гази)

Тартым. Билгеле бер нәрсәгә (кешегә) охшашлы, шуны хәтерләтә торган. *Картым – убырга **тартым***. (Әйтем) *Итләч озын борыны, озын кара мыегы, яшьләй агарган каты чәче белән ул [Шәмсетдин] көньяк халкына **тартым кебек.*** (Г. Бәширов)

Тансык. Теләп, сагынылган, көтеп алынган. *Кояш, чык, чык, чык! Синең җылың бик* **тансык**. (Такмак) Бөтенесе дә аңа **тансык**. (Сөйл.)

Тарханда. Эштән һ.б. азат, ирекле, буш. *Ат яхшысы – арканда, начарлары – **тарханда.*** (Мәкаль)

Тәмам. (Берәр эш) соңына, ахырына, ахыр чиккә җитү, төгәлләнү, бетү турында. *Инде хәзер чыпчыкның да гомере **тәмам***. (Г. Тукай) Хәзер сугыш беткәч, эш ***тәмам***. (Р. Ишморат)

Үтүт. Берәр нәрсәнең була алмый яки кемгә дә булса эләкми калуын белдерә. *[Әхмәт:] Ул егет, канатлы айгырына атланып, айга очып менмәкче була. Айдагы кызны алып төшмәкче булып йөри. [Шәйхулла:] Зөһрә кыз **үтүт** инде. Хәзер ул Шәйхулла байның сараенда чикләвек ярып утыра.* (Д. Аппакова)

Хуп. Нинди дә булса эшкә яки сүзгә карата ризалыкны, канәгатьләндерүне белдереп әйтелә: яхшы, ярый. *Вакытында җыеп, вакытында задание тапшыра алсак, бик **хуп**, инде булдыра алмасак, "Чулпан"ның янә базары төшәчәк.* (Г. Бәширов)

Хөрт (Хөрти). Начар, рәтсез. *[Хәйрүш:] Кем килә? Җавап бир! Бер ... югыйсә... Эшең **хөрт** булыр*. (А. Алиш) – *Менә шул шул, − диде солдат, аны моңзар аңлаучыга санап. – Кояш баю белән минем хәл дә, әйтергә мөмкин, бик **хөрти.*** (К. Нәҗми)

Ярыйсы. Яхшы ук булмаса да канәгатьләндерерлек, уртача (азмы-күпме ярарлык). – *Бу инде, Нургали абый, **ярыйсы гына түгел**, бу минемчә, бик яхшы.* (Ә. Еники) – *Хәлем **ярыйсы**, тик менә эч пошуга түзәр хәлюк.* (Ә. Фәйзи)

Шулай итеп, хәбәрлек сүзләр реаль мәгънәле сүз төркемнәре арасында тора. Алар билгеле бер лексик мәгънәгә ияләр, морфологик яктан алар килеш, тартым, зат-сан , заман һәм юклык кушымчалары алып формалаша, синтаксик яктан үзләре генә дә хәбәр, шулай ук төрле җөмлә кисәкләре булып та килә алалар. Бу лексик-грамматик билгеләр аларны саф модаль сүзләрдән аерып торалар. Шуның белән бергә, хәбәрлек сүзләрнең кайберләре сөйләүченең чынбарлыкка мөнәсәбәтен объектив рәвештә белдереп тә килә алалар. Бу исә аларның лексик-грамматик табигатенең синкретлы булуы белән билгеләнә.

Әдәбият

Алпаров Г. Сайланма хезмәтләр. – Казан: Мәгариф, 2008. – 287 б.

Дмитриев Н.К. Башкорт теленең грамматикасы. – Уфа: Башгосиздат, 1950. – 300 б. (башкорт телендә)

Татар грамматикасы. – Т.II. – М.: «Инсан», Казан: «Фикер», − 2002. – 448 б.

Тумашева, Д.Г. Хәзерге татар әдәби теле. – Казан: КДУ нәшр., 1978. – 222 б.

Харисова Ч.М. Татар теле. Морфология: Югары уку йортлары өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 2010. – 128 б.

Хәзерге татар әдәби теле. – Казан, 1965. – 300 б.

Хисамова Ф.М. Татар теле морфологиясе: Югары уку йортлары өчен дәреслек. – Казан: Мәгариф, 2006. – 335 б.

Хәйруллина Әлфирә Сәлихҗан кызы
Казан федераль университеты
Алабуга, Россия
Hajrullina Alfira Salihzyanovna
Kazan F ederal University
Elabuga

Л. ҖӘЛӘЙНЕҢ ТОРМЫШ ЮЛЫ ҺӘМ ИҖАТЫ (КЫСКАЧА КҮЗӘТҮ)
A BRIEF OVERVIEW OF THE LIFE AND WORK OF L. ZALAYA

Аннотация. *В статье дается краткий обзор жизни и творчества известного педагога, профессора, критика Л. Заляя. Дается подробное описание о его трудах, таких как «Вопросы изучения диалектологии татарского языка» (1940), «Диалектология татарского языка» (1947), «Диалектологический словарь» (1948) и другие. Также приводятся отзывы его учеников.*

Abstract. *The article discusses a brief overview of the life and work of a famous teacher, Professor, critic L. Zalaya. Provides a detailed description of his works such as «The study of dialectology of the Tatar language» (1940), «Dialectology of the Tatar language» (1947), «Dialectological dictionary» (1948) and others. Alsoprovidesreviewsofhisstudents.*

Ключевые слова: *языкознание, образование, педагог, наставник, родной язык, критик.*

Keywords: *linguistics, education, teacher, mentor, native language, critic.*

Татар тел белеменә зур өлеш керткән күренекле галим, тәнкыйтьче һәм педагог профессор Җәләлетдин улы Җәләлетдинов 1894 елның 17 ноябрендә Самара губернасы Мәләкәс өязе, Иске Кызылсу авылында туа. Аның балачагы шунда үтә. Мәхәллә мәктәбен тәмамлаганнан соң, 1906 елда Мәләкәс мәдрәсәсенә укырга керә. 13 яшендә әлеге шәһәрдә сезонлы эшчебулып эшли. Үзенең чиксез тырышлыгы аркасында заманына күрә ярыйсы гына төпле белем ала һәм 1912 елда Иске Фәйзулла авылы мәдрәсәсендә укытучы булып эшли башлый. Дөнья күрү теләге белән, 1914 елның башында ул Урта Азиягә китә. 1915-1917 елларда солдат хезмәтләрендә була, Беренче Бөтендөнья сугышында катнаша.

1917 елгы Октябрь инкыйлабыннан соң Л. Җәләйгә белемен күтәрү һәм яраткан укытучылык хезмәтен дәвам иттерү өчен мөмкинлекләр ачыла. Туган авылындагы мәктәптә өч ел эшләгәч, 1921 елда аны Самара шәһәрендәге педагогия техникумына татар теле һәм әдәбияты укытучысы итеп күчерәләр. 1924-1925 елларда ул шул ук Самарада ятим балалар йортында мөдир булып эшли. 1925-1928 елларда Самара шәһәре мәгариф бүлегендә инспектор хезмәтен башкара. 1928 елдан алып 1932 елга кадәр Кузнецк, Мәләкәс һәм Самара шәһәрләрендәге партия мәктәпләрендә татар телен һәм әдәбиятын укыта.

Шушы чорда Л. Җәләйнең әдәби һәм гыйльми иҗат эшчәнлеге башлана. 1929 елны Самарада аның атеистик тәрбия мәсьәләләренә багышланган беренче кулланмасы басыла. Аннан соң «Туган тел» (1930), «Уку китабы» (1933) кебек дәреслекләре дөнья күрә.

1932 елда Л. Җәләй Самара авыл хуҗалыгы институты каршындагы аспирантурага керә, 1933 елда анда татар теле буенча аспирантура ябылгач, Казанга күчеп, укуын Казан педагогия институты аспирантурасында дәвам итә. 1935 елда аны тәмамлаганнан соң, 1939 елга кадәр шул ук институтның татар теле һәм әдәбияты бүлегендә тел тарихы, тарихи грамматика һәм татар диалектологиясе фәннәрен укыта.

1939 елда Татарстан Тел, әдәбият һәм тарих фәнни-тикшеренү институты ачылгач, Л. Җәләйне анда тел секторы мөдире итеп билгелиләр.

1944 елда Л. Җәләй яңадан Казан педагогия институтына кайтып укыта башлый һәм шул ук елны, Казан дәүләт университетында татар филологиясе бүлеге ачылгач, анда да кайбер курслар буенча лекцияләр алып бара.

1946 елда Татарстан Тел, әдәбият һәм тарих фәнни тикшеренү институты СССР Фәннәр Академиясенең Казан филиалына кергәч, Л. Җәләй бу филиалга күчә һәм лаеклы ялга чыкканчы (1962 елның апреленә кадәр), башта өлкән фәнни хезмәткәр, 1956 елдан тел секторы мөдире булып эшли. «Татар теленең урта диалекты» исемле хезмәте өчен ул 1954 елда филология фәннәре докторы дигән гыйльми дәрәҗәгә ия була, 1958 елда профессор исемен ала.

Л. Җәләй озак еллар буе уку йортларында, фәнни оешмаларда эшләү дәверендә йөзләрчә яшь кадрлар тәрбияләп үстерә. Аның турыдан-туры җитәкчелеге астында гына да ике дистәгә якын яшь белгеч кандидатлык диссертациясе яклый. Алар арасында Мирфатих Зәкиев, Нәҗия Борһанова,Вахит Хаков, Галимҗан Ахунҗанов, Фоат Ганиев һ.б. галимнәр бар.

Ф.Ә. Ганиев аның турында болай дип яза: «Л. Җәләй һәрвакыт студентлар, яшь белгечләр арасында булды. Алардан бик күп фәнни хезмәткәрләр, галимнәр җитештерде, Казан дәүләт университетында, СССР Фәннәр Академиясенең Казан филиалында аның һәрвакыт аспирантлары булды. Ул яшь галимнәрне үстерү өчен бөтен көчен бирде» [Ганиев, 1969: 181].

В.Х. Хаков: «Аның шәкерте һәм эшен дәвам иттерүче буларак, мин ага Җәләйнең исемен һәрвакыт зур хөрмәт һәм горурлык белән искә алам. Бу исем фәнгә бирелгәнлекнең, шуңа тырышып хезмәт итүнең бер чагылышы, гүзәл

үрнәге һәм символы булып тора», – ди аның турында [Хаков, 1994: 62]. «Ул безгә, барыннан да элек, күренекле тел галиме, әдәби тәнкыйтьче,олы остаз, киң күңелле иптәш, эчкерсез киңәшче буларак билгеле. Л. Җәләй –татар тел белеме өлкәсендә фәннәр докторы дигән югары дәрәҗә алган беренче галим», – дигән фикерне әйтә М.З. Зәкиев [Зәкиев, 1964: 139].

Г.Ф. Саттаров аны олылап, хөрмәт итеп: «Фикерләргә бай Җәләй – шәкертләргә җай Җәләй иде ул», – дип искә ала [Саттаров, 1994: 73].

Л. Җәләй гомере буена татар халкының сөйләм телен өйрәнә, сөйләм телен әдәби телнең төп чыганагы һәм байлыгы дип бәяли. Ул татар тел белеменең диалектология тармагын өйрәнүгә һәм тикшерүгә аеруча зур урын бирә. Аның күпсанлы мәкаләләре һәм китаплары шуны күрсәтә. Мәсәлән: «Татар теле диалектлары» (Совет мәктәбе, 1938, № 5, 6, 8); «Телнең диалектларын өйрәнү буенча кыскача программа» (Совет мәктәбе, 1940, № 3); «Татар теле диалектларын өйрәнү буенча сораулыклар» (Казан, 1940); «Татар теленең диалектларын өйрәнү» (Кызыл Татарстан, 1949, 26 июнь); «Татар диалектологиясе» (Казан, 1947); «Диалектологик сүзлек» (Казан, 1948); «Татар теле диалектларын өйрәнү буенча сораулыклар» (Казан, 1949); «Диалектолог блокноты» (Казан, 1950); «Укучылар телендә диалектизмнар һәм аларга каршы көрәш» (Татар телен укыту мәсьәләләре буенча фәнни-практик конференция материаллары, Казан, 1953); «Татар теленең урта диалекты» (1954) һ.б. Үзенең гаять әчтәлекле «Татар тел белеме алдында бурычлар» (Совет Татарстаны, 1956, 2 октябрь) исемле мәкаләсендә Л. Җәләй татар теленең диалектологик атласын, тулы диалектологик һәм тулы аңлатмалы сүзлекләрен төзүнең кирәклеген, бу проблемаларның көн тәртибенә басканлыгын күрсәтә.

Ярты гасырлык иҗат дәверендә галим тел белеменең аз өйрәнелгән тармакларын тикшерүгә, бәхәсле мәсьәләләрен хәл итүгә зур өлеш кертә. М.Ә. Сәгыйтов һәм Р.Ә. Шакирҗановлар Л. Җәләй турында: «Татар теленең орфоэпик нигезләре» хезмәтендә әдәби әйтелеш нормаларын татар тел белеме тарихында беренче булып конкрет системага сала һәм шулар белән татар филологиясендә киң колачлы галим буларак тирән эз калдыра», – дип язалар [Латиф Җәләйнең иҗат юлы 2001: 28]. «Телебезнең орфоэпик нигезләре Җәләйнең иҗат юлы» (Татарстан яшьләре, 1940, 15 декабрь), «Чишелә алмый яткан әһәмиятле мәсьәлә (татар теленең орфографиясе хакында)» (Совет Татарстаны, 1957, 29 ноябрь) кебек мәкаләләрендә һәм «Татар теленең орфоэпик нигезләре» (1953) хезмәтендә татар теленең орфоэпик һәм орфографик системасы бирелә, нормалары ачыклана.

«Профессор Л. Җәләй татар теленең тарихи грамматикасын өйрәнү өлкәсендә зур эшчәнлек күрсәтте. Татар тел белеменең бу тармагы буенча аерым китап һәм бик күп мәкаләләр бастырып чыгарды» [Ганиев,1969 : 180], – ди Ф.Ә. Ганиев үзенең бер хезмәтендә. Галим Ә. Ахунҗанов белән берлектә язган «Татар милли әдәби теле туу мәсьәләсенә карата» (Совет әдәбияты, 1956, № 2) дигән мәкаләсендә

татар әдәби теленең барлыкка килү һәм формалашуы процессын яктырта. Л. Җәләйнең әдәби тел тарихына караган бик күп материаллары архивта саклана.

Ул – матур әдәбиятта әдәби осталык мәсьәләләрен күтәреп чыккан принципиаль карашлы, нечкә зәвыклы тәнкыйтьче дә. Бу өлкәдә аның алтмыштан артык мәкаләсе, рецензияләре бар. Алар арасында «Тукай телендә фигыльләр» (Совет әдәбияты, 1938, № 3, 4, 5), «Татар телен баетуда Тукайның роле» (За педагогические кадры, 1938, № 914), «Татар әдәби телен баетуда Ш. Камалның роле» (Совет әдәбияты, 1940, № 1, 2), «Совет чоры татар матур әдәбияты теленә бер күзәтү» (Совет әдәбияты, 1951, № 10), «Г. Тукай поэзиясенең кайбер синтаксик үзенчәлекләре» (Совет әдәбияты, 1954, № 5), «Язучылар телен өйрәнү принциплары» (Совет әдәбияты, 1960, № 10) кебек матур әдәбиятның тел-стиль үзенчәлекләрен өйрәнүгә багышланган теоретик характердагы мәкаләләре белән беррәттән, М. Әмир («Миңлекамал» // Кызыл Татарстан, 1944, 14 май), С. Хәким («Шагыйрь С. Хәким поэзиясенә обзор» // Совет әдәбияты, 1947, № 1), И. Максуд («Күгәрчен» // Кызыл Татарстан, 1944, 12декабрь), М. Ногман («Давыллы еллар мирасы» // Кызыл Татарстан, 1944, 10 октябрь), А. Расих («А. Расихның бер хикәясе турында» // Совет әдәбияты, 1944, № 3), Ә. Юныс (Әсән елга // Кызыл Татарстан, 1941, 2 декабрь), Г. Бәширов (Үч // Кызыл Татарстан, 1943, 9 июнь; Сиваш // Совет әдәбияты, 1938, № 6) һәм башка язучыларның иҗатын яки аерым әсәрләрен анализлаган тәнкыйть хезмәтләре билгеле.

Л. Җәләй диалектологик, фразеологик, терминологик сүзлекләр төзүдә дә катнаша. «Сүзлекләр төзү юлында безгә нәрсә һәм ничек эшләргә?» (Совет Татарстаны, 1951, 2 октябрь) дигән мәкаләсендә ул болай дип яза: «Хәзер татар әдәби теленең сүзлек хәзинәсен төгәл барлау һәм аны тормыш таләпләренә җавап бирерлек итеп фәнни эшкәртелешкә кертү өчен, бүгеннән аның түбәндәге сүзлекләре төзелергә тиешләр: а) тулы аңлатмалы сүзлек; б) русча-татарча сүзлек; в) татарча-русча сүзлек; г) фразеологик сүзлек; д) синонимик сүзлек; е) этимологик сүзлек; ж) орфографик һәм орфоэпик сүзлекләр». Галим өч кисәктән торган «Диалектологик сүзлек» (1948, 1953, 1958) чыгаруда зур хезмәт куя. Сүзлекнең беренче чыгарылышында ул төзүче, II-III кисәкләрендә редактор буларак катнаша. 1957 елда татар теленең фразеологик берәмлекләре, мәкаль һәм әйтемнәре тупланган хезмәте дөнья күрә [Җәләй, 1959].

Л. Җәләй – мәктәпләр өчен төзелгән дәреслекләр, фәнни-методик кулланмалар, уку-укыту әсбаплары авторы да. «Туган тел» (1930), «Уку китабы» (1933-34), «Систематик диктантлар җыентыгы» (1941), «Тыныш билгеләре буенча күнегүләр» (1941), 8 нче класслар өчен «Әдәбият буенча дәреслек-хрестоматия» (1940), 8 нче класс өчен «Әдәбият дәреслеге» (1945-47) дигән китаплар һәм кулланмалар бастырып чыгара.

Л. Җәләй үзенә кадәр тел өлкәсендә эшләүче галимнәрнең хезмәтләрен өйрәнә, аларны анализлый. Мәсәлән, «Гыймад Нугайбәк» (Совет әдәбияты, 1941, № 8), «Татарларда мәгърифәтчелек һәм Каюм Насыйри» (Совет әдәбияты, 1945, № 2), «Каюм Насыйри» (Совет Татарстаны, 1945, 8 декабрь), «Татарның бөек

галиме К. Насыйри» (Совет Татарстаны, 1945, 17 декабрь), «Күренекле татар галиме — телче» (Кызыл таң, 1959, 31 март). Әлеге мәкаләләре аңа кадәр тел өлкәсендә эшләгән олуг галимнәргә «мәдхия» булып тора.

Ә бит җәмәгатьчелектә ул киң эрудицияле тел галиме буларак кына түгел, бәлки әдәбият белгече, әдәби матур әдәбиятта әдәби осталык мәсьәләләрен күтәреп чыккан принципиаль карашлы, нечкә зәвыклы тәнкыйтьче буларак та билгеле. Аның әдәби мирасны өйрәнү, төрле язучыларның әсәрләрен тикшерүгә багышланган алтмыштан артыкҗитди мәкаләсе, рецензияләре бар. Алар арасында «Тукай телендә фигыльләр» (Совет әдәбияты, 1938, № 3, 4, 5), «Татар телен баетуда Тукайның роле» (За педагогические кадры, 1938, № 914), «Татар әдәби телен баетуда Ш. Камалның роле» (Совет әдәбияты, 1940, № 1, 2),һ.б.

Л. Җәләйнең үзенең киң колачлы фәнни-тикшеренү эшләрен һәрвакыт практика белән тыгыз бәйләп баруы күренә. Аның диалектология, тел тарихы өлкәсенә караган күп кенә фәнни хезмәтләре моның ачык дәлиле булып тора.

Ярты гасырлык иҗат дәверендә галим тел белеменең аз өйрәнелгән тармакларын тикшерүгә, бәхәсле мәсьәләләрен хәл итүгә зур өлеш кертә:диалектологик, фразеологик, терминологик сүзлекләр төзүдә дә катнаша, шулай ук мәктәпләр өчен төзелгән дәреслекләр, фәнни-методик кулланмалар, уку-укыту әсбаплары авторы да. «Туган тел» (1930), «Уку китабы» (1933-34), «Систематик диктантлар җыентыгы» (1941), «Тыныш билгеләре буенча күнегүләр» (1941), 8 нче класслар өчен «Әдәбият буенча дәреслек-хрестоматия» (1940), 8 нче класс өчен «Әдәбият дәреслеге» (1945-47) дигән китаплар һәм кулланмалар бастырып чыгара.

Л. Җәләй үзенә кадәр тел өлкәсендә эшләүче галимнәрнең хезмәтләрен өйрәнә, аларны анализлый. Мәсәлән, «Гыймад Нугайбәк» (Совет әдәбияты, 1941, № 8), «Татарларда мәгърифәтчелек һәм Каюм Насыйри» (Совет әдәбияты, 1945, № 2), «Каюм Насыйри» (Совет Татарстаны, 1945, 8 декабрь), «Татарның бөек галиме К. Насыйри» (Совет Татарстаны, 1945, 17 декабрь), «Күренекле татар галиме – телче» (Кызыл таң, 1959, 31 март). Әлеге мәкаләләре аңа кадәр тел өлкәсендә эшләгән олуг галимнәргә «мәдхия» булып тора. Стилистика өлкәсендә калдырган мирасы – телне өйрәнүче галимнәр өчен якты үрнәк.

Әмма шундый дәрәҗәдә зур мирас калдырган галим Л. Җәләйнең үзенең эшчәнлеге бүгенге көнгә кадәр тел галимнәре тарафыннан тиешенчә тикшерелмәгән. Өйрәнелгәннәре дә аерым-аерым өлкәләрдәге хезмәтләрен яктырткан мәкаләләрдән генә гыйбарәт.

Фән үсә, алга бара, яңа проблемалар туа. Әмма олуг галим Л. Җәләйнең хезмәтләре бүген дә игътибар үзәгендә тора, актуальлеген югалтмый. Аның татар тел белеменә, тюркологиягә караган зур мирасы архивларда саклана.

Литература

1. Ганиев Ф. А. Татар филологиясенә зур өлеш керткән галим // Казан утлары. – 1969. – № 11 – 192 б.

2. Даутов Р.Н., Нуруллина Н.Б. Совет Татарстаны язучылары. – Казан: Татар. кит. нәшр., 1986 (Файдаланылды һәмберкадәр үзгәрешләр кертелде).

3. Зәкиев М. 3. Күренекле галим // Казан утлары. – 1964. – № 12. – 192 б.

4. Саттаров Г. Ф. Туган телне яратып // Татарстан хәбәрләре,1994. – 18 ноябрь.

5. Саттаров Г. Ф. Фикерләргә бай Җәләй - шәкертләргә җай Җәләй // Мәгърифәт, 1994. – 12 ноябрь

6. Хаков В. Х. Яшәү һәм хезмәт үрнәге // Казан утлары, 1964, № 12; 1984. – № 12 – 192 б.

Хәмидуллина Айгөл Альбертовна
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Khamidullina Aigul Al'bertovna
Kazan, Russia

ТАТАР ТЕЛЕ ФОНЕТИКАСЫН ӨЙРӘНҮ ТАРИХЫНА КҮЗӘТҮ
REVIEW OF THE HISTORY OF STUDYING THE PHONETICS OF THE TATAR LANGUAGE

Аннотация. *В данной статье рассмотрена история изучения фонетики татарского языка в разных аспектах. Рассмотрены и проанализированы труды ученых-тюркологов. Статья будет полезна и интересна студентам, магистрантам тем, что в одном тексте представлены все труды ученых-тюркологов, изучавших фонетическую систему татарского языка.*

Abstract. *This article describes the history of studying the phonetics of the Tatar language in different aspects. The works of scientists-turkologists are considered and analyzed. The article will be useful for students, undergraduates because all the works of scientists-turkologists who studied the phonetic system of the Tatar language are presented in one text.*

Ключевые слова. *Фонетика, аваз, грамматика.*

Keywords. *Phonetics, sound, grammar.*

Татар фонетикасы буенча иң беренче фәнни мәгълүматлар К. Насыйриның «Кыскача татар нәхүе», «Татарча вә урысча үгрәнүчеләргә файдасыгам булсын өчен» (1860) китабында күренәләр. Бу китапта татар хәрефләрен (ул да әлегә «аваз» терминын кулланмый) сузыкларга һәм тартыкларга аера. Авазларны сыйфатлап тормыйча, ул сөйләм телендәге кайбер аваз үзгәрешләрен билгеләп үтә. Аның бу китабында, беренчеләрдән булып, басым хакында да мәгълүмат бирелә. Тамыр сүзләрдә ике иҗекле һәм күп иҗекле сүзләрдә басымның һәрвакыт кушымчага (ягъни сүз ахырында) төшмәвенә д әигътибар итә.

В.В. Радловның «Төньяк төрки телләр фонетикасы» (1883) төрки аваз төзелешен чагыштырып өйрәнү өлкәсендә зур әһәмияткә ия була. Галим, әдәби тел кысалары белән генә чикләнмичә, диалектлардагы авазларны да катыштырганлыктан ахырда күрсәтелгән [а], [ә] сузыкларын, алар вариант кына булсалар да мөстәкыйль фонема дип таный булса кирәк. Шул УК вакытта телдәге

[ы] фонемасының алынмавы күренә. Тартык авазларга килгәндә ул татар телендә 23 тартыкны санап чыга. Ләкин [ң] борын тартыгын искә алмый, ә [л] ның ике вариантын мөстәкыйль аваз буларак күрсәтә.

Җ. Вәлиди исә үзенең «Татар теленең грамматикасы» (1919) исемле хезмәтендә татар телендә барысы 53 аваз, шуның 10 сы сузык, 43 е тартык аваз булуын яза. Хәреф белән авазны бутамаска куша. Хәрефләр фонетика таләпләрен үтәүдән ерак торалар, ди. Әлеге хезмәт бүгенге көндә дә үзенең әһәмиятен югалтмый, моңа мисал булып хезмәтнең 2007 дә янәдән басылып чыгуы тора.

Моңарчы чыккан грамматика китаплары беренче нәүбәттә дәрес китаплары буларак дөнья күргәннәр, аларда теге яки бу мәсьәләне фәнни тикшерү максат итеп куелмаганда. Г. Алпаровның «Шәкли нигездә татар грамматикасы» (1926) исемле хезмәте татар авазларын чын фәнни нигездә тасвирлап бирүче хезмәт булып тора.

Татар теле фонетикасына зур әһәмият биргән галим – профессор В.А. Богородицкий. Аның «Татар тел белеменә кереш» (1953) исемле хезмәтендә татар теленең вокализмы (сузыкавазлары) һәм консонантизмы (тартыкавазлар) мәсьәләләре карала. Шул ук хезмәтнең 32 нче битендә татар теленең фонетикасы эксперементаль яктан чыгып тикшерелә.

Профессор В.А. Богородицкий татар телендәге һәм башка төрек телләрендәге сузыкларга чагыштырма характеристика бирә, ул сузыклар өлкәсендә татар теленең башка телләрдән аерылып торганын билгели. Тартыклар бүлегендә автор башка төрки телләрендәге һәм татар телендәге тартыкларны чагыштыра.

Р.Ф. Шакированың «Хәзерге татар теле фонетикасына кереш» (1954) исемле китабы татар теленең авазларын тасвирлаучы беренче монографик хезмәт булып тора. Биредә авазлар беренче тапкыр фонологик яктан карала башлый, шулай ук татар әдәби теленең фонетик төзелешен өйрәнүгә нигезләнгән. Р.Ф. Шакирова татар телендә фонемалар системасының барлыгы 40 фонема булганлыгын исбатлый. Шуларның 28 е тартык, 12 се сузык фонема. Чыгышлары ягыннан 35 фонема татар теленең үз фонемалары, 5 фонема рус теленнән алынган фонемалар дип йөртә. Рус теленнән кергән фонемаларның өчесе ([ц], [в], [щ]) тартык фонемаларга, икесе (киң әйтелешле [о] һәм [э]) сузык фонемаларга кертелә.

Ф.М. Хисамованың татар филологиясе бүлеге студентлары өчен язган «Хәзерге татар теле фонетикасы» (1987) исемле методик күрсәтмәсендә иң беренче эш итеп сөйләм авазларының өч аспектта өйрәнелүе турында яза.

Г. Алпаров, Ф.Г. Исхаков үзләренең хезмәтләрендә тартык фонемаларның санын 46 дип күрсәтәләр. Бу очракта тартык фонемаларның калын һәм нечкә вариантта килүләре исәпкә алалар. Ә Ф.М. Хисамова үзенең хезмәтендә 28 фонема тартыкны күрсәтә. Ул татар телендә кайбер башка телләрдән аермалы буларак, тартыклар калынлык-нечкәлек буенча фонологик яктан каршы куелмыйлар, ягъни тартыкларның калынлыгы-нечкәлеге фонематик роль уйнамый, ул тулысынча сузыкларга бәйле була. Соңыннан һәрбер тартык фонемага характеристика биреп чыга.

Г.М. Сөнгатовның татар диалектлары фонетикасын өйрәнүгә караган хезмәтендә татар теле диалектларында авазлар системасы, фонетик закончалыкларның үзенчәлекләрен өйрәнә. Аңа кадәр Г.Ф. Саттаров, Ф.Ю. Юсупов һ.б. хезмәтләрендә диалекталь фонетикага игътибар ителгән булса да, Г.М. Сөнгатовның әлеге зур булмаган хезмәте бу юнәлештә эзлекле башкарылган, нигезле фактларга таянган булуы белән хөрмәткә лаек.

Г.М. Сөнгатов диалектология өлкәсендә дә хезмәт куючы буларак, диалекталь сөйләм үзенчәлекләренең нечкәлекләренә игътибар биргән. Хезмәттә транскрипция тәкъдим ителә. Алга таба һәм сузык һәм тартык авазларның татар сөйләшләрендә кулланылган вариантларына күзәтү ясалган. Авазларга ясалу ысулы һәм урынына карап, фәнни әдәбиятта кабул ителгәнчә характеристика бирелгә.

Ф. Хәкимҗан «Татар әдәби теле: Фонетика» (2001) хезмәтендә иң беренче фонетиканың тел тармаклары һәм башка фәннәр белән бәйләнеше, фонетиканың төрләре турында яза. Р.Ф. Шакированың фонема турында әйткән мәгълүматларны тирәнәйтеп Ф.С. Хәкимҗанов фонема турында үзенең өстәмәләрендә кертә, транскрипция һәм транслитерация турында мәгълүмат бирә.

Татар фонетикасына багышланган соңгы хезмәтләрдән Х.С. Сәлимовның тикшеренүләрен атарга була. Автор беренче мәртәбә спектраль анализ методын кулланып, татар вокализмын тикшерә, алынган мәгълүматларга таянып, татар сузыкларын акустик яктан тасвирлый, аларны рус һәм кайбер төрки телләрнең авазлары белән чагыштыра, комбинатор һәм позицион аваз үзгәрешләренең төрләрен ачыклый. Шул ук автор тарафыннан татар теленең беренче орфографик сүзлеге төзелә, мәктәпләр һәм югары уку йортлары өчен фонетика буенча кулланмалар языла. Әлеге авторның хезмәтләре объектив методка таянып башкарылганга, алар икенче бүлектә карала.

Татар фонетикасына күпмедер өлеш керткән чит ил лингвистларыннан Н. Поппенны атарга була. Ул үзенең инглиз телендә басылган китабында татар теленең фонетик ситемасын инглиз, швед, норвег, гарәп телләре белән чагыштыра.

Татар фонетикасың кайбер аерым мәсьәләләре төрле хезмәтләрдә чагылыш таба. Мәсәлән, татар һәм рус телләренең фонетик системаларын чагыштыру, В.А. Богородицкийдан ук башланып, Р.С. Газизов, З.М. Вәлиуллина, Ф.С. Фасеев, Ә.М. Ахунҗановларның хезмәтләрендә дәвам иттерелә. Д.Х. Бакеева хезмәтләрендә татар телләренең фонетик системалары чагыштырыла. Татар теленең тарихи фонетикасы буенча Л. Җәләй башлаган тикшеренүләрне Л.И. Яфаров, В.Х. Хаковлар дәвам итә. Диалекталь фонетика буенча бик кызыклы күзәтүләр Л. Җәләй, Л.Т. Мәхмүтова, Д.Г. Тумашева, Ф.Й. Йосыпов, Г.Ф. Саттаровлар тарафыннан ясала. Татар теленең графикасы, орфографиясе, орфоэпиясе мәсьәләре Л. Җәләй, Х. Курбатов, Б.М. Мифтахов хезмәтләрендә яктыртыла.

Литература

Җәләй Л. Татар теленең тарихи фонетикасы буенча материаллар. – Казан: Таткнигоиздат, 1954. – 108 б.

Сәлимов Х.Х. Татар теле фонетикасы / Х.Х. Сәлимов. – Чаллы: “Камаз” нәшр., 1993. – 31 б.

Сөнгатов Г.М. Татар диалектлары фонетикасы. – Казан, КГУ, 2000. – 44 б.

Хаков В. Х. Татар әдәби теле тарихы. – Казан: Казан ун-ты нәшр., 1993. – 325 б.

Богородицкий В.А. Введение в татарское языкознание в связи с другими тюркскими языками. Изд 2-е. – Казан: Татгосиздат, 1953. – 219 с.

Хисамов Олег Ришатович
Институт языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова
Академии наук Республики Татарстан
Казан, Россия
Khisamov Oleg Rishatovich
Language, Literature and Art Institute named after G.Ibragimov
Academy of Science of Republic of Tatarstan
Kazan, Russia

ТАТАР ЛИНГВИСТИК ГЕОГРАФИЯСЕ ҺӘМ АРЕАЛЬ ЛИНГВИСТИКА ФӘННӘРЕНӘ НИГЕЗ САЛУЧЫ ГАЛИМ
FOUNDER OF TATAR LINGUISTIC GEOGRAPHY AND AREAL LINGUISTICS

Аннотация. *В статье идет речь о основоположнике татарской лингвистической географии и ареальной лингвистики Юсупове Ф.Ю. Юсупов Фарит Юсупович – языковед, доктор филологических наук, профессор, заслуженный деятель науки РТ, член-корреспондент Международного турецкого лингвистического общества (Турция, Анкара).*

Annotation. *The article deals with the founder of Tatar linguistic geography and areal linguistics Yusupov F. Yu. Yusupov Farit Yusupovich – linguist, doctor of Philology, Professor, honored scientist of the Republic of Tatarstan, corresponding member of the International Turkish linguistic society (Turkey, Ankara).*

Ключевые слова: *лингвистическая география, ареальная лингвистика, Юсупов Ф.Ю., диалектология, лингвистика.*

Keywords: *linguistic geography, areal linguistics, Yusupov F. Yu., dialectology, linguistics.*

Диалектология фәне – тел гыйлеменең билгеле бер территориядә яшәүче кешеләрнең тел үзенчәлекләрен өйрәнә торган мөстәкыйль тармагы ул. Диалектологның бөтен тормышы халык арасында, җанлы сөйләш үрнәкләрен туплауга багышланган фәнни экспедицияләрдә үтә. Диалектолог галим кабинет галиме түгел. Аның язганнары чын мәгънәсендә халыктан бөртекләп җыела. Диалектолог булыр өчен үз фәнең белән яшәргә, шуннан тәм табарга, аңа бөтен гомереңне багышларга кирәк.

Лингвистик география тел белеменең телләрнең һәм тел күренешләренең географик яктан таралышын өйрәнә торган тармагы. Төрле дәрәҗәдәге тел күренешләренең (изоглоссаларының) таралыш географиясен өйрәнә. Ареаль лингвистика диалектларның, телләрнең территориаль таралыш нәтиҗәсендә бер-

берсенә тәэсир итү ареалларын билгеләү мәсьәләре белән шөгыльләнә. Аның нигезен лингвистик география тәшкил итә.

Фәрит Йосыф улы Йосыпов татар халыкы, татар теле, татар фәне, татар диалектологиясе дип яшәүче кеше. Аның бөтен тормышы, яшәү рәвеше, гаиләсенең яшәү рәвеше татар теленә хезмәт итүгә багышланган. Татар диалектларын лингвистик география һәм ареаль лингвистика методларын кулланып өйрәнүне беренче булып Фәрит Йосыпов башлап җибәрә. Ул татар лингвистик географиясенә һәм ареаль лингвистикасына нигез салучы галим. Үзенең кандидатлык диссертациясендә ул беренче булып лингвистик географик методларын кулланган булса, докторлык диссертациясендә ареаль лингвистика югарылыгына күтәрелә.

Фәнгә мәхәббәт кечкенә Фәриттә бала чакта ук уяна. Монда без аның бөтен тирә якка танылган Камали бабасының тәэсирен күрәбез. Ләкин фән белән чын мәгънәсендә кызыксыну студент елларында башлана. Үз төбәгенең үзенчәлекле тарихы, теле, этнографиясе белән кызыксыну Фәрит Йосыповны Казан дәүләт университетына алып килә. Университетта укыганда Фәрит Йосыпов Латиф Җәләй лекцияләрен тыңлау, Диләрә Тумашева оештырган экспедицияләргә катнашу бәхетенә ирешә.

1962 елны Фәрит Йосыпов СССР Фәннәр академиясенең Казан филиалы Тел, әдәбият, тарих институтының фәнни хезмәткәре булып эшли башлый.

1964 елны Көньяк Урал һәм Урал арты территориясендә таралган татар сөйләшләрен фәнни яктан өйрәнү Фәрит Йосыповка тапшырыла. Бу галимнең тормыш юнәлешен билгеләгән төп момент була. Шушы вакыттан башлап Йосыповның бөтен яшәү рәвеше диалектология фәненә буйсындырыла. 1964-66 елларда Курган, Чиләбе өлкәләренә фәнни экспедицияләр оештырыла. Җәй айларын Көньяк Урал һәм Урал артындагы татар авылларында тел материаллары туплап, кышын Уфа, Оренбург, Чиләбе, Мәскәү архивларында сакланган борынгы документларны өйрәнеп уздыра.Нәтиҗә буларак Йосыпов моңа хәтле билгеле булмаган сөйләш үзенчәлекләре, тормыш-көнкүрешләре, гореф-гадәтләре, халык авыз иҗатлары, ниһаять, татар халкының моңа кадәр бер галим тарафыннан да өйрәнелмәгән эчкен, сафакүл, нагайбәк татарлары дип аталучы этник төр-кемнәрен ача. Әлеге сөйләшләрнең фонетик, морфологик, лексик үзенчәлекләрен җентекләп туплап, анализлап бөтен фән дөньясына тарата. Әлеге фәнни-тикшеренү эшләре кандидатлык диссертациясе булып оеша. Ф. Йосыпов үз чоры өчен диалектология фәненә зур яңалык алып килә - диалект һәм сөйләшләрне географик лингвистика (тел географиясе) алымы белән өйрәнүне беренчеләрдән булып башлап җибәрә. Бу ысул тел күренешләрен шартлы билгеләр белән картага төшереп, аның таралыш чикләрен төгәл билгеләргә ярдәм итә. Ягъни, сөйләшләр һәм диалектларның кайсы өлкәдә, районда, авылда башланып, кайда тәмамлануын төгәл билгеләү мөмкинлеген бирә. Көньяк Урал һәм Урал артындагы гаять зур киңлекләргә таралган татар сөйләмнәрен яңа ысуллар белән өйрәнү Ф. Йосыповка бу географик территориядә татар теленең

нигез сөйләмнәреннән изоляцияләү шартларында, күрше телләрнең көчле тәэсире нәтиҗәсендә формалашкан, фәнни җәмәгатьчелеккә моңа кадәр билгеле булмаган нагайбәк, эчкен, сафакүл сөйләшләренең татар диалектлар системасындагы урынын төгәл итеп билгеләргә ярдәм итә. 1979 нчы елда галимнең әлеге өлкәдәге тикшеренүләрнең нәтиҗәсе булган «Көньяк Урал һәм Урал арты сөйләшләре» исемле хезмәте дөнья күрә.

Болгар чорында ук Урта Идел һәм Түбән Кама тирәләрендә укмашып, үз дәүләтенең нигезен корган борынгы бабаларыбыз өчен Урал төбәкләре дә беркайчан да чит булмаган. Урал итәкләре бик борынгы заманнардан ук татарларның изге Ватаннары булып саналган. Идел Болгарстаны монголлар тарафыннан басып алынгач, Казан ханлыгы җимерелеп, дәүләт туздырылганнан соң да, алар шул тарихи Ватан туфракларына барып сыеналар. Әлеге фикер галимнең хезмәтләрендә кызыл җеп булып сузыла. Әлеге фикерне ул һәрбер мәкаләсендә, һәрбер лекциясендә кабатлый: «Урал, Себер төбәкләре безнең бабаларыбызның төп йорты, ватаны. Безнең анда яшәүче милләттәшләребез әлеге төбәкнең җирле халкы. Алар килмешәк халык түгел». Әлеге фикерне Фәрит Йосыпов хезмәтләрендә генә кабатлап калмый ул фикерне ул иң югары даирәләргә дә ишеттерүгә ирешә. Аның 2006 нчы елны чыккан «Сафакүл татарлары: тарих, тел, халык иҗаты» дигән хезмәтенә язылган кереш сүздә мондый сүзләр бар: «...Безнең як туфракларында дүрт гасырдан артык славян һәм төрки халыклар үзара татулык һәм дуслык шартларында яшиләр. XVI гасыр азагында, чал Урал артындагы уңдырышлы җирләргә руслар килгәндә, монда татарлар һәм башкортлар яши иде инде. Шуңа күрә дә без татарларны диаспора – килгән халык дип исәпләмибез. Алар – өлкәбезнең җирле халкы». Әлеге сүзләрне Курган өлкәсе губернаторы О.А. Богомолов яза. Татар галименең китабына шундый дәрәҗәдәге рус кешесе кереш язган икән, димәк галимнең фикере иң югары дәирәләргә барып җиткән дигән сүз инде бу.

Фәрит абый Йосыповның татар теле фонемаларының төрле диалект һәм сөйләшләрдә таралган вариантлары, аларның әдәби телдән аермалары, шуларга нигезләнеп татар орфоэпиясен дөрес үзләштерү турындагы фәнни хезмәте «Җирле сөйләш шартларында фонетика укыту» исеме белән 1977 елда басылып чыга. Анда татар әдәби телендәге сузык һәм тартык фонемаларның артикуляцион һәм акустик үзенчәлекләре турында киң мәгълүмат бирелә, аннан соң аларның төрле төбәкләрдәге әйтелеш вариантлары күрсәтелә. Күзәтүне автор а авазыннан башлап китә. Бу сузык аваз телдә иң еш кулланылучы, ишетелү мөмкинлеге буенча иң көчле аваз, шуңа күрә аны дөрес әйтергә өйрәнү гаять әһәмиятле. Фәрит абый Йосыпов а ның татар сөйләшләрендәге иренләшкән, нык иренләшкән, ачык әйтелешле, аеруча ачык әйтелешле вариантлары барлыгын күрсәтә, сүзнең төрле позицияләрдәге төсмерләрен ачыклый. Биредә рус телендәге ачык әйтелешле а һәм татар телендә иренләшү төсмере белән әйтелә торган а арасындагы артикуляцион аерма конкрет мисаллар нигезендә аңлатыла.

Китапта башка сузыкларның барлык вариантлары һәм тәңгәллекләре турында да бәян ителә, дифтонглар кулланылышындагы төрлелекләр яктыртыла, сузык һәм тартык аваз закончалыклары сөйләшләр буенча чагыштырып бирелә.

Галимнең «Җирле сөйләш шартларында фонетика укыту» китабында хәзергә кадәр көн үзәгендә кала килгән ике зур мәсьәлә куела. Беренчесе — татар теленең авазлар системасын бербөтен итеп, барлык сөйләшләрдә таралган вариантларын барлап, чагыштырмалы-тарихи планда өйрәнү; икенчесе – халкыбызның күп гасырлар буена буыннан-буынга тапшырылып, эшкәртелеп килгән орфоэпия нормаларын дөрес үзләштерү һәм куллану.

Үзенең докторлык диссертациясен Ф. Йосыпов татар диалектларының һәм сөйләшләренең морфологиясен өйрәнүгә багышлый. Әлеге хезмәтнең төп яңалыгы фигыль категориясен яңача ысул белән, моңа кадәр татар диалектологиясендә кулланылмаган ареаль метод белән тикшерүдән гыйбарәт. Моңа кадәр татар диалектологлары һәрбер сөйләшне аерым-аерым өйрәнсәләр, Фәрит Йосыпович бөтен татар сөйләшләрендәге фигыль формаларын бергә алып, ареаль планда тикшерә. Әлеге тикшерүнең нәтиҗәләре 1985 елда «Неличные формы глагола в диалектах татарского языка», 1986 елда «Изучение татарского глагола», 2004 елда «Морфология татарского диалектного языка. Категории глагола» хезмәтләрендә чагылыш таба. 1998 елда «Татарский глагол в ареальном освещении» дигән темага докторлык диссертациясе яклана. Әлеге хезмәтләрдә татар диалектологиясендә беренче тапкыр «диалект теле», «диалект системасы» кебек төшенчәләр фәнни әйләнешкә кертелә.

Галим барлык диалект һәм сөйләшләр өчен хас булган күптөрле вариантлыкны, нинди генә кыйммәткә ия булуына карамастан, бер тәртип бөтен-леген (системаны) тәшкил итә торган вак системалар төзелеше итеп карарга тәкъдим итә. Үз чиратында вак системалар үзләреннән дә ваграк булган микросистемаларга бүленә. Алар үз эчләрендә иң кечкенә тел элементлары – фонема һәм морфемаларга таркала. Диалектларның шушы катлаулы системасын Ф. Йосыпов диасистема (диалектлар өчен хас системалар) дип атый. Ләкин һәр системаны тәшкил итүче элементларның диалект һәм сөйләшләр системасында үзенең төгәл урыны һәм вазифасы бар. Мәсәлән, кайбер элементлар телнең барлык диалект һәм сөйләш системаларында кулланыла, хәтта урынчылык дип аталып йөртелгән микросистемага үтеп керә һәм бөтен микросистеманың зарури элементын тәшкил итә. Бу элементтан башка бер генә диалект та, сөйләш тә нормаль яши алмый. Шушындый элементлар исәбенә татар теленең барлык диалект һәм сөйләшләре, гомумхалык теле тирәсендә тупланып аның бер территориаль вариантын тәшкил итә. Бу мәҗбүри, икенче төрле әйткәндә, зарури элементлар, бер төркемгә берләшеп, гомуми диасистеманың үзәген хасил итә. Фәрит Йосыпов фикеренчә, бу элементлар үзәк яки төш элементлары белән тәңгәл килмәскә дә мөмкин. Кайбер очракларда бер диалектның аерым диасистемасы тулысы белән төш элементларыннан гына гыйбарәт була. Киресенчә, аерым диалект, сөйләш, урынчалыкларда гына очрый торган тел

элементлары да бар. Алар, гомуми система масштабыннан караганда, беренчеләр кебек, уртак диасистеманың яшәеше өчен мәҗбүри түгел. Шуңа күрә дә алар, гомуми системаның үзәгенә үтеп кереп, төш элементы була алмыйлар, үзәктән читтәрәк булалар. Бу үзлекләреннән чы-гып, аларны чик элементлары дип атыйлар. Алар чикләнгән территориядә яшәүчеләр телендә генә кулланыла. Төш элементлары, барлык диалектлар өчен хас булып, диалектара парадигматиканы хасил итәләр. Бу элементлар белән барлык диалект вәкилләре дә үзара аңлаша.

Фәрит Йосыпов бүгенге көндә дә актив рәвештә фән белән шөгыльләнә. Олпат галимебезгә ныклы сәламәтлек, иҗади уңышлар, планлаштырылган тагын барлык идеяларын тормышка ашыруны теләп калабыз.

Һадиева Алсу Фаилевна
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Khadieva Alsu Failevna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

ПРЕЦЕДЕНТ ИСЕМНӘР ҺӘМ АЛАРНЫҢ ХӘЗЕРГЕ ТАТАР МАТБУГАТЫНДАГЫ ФУНКЦИЯЛӘРЕ
PRECEDENT NAMES AND THEIR FUNCTIONS IN THE MODERN TATAR PRESS

Аннотация. *В статье рассматриваются особенности применения прецедентных имен в татарской печати и выявляются их функции.*

Annotation. *The article discusses the features of the use of precedent names in the Tatar press and identifies their functions.*

Ключевыеслова: *татарский язык, прецедентные имена.*

Keywords: *the Tatar language, precedent names.*

Прецедентлык – хәзерге заманда телебезнең үзенчәлекле ягы, ул матбугат сөйләменә дә хас. Журналистик язмаларда прецедент исемнәр куллану язманы тулыландыра, тасвирлы итә. Сөйләмдәге үзгәрешләр беренчеләрдән булып матбугат телендә барлыкка килә.

Әлеге фәнни эш кысаларында без татар матбугатында прецедентлык феноменың кулланылыш үзенчәлекләрен тикшердек һәм түбәндәге газета-журналларны кулландык: «Безнең гәҗит», «Сәхнә», «Татарстан яшьләре», «Шәһри Казан», «Ватаным Татарстан», «Безнең мирас» һ.б. Аларда мондыйрак прецедент исемнәр очрады: *Мамай явы, Хуҗа Насретдин, Шәкүр карак, Шомбай, Мәҗнүн гыйшкы, Гобәй белән Хобәй булу, Гали үз эшендә, Вәли үз эшендә, Бәдигъ мәзин күркәсе, Галигә дуслыктан түгел, Могавиягә дошманлыктан, Габдулла биясе, Хуҗа Насретдин ишәге, Тыр-тыр Зариф, Сафура бураны, Мәҗнүн, Биби,*

Клеопатра, Аполлон, Кощей Бессмертный, Плюшкин, Мать Тереза, Иисус Христос, ХәмДүнь, Хәмднюша, Мәһдиев, Тукай һ.б.

Мәсәлән: *Шәхсән үзем, **Плюшкин** сыман кыланып, токмачтан, соктан, торттан, сөт ризыкларыннан бушаган барлык төр савытларны, бер кулланылышлы стаканнарны ел дәвамында гараждагы капчыкларга җыеп барам* (Гарипова Х. Кайда үстерергә: тартмадамы, ... йомырка кабыгындамы? // Татарстан яшьләре. – 2017. – 22 март).

*Атна уртасында Казандагы Тукай музеенда "Граммофон тәлинкәләре ни сөйли?" исемле музыкаль кичә узды. Җырчы Идрис Газиев Камил Мотыгый, Мәрьям Искәндәрова кебек **Тукай чоры** артистларын ишеттерде* (Дәүләт Б. Идрис Газиев Тукай чоры җырларын тыңлатты // Азатлык радиосы.hww.azatliq.org/a/24501916.htmlttps://w (мөрәҗәгать итү вакыты: 15.09.2018).

Татар матбугатын тикшерү вакытында очраган прецедент исемнәрнеәсәр геройлары (*Плюшкин*), халык иҗаты геройлары (*Кощей Бессмертный, Хуҗа Насретдин*), тарихи образлар (*Клеопатра, Аполлон*), татар язучылары (*Мәһдиев чоры, Тукай чоры*), Библиядән геройлар (*Мать Тереза, Иисус Христос*) һ.б. төрләргә бүлеп була.

Матбугатта кайвакыт ялгызлык исемнәр уртаклык исемгә дә әверелә. Мәсәлән:

*Тегеннән-шуннан селтәп, укыган-ишеткәнне кушып, инша шәкелендә мәтәштерүләрне **шомбайлык** дип кенә санарга рөхсәт итегез...* (Зарипов Р. «Космаполитлар» (хата минеке – Р.З.) // Татарстан яшьләре. – 2017. – 13 июль). Шомбай – татарлар арасында киң таралган әкият герое. Надан, эшлексез кешеләргә карата кимсетү сүзе буларак кулланыла. Шомбайлык, димәк, ясалма сүз.

Күзәтүләр күрсәткәнчә, татар газеталарындагы язмаларда атау функциясе башкаручы исемнәр аеруча еш эшкә җигелә. Бу очракта баш исеменә бөтен текстның кыскача эчтәлеге чыга: *«Хуҗа Насретдин» яңадан сәхнәгә кайта»* («Хуҗа Насретдин» яңадан сәхнәгә кайта// Шәһри Казан.http://shahrikazan.com/news/teatr/hua-nasretdin-yaadan-shng-kayta (мөрәҗәгать итү вакыты: 15.04.2018).

Журналистик язмаларда баш исемнең экспрессив функция үти торганнары да кулланыла ала. Баш исемнең мондый төренә автор укучыны кызыксындыру, аның игътибарын җәлеп итү максатында мөрәҗәгать итә:

«Шомбай-fest» яратырга өйрәтә («Шомбай-fest» яратырга өйрәтә // Шәһри Казан http://shahrikazan.ru/news/m%D3%99d%D3%99niyat/shombay-fest-yaratyirga-yrt (мөрәҗәгать итү вакыты: 15.04.2018).

«Айгөл Хәйруллина Наполеоннан калышмый» (Шиһапов И. Айгөл Хәйруллина Наполеоннан калышмый // Шәһри Казан. – 2016. – 15 гыйнв.).

Текстларның үзләренә килгәндә, матбугатта прецедент исемнәр еш кулланыла. Мәсәлән: *Бәйрәм алдыннан халык барлык төп ризыкны кырып-себереп сатып алып бетергән, **Мамай явы** узган диярсең* (Нурулла М. Кемгә бәйрәм, кемгә – матәм // Безнең гәҗит. – 2016. – 11 гыйнв.).

Биредә Яңа ел алдыннан кибетләрдә әйберләр калмауны укытучы яу үткән дип чагыштыра, язмага сурәтләү чаоасы кертә. «Мамай явы» дигән прецедент исем, гомумән, татар матбугатында еш очрый. Мәсәлән:

Россиянең урта полосасы аша ***Мамай явы*** *үткән диярсең – тоташ чәчелмәгән, билчәнле, әремле кырлар, ташландык, җимерек авыллар, фермалар* (Шәрифуллин Н. Нефть тозагы // Ватаным Татарстан. – 2017. – 29 ноябрь.).

Биредә автор киресенчә эшкәртелмәгән, бернәрсә эшләнелмәгән җирләрне Мамай явы белән чагыштыра. Мамай явы – сугыш вакыйгасы, тарихи факт. Мамай хан XIV гасырда яшәгән, ә аның исеме бүген еш кына күчерелмә мәгънәдә матбугатта кулланыла.

Мамай явы – тезмә сүз, күчерелмә мәгънәдә бирелә. Әмма туры мәгънәдә дә очрыйлар. Мәсәлән:

Мамайда *яшәүче әнием Надияне дә бик хөрмәт итә, гел булышып* торабыз (Мингатина С.»Әни усалрак, болай икесе дә «нормальный» -гади бер гаилә турында // URL: http://matbugat.ru/news/?id=19403 Тулырак: http://matbugat.ru/news/?id=19403 (мөрәҗәгать итү вакыты: 18.05.2019).

Биредә Мамай – авыл исеме.

Татар газеталарында прецедент исемнәр ясалышлары ягыннан төрлечә очрыйлар. Мәсәлән:

Сталин *әмере нигезендә, Советлар Союзының һәр гражданы, төрле сәбәпләр аркасында кая һа булса киткән икән, башкарган хезмәт урынына кайтурга тиеш* (Шәмсуаров Т. Катя – Кэт – Кәтибә язмышы: канлы юлда үлекләр түшәлеп кала // Ватаным Татарстан. – 2018. – 10 апр.).

Биредә прецедент исем булып, *Сталин* фамилиясе килгән. Әмма, без беләбез: кеше исемнәрендә исем һәм әтисенең исеме дә була. Шулай да матбугатта Сталин, Ленин, Горбачев h.б. шундый исемнәрнең фамилия белән генә бирелүе еш күренеш.

Мәхәббәт турындагы шигырьләреңне укып шундый фикергә килдем: син сөюдән шашкан, хисләрдән тилергән бер ***Мәҗнүн*** *кебек* (Гәбдерәхим. Ленар Шәех: «Яшь буынга остаз булырдай язучылар калмады» // Акчарлак. – 2016. – 4 июнь).

Биредә журналист Ленар Шәехне Мәҗнүн белән чагыштыра. Әлеге исем татар әдәбиятында, матбугатында ялгызлык исеменнән уртаклык исемгә күптән әйләнде. Мәҗнүн дип гашыйк кешегә, өметсез мәхәббәт корбаны булган ир-егеткә карата әйтәләр. Бу сүз күмәклек һәм ялгызлык исемнәре арасындаторган арадаш берәмлекләр буларак караучылар да бар. Рус һәминглиз телендәге ялгызлык исемнәренең кулланылыш һәм үзара күчеш үзенчәлекләрен өйрәнгән Р.З. Ханичев аларны апеллонимик интерподсистема дигән термин белән атауны тәкъдим итә [Ханичев, 2004: 4]. Аның фикеренчә, бу төр лексемалар икетөрнең берсенә дә карамый, чөнки аларның аермалы булган сыйфатлары бар.

Мәҗнүн онимы хәзерге татар телендә тулы референциядә очрамый диярлек. Әмма аның күчерелмә референциядә бирү потенциал күләме зур. Татар лингвокультурологиясе белгечләре өчен Мәҗнүн – Низаминың «Ләйлә һәм

Мәҗнүн» әсәре герое. Әлеге оним татар лингвокультурологиясендә өметсез гашыйк булган кешене аңлату өчен кулланыла [Галиуллина, 2016: 118].

Шулай ук *мәҗнүн* онимы яшь кызга карата да кулланыла ала: *Кайсыгыз үз өстенә алып, дәлил итеп әйтер, мәрхүмә Гарифулла кызы Кәримә мәҗнүн идеме, әллә камил зат идеме? (Ф. Яхин).*

Әлеге прецедент исем аерым бер төркем кешеләргә дә карата куланылган очраклар бар: *Гаташта – Байроннар, Мәҗнүннәр мәхәббәте (Р. Миңнуллин); Әллә соң авылда Йосыфлар, Таһирлар, Фәрхадлар, Мәҗнүннәр, Хәлилләр булмадымы? Миңнурга кызыгып, аңа күз атып, күңеле төшеп, аның белән хыялланып йөргән егетләр булмады түгел, булды (З. Мәхмүди)* [Галиуллина, 2016: 119].

Әйтергә кирәк, прецедент исемнәрнең мәгънәсе контекст белән формалашмый, алар аңа «әзер» семантик төсмерләр белән кертелә. Алар тел ияләре өчен билгеле, татар лингвокультура җәмгыяте вәкилләре тарафыннан эмоциональ-бәяләү үзенчәлекләре белән кабул ителә һәм сөйләмдә актив кулланыла [Галиуллина, 2016:119].

Шулай итеп, татар матбугатында, шул исәптән баш исемнәрдә дә прецедент исемнәр куллану мисаллары күп. Алар туры мәгънәдә дә, күчерелмә мәгънәдә дә кулланылалар.

Сөйләм агышында прецедент сүзләр, денотатив, сигнификатив мәгънәләр белән бергә, коннотатив эчтәлеккә дә ия булалар.Аларның бергә кулланылышы сүзнең эчке табигатен, формасынбарлыкка китерә һәм сөйләм эчендә төрле семантик вариантлылыкка юл ача. Лексик мәгънә үз эчендә сөйләм эчендә ачыла ала торганбарлык төр компонентларны да берләштерә, шулар ярдәмендә чынбарлык күренешләрен атап кына калмый, бәлки төгәл бәя дә бирә.

Әдәбият

Галиуллина Г.Р. Прецедентные имена в современном татарском языке // Ученые записки Крымского федерального университета имени В.И. Вернадского. Серия «Филологические науки». Том 2 (68), № 3. 2016. – С. 117–121.

Ханичев Р.З. Сопоставительная характеристика процессов деонимизации в русском и английском языках: автореф. дис. ... канд. филол наук. – М., 2004. – 26 с.

Һадиева Гөлфия Камиловна
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Khadieva Gulfiya Kamilovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

КАЗАН ШӘҺӘРЕ УРБАНОНИМИЯСЕНЕҢ ТАРИХЫ
HISTORY OF URBANONE OF THE CITY OF KAZAN

Аннотация. *В современных условиях деятельность человека тесно связана со сферой расширения городского ландшафта, что определяет особенности восприятия языковой личностью внутригородского пространства. Представляется важным показать, что за названиями городского объекта стоит внутреннее богатство ментального пространства. В статье рассматривается история урбанонимии города Казани. Анализируются этапы развития названий улиц города Казани.*

Annotation. *In modern conditions, human activity is closely related to the expansion of the urban landscape, which determines the perception of the linguistic personality of the inner-city space. It seems important to show that behind the names of the urban object is the inner wealth of the mental space. The article discusses the history of the development of urbanonym of the city of Kazan. The stages of development of the streets of the city of Kazan are analyzed.*

Ключевые слова. *Урбанонимика, урбанонимия, топонимия города, названия улиц, история города.*

Keywords. *Urbanonymica, urbanonyty, city toponyty, street names, city history.*

Урбанонимнар җәмгыятьнең сәяси, социаль, икътисади, мәдәни сфералар белән тыгыз бәйләнештә торып, әлеге сфералардагы яңарышларны чагылдырып торучы элементлар булганга күрә, аларны телнең һәрдаим үзгәрешләр кичерә торган өлкәсе итеп билгеләргә мөмкин.

Без мәкаләбездә татар урбанонимиясен Казан шәһәре мисалында тикшерергә булдык. Беренчедән, язу кенәгәләрендә, тарихи документларда Казан шәһәренең кайбер урам исемнәре теркәлеп калган. Икенчедән, башкала шәһәренең атамалар системасы, провинциаль шәһәрләр белән чагыштырганда, иң зур үсешкә ия булып тора. Урбанонимик даирәнең формалашу концепциясе югары дәрәҗәдә эшкәртелгән булганга күрә, башкаланың атамалар системасы башка шәһәрләр өчен онимик терминнар чыганагы булып хезмәт итә.

Казан шәһәренә багышлап, күпсанлы тарихи очерклар, китаплар, мәкаләләр язылган, юлкүрсәткечләр төзелгән.

Г.Ф. Саттаровның «Ни өчен шулай аталган? Татарстан топонимнары» дигән хезмәтендә урам исемнәрен өйрәнү торышы, аларның элекке һәм хәзерге исемнәре, урам исемнәрен алмаштыру-яңарту, язуда дөрес чагылдыру проблемаларын күтәрә. Шулай итеп, профессор Г.Ф. Саттаров беренчеләрдән

булып татар урбанонимиясен тикшерә [Саттаров, 1971: 47-79]. Шуңа нисбәтле, галим татар топонимикасы фәненең урбанонимика бүлегенең нигез ташларын сала. 1993 нче елда Г.Ф. Саттаров «Башкалабыз атамаларына – милли рух» дигән мәкаләсендә урам атамаларында милли рухыбыз һәм йөзебез чагылмавы, татар урамнары исемнәренең бик азы татарча булуы, аларга татар халкына мөнәсәбәте булган күренекле шәхесләребезнең исемнәрен куярга кирәклеге мәсьәләсен күтәрә [Саттаров, 1993: 164-168].

К.Ф. Әмировның «Казань: где эта улица, где этот дом?» дигән белешмә китабында Казан шәһәре урамнары турында шактый тулы тарихи-лингвистик мәгълүматлар бирелә [Амиров, 1995].

Бүгенге көндә вакытлы матбугатта татар урбанонимнары проблемасына багышланган мәкаләләр басыла, массакүләм мәгълүмат чараларында топонимнарны тәрҗемә итү, аларны алмаштыру, тарихи атамаларны кайтару проблемалары күтәрелә.

Лингвистлар һәм фәлсәфәчеләр фикеренчә, тел берәмлекләрендә гасырлар дәвамында җәмгыять эволюциясе нәтиҗәсендә формалашып килгән милли психология, менталитет һәм милли үзаң чагылыш таба. Татар урбанонимнарының килеп чыгышы тарихы шуның белән тыгыз бәйле. Казан шәһәре урбанонимиясенең күпчелеген рус атамалары тәшкил итсә дә, шуның белән бергә татар халкы бары тик үз милләтенә генә хас булган үзенчәлекләрне дә урбанонимнарга күчергән. Бу аңлашыла да: урам исемнәре җирле халыкның дөньяны күзаллавына, аның гадәт-йолаларына, тарихына бәйле.

Россия тарихына бәйле рәвештә, татар урбанониясен, без, түбәндәге тарихи чорларга бүлеп карыйбыз: 1) революциягә кадәрге чорда барлыкка килгән урбанонимия; 2) совет чоры урбанонимиясе; 3) хәзерге чор урбанонимиясе (1990 нчы еллардан бүгенге көнгә кадәрге чор). Түбәндә һәрбер дәвернең үзенчәлекләрен карап китик һәм татар урбанонимиясенең тарихына күзәтү ясыйк.

1) революциягә кадәрге чорда барлыкка килгән урбанонимия

Борынгы Казан шәһәренә Идел Болгарстаны чорында нигез салына.XV йөздә шәһәр Казан ханлыгы башкаласына әйләнә.Казан шәһәре халкын башлыча болгар-татарлар һәм башка җирле халык вәкилләре тәшкил иткән. 1552 нче елда Казан ханлыгы рус дәүләтенә кушылгач, җимерелгән шәһәр торгызыла. Казан Кремленең чикләре арттырыла, яңа бистәләр төзелә. Татарлар шәһәр эченнән куылгач, шәһәргә руслар күченеп яши. Казан шәһәре дә рус шәһәрләре сыйфатларын чагылдыра башлый: борылмалы урамнар, тупиклы тыкрыклар, күп санлы ерымнар барлыкка килә.Казан шәһәренең язу кенәгәсендә кайбер урам һәм тыкрык исемнәре*Тау өсте, Тау асты, Ерым арты, Ярык өсте* дип теркәлгәннәр. Кабан күленең сул яры буенда *Татар бистәсе* була.

XVIII гасыр урталарына кадәр Казан ирекле рәвештә төзелүен дәвам итә. Ләкин Санкт-Петербургта оештырылган төзелеш Комиссиясе Казанны, башка 200 шәһәр белән беррәттән, регуляр план буенча төзелергә тиешле шәһәрләр исемлегенә кертә. Шулай итеп, 1767 нче елдан башлап, Казанда В.И. Кафтырев

исемле архитектор шәһәр планы төзү эшен башлап җибәрә. Аның проектлары буенча Казанда дистәләгән торак, административ һәм дини бина төзелә.[http://history-kazan.ru/kazan-vchera-segodnya-zavtra/istoriya-v-litsakh/zhzl-kazanskaya-seriya/3307-597]. Бу вакытта Казан составына 9 зур урам, 170 кече урам белән тыкрык, 10 мәйдан, 8 бистә кергән. Үзгәрешләр башлыча үзәк районнар эчендә башкарыла – шәһәр читендәге төзелеш һаман да ирекле характерга ия була.

Казан урамнары веер һәм турыпочмак системасында төзелә. Үзәк нокта булып Кремль санала, Кремльдән *Проломная, Воскресенская, Арская*урамнары сузылып китә.Төзелешнең башка юнәлешен билгеләүче булып *Болак* белән *Кабан күле* тора. Аларга параллель рәвештә *Вознесенская, Московская, Екатерининская* урамнары урнаша [Амиров, 1995: 7].

1815 нче һәм 1842 нче елдагы янгыннардан соң шәһәр үзәгендә таш биналар төзелеше активлаша.*Пләтән, Әмәт, Савин, Калуга, Игумново* исемле чиктәш авыллар шәһәр бистәләре статусына керә. *Проломная, Георгиевская, Петропавловская, Гостинодворская, Воскресенская* урамнарына таш түшәлә.

Бу чорда чиркәү һәм монастырь исеме белән аталган урам исемнәре күп була: *Воскресенский, Спас, Георгиевский, Петропавел, Вознесенский* урам һәм тыкрыклары; *Преображенский, Архиепископ, Федоровский, Архангель, Пләтән бистәләре* (соңгы икесе XVII йөздә шул исемдәге монастырьларга караган авыллар булганнар). XIX йөздә бу бистә һәм авыллар шәһәр эчендә калганнар, ә исемнәре урамнарга күчкән.

1899 нчы елда гына шәһәр Думасы утырышында шәһәр башлыгы С.В. Дьяченко урам исемнәрен алмаштыру белән шөгыльләнергә кирәк дигән мәсьәләне күтәрә. Моның проектын төзү Казан тарихчысы Н.Я. Агафоновка тапшырыла. Ул шул ук елны үзенең проектын тәкъдим итә [Агафонов, 1899].Бу проектның зур гына кимчелекләре була. Н.Я. Агафонов Казан урамнары исемнәрен алмаштыру мәсьәләсендә, югары катлау вәкиле буларак, үз сыйныфы интересларыннан чыгып эш итә. Ул, беренче чиратта, патшалар (*Александр II, Николай, Екатерина* урамнары), эре түрәләр, дворяннар (князь*Курбский,* подполковник *И.И. Михельсон*, Казан чиновниклары һәм дворяннары *М.А. Ахматов, И.С. Жарков, Ф.Н. Хворов*) һәм бай сәүдәгәрләр (*Г.Д. Чепарин, В.П. Ложкин*) исем-фамилияләрен Казан урамнарына бирүне күздә тота. Шул ук вакытта Н.Я. Агафонов проектының заманы өчен уңай, прогрессив яклары да бар. Автор күп кенә урамнарга атаклы язучылар, галимнәр, мәгариф һәм мәдәният эшлеклеләренең исемнәрен бирергә кирәк дип карый. Казанның аерым урамнарының исемнәрен *Л.Н. Толстой, А.С. Пушкин, С.Т. Аксаков, Г.Р. Державин, К. Фукс, А.М. Бутлеров*, татар галимнәреннән *Хәлфиннар* һ.б. хөрмәтенә алар исеме белән алмаштырырга тәкъдим итә. Ул елларда ук бөек рус язучылары *Л.Н. Толстой, А.С. Пушкин* исемнәре бирелгән урамнар бүген дә шулай аталалар [Саттаров, 1971: 72-73].

XX йөз башларында дәвалау, сәүдә, сәнәгать оешмалары исемнәрен алган *Госпитальная, Газовая, Заводская, Кузнечная, Горшечная, Бойничная, Толчок* урамнары, *Тулуповка, Рыбноряд* мәйданнары, географик үзенчәлекләренә нисбәтле *Подлужная, Заречная, Луговая* урамнары барлыкка килә.

1914 нче елда Казанның яңа планы төзелүе сәбәпле, дистәләгән урам исемнәрен алмаштыруны күздә тоткан карар чыгарыла. Үзгәрешләр иң беренче чиратта яңгырашы күңелгә ятмаган атамаларга кагыла: мәсәлән, *Кошачий* һәм *Собачий* тыкрыклары үзгәртелә, *Юшков* тыкрыгы *Некрасов* урамына әверелә.

2) совет чоры урбанонимиясе

Совет чорында татар урбанонимиясе тарихының яңа дәвере башлана. 1920 нче елның 25 нче июнендә Татарстан Автономияле Совет Социалистик Республикасы төзелә. Шәһәр торгызыла, халык саны арта башлый. Бөек Ватан сугышына кадәр Казан индустриаль үзәккә әверелә. Моңа нисбәтле, *Дементьева, Техническая* һ.б. индустриаль урамнар калкып чыга.

Россиянең башка шәһәрләре кебек үк, Казан да 1917 нче елның инкыйлабыннан соң шактый урам исемнәрен алмаштыра. Хакимият алмашыну белән шәһәр урбанонимия тарихының яңа дәвере башлана. Идеологиягә нисбәтле исемнәр барлыка килә башлый: *Восстание, Маркс, Энгельс, Ленин* урамнары һ.б. Октябрь инкыйлабыннан соң илебездә булган зур үзгәрешләр йогынтысында барлыкка килгән һәм шул елларның рухын җиткергән урбанонимнар саны шактый: *Совет, Пролетар, Кызыл Октябрь, Пионерлар урамнары* һ.б. Шулай ук патша хакимиятенә каршы чыгучыларның исемнәре барлыкка килә чыга: *Разин, Пугачев* урамнары.

1950 нче еллардан башлап татар урамнарына Бөек Ватан сугышы геройлары, сәнгать, әдәбият эшлеклеләре, галимнәрнең исемнәре бирелә. Алар арасында татар фамилияләре дә еш очрый. Мәсәлән, *Хөсәен Ямашев, Гадел Кутуй, Салих Сәйдәшев, Әмирхан Еники, Һади Такташ* урамнары.

XX йөзнең 60 нчы елларында илдә барган прогрессив үзгәрешләр нәтиҗәсендә Космоска беренче космонавт чыгару куанычын уртаклашу һәм хөрмәт белдерү йөзеннән татар халкы урамнарына *Гагарин, Космонавтлар, Академик Королев* һ.б. исемнәре бирә. Илдә барган сәнәгать революциясе дулкынында *Мотор, Водоканал, Индустрия, Завод* урамнары исемнәре калкып чыга.

Совет заманы урбанонимиясе алдагы чор традицияләрен дәвам итә: кайбер урам исемнәре географик объектларга нигезләнеп исемләнә: *Озерная, Дачная* урамнары; кеше һөнәре исемен йөрткән урам исемнәре барлыкка килә: *Химиклар, Журналистлар, Мехчылар* урамнары.

3) хәзерге чор урбанонимиясе

Татар урбанонимиясенең хәзерге чоры иң беренче чиратта тарихи атамаларның яңадан кайтуы белән характерлана. *Кәҗә бистәсе станциясе, Сукно бистәсе, Ташаяк урамы* атамалары барлыкка килде.

XXI йөз башларында кайбер урбанонимнар башка исемнәргә үзгәртелә. Мәсәлән, *Земляничная 3-я – Рәхим Саттар, Владимирская 2-я – Коновалов,*

Шатурская урамының бер өлеше – *Симонов, Портовая* урамының бер өлеше – *Девятаев, Татцика – Мәсгут Латыйпов, Лесопарковая* урамының бер өлеше – *Алтынов, Совхозная – Сафин, Союзная 4-я – Әнвәр Кәримов, 50 лет Октября – Академик Кирпичников, Сакко и Ванцетти – Рөстәм Яхин, Тукай тыкрыгы – Михаил Худяков, Ухтомского – Борһан Шаһиди, Школьный пер. – Катановский пер., Революция – Нәкый Исәнбәт, Калинин* урамының бер өлеше – *Әмирхан Еники, Володарского – Гаяз Исхакый, Кирпично-Заводская – Һади Атласи, Ново-Кремлевская – Ташаяк, Армавирская 2-я – Муса Бигиев, Карл Либкнехт – Алафузов, Проходная – Сардар Вәисов, Забайкальская – Галимҗан Баруди, Ярмарочная площадь – Меңьеллык мәйданы, Нариманов* урамының бер өлеше – *Сара Садыйкова, Трубная – Гомәр Гали, Набережная – Азатлык* һ.б. Күргәнебезчә, татар урбанонимиясе системасында татарның күренекле шәхесләренең исемнәре мәңгеләштерелә, милли исемнәребез бирелгән урамнар саны арта. Шул ук вакытта, урам исемнәрен алмаштыру – тирәнтен уйлап эш итүне сорый торган җаваплы һәм мөһим эш булып санала.

Казан шәһәренең хәзерге чорында барлыкка килгән урам исемнәрен башкага алмаштыру нәтиҗәсендә генә барлыкка килгән дип әйтеп булмый, чөнки шәһәр һәм авылларда яңа төзелгән урамнар барлыкка килә. Бу аларның киңәю күрсәткече булып тора.

Гомумән, Казан шәһәрендә яңа барлыкка килгән урамнарга татар халкының күренекле җәмәгать эшлекләре, язучылары, мәдәният һәм фән хезмәткәрләренең исемнәрен бирү күпләрдә канәгатьлек хисе уятты.

Әдәбият

Агафонов Н.Я. Историческая объяснительная записка наименования Казанских улиц // Материалы к вопросу переименования улиц города Казани. – Казань, 1899.

Амиров К.Ф. Казань: где эта улица, где этот дом? – Казань: Изд-во Казань, 1995.– 320 с.

Первый генеральный план – от Василия Кафтырева http://history-kazan.ru/kazan-vchera-segodnya-zavtra/istoriya-v-litsakh/zhzl-kazanskaya-seriya/3307-597 Дата обращения: 04.11.2019.

Саттаров Г.Ф. Ни өчен шулай аталган? Татарстан топонимнары. – Казан: Тат. кит.нәшр. 1971. – 127 б.

Саттаров Г.Ф. Башкалабыз урамнарына – милли рух // Казан утлары, 1993. – № 1. – 164-168 б.

Һадиева Илүзә Фәнүсовна
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Khadieva Iliuza Fanusovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

З. ХӘКИМНЕҢ «СӘЕР КЫЗ» ДРАМАСЫН ӘДӘБИЯТ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ ӨЙРӘНҮ
STUDYING THE DRAMA OF ZULFAT XAKIM AT THE LESSONS OF TATAR LITERATURE

Аннотация. *Данная статья посвящена изучению произведения современного драматурга Зульфата Хакима в седьмом классе в татарских группах татарских школ.*

Annotation. *This article is devoted to the study of the work of the modern playwright Zulfat Hakim in the seventh grade in Tatar groups of Tatar schools.*

Ключевые слова: *драма,анализ, сюжет, проблематика, образ.*

Keywords: *drama, analysis, plot, problematics, image.*

Танылган замана драматургы Зөлфәт Хәким иҗаты тематикасы, күтәрелгән мәсьәләләре буенча шактый киң колачлы булуы белән аерылып тора. Аның кайбер әсәрләренең мәктәп программаларына кертелгән булуы – әлеге әсәрләрнең мәгънәви тирәнлеге, үзенчәлекләре хакында яшь буын укучылар белән дә өйрәнергә, фикер йөртергә мөмкинлек бирә.

Драматургның «Сәер кыз» драмасы татар мәктәбенең татар төркемнәренең 7 сыйныфында өйрәнелә («Татар урта мәктәпләре өчен әдәбият программалары»на (авторлары: А.Г. Әхмәдуллин, Ф.Г. Галимуллин, Ф.Г. Ганиева, Ф.Ф. Исламов, «Мәгариф» нәшрияты, 2010), «Татар телендә гомуми төп белем бирү мәктәпләре (V-IX сыйныфлар) өчен татар әдәбиятыннан үрнәк программа» (Д.Ф. Заһидуллина, Н.М. Йосыпова, 2013) әлеге әсәрне өйрәнүгә 3 сәгать вакыт бирелә.

Бу әсәр – сәнгать, сәнгать әһелләре турындагы пьеса. Шуңа күрә аны интеллектуаль драма дип характерлыйбыз. (Бу очракта да терминны сүзлектән карап, искә төшерү уңай нәтиҗә бирә). Әсәрне Т. Миңнуллинның «Миләүшәнең туган көне» трилогиясе белән янәшә куеп анализларга да мөмкин. З. Хәким укучы һәм тамашачы күрергә гадәтләнгән образлардан читләшеп, өр-яңа заман кешеләре – интеллигенция вәкилләре, зыялылар образларын тудыра. Бу геройларны төрле ситуацияләргә куеп, автор җәмгыятькә һәм иҗади кеше шәхесенә кагылышлы проблемаларны киң катлам укучыга, тамашачыга җиткерә, аны тагын бер кат уйландыра. Пьесаның проблематикасын билгеләү максатыннан, драмадагы образлар системасына характеристика бирүне кирәк дип табабыз.

Әсәрдәге төп образ – 19 яшьлек Дилбәр. Ул китапханәче булып эшли, укытучы булырга укый, әмма саф күңелле кыз бала шәһәрдә тупаслык һәм әхсазлыклык чәчәк атуын үз күзләре белән күргәч, бу гаделсезлек белән килешә

алмыйча, укуын һәм киләчәккә булган хыял-планнарын ташлап, кире авылына кайта. Үзенең теләк-омтылышларында, мәхәббәтендә буталып калган Дилбәр күңелен ниндидер билгесезлек, борчу биләп алган. Авылда аңа аралышырга, аның фикерләрен аңлаучы кеше юктыр кебек, әмма көтмәгәндә авылда мәдәният йортын бизәргә дип, шәһәрдән Мөхтәр исемле рәссам – урта яшьләрдәге ир-ат килә. Алар аралаша башлый. Табигыйлеге белән күпләрне сокландырган кыз белән рәссам-иҗатчы диалогы тормыштагы, сәнгатьтәге матурлык турындагы бәхәскә үсеп әверелә, аңа төрле социаль катламдагы кешеләр килеп кушыла. Әлеге әсәрне анализлай барышында да галимнәр фикерен файдалану уңай нәтиҗә бирә (Мисалга Ә. Закирҗановның «Эзләнү юлында» мәкаләсе кызыклы [Закирҗанов, 2012: 5].

Мөхтәр тормышка, җәмгыятькә карата карашы кызыклы булуы һәм индивидуальлеге белән аерылып тора. Ул барлык иҗат кешеләрен дә өч төркемгә бүлеп карый: кәсепчеләр, профессионаллар, мин-минле иҗатчылар, ягъни үзләрен әллә кемгә санап йөрүче бушкуыклар.

Кәсепчеләр төркемендә Мөхтәр үзен дә күрә. Әмма аның яшәве – акча эшләүгә генә кайтып калмый, ул матурлык тудыра. Кешеләргә аның иҗаты ошый, ул үзе дә моңардан матди файда гына түгел, ә җан тынычлыгы да ала, ягъни үз-үзе һәм тирә-юнь белән гармониягә керә. Биредә укучылар белән матурлык төшенчәсе хакында сөйләшү кирәк дип табабыз. Әлеге эстетик категориянең асылын аңлатабыз (яки сүзлек өстендә эш оештырабыз). Эстетик категория – ул үзенчәлекле рухи, кешенең дөньяга мөнәсәбәте. Эстетика үз эченә кечерәк бинар оппозицион категорияларны җыя. Алар – матурлык – ямьсезлек, трагиклык – комиклык, коточкычлык – камиллек. Заманча тикшеренүчеләр фикеренчә, зур күләмле булу сәбәпле, югары күренешләр шундук тулысынча үзләштерелә алмый, шуңа күрә кеше аларга карата ирекле түгел. Гүзәллек – кеше иреге өлкәсендә, югарылык исә – көн кадагындагы өлкә.

Эстетика үз эченә ул матурлык төшенчәсен ала. Борынгы антик чордан башлап, бүгенге көнгә кадәр фәлсәфәчеләр, язучылар, иҗатчылар матурлык төшенчәсенең асылына төшенеп, аны төрлечә интерпритацияләргә омтылып яши.

З. Хәким пьесасын Ә. Еникинең «Матурлык» хикәясе белән янәшә куеп, шәрехләү мөмкинлеге бар. Укучыларга Мөхтәрнең матурлыкка карата булган мөнәсәбәтен ачыклау максатыннан әлеге репликасын таптырып, яңадан бер кат укытабыз:«Матурлык ул кайда да матурлык. Аңа мөнәсәбәт кенә төрлечә булырга мөмкин, - ди ул һәм дәвам итә,- Матурлык күпме кешене иҗатка илһамландыра, күпме җырлар җырлана матурлык турында».

Бу урында Дилбәр белән Мөхтәрнең фикерләре туры килми. Әсәрдәге төп конфликт әлеге каршылыктан гыйбарәт. Дилбәр тормышында уңышсыз тәҗрибә аның дөньяга карашын үзгәртә. «Ә минем гүзәллегем үзен-үзе саклый алмый бит. Аны саклар өчен, янәшә ниндидер көч булырга тиеш. Ә ул көч ямьсез генә була ала».

Әсәрдә матурлык һәм матди байлык каршылыгы тагын бер вакыйгада ачык күренә. Дилбәрнең апасы Рания эшмәкәр ире Әүхәт белән шушы тирәдәге

фикерләренең капма-каршы килүе сәбәпле аерылыша. Әүхәт шушы мәсьәләдә Мөхтәр белән дә сүзгә керешә. Аның фикеренчә, Әүхәт алып кайткан азык-төлек Мөхтәр ясаган рәсемнәрдән күпкә мөһимрәк, ягъни кеше рәсем, җыр-биюсез тора ала, ә ашамыйча тора алмый. Мөхтәр бу фикергә каршы килми, әмма иҗат, культура төшенчәсенең киң булуын, аңа кемнең нинди мәгънә салуына бәйле булуын аңлата. Әлеге бәхәстә ул культураның тотып карап була торган сәнгать үрнәге генә булмавын, бәлки кешенең күңел халәте дә булуын яклап чыга.

3. Хәким төп герое Дилбәрнең дөньяга карашы үсүенә ярдәм итәрлек танып белүнең баскычларын, кичереш һәм уйларының чылбырын сурәтли, эчке фикерләү үсешен күзәтә. Язучы Дилбәрнең тормышындагы иң тотрыксыз бәйләнешләрне дә, иң кечкенә кисәкчәләрне дә күрсәтә, аларның тоташуын һәм үзгәрүен игътибар үзәгенә куя.

Дилбәр образының әсәрдәге антиподлары Әсәд һәм Нәҗиб. Дилбәр табигать, сәнгать, кеше күңеле матурлыгын күрә белә. Дембель Әсәд исә көн саен исерек, Дилбәрне нахакка гаепләп йөрүдән башка эше юк. Авторегетнең түбән җанлылыгын, эчке культурадан мәхрүм булуын үз-үзен тотышы, сөйләме аша тасвирлый. Аның да Дилбәргә карашы Әүхәтнең Раниягә карата булган карашлары белән туры килә, ягъни алар икесе дә сөйгән ярларына шәхси милеккә караган кебек карый.

Бу урында автор сәнгатькә бөтенләй үзгә карашлы герой – Ләйләне кертеп җибәрә. Ләйлә – Мөхтәрнең хатыны. «Тормышта, чынбарлыкта сәнгать – күз явын алырдай, күңелне яулардай ямьле ялган, - ди ул.- Үзең иҗат итеп, шул сәнгатьтә үзең яшәсәң генә ул мәгънәгә ия. Ә сәнгатьне күзәтүчеләр үзләрен үзләре алдыйлар Йөз кешенең ничәсе аңлый икән картинаны?» Әлеге ханымның күңел борчулары, тулы канлы гаилә бәхетен таба алмавы сәнгатькә мөнәсәбәтен, карашын билгели, күрәсең. Сәнгать тирәсендә ясалмалылык, алдау, кылану бик күп, ә болар артында исә һәр кешенең эгоистик асылы, чынбарлыктагы күңеленә хуш килгән нәрсәләрне үзенең милке итү теләге ята дип саный ул. Ләйләнең әлеге фикерләренә ачык караш белдерелми, шулай да Дилбәр белән диалогы ахырында аңа ачыклык кертелә. Дилбәрнең «Сез бәхетлеме?» дигән соравына Ләйлә «Моннан утыз ел элек Мөхтәр ясаган сурәтемдә бәхетле» дип җавап бирә эчке сыкрануын яшермичә [Закирҗанов, 2012: 6].

Шул рәвешле, әлеге әсәрдәге геройларны сәнгатькә мөнәсәбәтле өч төркемгә бүлеп карарга мөмкин: сәнгать сөючеләр, аны өнәмәүчеләр һәм сәнгатькә ышанмаучылар. Гыйбрәтле язмышларга ия геройларны тудыру аша автор әсәрендә төп фикерне әйтергә тели: әлеге кешеләрнең берсе дә бәхетле түгел. Шулай да әсәр ахырында өмет-ышаныч рухы көчәя. Ул, билгеле, Дилбәр белән бәйле. Чынбарлык дорфалыгына, тупаслыгына сәнгать матурлыгын каршы куеп, кешеләрне яктырак, чистарак итәргә омтылган яшь кыз авылның әлеге караңгылыгыннан китәргә карар кыла. Апасы Рания әйткәнчә, аның «бәхеткә лаеклы булуы – үзе бәхет ләбаса».

З. Хәкимнең аерым әсәрләрен өйрәнгән чакта аларны үзаллы гына түгел, ә гомуми-тарихи һәм әдәби фонда тикшерелергә тиеш дип саныйбыз, ягъни хәзерге татар әдәбияты кыссаларында аңлатылырга, шәрехләнергә.

Әсәрләрне тикшерү барышында түбәндәге эшләр башкарылырга тиеш:

- әсәрнең барлык компонентларын исәпкә алып, һәрьяклап тикшерү; иҗат итү тарихын өйрәнү (әсәргә нигез булган тормыш материалын ачыклау, прототипларны билгеләү, типиклаштыру принципларын күрсәтү һ.б.);
- әдәби комментарийлар яки аңлатмалар язу (ул гадәттә томнарга, җыентыкларга карата языла);
- текстологик анализ (басылып чыккан әсәрне кулъязмалар белән чагыштырып карау, төрле вариантларын чагыштыру, күчермәләрен өйрәнү һ. б.);
- аерым образларын тикшерү (авторның образ өстендә эшләве, образга характеристика, сурәт тудыру чаралары);
- әсәрнең художество үзенчәлекләрен тикшерү (сюжет-композициясе, поэтик теле, образлылык һ.б.);
- әсәрне нинди дә булса яңа иҗат методын формалаштырудагы роле ноктасыннан карап тикшерү;
- әдәби тәнкыйть һәм әдәбият фәне өлкәсендә әсәрне өйрәнү йомгакларын барлау. Әлеге барлык таләпләр дә үтәлгән чакта гына укучыларда әдәби әсәр турында ныклы белемнәр булдырылачак һәм эстетик, әхлакый тәрбия биреләчәк.

Дәреслектә бирелгән драма әсәрләрен укучы башка эпик әсәрләрне анализлый белгән кебек анализлый белергә тиеш. Моның өчен драма әсәрләрен төрле чорлар, вакыйгалар агышы, аларның әдәбият һәм сәнгать үсешенә йогынтысы турында мәгълүмат белән үреп бирергә, һәр әсәрнең театр тарихы һәм драматургиядә тоткан урынын аңлатырга, укучыларда теоретик белемнәр формалаштырырга кирәк. Укучылар драма әсәрләрендәге образлар системасын характерлый, сюжет элементларын табып, анализлый белергә тиеш.

З. Хәкимнең пьесаларын татар әдәбиятындагы башка әдәби әсәрләр белән янәшә куеп, параллельләр үткәреп өйрәтүне кулай күрәбез. Аның әсәрләрендә заманыбызның иң актуаль темаларының берсе булган – эстетик тәрбия темасы күтәрелә. Укучының эстетик зәвыгын тәрбияләү – әдәбиятның төп максаты. Бүгенге көн кешеләрен тәрбияләүдә З. Хәким әсәрләре зур роль уйный: ул укучыны эстетик, әхлакый сыйфатларны югалтмаска, төрле киеренке вакыйгаларда да Кеше булып кала белергә өйрәтә, өнди.

Әдәбият

Әдәбият. 7 сыйныф : татар телендә гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек. 2 кисәктә. 2 кисәк / Д.М. Абдуллина, Л.К.Хисмәтова, Ф.Х. Җәүһәрова. – Казан : Татар. кит. Нәшр., 2017. – Б. 137-169.

Закирҗанов Ә.М. Эзләнү юлында (З.Хәкимнең соңгы еллар иҗатына бер караш) // Казан утлары.– Казан, 2012. – Б. 31-43.

Шакирова Гөлнара Расиховна
Shakirova Gulnara Rasikhovna
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Садикова Светлана Максутовна
Sadikova Svetlana Maksutovna
МАОУ “СОШ 18”
Казан, Россия
Мөхәммәтҗанова Динә Марсиловна
Mukhametzyanova Dina Marsilovna
Казан милли тикшеренү технологик университеты
Казан, Россия

ТУГАН ТЕЛ ДӘРЕСЛӘРЕНДӘ КРЕАТИВ МЕТОДЛАР КУЛЛАНУ (CREATIVE WRITING МИСАЛЫНДА)
THE USE OF CREATIVE METHODS AT THE LESSONS OF THE NATIVE LANGUAGE (ON THE EXAMPLE OF CREATIVE WRITING)

Аннотация. *В статье рассматриваются некоторые аспекты применения элементов креативного письма на уроках родного (татарского) языка.*

Abstract. *The article deals with some aspects of the use of elements of creative writingat the lessons of the native (Tatar) language.*

Ключевые слова: *родной язык, письменная речь, креативное письмо*

Keywords: *native language, written speech, creative writing*

Бүген лингвометодика укучыларның сүзлек байлыгын арттыруга, бәйләнешле сөйләм телен үстерүгә, сөйләм эшчәнлеген активлаштыруга һәм телне өйрәнү процессын стимуллаштыруга йөз тотучы уку-укыту методларын, алымнарын, алдынгы педагогик технологияләрне куллануның әһәмиятен ассызыклый һәм ФДББС шартларында шәхес үсешенә, регулятив осталыкка, танып-белүгә, телдән һәм язма сөйләм күнекмәләрен камилләштерүгә кагылышлы эш-гамәлләр уздыру нәтиҗәлелеген күрсәтә.

Әлеге мәкалә кысаларында туган тел дәресләрендә укучыларның язма сөйләм күнекмәләрен үстерү мәсьәләсе яктыртыла. Язу, сөйләм эшчәнлегенең дүртенче төре буларак, эзлекле рәвештә башка төрләр белән дә тыгыз бәйләнгән. Язма сөйләм үзенең тулылыгы, аныклыгы, җәенкелеге белән аерылып тора.

Татар теле дәресләрендә укучыларның язма сөйләм күнекмәләрен камилләштерү максатыннан creative writing (креатив язу) элементларын куллану укучыларның креативлыгын, иҗади мөмкинлекләрен ача, тәнкыйди фикер йөртә алу сәләтен үстерә, танып-белү эшчәнлеген активлаштыра, телне өйрәнүне мотивлаштыра. Практикада күренгәнчә, укучылар язма эшләрне башкарырга яратмыйлар. Аларны язма эшкә тарту, кызыксындыру максатыннан дәрестә креатив язу элементларына мөрәҗәгать итәргә мөмкин [Макарова, 2016: 29].

Креатив язуның асылында ятучы креативлык төшенчәсе «яңа идеяләр булдыруга сәләтле, традицион фикерләү схемаларына буйсынмаган» дигәнне аңлата [Левинзон, 2014: 26]. Креатив фикер йөртү нәтиҗәсендә гадәти булмаган фикерләр туа,проблемаларның яңача чишелешләре ачыла. Дәрестә креатив язу алымы язма сөйләмнең стандарт булмавын, төрле ситуацияләрдә көтелмәгән чишелешләрне, бай күзаллауларны, юмор хисен таләп итә. Креатив биремле язма эшләр (язма җавапка этәрүче, стимуллаштыручы әдәби әсәрләрдән өзекләр, әдәби персонажларның репликаларын тәкъдим итү һ.б.) укучыларны кызыксындыру, мотивлаштыру, аларның иҗади сәләтләрен ачуга ярдәм итүне максат итеп куя.

Туган тел дәресләрендә креатив язуны оештыру буенча берничә эш төрен күрсәтеп китик.

1. «Кем? Кайда? Нәрсә?»

Һәр укучыга төрле төстәге карточкалар өләшенә. Һәр төснең үз соравы була: Кем? / Кайда? / Нәрсә? (Ни өчен? Кайчан?). Укучылар төсләргә туры килүче сорауга җаваплар язалар. Мәсәлән: кеше исеме (Кем?), эш-хәлнең урыны (Кайда?), детектив, әкият, шигырь, реклама (Нәрсә?) һ.б. Алга таба барлык карточкалар бергә җыела һәм укучылар һәр төстән берәр карточка тартып алып үзенә эләккән сүзләрдән хикәя төзи, язма эш башкара.

2. «Эмпатия»

Укучыга әйләнә-тирә табигать күренешләре ролен уйнап карарга, песи, яңгыр, салават күпере, торнадо һ.б. булып үзе турында беренче заттан хикәя төзергә, үзенә хас сыйфатларны, фигыльләрне һ.б. санарга тәкъдим ителә.

3. «Прогнозлаштыру»

Укучыларга сюжетлы рәсем һәм түбәндәге сораулар бирелә: 1). Рәсемдә сез нәрсә күрәсез? 2). Бу рәсем сездә нинди хисләр уята? 3). Рәсемгә карагач, сезнең нәрсә турында беләсегез килә? Кыска вакыт эчендә укучылар җавапларын язалар. Яки рәсемдә сурәтләнгән образларның кәефен, әлеге кәефнең сәбәпләрен һ.б. ачыклыйлар.

Креатив язу кысаларында хикәянең башын яки ахырын уйлап язу, теге яки бу ситуацияне төрле герой күзлегеннән чыгып сурәтләү, герой булып фикер йөртү, бирелгән репликалардан диалог төзү кебек эш төрләре дә башкарылырга мөмкин.

Креатив язу барышында язуның өч нигезе дә (фонетик, морфологик, график) тормышка ашырыла, укучылар хәл-вакыйгаларны хикәяләргә, аларны тәнкыйди күзлектән бәяләргә, үз фикерләрен төгәл, образлы итеп язма рәвештә әйтеп бирергә, сүз һәм фразаларны урынсызга кабатламаска, төрле төзелешле җөмләләр кулланырга, чагыштыру, сынландыру кебек сурәтләү чараларын урынлы файдаланырга өйрәнәләр.

Әдәбият

1. Левинзон А.И. Креативное письмо: модель англоязычных стран в российской школе // Вопросы образования. – 2014, № 1. – С. 25-45.

2. Макарова Ю.А. Методика креативного письма для создания поэтических произведений на иностранном языке // Сибирский педагогический журнал. – 2016, № 1. – С: 25-30.

Шәйхетдинова Айгөл Фидаэлевна
Җамалетдинова Гөлнара Фәндәсовна
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Shaikhutdinova Aigul Fidaelovna,
Zamaletdinova Gulnara Fandasovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

ТАТАР ДӨНЬЯ ТЕЛ СУРӘТЕНДӘ «ҖИЛ» КОНЦЕПТЫ
CONCEPT WIND (ZHIL) IN THE TATAR LANGUAGE PICTURE OF THE WORLD

Аннотация. *В данной статье рассматриваются и выделяются ассоциативные ряды, репрезентирующие парадигматические связи концепта ветер на основе фольклорного материала татар*.

Annotation. *This article discusses and highlights the associative series, representing the paradigmatic connections of the concept wind (zhil) based on the Tatar nation folklore*.

Ключевые слова: *фольклор, концепт, ветер, ассоциативные ряды.*

Keywords: *folklore, concept, wind, associative series.*

Хәзерге вакытта лингвистика өлкәсендә тел һәм иҗтимагый-мәдәни процессларны комплекслы өйрәнү юнәлеше актив. Лингвокультурологиянең төпбурычы булып тел һәм мәдәниятнең, тел һәм этносның, тел һәм милли менталитетның мөнәсәбәтен өйрәнү, сурәтләү, анализлау тора. Чыннан да, телнең нигезе булган лексик берәмлекләр үзеннән-үзе яши алмый. Һәрбер төшенчә кеше, милләт аны атаганда, күз алдына китергәндә яши. Аерым бер кешенең, җәмгыятьнең дөньяны күзаллавы, аңлавы үзенчә. Моңа тормыш-көнкүреш, гореф-гадәтләр, дини карашлар, менталитет, географик урнашу тәэсир итә. Билгеле бер күренешкә төрле җәмгыять, милләт вәкиле төрле бәя бирә, аның аңында ассоциация, төрле бәйләнешләр туа. Шул ассоциацияләр, күренешләр милли дөнья сурәтен хасил итә.

«Милли дөнья сурәте» термины В.Фон Гумбольтның телнең эчке формасы турындагы идеяләренә һәм Америка лингвсты Сепир-Уорфның лингвистик нисбәтлелек гипотезасына барып тоташа.

В.фон Гумбольт беренчеләрдән булып телнең һәм фикерләү кануннарының милли эчтәлегенә игьтибар иткән. Төрле телләр милләтнең оригиналь, үзенчәлекле фикерләү һәм кабул итү органы булып тора дип билгели ул. Һәр кешедә билгеле бер предметка карата субъектив образ туа һәм бу образ башка

кешенекенә тулаем тәңгәл булмый. Әлеге күзаллау бары сүздә генә объективлаша ала. Шулай итеп, сүз билгеле бер кысалар эчендә аермалыклары булган субъектив күзаллаулардан тора. Бу субъектив күзаллауны милли характер һәм милли аңга ия булган билгеле бер тел коллективындагы кешеләр тудыра. Әлеге галим фикеренчә, нәкъ менә тел төшенчәләр һәм кыйммәтләр системасының формалашуына тәэсир итә [В. фон Гумбольдт 1985: 324].

Хәзерге вакытта милли дөнья сурәтенең төп төшенчәләренең берсе булып концептны аерып чыгарып була.

Д.С. Лихачев фикеренчә «Концепт сүзнең сүзлектәге мәгънәләрендә генә ачылмый, әлеге мәгънә – кешенең шәхси һәм этник, милли тәҗрибәсе кушылуы нәтиҗәсендә барлыкка килә» [Лихачев 1993: 4].

Халыкның тормыш тәҗрибәсе аның фольклорында – мәкаль-әйтемнәр, йолалар, җырлар, әкиятләрдә, ышануларда, сынамышларда, фразеологик берәмлекләр, гореф-гадәтләрдә ныклы сакланган. Әлеге мәкаләдә без «җил» концептының татар фольклоры үрнәкләрендә чагылышына кыскача күзәтү ясарбыз, ассоциатив рәтләрен аерып чыгарырбыз.

Җил – атмосфера басымы үзгәрүе нәтиҗәсендә җир өстендә барлыкка килгән һава агымы хәрәкәте; нәрсәнең дә булса тиз хәрәкәте белән барлыкка килгән һава дулкыннары.Татар теленең аңлатмалы сүзлегендә «җил»гә бирелгән аңлатма шундый.Шулай ук 3 төрле күчерелмә мәгънәсе дә бирелгән. Ягъни җил ул – нинди дә булса берәр хәл яки вакыйганың башлангыч билгеләре, үзгәреш;нинди дә булса эш, хәл, вакыйганың барышы; нәрсәнең дә булса көчле тәэсире, шаукымы [Татар теленең аңлатмалы сүзлеге 2016:325].

Ләкин моннан тыш, концепт буларак өйрәнгәндә, аның башка мәгънәләрен дә аерып чыгарып була.

Татар теленең этимологик сүзлегендә *җил –»ветер; невидимый дух»*. Җил < җәл, җәл образлы-имитативйәл//йал//чал//сал//тал тамырыннан; бу тамыр кискен, җитез хәрәкәт һәм яктыртылышларны белдерә (*җил-җил атлау, җилт-җилт хәрәкәтлән,җәлт кенә карап алу һ.б.*) [Әхмәтьянов 2015: 254-255].

Фольклор үрнәкләрен һәм матур әдәбият әсәрләрен тикшергәннән соң, җил концептының парадигматик бәйләнешен түбәндәге ассоциатив рәтләр ача:

Җил – тере җан иясе ассоциативы. Халыкта җилнең барлыкка килгән урыны, «яшәгән» урыны да бар дигән ышану да булган: *Яман җилләр җиде юл чатында, тауларда, кыяларда хөкем сөрә*. Борынгы төрки мифологиядә «җил» шаян, шук, көчле, сугыш чукмары кебек персонажны символлаштырган. Җилнең кыяфәте, сурәте юк, шулай да кайбер мифларда аны йөгәнсез атка охшаталар. Төркиләрдә җиңел холыклы кешеләр һәм атлар турында «*җилдән туган*» дигән әйтем булган. Татар телендә исә никахлы гаиләдә тумаган бала турында «*җилдән туган*», никахсыз бала тапкан хатын турында «*җилдән тапкан*» диләр. Җилбәзәк дип җиңел холыклы, тормышка җиңел карый торган, иләс-миләс кешеләрне атыйлар – әлеге сүзнең килеп чыгышы да алдагы мәгънәгә барып тоташа.

Җил – мәҗүси алла ассоциативы. Борынгы төрки сүзлектә *jel tdŋrï* (Җил Тәңре) искә алынган. Җил Тәңрене чакыру өчен билгеле бер ритуаллар, йолалар булган. Хәзерге вакытта әйтемнәрдә, ышануларда әлеге чакыру элементы сакланган. Халыкта әле дә «*сызгырсаң, җил чыга*», «*өйдә сызгырсаң, җил ыжылдап торыр*» диләр.

Җил – тынычлык, иминлек ассоциативы *(җылы җил, бәхет җиле, тынычлык җиле, бәрәкәтле җил).*

Җил – сугыш, кайгы-хәсрәт ассоциативы *(сугыш җиле, кайгы җиле, хәсрәт җиле, кара җил, «Җил – хәбәр ул: ач үлемнең куркусыннан ил җылый!»).*

Җил – тормыш-көнкүреш рәвешен билгеләүче фактор ассоциативы *(җил капка, җил тегермәне, җил капчыгы).*

Җил – кешегә ярдәм итүче, иркәләүче ассоциативы (*«...Сәлимәкәй суга барган чакта // Җилләр сыйпап сөя башыннан ...», «Таң чыкларын җил үбә...»*).

Җил – арадашчы, хәбәр җиткерүче ассоциативы (*«хәбәреңне сал җилләргә», «җил йөгереп хәбәр йөртә», «таң алдында искән җилгә / әйтеп җибәр хәлеңне, хәлеңне...» һ.б.*).

Җил – зур көч ассоциативы *(«җил – ул галәм көче»; «Җил – ул Ходайның яратылышларының берсе»; «җил ул – дөньяның ике башлангычының берсе», «Яктылык акылында җил – Җир-Ананың сулышы»).*

Җил – ирек, ихтыяр ассоциативы (*«Җил – давыллар белән көрәште»).*

Җил – табигать матурлыгы ассоциативы, эстетик күзәтүнең предметы (*саба җиле, Рәйхан җиле, йомшак җил, талгын җил, зәңгәр җил, баллы җил, назлы җил, сөйкемле җил, иркә җил, илаһи җил, нечкә билле җил,җил шаяра, җил тирбәлә, җырлый, серләшә;*).

Җил – дәва бирүче көч ассоциативы. Авыру, зәхмәт, чирне, бозымны, күз тиюне өшкерү белән чыгарганнар. Әлеге ритуалының мөһим элементлары – дога, имләү, өрү. Димәк, явыз, көчле җил чир алып килсә, аңа каршы әкрен җил, өрү чирне кешедән чыгара дип ышанганнар. Халык куллана торган ырым, им-том, әфсен-төфсен тезмәләрендә дә җил еш кына чир, авыру, төрле зәхмәтләрне юкка чыгаручы, таратучы образ буларак ачыла: «*бер, ике, өч, дүрт, биш, алты, җиде – / җилгә китсен*!» һ.б.

Җил – тавыш, аваз ассоциативы. Без аның тәэсирен, көчен генә сизәбез, тавышын ишетәбез. Татар халык җырларында еш кына «*җилфер-җилфер*», «*җилбер-җилбер*» кебек яңгырашын күзәтәбез: *«җилфер дә җилфер, әй, җил исә // җитен тамырларын җир кисә»; җил елый, үкерә, сызгыра, өрә,авазлар чыгара,шаулый, чиный, җыр көйли).*

Җил – билгеле бер функция үтәүче ассоциативы (*җил исә, уйный, ашый, күтәрелә,кабарта, күтәрә, төшерә, очыра, себерә, ега, сөрә, өстери, ыжгыра, бәреп керә, камчылый, куып китерә, тарата, кага, этә, зәһәрләнә, шомарта, җилфердәтә, йолкына, коя, сарыла, оча; җил оясы, җил уңае һ.б.).*

Җил – салкын, эссе, түбән яки югары һава торышы, табигатьнең кискен үзгәреше ассоциативы*(төньяк җиле, җәйге җил, язгы җил, көзге җил, кышкы*

җил, салкын җил, ачы җил, тыгыз җил, ярсу җил, каты җил, утлы җил, кайнар җил, зәһәр җил, әшәке җил, үзәккә үтә торган җил, үтәли тишә торган җил).

Җил – кеше тормышына зыян салучы, хәвеф-хәтәр китерүче, авыру, чирләр таратучы. Борынгы төрки сүзлектә дә «җил» JEL сүзенең 2 мәгънәсе бирелгән. Аның беренчесе – физик күренеш, икенчесе– явыз көч. Борынгы төрки сүзлектә бирелгән *jel tart* сүзтезмәсе – җилнең бәрүе авыруга, чиргә китерә дигән мәгънә йөрткән [Древнетюркский словарь 1969: 254]. Хәзерге вакытта татарларда да мондый ышану бар. Салкын, үтәли җил бәрүе аркасында авырулар барлыкка килсә, *«җил бәргән»* диләр. Җил кагылу – нәрсәнеңдер тәэсире, йогынтысы булу.*»Җил җелеккә үтәр»* әйтеме җилнең кеше организмының үзегенә кадәр үтеп керә алуы, зарарлый алуы хакында. *«Битне җил ашавы»* бит тиресенең кубалаклануы, кибүе, ярылуына китерә.

Җил – юкка чыгаручы ассоциативы. *«Карашлар аерылса, мәхәббәт җилгә оча», «үпкән-кочкан җилгә очкан, өстенә үскән үлән», «җилгә каршы җикеренмә, сүзең бушка китәр».*

Җил – җимерүче көч ассоциативы (*«җил тотканнан җилгә очыралар», «җирдән аерылган җилгә оча»; Җил туздыра, җимерә, сындыра;пырдымсыз җил*).

Җил – образлар ассоциативы (*«Мардышана – җил алласы», «Җил-малай», «Җил кызы», «Җил иясе»).*

Җил – юклык, бушлык ассоциативы. Җил күзгә күренми, аның төсе, исе юк.*» Илгә ышанган – җилгә ышанган», «ага булыр егетнең әйткән сүзе им булыр // булыр-булмас егетнең әйткән сүзе җил булыр», «карт кеше җилгә сүз сөйләми»*мәкальләре әлеге фикерне дәлилли.

Матур әдәбият әсәрләрендә җилнең «органнары бар» *(җил йөрәге, җил күзе, җил тырнагы, җил сулышы).*

Әлеге мәкаләдә без «җил» мисалында лингвомәдәни тикшеренүләрнең әле бер өлешенә генә тукталдык. Татар халкының фольклор материаллары һәм матур әдәбият әсәрләрен өйрәнеп, без «җил» турында шактый материал тупладык, аның ассоциатив рәтләрен аерып чыгардык.

Әдәбият

Әхмәтьянов Р. Г. Татар теленең этимологик сүзлеге: Ике томда. I том (А-Л). – Казан: Мәгариф-Вакыт, 2015. – 543 б.

Древнетюркский словарь. – Ленинград: Наука, 1969. – 677 с

Гумбольд В. Избранные труды по языкознанию. – М.: Наука, 1984. – 450 с.

Лихачев Д.С. Концептосфера русского языка // Изв. РАН – СЛЯ. 1993. – №1. – С. 3-9.

Татар теленең аңлатмалы сүзлеге: II том: Г-Й. – Казан: ТӘһСИ, 2016. – 748 б.

Шәкүрова Мөслимә Магесумовна
ТР ФА нең Г. Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты
Казан, Россия
Shakurova Muslima Magesumovna
G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan
Kazan, Russia

КАЗАН УНИВЕРСИТЕТЫ ГАЛИМНӘРЕНЕҢ ФӘННИ-МЕТОДИК МИРАСЫ: ФӘРИТ ЙОСЫП УЛЫ ЮСУПОВ
SCIENTIFIC AND METHODICAL HERITAGE OF SCIENTISTS OF KAZAN UNIVERSITY: FERITS YUSUPOVICH YUSUPOV

Аннотация. *В статье содержится обзор научного наследия доктора филологических наук, профессора Ф.Ю. Юсупова. Основное внимание уделяется анализу лингвометодических трудов ученого. Выявлена роль Ф. Юсупова в истории национального образования РТ.*

Annotation. *The article is devoted to an overview of the scientific heritage of Doctor of Philology, Professor F.Yu. Yusupov. The main attention is paid to the analysis of the linguistic and methodical works of the scientist. The role of F. Yusupov in the history of national education of the Republic of Tatarstan is revealed.*

Ключевые слова. *Татарский язык, методика преподавания, Ф.Ю. Юсупов, коммуникативные способности учащихся, речевая деятельность, образовательные технологии современности.*

Keywords. *Tatar language, teaching methods, F.Yu. Yusupov, communicative abilities of students, speech activity, educational technologies of our time.*

Филология фәннәре докторы, профессор, халкыбызның күренекле тел галиме Фәрит Йосып улы Йосыпов үзенең бөтен эшчәнлеген Россия һәм чит төбәкләрдә таралган татар сөйләшләрен өйрәнүгә, татар телен балалар бакчаларында, мәктәпләрдә һәм югары уку йортларында укытуга багышлады.

Фәрит Йосыпов Татарстан Республикасының Яшел Үзән районы Зур Карауҗа авылында туа. Әтисе һәм әнисе тирә-якта иң игелекле һәм абруйлы кешеләрнең берсе була. Әтисе Камалиев Йосыф Камали улы сугышта батырларча һәлак була, әнисе Мөхәммәдшакирова Асия Мөхәммәтшакир кызы берсеннән-берсе кечкенә сабыйларны берүзе тәрбияләп үстерә. Кечкенә Фәрит әтисез үссә дә, аңа ике дәү әтисе - Шакир һәм Камали бабайлар тарафыннан ата тәрбиясе һәм күңел җылысы насыйп була. Балачактан туган авылының тарихы, шушы төбәккә хас булган тел үзенчәлекләре, этнографиясе белән кызыксына. Зур Карауҗа урта мәктәбен тәмамлагач, Фәрит абый 1956 - 1961 елларда Казан дәүләт университетвның тарих-филология факультетында укый. 1972 елда - «Көньяк Урал һәм Урал арты сөйләшләре» дигән темага кандидатлык, 1988 елда «Татар фигыльләрен ареал

ысул белән өйрәнү» дигән темага докторлык диссертацияләрен яклый. Ул татар теленең диалектологик атласын төзүгә зур өлеш кертә.

Фәрит Йосыпов фәнни эшчәнлеген 1962 елда СССР Фәннәр Академиясенең Галимҗан Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият, тарих институтында фәнни хезмәткәр буларак башлап җибәрә. 1972-1984 елларда Алабуга педагогия институтында чит телләр факультеты деканы, 1984 - 1996 елларда Россия Мәгариф министрлыгының Милли мәгариф проблемалары институты Татарстан филиалы директоры булып эшли. Бу елларда беренче тапкыр профессор Ф.Й.Йосыпов җитәкчелегендә татар һәм рус балалар бакчалары өчен дә, рус мәктәпләренең I-IV сыйныфларында укучы рус телле балалар өчен дә программалар, «Гөлбакча» [Йосыпов, 1990] һәм «Балалар бакчасы» дигән хрестоматияләр [Йосыпов, 2002], рус телендә сөйләшүче балалар өчен «Татарский букварь - Әлифба» [Йосыпов, 1994], татар теле дәреслекләре һәм методик кулланмалар, сүзлекләр, фонохрестоматияләр һ.б. басылып чыга. Бу хезмәтләр рус мәктәпләрендә укучы татар балаларын - ана теленә, рус телендә сөйләшүче балаларны татар теленә өйрәтүдә зур әһәмияткә ия булды.

Проф. Ф.Й. Йосыпов җитәкчелегендә татар балалар бакчалары өчен чыккан хрестоматия - «Гөлбакча», «Балалар бакчасы» - балаларга кече яшьтән үк ана телендә тәрбия бирүдә зур роль уйнады. Бу китаплар Татарстан АССР Халык мәгарифе министлыгы тарафыннан расланган «Балалар бакчасы һәм гаилә өчен ана теле программасы» (Ф.Й.Йосыпов, 1986; 1988) нигезендә төзелгән. Әлеге хрестоматияләрдә тупланган материаллар, нәфис сүз әсәрләре биш группаны да күз уңында тотып эшләнгән: «Нәниләр авазы» (1-2 яшьтәге балалар өчен), «Беренче адым» (2-3 яшьтәгеләр өчен), «Үсә барабыз» (3-4 яшьтәгеләр өчен), «Без инде зур үстек» (4-5 яшьтәгеләр өчен), «Хуш инде, гөлбакча!» (5-6 яшьтәге балалар өчен). Хрестоматияләрдә тәкъдим ителгән халык авыз иҗатыннан алынган иң матур җырлар, әкиятләр, такмаклар, табышмаклар, мәкаль һәм әйтемнәр, уеннар, әйтешләр, тел көрмәкләндергечләр, тел шомарткычлар, сынамышлар һәм эндәшләрдән тәрбиячеләр дә, ата-аналар һәм студентлар да, бик яратып, дистәләгән еллар файдаланды. Хрестоматиянең ахырында бирелгән иллюстрацияләр балаларның сөйләм телен үстерүдә, баетуда кыйммәтле чыганак булып торды. Гомумән, әлеге хрестоматияләр халык авыз иҗаты җәүһәрләре - татар милли педагогиканың тутыкмас әсәрләре җыелган, шулай ук язучы һәм шагыйрьләребезнең нәкъ менә мәктәпкәчә яшьтәге балаларның яшь үзенчәлекләренә туры китереп сайланган гүзәл әсәрләре бирелгән, бәйрәм, юл йөрү кагыйдәләре, ел фасыллары һ.б. бик кирәкле мәгълүматлар тупланган. [Йосыпов, 1990]

XX гасырның 90 еллар башындататар телен укытуның сыйфатын күтәрү, башлангыч сыйныфтан башлап туган телне тирәнтен үзләштерү, сөйләмне дөрес төзеп, әдәби тел нормаларына туры китереп, телдән һәм язма рәвештә башкаларга җиткерә белү, татар телен рус теле белән чагыштырып өйрәтү - уку-укыту мәсьәләләреннән иң мөһиме булып тора. 20 гасыр башларында

М.Х. Корбангалиев, Р.С. Газизов, Х. Бәдигый, М.Ә. Фазлуллиннарның тәҗрибәсен истә тотып, Ф.Й. Йосыпов татар теле дәреслекләрен бик уйлап эшли: текстлар белән эшләү, сүзлек эше, грамматик материалны үзләштерү, сәнгатьле уку, грамотлы итеп язу күнекмәләрен булдыру, иҗади характердагы күнегүләр белән эшләү һ.б. күз уңында тота. Галимне 1980-90 елларда педагогларның иң тәҗрибәлесе дип әйтергә тулы мөмкинлек бар. Әлеге елларда илдә барган иҗтимагый яңарыш мәгариф өлкәсенә, шул исәптән рус телле укучыларга татар теле укыту методикасы фәненә зур үзгәрешләр алып килде. Профессор Ф.Й. Йосыпов җитәкчелегендә рус телендә сөйләшүче балалар өчен иң беренче татар теле дәреслекләре чыкты. Алар арасында «Татар теле. 2 нче сыйныф өчен (рус телендә сөйләшүче балалар өчен» (1993) (З.А. Казыйханова, Р. Мөхиярова белән берлектә), «Татар теле. 3 сыйныф (рус телендә сөйләшүче балалар өчен)» (1993), «Әлифба» (1994), (Л.К. Новикова белән берлектә), «Әлифба» (1994), «Татар теле. 4 сыйныф. Рус телендә сөйләшүче балалар өчен» (1998) (В.З. Гарифуллин белән берлектә) дәреслекләре аеруча игътибарга лаек. Бу дәреслекләр үз заманында иң күренеле урын тоттылар, чөнки беркемнең дә бу өлкәдә әле тәҗрибәсе юк иде. Авторларның тәҗрибәсе зур, бай, материал кызыклы, дәреслекләр югары зәвык белән, төгәл, матур итеп эшләнгән.

Ф.Й. Йосыпов һәм Л.К. Новикова җитәкчелегендә төзелгән «Әлифба» татарча сөйләшергә өйрәтүне күздә тотып, телдән хәзерлек курсын, грамотага өйрәтү чорын һәм әлифбадан соңгы чорны үз эченә ала. Программада каралган темалар әлифбаның беренче өлешендә рәсемнәр белән бирелгән. Биредә һәр яңа сүз, коммуникатив компетенциягә нигезләнеп, сөйләмгә сорау-җавап диалогик һәм монологик күнегүләр ярдәмендә кертелә һәм активлаштырып барыла. Грамотага өйрәтү дәресләрендә татарча уку һәм язу күнекмәләре махсус күнегүләр, биремнәр ярдәмендә ныгытыла. Әлифбадан соңгы чорда кечкенә хикәя, экият һәм шигырьләр укыйлар, татар халык авыз иҗаты үрнәкләре белән танышалар, кыскача эчтәлеген сөйләп бирәләр. Авторлар, текстлар белән бәйләп, диалогик һәм монологик сөйләм үстерү күнегүләрен дә тәкъдим иткәннәр һәм бу, үз чиратында, әлеге китапның кыйммәтен тагын да арттырган. Ачык, матур итеп, рус телле балаларның барлык үзенчәлекләрен күздә тотып эшләнгән «Әлифба» белән бүген дә рус телендә сөйләшүче балаларны татар теленә өйрәтеп булыр иде.

«Татар теле. 2 нче сыйныф өчен (рус телендә сөйләшүче балалар өчен» (1993) дигән дәреслекнең эчтәлегенә килгәндә, ул унике бүлектән тора: «Исәнме, мәктәп!», «Туган җирем», «Алтын көз», «Әти-әни һәм мин», «Габдулла Тукай», «Безнең җырларыбыз» һ.б. Дәреслектә темаара бәйләнеш сакланган, билгеле бер эзлеклелек, системалылык бар. Дидактик принциплардан предметара бәйләнеш принцибына килгәндә, тел материалы этика, эстетика, культуралогия, ботаника, зоология, география һ.б. предметлар белән тыгыз үрелеп бара: мәктәптә, өйдә үз-үзеңне тота белү, йорт хайваннары турында кызыклы мәгълүматлар, Яңа ел бәйрәме, яз аеның серләре һ.б. Күнегүләр барысы да сөйләмә телне үстерүгә

корылган. Мәсәлән, егерме тугызынчы дәреснең («Безнең гаилә») төзелешен карап чыгыйк (51-52 нче битләр):

1. Прочитайте правильно:

Әткәй, әнкәй, җидәү, җиденчесе, песи, безнең.

2. Ответьте на вопросы.

Сезнең гаиләдә кемнәр бар?

Сез өйдә ничәү?

3. Разговор.
4. Прочитайте и запомните..
5. Скажите по-русски.
6. Вместо вопросов напишите нуңные слова.

Әлеге күнегүләр рус телле укучыны татар телендә аралашырга, сөйләшергә өйрәтүгә корылган.

Гомумән, Ф.Й. Йосыпов җитәкчелегендә төзелгән татар теле дәреслекләрендә авторлар телнең бөтен мөмкинлекләрен күзаллап, укучыны грамматик конструкцияләрдән файдаланырга өйрәтә, әдәбият белән бергә үреп бирә. Бу дәреслекләрдә тәкъдим ителгән иҗади характердагы күнегүләргә күзәтү ясап, таблицада аларны язма күнегүләр һәм сөйләм күнегүләренә бүлеп урнаштырдык [Шәкүрова, 2012]:

Язма күнегүләр	**Сөйләм күнегүләре**
1. Текстны тәрҗемә итү.	1. Бирелгән сүзләр белән җөмләләр төзегез (телдән). Җ, ң, һ хәрефе кергән сүзләр белән эшләгез.
2. Сорауларга тулы җавап бирү (язма). Җөмләләрне язып бетерү.	2. Өйрәнелә торган әдәби әсәрдән синонимнарны табыгыз.
3. Бирелгән сүзләрне кулланып, хикәя (җөмләләр) төзегез.	3. Капма-каршы мәгънәдә булган сүзләрне табыгыз һәм дөрес итеп укыгыз.
4. Омонимнар белән җөмлә төзегез (мәсәлән, «матур» сүзен «чибәр» һәм «ямьле» мәгънәләрендә куллану).	4. Табышмакларның җавапларын табыгыз һәм аларны рус телендәгеләре белән чагыштырыгыз.
5. Рәсемнәргә карап сорау бирегез һәм җавапларны языгыз.	5. Җөмләләрне дәвам итегез. Рәсем буенча хикәя төзегез.
6. Исем, сыйфат, рәвеш һәм алмашлыкларны кулланып, җөмләләр төзегез.	6. Күрсәтелгән сүзләрне синонимнар белән алмаштырып, текстны сөйләгез.
7. Бирелгән темага кечкенә хикәя языгыз.	7. Күрсәтелгән сүзләрне берлек санга куеп, текстны сөйләгез:

Таблицага карап шуны әйтеп була: язма күнегүләрдән «тәрҗемә итү, сорауларга тулы җавап бирү, күпнокталар урынына кушымчаларны, сүзләрне

куеп, җөмләләр төзү, кирәкле урынга фигыльләрне тиешле заманга, зат-санга куеп язу» кебек күнегүләр күбрәк кулланылса, сөйләм күнегүләреннән беренче чиратта «бирелгән сүзләр белән җөмләләр төзү яки җөмләләрне дәвам итү, рәсемгә карап, хикәя төзү, синонимнар, антонимнар белән эшләү» кебек күнегүләр күз уңында тотыла. Гомумән алганда, проф. Ф.Й. Йосыпов җитәкчелегендә рус телендә сөйләшүче балалар өчен чыккан татар теле дәреслекләре бик нык уйлап эшләнелгән: текстлар белән эшләү, сүзлек эше, грамматик материалны үзләштерү, сәнгатьле уку, грамотлы итеп язу күнекмәләрен булдыру, иҗади характердагы күнегүләр, сөйләм үстерү кунегүләре белән эшләү - барысы да җиренә җиткерелеп башкарылган. Бу китапларда сөйләмә һәм язма телләрне үстерү өчен, текст белән эшләү дә алгы планга чыгарылган.

Аның хезмәтләрен тикшереп чыкканнан соң, шуны әйтәсе килә: Фәрит Йосып улы Йосыпов – чын мәгънәсендә үз эшен белеп, яратып башкаручы методист, тел белгече, тәҗрибәле укытучы. Аның методик кулланмалары, мәктәп дәреслекләре бүген дә үрнәк булып торырлык. Ул тирән белем бирү белән беррәттән, укучыларда телгә карата кызыксыну уятуны һәм иң мөһиме – аңлап, дөрес итеп сөйләшергә, укырга һәм язарга, логик фикерләргә өйрәтүне, телнең психолингвистик үзенчәлекләренә игътибар бирүне дә таләп итә. Галимнең методик хезмәтләрен барлап, татар теле дәреслекләренә күзәтү ясап чыккач, шундый фикергә киләсең: ул – оста укытучы, методист һәм сизгер тәрбияче дә, иң тәҗрибәле педагогларныңберсе дип тә әйтергә тулы мөмкинлек бар.

Әдәбият

Йосыпов Ф.Й. Гөлбакча (Хрестоматия для татарских детских садов). – Казань: Татар. кит. нәшр., 1990. – 255 б. 10.

Йосыпов Ф.Й. Балалар бакчасы (Хрестоматия для татарских детских садов). – Казан: Раннур, 2002. – 650 б.

Йосыпов Ф.Й., Новикова Л.К. Алифба – Татарский букварь: Башлангыч мәктәпнең 1 нче сыйныфы өчен дәреслек (Рус телендә сөйләшүче балалар өчен). – Казан: Мәгариф, 1994. – 114 б.

Шәкүрова М.М. Татар телен укыту методикасының фәнни мирасы (XVIII гасыр ахыры - XX гасыр). – Казан: «Ихлас», 2012. – 144 б.

Шәкүрова Мөслимә Магесумовна
Гиниятуллина Лилия Миңнулловна
ТР ФА нең Г. Ибраһимов ис. Тел, әдәбият һәм сәнгать институты
Казан, Россия
Shakurova Muslima Magesumovna
Giniyatullina Lily Minullina
G. Ibragimov Institute of Language, Literature and Art, Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan
Kazan, Russia

«ТУГАН ТЕЛ (ТАТАР ТЕЛЕ)» ДӘРЕСЛЕГЕНДӘ ТӨРЛЕ ДӘРӘҖӘДӘГЕ БИРЕМНӘРНЕҢ ДИДАКТИК ТӨЗЕЛЕШЕ
DIDACTIC CONSTRUCTION OF EDUCATIONAL TASKS OF DIFFERENT LEVELS OF COMPLEXITY IN THE NATIVE (TATAR) LANGUAGE

Публикация осуществлена в рамках мероприятия 4.1.3. Государственной программы «Сохранение, изучение и развитие государственных языков Республики Татарстан и других языков в Республике Татарстан на 2014-2020 годы»

Аннотация. *Данная статья посвящена структуре заданий, включенных в учебники начальных классов по предмету «Родной (татарский) язык». Здесь анализируются продуктивные технологии, применяемые во время обучения. Их эффективность конкретизируется примерами заданий из учебников.*

Annotation. *This article is devoted to the structure of tasks included in primary school textbooks on the subject «Native (Tatar) language». It analyzes the productive technologies used during training. Their effectiveness is specified by examples of tasks from textbooks.*

Ключевые слова. *Родной язык, татарский язык, структура заданий, технология.*

Keywords. *The native language, the Tatar language, structureexercises, technology.*

Бүгенге көн кешесенең иң мөһим сыйфатлары булып актив аналитик фикерли белү, яңа иҗади эшләү юллары эзләү теләге, үзлектән белем туплау сәләте тора. Уку-укыту системасын үзгәртеп, аны яңартып, без күнеккән традицион укытуга алмашка икенче бер төрле – замана таләпләренә җавап бирерлек методлар, яңа технологияләр кирәк.

Әлеге гамәлләрнең бурычы – укыту барышын яңалыклар кертү бәрабәренә даими камилләштереп тору. Алар арасында модульле укыту технологиясе (Т.И. Шамова, П.И. Третьяков, И.В. Сенновский), үстерелешлеукыту технологиясе (И.С. Якиманская, Л.В. Занков һ.б.), уен технологиясе (Ш.А. Амонашвили, О.В. Канарская, Д.Б. Элъконин, Г.К. Селевко), проблемалы-эвристик укыту технологиясе(А.В. Хуторской, И.Я. Лернер, М.И. Мәхмүтов һ.б.), кечкенә төркемнәрдә укыту, проектлар укыту методы, мәгълүмат чаралары ярдәмендә укыту технологиясе (Е.С. Полат), алгоритмнар нигезендә мәгълүмат чаралары кулланып укыту технологиясе (Н.Н. Алгазина) һ.б технологияләр бар. [Шәкүрова, 2012]

ФДБС таләпләре буенча укучы дәреслектә эшчәнлекнең нәтиҗәсен, материалны үзләштерү дәрәҗәсен бәяләп барырга тиеш: «монысы – үземнеке, бу

– иптәшемнеке». Бала мөстәкыйль тикшерү алып бара, теманы үзе әйтә, йомгаклый, нәтиҗә чыгара, үзен-үзе бәяли.Укучылардан әледән-әле»Хаталы сүзне төзәтү», «Махсус хата ясау», «Мин нәрсәне беләм һәм нәрсә белмим?», «Нәрсә эшләнде?», «Эш ничек башкарылды?» кебек эш төрләренә җаваплар эзләтергә кирәк. Мондый биремнәрнең дәреслекләрдә булуы да шарт.

Мәсәлән: *Сүзләрдә хәрефләр буталган. Дөресләп яз.*

такрун, нчмактакы, лытболы, кдыбылтбы. [Шәкүрова, 2019: 56]

Дәрестә уен технологиясен куллану баланың фән белән кызыксынуын көчәйтә, мөстәкыйль эшләргә өйрәтә, ихтыяр көчен арттыра, зирәклеген, тапкырлыгын үстерә. Уеннар укучыны милли менталитет, фәлсәфә, үзаң, әхлак кануннары белән таныштыруны үз эченә ала. Уеннар сөйләм осталыгын үстерүдә һәм дөрес итеп сөйләшергә өйрәтүдә дә зур әһәмияткә ия. Бу өлкәдә Л.С. Выготский, А.А. Леонтьев, Д.Б. Эльконин, Г.К. Селевко һ.б. галимнәр тикшерүләр уздырган. Баланың логик фикерләвен үстерә, уку һәмязу күнекмәләрен камилләштерергә ярдәм итә торган уеннарбашлангыч сыйныф дәреслекләренә дә кертелергә тиеш.

Мәсәлән: *Башваткычны чиш.* [Шәкүрова, 2019: 70]

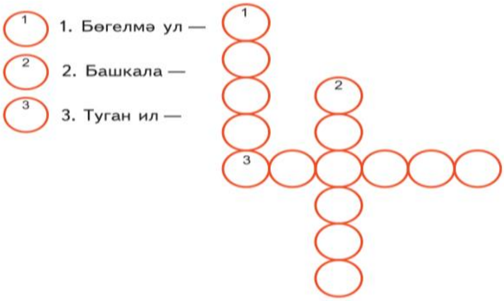

Уен технологиясенең роле һәм әһәмияте татар теленә өйрәтүнең барлык этапларында да бәхәссез.

Проблемалы укыту технологиясе XIX гасыр ахырында барлыкка килгән. Америка галиме Дж. Дьюнфәнни метод теориясенә һәм проблемалы ситуацияләргә нигезләнгән. Бу теория М.И. Мәхмүтов хезмәтләрендә тагын да үстерелә. [Гыйниятуллина, 2018: 54] Ул укучыларның акыл үсешендә, мөстәкыйльлеген формалаштыруда зур роль уйный. Проблемалы укыту ул – укытучының дәрестә проблемалы ситуация тудыруы, идеяне таптыруы, проблемалы сорау куя белүе һәм аны чишү юлларын эзләтүе. Проблемалы укыту проблемалы ситуацияләрне чишүгә юнәлтелгән эшчәнлек буларак карала, шуның нәтиҗәсендә яңа белемнәр үзләштерелә, күнекмәләр формалаштырыла, фикерләү үсә. Проблемалы укыту материалны проблемалы ситуацияләр формасында тәкъдим итүне сорый. Проблемалы ситуация укучыны активлаштыра торган эш-

гамәлләр ярдәмендә тудырыла. Укытучы укучыларны каршылыклы күренеш белән таныштыра, аны чишү юлын табарга тәкъдим итә.

Проблемалы ситуацияне чишү өчен, текстның идеясен табарга, фактларны билгеләргә, проблемалы сораулар куярга, шулардан чыгып проблемаларны чишү юлларын эзләргә кирәк.

Идея (гипотеза) Фактлар

(фактлар күп була)

1. 1. …

2. 2. …

3. 3. …

Проблемалы сораулар Чишелеш

(Идеядән чыгып, проблемалы сорау бирелә) (кыен ситуациядән чыгу юллары)

1. ... 1. ...

2. ... 2. ...

3. ... 3. ...

Проблемалы ситуация

Укучыларга түбәндәге текст тәкъдим ителә. Алар иң элек текстны татарчага тәрҗемә итәләр.

Летом группа путешественников отправилась в полет на воздушном шаре. И в конце полета им пришлось идти на вынужденную посадку. Приземлелись они на поляне в незнакомом лесу. При аварийной посадке поломалась часть оборудования, в том числе разбился компас. Андрей, Саша (и Шарик) взглянули на часы, до заката солнца оставалось не больше часа. Но они помнили, что перед аварией мелькнул поселок в юго-восточном направлении.

Сорау: Сез сәяхәтче урынында булсагыз, бистәгә юлны ничек табар идегез?

Идея (гипотеза)

1. Һава шарына утырып сәяхәткә чыгу бик куркыныч.
2. Сәяхәткә чыкканчы, оча торган шарның төзеклеген җентекләп тикшерергә кирәк.
3. Юлга чыкканчы, маршрутны алдан яхшылап өйрәнергә кирәк.
4. ...
5. ...

Фактлар

1. Һава шарында очу.
2. Туктарга мәҗбүр булу.
3. Таныш булмаган урман.
4. Җиһазның ватылган детале.
5. Кояш баерга бер сәгать вакыт калу.
6. Көньяк-көнчыгышта урнашкан бистә.
7. ...

Проблемалы сораулар

1. Ни өчен сәяхәтчеләр сәяхәткә чыкканда шундый төр транспорт сайлаганнар?
2. Юнәлешне компастан башка ничек билгеләп була?
3. Сәяхәтчеләр бистәгә юлны таба алмасалар, вакыйгалар ничек үзгәрер иде?
4. Әгәр дә ...?

Чишелеш (ситуациядән чыгу юллары)

Юнәлешне билгеләү үзенчәлекләрен өйрәнү:

- кырмыска оясына карап;
- үсемлекләрнең үсү үзенчәлекләренә, формаларына, урынына карап;
- кояшны күзәтеп;
- агачлардагы мүкләр буенча;
- йолдызларга карап;
- ...

Гомумән алганда, әлеге технология түбәндәге нәтиҗәләрне бирә:

1) Укучыларның акыл эшчәнлеге активлаштыра (барлыкка килгән кыенлыклар укучыларны уйланырга, куелган проблемалы ситуациядән чыгу юлын эзләргә мәҗбүр итә).

2) Туган кыенлыкны үзенә хәл итәргә өйрәтә (проблеманы үзлектән күрә белергә, проблемалы сорау куя белергә һәм проблеманы чишү юлларын сайларга өйрәтә);

3) Креатив фикерләргә этәрә (стандарт булмаган чишелешләр эзләү)

Туган тел дәресләрендә проблеманы тирәнтен өйрәнеп хәл итү, нинди дә булса мәсьәләне чишү юлларын эзләү, авыр ситуациядән чыгарга өйрәтү – иң уңышлы технологияләрдән санала.

Шулай итеп, белем алу барышын нәтиҗәле итү өчен, укучының эшен төрле күнегү һәм биремнәрне мөстәкыйль чишә алырлык итеп оештыру зарур.

Әдәбият

Башлангыч сыйныфларда «Туган тел» предметын укыту: яңартылган эчтәлек һәм перспективалар. Методик ярдәмлек / М.М. Шәкүрова, Л.М. Гыйниятуллина. – Казан, 2018. – 40 б.

Гыйниятуллина Л.М., Шәкүрова М.М. Туган телне укыту методикасының бүгенге көн проблемалары. – Казан: Вестфалика, 2018. – 119 бит.

Шәкүрова М.М. Татар телен укыту методикасының фәнни мирасы (XVIII гасыр ахыры – XX гасыр). – Казан: Ихлас, 2012. – 144 б.

Шәкүрова М.М. Туган тел. 1 сыйныф: башлангыч гомуми белем бирү оешмалары өчен дәреслек (татар телен туган тел буларак өйрәнүче укучылар өчен). / М.М. Шәкүрова, Л.М. Гыйниятуллина, О.Р. Хисамов. – Казан: Татарстан Республикасы «Хәтер» нәшрияты, 2019. – 151 б.

Юсупов Айрат Фаик улы
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Yusupov Ayrat Faikovich
Kazan Federal University
Kazan, Russia
Юсупова Нурфия Марс кызы
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Yusupova Nurfiya Marsovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

КИҢ КАРАШЛЫ ГАЛИМ (ТЕЛ ГАЛИМЕ Ф.Й. ЮСУПОВНЫҢ ЮБИЛЕЕ УҢАЕННАН)
ЭРУДИРОВАННЫЙ УЧЕНЫЙ (К ЮБИЛЕЮ ЯЗЫКОВЕДА Ю.Ф. ЮСУПОВА)
ERUDED SCIENTIST (ON THE ANNIVERSARY OF THE LANGUAGE STUDENT Yu.F. YUSUPOV)

Аннотация. *Статья посвящена изучению жизненной биографии и научно-педагогической деятельности Ф.Ю. Юсупова. Научная деятельность ученого рассматривается в ракурсе казанской лингвистической школы. В статье показано значение его научных трудов для развития тюркского языкознания.*

Annotation. *The article is devoted to the study of life biography and scientific and pedagogical activity of F.Yu. Yusupova. The scientific activity of the scientist is considered from the perspective of the Kazan linguistic school. The article shows the importance of his scientific works for the development of Turkic linguistics.*

Ключевые слова. *Фарит Юсупович Юсупов, татарское языкознание, научная деятельность, диалектный язык, диалект, система.*

Keywords. *Farit Yusupovich Yusupov, Tatar linguistics, scientific activity, dialect language, dialect, system.*

Ф.Й. Юсупов – филология фәннәре докторы, профессор, тел белгече, галим-диалектолог, ТРның атказанган фән эшлеклесе (2000), Төрек теле җәмгыятенең (Төркия – Әнкара) мөхбир-әгъзасы, Казан университетының атказанган профессоры (2009), күпсанлы мактау грамоталары, медаль, күкрәк билгеләре иясе, яшь белгечләргә фән дөньясына юл ярган Остаз, олпат шәхес ул.

Фәрит Йосыф улы Юсупов 80 ел элек – 1939 нчы елның 15 маенда Яшел Үзән районы Зур Карауҗа авылында дөньяга килә. Әтисе Камалиев Йосыф Камали улы, әнисе Мөхәммәдшакирова Асия Мөхәмәдшакир кызы аны кечкенәдән чын мәгънәсендә татар җанлы, иманлы-динле, мәгърифәтле кеше итеп тәрбияләргә омтылалар. 1956 нчы елда Зур Карауҗа унъеллык мәктәбен тәмамлаганнан соң, белемгә омтылган егет шул ук елны университетның тарих-филология

факультетына укырга керә һәм 1961 нче елда аны уңышлы тәмамлый. 1961-62 нче елларда ТРның Кама Тамагы районында чыгып килүче «Кызыл байрак» исемле район газетасында җаваплы сәркатип буларак сынап караганнан соң, язмыш аны урау юллар аша фән дөньясына кайтара. 1962-72 нче елларда Фәрит Юсупов Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм тарих институтында гыйльми хезмәткәр булып эшли, аспирантура үтә. Биредә ул фән юлына беренче адымнарын күренекле тел галиме Галимҗан Шәрәфнең фәнни мирасын өйрәнү, фәнни архивын эшкәртүдән башлап җибәрә, аның моңа кадәр билгеле булмаган яисә басылмаган «Татар теленең фонетикасы», «Татар сузык авазларының сонорлык озынлыгы (II кисәк)», «Революциядән соңгы чорда татар теле системасының үсеше» кебек хезмәтләрен эзләп табып, матбугатка әзерли.

1964 нче елдан Фәрит Юсупов татар теленең диалектларын лингвистик география һәм ареал лингвистика методларын кулланып өйрәнү белән шөгыльләнә башлый. Татар халкы күпләп яши торган Татарстан, Башкортстан, Удмуртия, Марий-Эл, Чувашстан Республикаларына, Курган, Чиләбе, Рязань, Тамбов, Түбән Новгород, Киров, Свердловск, Новосибирск, Омск, Төмән, Кемерово, Красноярск өлкәләренә фәнни диалектологик экспедицияләргә чыгып, халыкның җирле сөйләшләрен өйрәнә, бер үк вакытта аларны фәнни эшкәртү юнәлешендә дә эш алып бара. Булачак галим бу өлкәләрдә яшәүче татарларның тел үзенчәлекләренә, халык авыз иҗатына, этнографиясенә, тарихына кагылышлы гаять бай материал туплый һәм шулар низендә күп санлы фәнни мәкаләләр, монографияләр бастырып чыгара. Шушы эзләнүләрнең бер нәтиҗәсе буларак, 1967 елда Ф. Юсупов күренекле диалектолог Н.Б. Борһанова җитәкчелегендә «Көнъяк Урал һәм Урал арты сөйләшләре» дигән темага уңышлы төстә кандидатлык диссертациясен яклый. Курган һәм Чиләбе өлкәләрендә таралган, моңа кадәр татар тел белемендә билгеле булмаган сөйләшләрне өйрәнүгә багышланган әлеге хезмәте аны чит регионнарда формалашкан татар сөйләшләрен өйрәнүче галим буларак таныта, Милли, шулай ук төрки телләрнең Диалектологик атласларын төзүгә ныклы нигез булып тора.

Ф. Юсуповның 1972 нче елдан 1984 нче елга кадәрге гомер баскычы, эшчәнлеге Алабуга педагогия институты белән бәйләнгән: галим биредә татар теленнән лекцияләр укый, чит телләр факультетының деканы буларак җаваплы вазифа башкара. Биредә үткән унөч ел, ялгышулар-табышлар аны чын мәгънәсендә галим, укытучы, җитәкче һәм шәхес буларак формалаштыра. Әлеге факультетның педагогик һәм гыйльми базасын көчәйтүдә, дәрәҗәсен күтәрүдә Ф. Юсуповның да лаеклы өлеше бар. Галим һәм җитәкче буларак бай тәҗрибә туплап, 1984 нче елда галим кабат Казанга – олы фән дөньясына әйләнеп кайта һәм 1995 нче елга кадәр Татарстан Милли мәктәпләр институтының директоры вазифаларын башкара. Шулай да эрудицияле, киң карашлы галимне университет диварлары үзенә тарта: 1995 нче елда Фәрит Юсупов Казан дәүләт университетына чакырыла, татар филологиясе, тарихы һәм көнчыгыш телләр факультетының татар телен һәм әдәбиятын укыту методикасы кафедрасына

профессор буларак эшкә алына. Берничә ел Төркия университетларында һәм Төркия Чит илләр министрлыгында да эшләп ала.

Җитәкчелек вазифасы белән галимлек эшчәнлеген бергә үреп бара алу сәләте бик сирәк кешеләргә генә бирелә, Ф. Юсупов зур институт белән җитәкчелек иткән дәвердә – 1989 нчы елда – Казахстан Фәннәр Академиясенең Тел белеме институты каршында эшләп килүче докторлык диссертацияләрен яклау советында «Татар фигыльләрен ареал ысул белән өйрәнү» дигән темага докторлык диссертациясен яклый, бу диссертациясенең фәнни консультанты күренекле галим Ә.Р. Тенишев була. Әлеге хезмәт Мәскәү астыннан алып, Ерак Көнчыгышка кадәрге татар сөйләшләренең ареал лингвистик зоналарын, тел үзенчәлекләрен өйрәнүе белән татар тел белеменә яңалык алып килә. Татар диалектологиясе фәнендә беренче булып, галим өч диалектның классификацион билгеләрен ачыклау һәм аныклауга ирешә, *диалект теле* төшенчәсен гомумкулланылышка кертеп җибәрә.

Галимнең кандидатлык һәм докторлык диссертацияләренең нигезе, дәвамы буларак дөньяга аваз салган «Көнъяк Урал Һәм Урал арты сөйләшләре» (1979), «Татар диалектлары. Урал сөйләшләре» (2003), «Красноуфим татарлары: тарих, тел, фольклор» (2003) дигән монографияләре дә татар тел белемен, диалектология фәнен бай фактик һәм гыйльми эзләнүләргә баета. Лингвистик география һәм системалы-синхрон методларны кулланып язылган әлеге монографияләрдә Урал географик зонасында таралган *красноуфим, нократ-кистем, эчкен, нагайбәк, сафакүл* сөйләшләренең формалашулары, этник тарихы, төп үзенчәлекләре тикшерелә. Лингвистик материаллардан тыш, архив материалларының, тарихи чыганакларның да урын алуы хезмәтләрнең актуальлеген, фәнни кыйммәтен тагын да арттыра, тикшерелә торган сөйләшләрнең татар диалект системасындагы урыннарын билгеләргә ныклы нигез булып тора.

Әлеге фикер-карашларын Фәрит Юсупов «Неличные формы глагола в диалектах татарского языка» (1985), «Изучение татарского глагола» (1986), «Морфология татарского диалектного языка: категории глагола» (2004) кебек зур күләмле хезмәтләрендә, күпсанлы мәкаләләрендә, чыгышларында да даими исбатлый, үстерә, камилләштерә. Галимнең фикер-карашлар «Tatar şive dilinin morfolojisi. Fiil kategorileri» исеме белән төрек телендә дә дөнья күрә (Анкара, 2013).

Ф.Й. Юсуповның «Татар теленең диалектлары. Урал сөйләшләре» (2003) хезмәтендә, архив материалларына таянып, Урал алды, Урта, Көньяк Урал, Урал арты төбәкләрендә яшәүче татарларның тарихы һәм сөйләшләре турында тулы мәгълүмат бирелә. Хезмәттә, системалы-синхрон, лингвистик география методларын кулланып, *красноуфим, нократ-кистем, нагайбәк, эчкен, сафакүл* сөйләшләре турында системалы күзаллау булдырыла, сөйләшләргә хас фонетик, морфологик, синтаксик үзенчәлекләр аерып чыгарыла [Юсупов, 2003].

Галимнең «Морфология татарского диалектного языка: категории глагола» (2004) монографиясе аерым игътибарга лаек. Бу китап татар теленең барлык

диалектлары һәм сөйләшләре турындагы материалны системага салган, төрки тел белемендә диалект телен система буларак модельләштергән беренче зур хезмәтләрдән саналырга лаек [Юсупов, 2004]. Ул Россия Мәгариф һәм фән министрлыгы каршындагы филология буенча укыту-методик берләшмәсе Россия Федерациясенең классик университетларының милли бүлекләре өчен дәреслек буларак тәкъдим ителә, Казан дәүләт университетында гуманитар фәннәр арасында үткәрелгән конкурста да 2005 нче елның иң яхшы фәнни хезмәте буларак җиңеп чыга.

Фәрит Юсуповның хезмәтләренә аны башкалардан аерып торган бер үзенчәлек хас: диалект теле белән янәшәдә ул үзе тикшерү объекты итеп алган сөйләш вәкилләренең тарихын, мәдәниятен, фольклорын да туплый, системага сала, тикшерә. Бу исә тел үзенчәлекләрен, аларның формалашу яссылыгын ачыграк тоярга ярдәм итә. Икенче яктан, Фәрит Йосыф улы хезмәтләре үзе туплаган, шәхсән үзе шул сөйләш вәкилләре белән аралашып җыйган материалга нигезләнеп языла. Галим озак еллар буена фәнни-диалектологик экспедицияләр белән җитәкчелек итә, сөйләшләрнең сөйләмә һәм язма әдәби үрнәкләрен бөртекләп җыя, картотекаларга туплап системага сала һәм хезмәтләрендә фәнни нигездә тикшерә. Шуңа да Фәрит Йосыповның монографияләре фәнни булу белән бергә фактологик, фактик материалга байлыгы белән дә игътибарны җәлеп итә. Мәсәлән, «Сафакүл татарлары: тарих, тел, халык иҗаты» (2006) монографиясендә Курган һәм Чиләбе өлкәләрендә яшәүче сафакүл һәм коншак татарларының тарихы, тел үзенчәлекләре һәм халык авыз иҗаты турында тулы мәгълүмат бирелә. Аларның килеп чыгышы бай тарихи әдәбиятка һәм архив чыганакларына таянып аңлатыла [Юсупов, 2006]. Халык авыз иҗаты, дини йолалар хакындагы материал тел белгечләренә генә түгел, әдәбият галимнәренә дә тикшерү нигезе итеп алырлык бай гыйльми чыганак булып бәяләнергә лаек.

«Бараба татарлары» (1913; Юсупов Ф.Ю., Сайфулина Ф.С., Хисамов О.Р., Гумеров И.Г.) хезмәте һәм себер татарлары диалектына караган дүрт томлык та (2014-2018) шушы сукмакны дәвам итеп, үстереп языла. Биредә себер татарларында яшәп килгән хикәят, риваять, мифлар, мәсәлләр, әкиятләр, музыкаль мирас тупланып бирелә, кереш мәкаләләрдә аларга хас специфик хасиятләр аерып билгеләнә, язылу, таралу тарихлары барлана.

Татарстанның Милли мәктәпләр институты директоры булып эшләгән елларында ук Татарстанда һәм Россиянең татарлар күпләп яши торган төбәкләрендә татар мәктәпләре, гимназияләре ачу юлында зур эшләр башкарган галим татар һәм рус балалары өчен уку-укыту программалары, дәреслекләр язуда да актив катнаша. Бу фикерне галимнең «Татарский букварь – Әлифба» (1994, 1998, 2012), «Татар теле. Татарский язык. 2, 3, 4 нче сыйныфлардагы рус телле укучылар өчен татар теле дәреслеге» (1993, 1998, 2006, 2010, 2013, 2014), «Рус телендә сөйләшүче балаларга әлифба укыту» (1996,1999, 2010), Татар теле. Татар мәктәпләренең 6 нчы сыйныфы өчен татар теле дәреслеге (1992, 1996, 2003, 2006, 2012), «Гөлбакча. Балалар бакчалары өчен хрестоматия» (1990), «Балалар

бакчасы. Балалар бакчалары өчен хрестоматия» (2003, 2013) кебек хезмәтләре-дәреслекләре дә раслый. Соңгысы хәзерге көндә дә балалар бакчаларында дәреслек функциясендә иркен файдаланыла. Биредә галим балалар өчен язылган җыр, шигырь, әкият, кечкенә хикәя, табышмак һ.б. жанрларга мөнәсәбәтле әсәрләрне яшь үзенчәлекләренә бәйле төстә туплап бирә [Балалар бакчасы, 2003].

Соңгы елларда галим үзенең эшчәнлеген диалектолог, тюрколог галимнәрнең фәнни мирасын кабат гыйльми кулланылышка кертү, аларны киң җәмәгатьчелеккә тәкъдим итү юнәлешендә киң эшчәнлек алып бара. Аның тырышлыгы, яхшы мәгънәсендә үҗәтлеге нәтиҗәсендә шактый тюркологларның фәнни мирасы кабат киң катлам татар укучысына «әйләнеп кайтты». Мәсәлән, 2014, 2017 нче елларда басылып чыккан «Фәнни мәкалә һәм очерклар җыентыгы»ның ике томлыгы шул хакта сөйли. Биредә Фәрит Йосыф улы Н. Катанов, Е. Малов, А. Бессонов, Җ. Вәлиди, Л. Җәләй, Д Тумашева, Л. Мәхмүтова, Н Борһанова, Ф. Фасеев кебек диалектология өлкәсендә тирән эз калдырган галимнәрнең фикер-карашларын бергә туплый, аларның тарих тузанына капланып калган, әмма әле дә актуальлеген югалтмаган мирасларын бүгенге укучыга кайтара.

Үзенең шәкертләре даирәсендә Фәрит Йосыф улының аерым урыны бар. Ул безне – шәкертләрен – һәркайсыбызның холкын-фигылен, мөмкинлекләрен тоеп, дөньяга карашын бизмәннәрдә үлчәп, фән дөньясына әзерләде. Алай гына да түгел, тормышны, кешеләрне «таныргa» өйрәтте, мең борылышлы, шактый катлаулы фән дөньясының байтак нечкәлекләренә төшендерде. Без аны хезмәттәшләре, шәкертләре исеменнән чын күңелдән олы юбилее белән котлыйбыз һәм алга таба да фәнни куәс теләп калабыз.

Әдәбият

Балалар бакчасы: Әти-әниләр һәм балалар бакчасы тәрбиячеләре өчен уку китабы / Төз. Ф. Юсупов, Г. Юсупова, Ф. Хамидова. – Казан: Раннур, 2003. – 656 б.

Юсупов Ф.Ю. Татар теленең диалектлары: Урал сөйләшләре. – Казан: Мәгариф, 2003. – 351 б.

Юсупов Ф.Ю. Морфология татарского диалектного языка: категории глагола. – Казань: Фэн, 2004. – 592 с.

Юсупов Ф.Ю. Сафакүл татарлары: тарих, тел, халык иҗаты. – Казан, 2006. – 608 б.

Юсупов Рузаль Абдуллазянович
Казанский федеральный университет
Казань, Россия
Yusupov Ruzal Abdullaziynovich
Kazan Federal University
Kazan, Russia

КАК СОХРАНИТЬ РОДНОЙ ЯЗЫК?
HOW TO SAVE NATIVE LANGUAGE?

Аннотация. *Статья посвящается вопросу о сохранении и развитии литературного татарского языка. Рекомендуя начинать реализацию этой важнейшей задачи с разработки и принятия специальной государственной программы, автор описывает механизмы усиления заинтересованного отношения населения к изучению и употреблению родного языка, воспитания уважения к своему народу, его культуре и языку, а также пути повышения культуры речи.*

Annotation. *The article is devoted to the preservation and development of the Tatar literary language. Recommending to begin implementation of this most important task with the development and adoption of special state program, the author describes the mechanisms of strengthening of interested attitude of the population to the study and use of native language,of education of respect for the people, its culture and language, and also ways to improve the culture of speech.*

Ключевые слова. *Родной язык, сохранение, развитие, обучение, культура речи, национальная школа.*

Keywords. Native language, preservation, development, education, speech culture, national school.

В беседах с различными людьми, в выступлениях многих представителей духовной сферы в последнее время небезосновательно проявляется большая озабоченность по поводу состояния и перспективы татарского языка. Для каждого здравомыслящего человека должно быть понятно, что положение с татарским языком становится все более тревожным: масштабы употребления его неуклонно сужаются, количество владеющих им всемерно сокращается, уровень культуры родной речи падает, язык средств массовой информации изобилует грубыми нарушениями лексических, фонетико-орфоэпических, грамматических и стилистических норм литературного языка.

Проблем с употреблением и изучением татарского языка было немало и в предыдущие периоды, после же непродуманного изменения системы обучения родным языкам, ограничив объем времени преподавания их в школе двумя часами в неделю и лишь по желанию родителей, ситуация с изучением и знанием татарского языка становится еще более омрачительной. Бесспорно: если не принять безотлагательные и кардинальные меры, судьба развитого татарского литературного языка будет печально предрешена, рассчитывать на

благополучный исход и строить благостные иллюзии не приходится. Пришло время бить в колокола.

Что же нужно сделать, какие меры следует предпринимать, чтобы остановить процесс утери позиций и падения престижа татарского языка? Вопрос не праздный и нахождение на него правильного ответа с тем, чтобы его успешно реализовать, имеет непосредственное отношение к вопросу о сохранении родного языка татар, их культуры и в конечном счете самих как нации.

Отвечая на свой вопрос, попытаемся изложить, какие пути и средства, на наш взгляд, имеются для восстановления былой значимости и расширения функций и развития современного татарского языка.

Разумеется, эта архиважная задача может быть успешно реализована лишь при активном участии в этом процессе как самих носителей языка, то есть самого татарского населения, так и соответствующих органов власти Татарстана. При этом решающее значение будут иметь действия руководства республики. Без инициативы и усилий президента, парламента и правительства в этом деле успеха не будет.

С чего следует приступить к реализации задачи сохранения и развития татарского языка?

Начинать необходимо с разработки и принятия специальной государственной программы развития татарского языка, в которой должны быть тщательно, глубоко, во всех деталях продуманы механизмы повышения заинтересованного отношения татарского населения к изучению и употреблению родного языка, воспитания любви и уважения к своему народу, его культуре и языку, способы привития его носителям чувств национального достоинства и гордости. Важнейшей задачей этой программы, как нам представляется, должно быть четкое описание путей и средств коренного улучшения обучения татарскому языку учащихся и студентов, а также повышения у населения культуры родной речи. Разумеется, задачи реализации программы развития татарского языка должны будут предполагать выполнение комплекса мер, направленных на повышение уровня знаний населением своего языка, эффективности преподавания его, что потребует совершенствования системы изучения в учебных заведениях родного языка, укрепления их материальной базы, повышения стимулирования учителей и усиления требовательности к преподавателям и обучающимся за качество знаний и т.д.

Какие же конкретные действия правительства Татарстана должны быть предусмотрены в этой программе?

В основе восстановления и повышения престижа татарского языка, всеобщего вооружения населения знаниями этого языка и расширения масштабов его функционирования естественным образом лежит максимальный охват молодого и среднего поколения татар результативным обучением своему родному языку. Такая задача предполагает серьезное совершенствование преподавания татарского языка, что в свою очередь не может быть выполнено без того, чтобы

повернуться лицом к этой сфере образования. Ведь не секрет, что к организации обучения татарскому языку в основном всегда относились как ко второстепенному предмету, по остаточному принципу, как находящемуся по рангу после таких дисциплин, как русский язык, математика и другие. Если мы действительно хотим повышения престижа татарского языка, то позитивное изменение должны начать именно с перелома в отношении к обучению этого языка. Татарский язык - это родной язык многомиллионной передовой нации с высокой культурой, народа, некогда имевшего свою государственность и активно участвовавшего в создании и содержании российского государства. Поэтому и отношение к этому языку, как и самому носителю его, должно быть уважительное, и процесс изучения его в учебных заведениях должен быть организован самым серьезным образом. Следовательно, учебный предмет «татарский язык» надо считать таким же важным, нужным, как и все другие дисциплины. И условия для его изучения должны быть нисколько не хуже, чем освоения других предметов. Святой долг руководства республики - с учетом сложной ситуации с татарским языком, безотлагательно создавать лучшие условия для изучения его - открывать современные престижные татарские школы и классы, обеспечивая их высококвалифицированными учительскими кадрами, оснащая соответствующим учебным оборудованием, необходимой литературой и, основываясь на законе о языках, изыскать возможность стимулировать учителей татарского языка и литературы материально.

Для ускоренного строительства новых татарских школ в случае необходимости следует привлекать и частный и, возможно, иностранный капитал: для такого святого дела, как обучение родному языку, все средства хороши.

Важнейшая задача руководства республики - совместно с депутатами Госдумы от Татарстана добиться того, чтобы определение объема времени на изучение в школах родного языка стало прерогативой Министерства образования республики с тем, чтобы устанавливать количество часов на преподавание родного языка столько, сколько необходимо для овладения им в совершенстве. Это, во-первых. Во-вторых, важнейшей задачей является возвращение в татарских школах к системе сдачи выпускных экзаменов на родном языке. Следует наконец избавиться от унизительного положения, когда учащиеся, проучившись в школе на родном языке, вынуждены сдавать ЕГЭ на русском языке, причем по русскому языку и литературе в объеме программ русскоязычных школ.

Ведь из-за того, что учащимся национальных школ выпускные экзамены приходится сдавать на русском языке, почти во всех татарских школах начался процесс перехода к обучению на русском языке. И поэтомуродители -татары стали неохотно отдавать или отказываться отдавать своих детей в школы сродным языком обучения.

В этой связи нельзя не заметить о пассивном, безразличном отношении депутатов Госдумы от Татарстана к решению животрепещущих национальных вопросов, об отсутствии у них принципиальных позиций в случаях острой

необходимости отстаивать интересы своих избирателей в республике. Не было их возражений, когда рассматривались вопросы об исключении из учебных планов общеобразовательных школ национальных компонентов, молчаливо соглашались они и тогда, когда вводили систему сдачи ЕГЭ в национальных школах на русском языке, не было возражения с их стороны и тогда, когда центральные власти решили ограничить преподавание родных языков двумя часами в неделю… Трудно припомнить, чтобы они по какому-то вопросу, занимая принципиальную позицию, защищали национальные интересы татарского народа.

Главным необходимым условием значительного совершенствования и развития системы обучения татарскому языку является расширение сети элитных общеобразовательных учебных заведений различных типов (школ, лицеев, гимназий), в которых основным языком обучения является татарский язык (можно в виде исключения обучать на русском языке предметы физико-математического цикла) и в которых на высоком уровне и в достаточном объеме осуществляется преподавание также русского и английского языков. Но это никакие не так называемые полилингвальные школы с туманной концепцией обучения, которые в последнее время рекламируются с помпой.

Имеется большая необходимость в повышении эффективности преподавания татарского языка в русскоязычных школах. На сегодня одна из важнейших задач Министерства образования республики — добиться такого уровня обучения татарскому языку в этих школах, чтобы выпускники - дети татар были в состоянии свободно и правильно общаться на своем родном языке.

Одна из серьезных задач руководства республики, которая должна быть отражена в программе сохранения и развития татарского языка, это организация и проведение разъяснительной работы по воспитанию у граждан чувств национальной гордости, собственного достоинства. Этот весьма деликатный, важнейший вопрос, имеет непосредственное отношение к сохранению родного языка, культуры и самого народа. Дело в том, что в последние годы у определенной, может быть, даже у значительной части татарского населения зарождается неодобрительное отношение ко всему составляющему сущность народа: к его языку, культуре, обычаям и.д. Это проявляется и в том, что нередко родители-татары не хотят, чтобы их дети изучали татарский язык. Такое поведение определенной части татар проявляется также в том, что они избегают общения на своем языке, не читают книги, газеты-журналы на родном языке, не посещают татарские театры, не слушают и не смотрят радио и телевизионные передачи на татарском языке и т.д. Это явление нельзя не рассматривать как серьезную драматическую ситуацию, граничащую с национальной катастрофой.

В этом стыдно признаваться, но это удручающий факт, позор для нации, когда человек сам отказывается изучать, знать язык своих родителей, пользоваться им и не хочет, чтобы дети также не изучали, и не знали его. Это гуманитарная трагедия многих нерусских народов, унаследованная ими от колониального режима царской России и поддерживаемая кое-кем и в нынешнее время. Дух

униженности, второсортности перед «старшим братом», в течение столетий вбитый в головы нерусских, видимо, так крепко осел в них, что он дает о себе знать и сейчас, в XXIвеке, когда происходит духовное и материальное раскрепощение во всем мире и когда, вроде, уже и нет серьезных оснований отказываться от родного языка, главного атрибута своей национальности.

Однако, сейчас не следует заниматься обвинением таких людей, поддавшихся жизненным невзгодам и психологическому прессингу, переставшим уважительно относиться к своему языку, своей культуре. Тут надо, объективно разобравшись в причинах этого негативного явления, правильно понять и оценить его. Сейчас задача заключается в том, чтобы любою ценою и всеми средствами воспитывать в таких гражданах и вообще во всех соплеменниках чувства собственного достоинства, возродить в них национальный дух и гордость.

Мы надеемся, что наш президент Рустам Нургалеевич Минниханов, который по праву ценит свой народ, распорядится своей властью, чтобы все соответствующие институты республики: учебные заведения, воспитательные учреждения, средства массовой информации и т.д.целеустремленно, результативно занимались деятельностью, направленной на возрождение у населения национального самосознания, воспитание чувств национальной гордости. База для такой воспитательной работы у республики, татарского народа достаточно прочная. Татары- народ с развитой культурой, древней историей, с добрыми традициями и обычаями, передовая нация, имеющая множество славных сынов и дочерей. Необходимо этот богатый духовный капитал умело использовать в воспитательных целях.

Занимаясь благородным делом воспитания у соплеменников национального духа и гордости не следует бояться возможных обвинений в национализме в его известном негативном понимании. Национализм в положительном смысле не противоречит государственному патриотизму. Татары всегда были патриотами своей Родины, являются таковыми и сейчас.

Процесс обучения своему языку, хотя и является главным средством сохранения и развития родного языка, он не исключает и другие возможности для достижения этой цели. Некоторых из них мы сейчас и упомянем.

Наиболее важной сферой, способствующей сохранению и развитию языка, разумеется, являются литература и средства массовой информации (печать, радио и телевидение). Что касается художественной литературы на татарском языке, то она, как и литература на других языках, по количеству читателей и соответственно тиража в последние полвека и особенно в 20-30 лет переживает период резкого спада. Причин этого явления несколько. Главные из них — бурное развитие интернета, радио и телевидения. При этом, наверное, нельзя сбрасывать со счета и проблему художественного мастерства писателей и тематики произведений, что также оставляет желать значительного улучшения и позитивных изменений. Интерес населения к художественной литературе можно повышать прежде всего созданием высокохудожественных произведений на

волнующие читателей, актуальные темы. В этом же сейчас потребность большая. Резкому сокращению тиража литературы значительно содействует также сильное подорожание ее стоимости.

С функционированием средств массовой информации на татарском языке проблем также немало.

В центре этих проблем находится вопрос о кадрах. В этом вопросе общая для всех средств массовой информации сложность – дефицит работников с хорошей подготовкой, широкой эрудицией и с достаточным уровнем знаний языка. Недостаток в таких кадрах проявляется во многом. Во-первых, в узости тематики как материалов печати, так и радио-телевизионных передач. Газетам и журналам свойственно увлечение сенсационными публикациями, на радио и телевидении превалируют передачи, первостепенной целью которых является привлечение внимания слушателя и зрителя информациями прежде всего увлекательного, шокирующего характера. Обеим этим ветвям средств массовой информации свойственна малочисленность материалов, направленных на развитие мыслительных способностей читателя, слушателей и зрителей, их политической активности, характерен недостаток информации серьезного, глубокого содержания.

Одна из проблем в средствах массовой информации, обусловленных обеспечением кадрами, касается вопросов языка татарской печати, радио и телевизионных передач на татарском языке. Не секрет, что язык татарских газет и журналов, а также эфирных передач далеко не всегда соответствует высоким требованиям. Мастера пера и слова нередко серьезно искажают родной язык, допускают грубые нарушения норм литературного языка. При этом такое явление из года в год усиливается. Таким образом, татарский язык в средствах массовой информации, а также и в некоторых других материалах становится чем-то лишенным ценности, своего рода изгоем.

Основная причина многих ошибок в письменном и устном языке средств массовой информации не в совершенном владении журналистами своим главным орудием производства – языком. Корень зла – в некачественном обучении их в школах и высших учебных заведениях татарскому языку, а также в отсутствии практики дальнейшего самостоятельного изучения его.

Мы не ставим целью изложить в данном выступлении все проблемы, связанные с употреблением и изучением татарского языка. Первостепенная задача руководства Татарстана - организовав изучение состояния татарского языка, предпринять меры, необходимые для устранения и предупреждения негативных явлений, препятствующих созданию такой атмосферы в республике, при которой были бы обеспечены всеусловия для всеобщего охвата татарского населения хорошими знаниями родного языка и при которой владение своим языком стало бы делом чести, гражданским долгом каждого.

Юсупов Фәрит Йосыпович
Татарстан Республикасы традицион мәдәниятне үстерү үзәге
Казан, Россия
Yusupov Ferits Yusupovich
Tatarstan Republican Center of Tradional Culter
Kazan, Russia

ТАТАР АРЕАЛ ЛИНГВИСТИКАСЫНЫҢ БАШЛАНГЫЧЫ
THE BIGINNING OF THE TATAR AREALLINGUISTICS

Аннотация**.** *Татарская ареальная лингвистика, татарская лингвистическая географияявляется сравнительно новымнаправлением татарского языкознания. Первые работы татарской ареальные лингвистикипоявляются в середине XX века в связи с составлением Европейского атласа, а также Атласа тюркских языков.*

Annotation. *Tatar areal linguistics, geography linguistics are comparativly new school of the Tatar linguistics. The first researchs of the Tatar areal linguistics appeared in the midle of the XX century in connection of compilation of the European linguistic atlas and the Atlas of Turkic languages.*

Ключевые слова: *татарская ареальная лингвистика, татарская лингвистическая география.*
Keywords: *Tatar areallinguistics,Tatar linguistic geography.*

Ареал лингвистика яки лингвистик география тел белеменең чагыштырмача яңа юнәлешләреннән санала. Бу фәннең югарыда әйтеп үтелгән ике термины да башлангыч чорларда синонимнар буларак кулланылган. Мәсәлән, бу юнәлешкә беренче буларак багышланган Э. Косериуның [11, 41] хезмәтендә бу терминнар арасында да бернинди аерма булмаганы күренә. М. Бартоли һәм Дж. Видоссинең хезмәтләрендә [2] тел географиясе һәм ареал лингвистика терминнары бер үк мәгънәдә кулланылалар.

Бу яңа юнәлеш, диалектография һәм диалектология фәннәренең дәвамы булып, аларның шул вакыттагы үсеш баскычын чагылдырган, тора-бара тел белеменең мөстәкыйль тармагы булып киткән.

Немец галиме Иоган Шмидт билгеле киңлекләрдә таралган телнең билге-күренешләре дулкын рәвешендә башка тараф-киңлекләргә эзлексез тарала ала дигән фикер белән чыга. Ул, ареал лингвистика вәкилләреннән беренчеләрдән булып, нинди дә булса бер телнең күренешләре, бигеле бер үзәк - чыганактан башланып, үзәктән шактый ерак булган киңлекләргә таралу мөмкинчелеге турында әйтә. Бу күренешләр, чыганак телдән башка телләргә күчкәндә, төрле типтагы изоглоссалар (географик карталарда тел күренешен билгели торган сызыклар) барлыкка китерәләр. Ареал лигвистиканың беренче этабын тәшкил иткән лингвистик география фәне исә, аларны, карталарга төшереп, бу күренешләрнең икенче телгә барып җитү юлларын шартлы билгеләр аша сөйли торган карталарда чагылдыра. Тел белемендә инновация, изоглосса төшенчәләре, беренче булып, күренекле европа галиме А. Мейе [13] хезмәтләрендә чагылыш

таба. Әлеге фәннәрнең икенче сәләтле вәкиле Г. Пауль [14; 13] А. Мейе фикерләренә таянып, диалектлар арасында кискен чикләр булмавы, телләрнең теге яки бу күренешләре, диалект системалары үзара тәэсир итешеп, шушы тел чикләрендә үсеш-үзгәреш кичерү турында сөйли.

Лингвистик география, ареал лингвистика белеменең барлыкка килүе телләрнең (беренче чиратта, һинд-европа телләренең) килеп чыгышын һәм диалектларны яңа методлар белән өйрәнүгә бәйле рәвештә барлыкка килгән. Бу юнәлешләрнең барлыкка килүләренең нигезендә баба (пра) телләрнең экспансив, икътисади, мәдәниятара бәйләнеш сәбәпләре аркасында төрле телләргә, диалектларга, тора-бара тагын да вак берәмлекләргә – сөйләшләргә бүленеш этапларын тасвирлау ихтыяҗы ята. Европа телчеләре арасында бу фикер белән рухландыручы, телләрнең тугандаш телләргә, диалектларга бүленүен агач кәүсәсенә охшатып аңлаткан галим А. Шлейхер була. Әмма яңа илләр, континентлар ачылу барышында, моңа кадәр билгеле булмаган телләр һәм диалектлар белән танышу әлеге фикернең бик тә каршылыклы булуын күрсәтте. Шуңа бәйле рәвештә без беренче чорларда, синоним буларак кулланылган лингвистик география һәм ареал лингвистика терминнарын хәзерге көндә дә шушы рәвештә куллануны дөрес дип санамыйбыз. Безнең фикеребезчә, лингвистик география, ягъни тел географиясе термины ареал лингвистикасының башлангыч этабында кулланылган алымнарның берсен атау өчен кулланылган дип исәплибез.

Теге яки бу күренешләрне географик карталарга төшерү ярдәмендә өйрәнү бу күренешләрнең өйрәнелә торган территорияләрдә катлаулы изоглоссалар барлыгын күрергә мөмкинчелек бирә. Шунысы да мөһим: төрле күренешләрне чагылдыра торган изоглосса-сызыклар бер-берләренә тәңгәл килергә дә, тәңгәл килмәскә дә мөмкин. Бер-берләренә тулысы белән үк тәңгәл килмәгән изоглоссалар үзара бик якын урнашалар. Бер-берләренә тулысы белән туры килгән яки үзара якын урнашкан бу изоглосса-сызыклар бу территорияләрдә бериш уртак үзенчәлекләрне берләштерә торган изоглассалар бәйләмен барлыкка китерәләр. Бу бәйләмнәр арасындагы уртак тел күренешләре әлеге территориядә билгеле бер тел берлеге – җирле диалектлар (шивәләр) барлыгы турында сөйлиләр. Әлеге территорриядә изоглоссалар бәйләме ярдәмендә барлыкка килгән тел күренешләрен өйрәнү лингвистик географиянең төп бурычларыннан санала. Бу фән, беренче чиратта, әлеге территориядәге телне махсус сораулыклар буенча өйрәнеп, шартлы билгеләр кулланып, географик карталарга төшерү һәм диалектологик атласлар төзүне күздә тота. Бу атласлар үзләре алга куйган бурычларга карап, төрле булырга мөмкин.

Милли атласлар. Иң киң таралган атласлардан милли диалектологик атласлар санала. Мондый атласлар Европа илләренең иң зур күпчелегендә төзелгән инде. Мондый типтагы атласларда тел белеменең барлык тармаклары диярлек урын ала. Шунлыктан алар өйрәнелә торган территориядә таралган тел вариантларын тулы күз алдына китерергә ярдәм итә, киләчәктә шушы тел буенча тупланган искиткеч бай материаллар синхрон һәм диахрон эзләнүләргә нигез

булып тора ала. Милли атласлар шушы телне фәнни өйрәнү дәрәҗәсен билгели торган бер баскыч булып тора, чөнки лингвистик география, ареал лингвистика милли телләрне беренче чиратта башкарыла торган адымнарын – телнең географик таралышын, аның диалектларга бүленешен, шушы телнең территориаль таралышын, шулай ук диалектларның чикләрен билгели, тел тармакларында күзәтелә торган барлык күренешләрнең барсын да диярлек синхрон һәм диахроник барлап чыгуны күз алдында тота.

Бу атласта өйрәнелә торган телнең барлык сөйләшләре дә чагылыш тапканга аларны милли лингвистик атласлар дип атап йөртәләр. Бу төргә тел белеме тарихында беренче буларак 1876 елда төзелә башлаган Георг Венкер тарафыннан «Немец теленең лингвистик атласы», Ж. Жильерон, Э. Эдмони тарафыннан төзелгән (1902–1910, 1912, 1920) «Француз теленең лингвистик атласлары»н кертергә кирәк.

Рус тел белемендә беренче милли атлас 1935 еларда тупланган материаллар нигезендә М.Д. Мальцев һәм Ф.П. Филин тарафыннан 1949 елда төзелгән «Селигер күл буе лингвистик атласы» санала. Ул өч томнан: фонетика, морфология, лексика өлешләреннән тора. Ул көнчыгыш славян кабиләләренең VI-XVI гасырлардан бирле яшәгән Россиянең Европа өлешендә рус халкы милләт буларак формалашкан территорияне үз эченә ала. Атласта 294 сорауны эченә алган махсус программа буенча тупланган 4000 меңнән артык материал кулланылган. Рус лингвистик территориясе гаять зур булганлыктан, ул биш мөстәкыйль регионга бүленгән. Алар нигезендә «**Рус теленең лингвистик атласы»** төзелде. Ул кырык ел дәвам итте.

Бу территория рус теле өчен гаять тә әһәмиятле саналган [а] авазын «а» лаштырып яки «о» лаштырып сөйләүче сөйләшләр очрашкан чик буйларының әһәмиятле булуыннан чыгып сайлап алынган. Атласны төзүчеләр бу территориядә фәнни өйрәнү өчен сайлап алынган тел күренешләренең изоглоссалары бер-берләре белән тәңгәл килмәүләре турындагы нәтиҗәгә киләләр. Икенче тип карталардагы изоглоссалар, беренче картадагы изоглоссалар белән кисешәләр, өченчеләрендә исә бу изоглоссалар кисешмәсәләр дә, изоглосса бәйләмнәре хасил итеп, бер-берләренә якында урнашалар. Билгеле булганча, изоглосса бәйләмнәре бер характердагы сөйләшләрнең яки диалектларның таралыш мәйданын берләштерәләр. Бу төр изоглоссалар әлеге лингвистик территориядә таралган сөйләшләр яки диалектларның үзәген хасил итәләр. Билгеле булганча, бу территориянең чикләре кискен рәвештә аерылып тормыйлар, ике (яки берничә) диалект яки шивә арасынннан катнаш зона уза. Бу зонада ике тел зонасы өчен дә хас (уртак) булган үзенчәлекләр күзәтелә. Бер төрле үзенчәлекләрнең изоглоссалары акырынлап бер тел зонасыннан икенче тел зонасына күчә. Бу лингвистик география фәнендә тирбәлеш зонасы яки периферия дип атала.

Милли лингвистик карталарда, кагыйдә буларак, телнең барлык өлкәләрен (лексика, грамматика, синтаксис) өйрәнүне дә күздә тоталар. Тел күренешләрен

лингвистик карталарда шушы рәвештә чагылдыру әлеге массивны мөмкин кадәр тулы күзалларга, диалектларны һәм сөйләшләрне дөрес итеп төркемләргә мөмкинлек бирә.

Хәзерге көндә немец, француз, итальян, испан, румын, молдаван, нидерланд, ирланд, украин, рус, белорус, болгар, поляк, словак, луж, фин, эстон, венгр, япон, пуэрто-рикодагы испан теле һ.б. телләрнең милли атласлары басылып чыкты, кызу темплар белән Латин Америкасындагы испан телләре атласларын төзү бара.

Кардәш телләр, кардәш шивәләр атласы. Лингвистик атласлар арасында кардәш телләр арасындагы мөнәсәбәтләрне чагылдырган телара атласлар да бар. Бу яктан да алар диахроник яки синхроник максатларны күздә тотып төзеләләр. Бу очракта диахроник эзләнүләр баба телнең төрле телләргә һәм диалектларга таркалу барышында, нинди телләр һәм диалектларны берләшкән ареаллар барлыкка килүе ачыклана. Алар генетик яктан (баба тел күзлегеннән) бер-берләре белән бәйләнгән телләрнең, диалектлар арасындагы уртак билгеләрнең берлеген яки аермалыкларын тарихи-чагыштырма, типологик проблемаларны чишүне күздә тоталар. Биредә дә төп күрсәткеч булып изоглоссаларның үзәген, аларның периферриягә (тел территориясенең) таралу чикләрен билгеләү санала. Әлеге территорияне синхрон яктан өйрәнгәндә, телләрнең борынгы бәйләнешләренә, хәзерге чорда аларның тәңгәллекләре яки якынлыкларына, шулай ук тарихи барлыкка килгән аермалыкларына игътибар ителә.

«Гомуми славян телләре лингвистик атласы» (Общеславянский лингвистический атлас) шундый атласларның берсе булып тора. Әлеге Атласта 850 авылның тел үзенчәлекләре чагылыш тапкан. Атлас 1958 елда төзелә башлап, бүгенге көнгә кадәр дәвам итә. Аның славян телләре арасындагы төп уртаклыкларны һәм алар арасындагы төп аермалыкларын күрсәткән «Кыскача гомумиславян лингвистик атлас» (Краткий общеславянский лингвистик атлас) исемле варианты бар. Мондый атласларның картада күрсәтелгән тел күренешләренә карап, телләр һәм аларның диалектлары үзара берләшәләр яки бер-берләренә каршы куелалар. Советлар Берлегендәге Төрки телләрнең Диалектологик атласы да югарыда санап үтелгән атласларны төзү тәҗрибәсенә нигезләнеп башланып китте. **Төрки телләрнең Диалектологик атласы** дөнья күләм әһәмияткә ия булган тел проекты булып санала. 1972 елдан башлап, төрки республикаларның Тел, әдәбият, тарих институтларының фәнни эшләр планына шул өлкәләрдәге төрки телләрнең лингвистик атласларын төзү кертелә. Бу эшне финанслау Советлар Берлеге Фәннәр академиясе тарафыннан башкарыла.

Бу эшнең башында германист, төрки телләр диалектологиясендә дә авторитет буларак кабул ителгән, алман теле, гомуми диалектология, теоретик грамматика һәм тюркология өлкәсендә танылган галимнәрнең берсе В.М. Жирмунский торды. Ул озак еллар дәвамында үзенең хезмәтләрендә һәм төрки телләрнең диалектларына багышланган фәнни конференцияләрдә лингвистик география методының халыкларның үткәнен өйрәнүдәге роле, телләрнең үсеш тарихын тикшергәндә, башка методлар ярдәм итмәгән очракта, кире кагылмас (кагыла

алмас) дәлилләр кулланырга ярдәм иткән диалектологик (лингвистик) атласлар турында мәгълүмат биреп килде [8, 4; 9, 6-23]. Әлеге программа нигезендә иң элек һәр халык үзенең милли атласын төзәчәк һәм соңыннан шушы телләр буенча тупланган материаллар барлык телләрне берләштергән атласка нигез булып торачак дип фараз ителде. Проектның төп координация эшләре СССР Фәннәр академиясенең Тел белеме институтына караган Әдһәм Тенишев җитәкләгән Төрки һәм алтай телләре бүлегенә тапшырыла. Материал туплау программа-сораулыклар тел белеменең барлык өлкәләре буенча төзелә, кандидатлык диссертацияләренә кушымта итеп өйрәнелә торган сөйләшләрнең атласларын бирү гадәти күренешкә әйләнә. Бу грандиоз проект буенча, 1980 елларның урталарына Советлар Берлегендәге аерым төрки телләрнең Диалектологик атласлары төзелеп бетә. Шундыйлардан әзербайҗан, үзбәк, казах, төрекмән, кыргыз, татар, кырым татары, башкорт, каракалпак, чуваш телләренең атласларын күрсәтергә мөмкин. Аларның күпчелеге басылып чыкты.

Советлар Берлегендә яшәүче төрки халыкларның Диалектологик атласы рәсми рәвештә (бу проектны дәүләт тарафыннан финанслау елы) 1972 ел исәпләнсә дә, кайбер телләр, аерым алганда, татар теле буенча милли атлас төзүгә 1950 башында ук керешелде. Шушы максаттан чыгып, татар теле таралган барлык территорияләр исәпкә алынды, татар теленең барлык тармаклары буенча (лексика, фонология, морфология, синтаксис) программа-сораулыклар төзелде. Бу сораулыклар фәнни һәм киң җәмәгатьчелек катнашында тикшерелде, тәкъдим-киңәшләр исәпкә алынды. «Татар теленең диалектологик атласын төзү өчен материаллар җыйнау программасы» 1959 елда басылып чыкты. Бу программа-сорулыкта лексика – 120, фонология буенча – 47, морфология – 49, синтаксис буенча – 11 сорау бирелгән. Диалектологик атласларны төзүгә багышланган программа-сораулыклар арасында татар теле программасы үзенең җентеклелеге һәм фәннилеге белән аерылып тора.

Советлар Берлегендә яшәүче халыкларның диалектологик атласын төзү белән бер үк вакытта Себердәге төрки телләр атласын төзү дә алып барылды. Аның координацион үзәге булып Новосибирск шәһәрендә урнашкан Россия Фәннәр академиясенең Себер бүлеге исәпләнә. Хәзерге көндә бу атлас өчен материал туплау тәмамланды. Бериш сынау карталары да төзелде. Кызганычка каршы, Советлар берлеге таркалганнан соң, Төрки халыкларның уртак лингвистик атласы төзелүдән туктады. Хәзер элек хәзерләнгән материаллар буенча милли карталарны славян телләре атласы үрнәгендә гомуми карталарга берләштерү этабы гына калды. Барлык материаллар да Россия фәннәр институтының Тел белеме институтында саклана. Хәзер бөтен көчне әлеге материалларны саклап калуга юнәлтергә кирәк.

Ләкин, шулай булуга да карамастан, элеккке Советлар берлегенә кергән халыкларның телләре буенча ареалогик эзләнүләр дәвам итә. Төрки телләрне лингвистик география, ареал лингвистика алымнарын куллануга багышланган теоретик хезмәтләр басылып тора. Н.З. Гаджиева [6; 7], Г.Ф. Благова [3],

А.Б. Джураев [5] хезмәтләрендә төрки лингвистик география, ареал лингвистика фәненең теоретик нигезләре ачыкланды.

Төрки телләрне, аерым алганда, татар диалектларын лингвистик география, ареал лингвистика методлары белән өйрәнүнең назари һәм гамәли мәсьәләләре Ф.Ю. Юсуповның хезмәтләрендә яктыртыла [16;17; 18; 19; 20]. Ф.Ю. Юсуповның «Татар диалект теленең морфологиясе – Морфология татарского диалектного языка. Категории глагола» монографиясе 2004 елда Казан университетының 200 еллыгына багышланган фәнни хемәтләр конкурсында 500 хезмәт арасында беренче урынны ала. Шул ук китап Россия Мәгариф һәм фән министрлыгы тарафыннан классик универстетлар өчен ареалогия буенча дәрес китабы буларак раслау дипломы белән бүләкләнә. «Tatar şive dillinig morfolojisi» (Elazig: Manas, 2013) хезмәте Төркия университетларында дәрес китабы буларак кулланыла.

Региональ атласлар гадәттә милли атласларга кадәр бу атласның аерым өлешләре буларак төзеләләр.

Лингвистик территорияләр зур булмаганда, региональ карталарда бу территориядәге авылларның барысы да чагылыш табарга мөмкин. Атлас төзү өчен бирелгән вакыт телне синхрон күз аллау мөмкинчелеге булган вакыт чикләреннән чыкмаска киңәш ителә. Билгеле булганча, телдә 40-50 ел эчендә кайбер үзгәрешләр килеп чыгарга мөмкин. Шуның өчен дә лингвистик атласларны өйрәнелә торган телнең билгеле территориясендәге фоторәсеменә тиңлиләр. Региональ атласларга «Мәскәүдән көнчыгыш тарафка таралган рус халык сөйләшләренешең атласы», «Рус теленең СССР территориясе Европа өлеше диалектологик атласы», «Советлар берлегендәге болгар сөйләшләре атласларын» кертергә мөмкин. Татар диалектологик атласының икенче томы да үз эченә күп кенә региональ атласларны берләштерә. Аларның кайберләре татар тел ландшафтында урын алган бер яки берничә сөйләшне үз эченә ала. Мәсәлән, Ф. Юсупов тарафыннан төзелгән атласта Көньяк Урал, Урал арты территориясендә таралган татар теленең дүрт сөйләше урын алган. Лингвистик карталардагы изоглоссалар бу сөйләшләрнең мөстәкыйль сөйләшләр булулары турында сөйлиләр. Бериш карталарда Уралда таралган тел үзенчәлекләрен күрсәткән изоглоссалар бәйләмнәре бер-берләренә капма-каршы куелалар. Димәк, биредәге татар тел ландшафты берничә мөстәкыйль сөйләш булып формалашкан. Бу карталарда татар сөйләшләренең чикләрендәге тирбәлеш зоналары да булганлыгы күренә. Аларның үзәге күрше башкорт, казах телләре таралган территориядә урнашкан. Бу өлкәләрдәге тел күренешләрен тасвирлаган дүрт региональ лингвистик карталар татар теленең милли атласына барлык таләпләргә туры килгән хәлдә кабул ителделәр.

Төрле система телләрнең атласы. 1987-1994 елларда төзелгән **«Гомумкарпат диалектологик атласы»** региональ атласларга мисал булып тора. Ул Карпат-Балкан макрозонасындагы бик озак гасырлар буе бу территориядә таралган төрле система телләр (украин, болгар, серб, хорват, словак, чех, поляк, румын, молдаван, венгр) халыклар арасындагы тормыш-

көнкүреш, телләр, диалектлар арасындагы бәйләнешләрне чагылдыра, бу яктагы халыкларның аларның телләренең тарихлары турында ышанычлы дәлилләр китерә. Шушындый ук максатларны «Альп һәм Урта Диңгез буе лингвистик атласы» да чагылдыра.

Европа телләренең лингвистик атласы (1970-1987). Бу атласта Европа да таралган барлык телләрнең лексик, морфологикүзенчәлекләре картага салынган. Бу картаны төзүдә Исландиядән Россиягә (Уралга кадәр) кадәр территориядә урнашкан 51 ил катнаша. Карталарда 2631 авылның сөйләшләре урын алган. Европа лингвистик атласында алты тел гаиләлегеннән (һинд-еропа, фин-угор, кавказ, төрки, монгол, семит) 90 тел һәм диалектлар, төрки телләрдән төрек теле һәм шулай ук татар теле һәм аның диалектлары да чагылыш таба. Европа лингвистик атласын төзүчеләр Европада таралган телләрнең бик борынгы чорлардан килгән тарихларын ачу, роман, герман, славян, төрки, фин-угор телләренең, мәдәниятләренең үзара мөнәсәбәтләрен өйрәнүне максат итеп куя. Территориясенең киңлеге, телләрне күплеге ягыннан әлеге фәнни проект лингвистик география тарихында тиңе булмаган хезмәт булып санала.

Тел белеменең төрле тармакларына багышланган атласлар. Милли атласлардан тыш теле белеменең аерым тармакларына караган лингвистик атласлар да бар. Славян телләре буенча түбәндәге атласлар югары бәяләнде: «Архангел өлкәсенең лекскик атласы» (Архангелск, 1994), «Белорус халык сөйләшләренең лексикасы атласы» (Минск: 1993-1998). Хәзерге вакытта күп томлы «Рус халык сөйләшләренең лексик атласы» төзелеп ята.

Атласлар алдында нинди максатлар куелуга карамастан, бу атласларның барсында да тел системасының аерым бер өлеше, шулай ук барлык өлкәләре дә: фонетика, морфология, лексика өлешләре чагылыш таба ала. Алар әлеге территориядә таралган тел берлегенең хәзерге халәтен, аның әдәби телгә, күрше телләргә мөнәсәбәтен, өйрәнелә торган территориядәге инновация күренешләренең барлыккка килү вакытын, юнәлешләрен, сәбәпләрен мөмкин кадәр тулы чагылдырырга ярдәм итә.

Хәзерге вакытта тел белеменең мөстәкыйль тармагы булган ареал лингвистика үзенең фәнни эзләнүләрен лингвистика география алымнары ярдәмендә тупланган материаллар нигезендә алып бара. Тел күренешләрен географик карталарга төшерә башлаганчы иң беренче итеп түбәндәге хәзерлек эшләре башкарыла:

- Картага төшереләчәк территорияне сайлау; аның төгәл чикләрен билгеләү; карталарда чагылыш табачак авылларның исемлеген, авыллар арасындагы аралыкның зурлыгын билгеләү;

- Төшереләчәк карталарга телнең нинди тармагы өйрәнеләчәген ачыклау (фонетика, морфология, лексика...);

- Программа-сораулыкларны төзү, аны материал туплауда катнашучылар белән тикшерү программа-сораулыкны кулланырга уңайлы форматта бастырып

чыгару; программа-сораулыкта атлас азагында бирeләчәк комментарийләрнең искәрмәләре турындабелешмә бирү;

- Материалны җыя башлау, тәмамлау вакытларын билгеләү;

- Материал җыела торган территориянең җаваплы кешеләрнең, оешмаларның исемлекләрен төзү, Атлас комиссиясе тарафыннан раслату.

Төзелә торган лингвистик атласларның уңышлы булуы матерал туплауга нигез булып торганпрограмма-сораулыкларның никадәр уңышлы булуына бәйләнгән.

Дөнья теллары арасында иң уңышлы дип табылган Европа лингвистик атласын күпмедер дәрәҗәдә күзаллау максатыннан, аның лексика буенча материал туплау программа-сораулыгына күз салып узыйк. Ул түбәндәге өлкә буенча материаллар туплауны максат итеп куя:

- Галәм (күк, күк җисемнәре; сулар, диңгезләр, елгалар, күлләр...; үсемлекләр; хайваннар дөнъясы һ.б);

- Кеше (тән төзелеше; хәрәкәт һәм гамәлләр; авыл хуҗалыгы;торак һ.б.);

- Кеше һәм галәм (күләм; киңлек; вакыт...);

Икенче сораулык грамматика бүлекләренә багышлана (синтаксис, морфология, фонология);

Лексикология бүлеге: туганлык терминнары, төсләр, сәламләшү системасы. Бу өлкәне карталарга салганда, ономасиологик (билгеле бер объектларны, мөнәбәтләрне, гамәлләрне), семасиологик (бер үк форманың төрле мәгънәләрен), мотивацион (ягъни атаманың нигезендә яткан семантик мотивация) алымнарын күздә тотып башкарырга киңәш ителә.

Хәзер татар теленең милли атласына караган сорауларны карап китик**.**

Морфология бүлегенә караган кайбер сораулар:

- Икенче зат боерык фигыльнең берлеге нинди кушымчалар белән ясала: укы – укыгын – укыгыл - укың; кил – килген – килгел - килең.....

- Хәзерге һәм киләчәк заман фигыльләрнең икенче зат күплеге ничек ясала: барасыз – барасыгыз, киләсез – киләсегез; барырсыз – барырсыгыз, килерсез – килерсегез.....

- Хәзерге заман хикәя фигыльнең өченче зат берлеге ничек ясала: укый – укыйдыр – укыйты; бара – барадыр – параты....

- Киләчәк заман сыйфат фигыльнең кайсы формасы актив кулланыла: барыр – барачак – барасы....

Комментарийләр. Лингвистик атласларны төзеп бетерү эше картадагы һәрбер тел күренешен тасвирлаган комментарийләр белән тәмамлана.Атласларны төзү барышында, тел күренешләре географик карталарда шартлы билгеләр белән бирелеп кенә калмый, бәлки бу үзенчәлекнең таралу һәм куллану интинсивлыгы, аеруча нинди социаль катлам вәкилләре сөйләмендә кулланулары, изоглоссаларның тышкы һәм эчке билгеләре турында төрле типтагы комментарийләр белән тулыландырып барыла. Алар атлас төзелеп беткәннән соң, йомгак рәвешендә бирелә. Комментарийләр күләмнәре һәм тәфсиллелекләре ягыннан кыска һәм тулы булырга мөмкиннәр. Кыска комментарийләрдә иң

мөһим фактлар китерелә: таралу чикләре, сөйләш вәкилләренең сөйләмендә кулланыш интинсивлыгы, изоглоссаның өйрәнелә торган территория тышында дәвам итү очраклары күрсәтелә. Изоглоссаларның үзәге, тирбәлеш зоналары күрсәтелә. Тәфсилле искәрмәләр тел күренешләренең барлык теркәлгән үзенчәлекләрен, форма һәм мәгънә ягыннан уртак һәм аермалы якларына игътибар итә, лексикага караган үзенчәлекләр аларның номинатив үзенчәлеген санап китү белән генә чикләнми, бәлки шушы телгә ия булган халыкның тормыш-көнкүрешенә бәйләп аңлатырга омтыла. Алда әйтеп киткәнебезчә, лексик төшечәләрне номинатив-семантик яктан гына түгел, мотивацион яктан яктыртуга да зур игътибар бирелә. Тәфсилле комментарийләр максаты һәм төзелеше ягыннан этно-мәдәни темага язылган мөстәкыйль хезмәткә якын тора.

Мәкаләдә моннан чама белән бер гасыр элек кенә тел белеменә зур яңалык алып килгән, үзен шушывакыт эчендә аның мөстәкыйль тармагы итеп танытткан лингвистик география, ареал линвистика фәне барлык телләрдә дә ышанычлы юнәлешләрнең берсе итеп танытты. Ул дөньядагы атаклы телләрне өйрәнгәндә генә түгел, бәлки аз санлы халыкларның телләрен өйрәнүдә дә зур нәтиҗәләргә ирешергә мөмкинлекләр тудырды.

Әдәбият

1. Атлас татарских народных говоров.Академия наук Республики Татарстан. Институт языка, литератуы и искусства. – Казань, 2015. – С. 631.
2. Bartoli M., Vidossi G. Lineamenti di linguistica spaziale. Milano. 1943. – С. 232
3. Благова Г. Ф.Тюркское склонение в ареальном освещении. – Москва, 1982. – С. 384.
4. Бурганова Н.Б, Заляй Л.З. О принципах составления диалектологического атласа татарского языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. – Казан: 1960. – С.59-63.
5. Джураев А. Б.Основы ареального исследования узбекоязычного массива. – Ташкент, 1991.– С. 220.
6. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. – М.: Наука, 1975. – С. 303.
7. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. – М.: Наука, 1979. – С. 263.
8. Жирмунский В.М. Некоторые проблемы лингвистической географии//Вопросы языкознания. – 1954. – №4;
9. Жирмунский В.М. О диалектологическом атласе тюркских языков Советского Союза // Вопросы диалектологии тюркских языков. – Фрунзе, 1968, – С.6-23.
10. Махмутова Л.Т. Несколько слов о диалектологичских атласах татарскогои тюркских языков // Конференция по татарскому языкознанию, посвященная 50-летию СССР. Тезисы докладов. – Казань, 1972. – С. 81-82.
11. Coseriu E. Lageografia linguistica. Montevidio. 1956. – С. 41.
12. Комментарии к атласу татарских народных говоров Среднего Поволжья и Приуралья. Академия наук СССР . Казанский филиал. Институт языка литературы и истории им. Г. Ибрагимова.– Казань, 1989. – С. 300
13. Meillet A. Les dialects indo-europeens. - Paris, 1922. – С. 238.
14. Пауль Г. Прнципы истории языка. – М., 1960. – С. 422.

15. Татар теленең диалектологик атласын төзү өчен материаллар җыйнау программасы. – Казан, 1959. – С. 42
16. Юсупов Ф.Ю.Татарский глагол в ареальном освещении. Докторлык диссертациясе. – Алма-Ата, 1988. – С. 520.
17. Юсупов Ф.Ю. Неличные формы глаголв в диалектах татарского глагола. - Казан, 1985. – С. 320
18. Юсупов Ф.Ю. Изучение татарского глагола. – Казан, 1986. – С. 286.
19. Юсупов Ф. Ю. Морфология татарского диалектного языка. Категории глагола. – Казань: Фан, 2006. – С. 592.
20. Yusupov F. Tatar şive dillinig morfolojisi. – Elazig: Manas, 2013. – 682 c.

Юсупова Альфия Шавкетовна
Казанский федеральный университет
Казань, Россия
Yusupova Alfiya Shavketovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

Н.Ф. КАТАНОВ – ЛЕКСИКОГРАФ
N. F. KATANOV – LEXICOGRAPHER

Аннотация. *Статья посвящается лексикографической деятельности Н.Ф. Катанова, связанной с татарским языком, и ставит задачу краткого исследования таких трудов, как «Краткий татарско-русский словарь» (1912) и «Транскрипция и глоссарий к пословицам и рассказам первой части букваря Г.Н. Ахмарова “Тюркская азбука”» (1913).*

Annotation. *The article is devoted to the lexicographical activity of N. F. Katanov related to the Tatar language, and sets the task of a brief study of such works as «a Brief Tatar-Russian dictionary» (1912) and «Transcription and Glossary to Proverbs and stories of The first part of G. N. Akhmarov's primer “Turkic alphabet”» (1913).*

Ключевые слова. *Лексикография, татарский язык, русский язык*
Keywords. *Lexicography, Tatar language, Russian language*

Приступая в 1911 году к работе на Миссионерском отделении Казанской духовной академии, Н.Ф. Катанов хорошо представлял цели в подготовке миссионеров. Понятен и выбор книги, по которой он составил один из этих словарей. Она рассказывает об истории пророков, содержит много общеупотребительных слов как татарского, так и арабо-персидского происхождения в области религии.

«Краткий татарско-русский словарь» Н.Ф. Катанова был издан в 1912 году в Казанском императорском университете литографическим способом. Словарь содержит 23 страницы теоретического материала по татарскому языку (в основном фонетике) и 265 страниц словаря; он включает активную лексику того времени в объеме 1 части учебника известного литератора, ученого, общественного деятеля - М.Ф. Каримова «Тарихи амбия» («История

пророков»), который был издан в 1911 г. в Оренбурге. Выбор данной книги можно объяснить тем, что она была более доступна по стилю изложения и непосредственно связана с основными положениями ислама.

Словарь, по словам Н.Ф. Катанова, является приложением к курсу лекций по татарскому языку, прочитанному в 1912-1913 учебном году студентам 2 и 3 курсов Миссионерского отделения Казанской духовной академии. Словарь начинается описанием двух видов транскрипции, которые широко использовались учеными в языкознании (т.н. ученая транскрипция) и миссионерами (миссионерская транскрипция) в начале XX века. Далее автор знакомит своих читателей с главнейшими фонетическими отличиями казанско-татарского наречия; представляет примеры перехода звуков, где тщательно объясняются переходы гласных и согласных звуков в тюркских языках. Основная часть издания - это татарско-русский словарь с незначительными дополнениями к основному материалу - книге М.Ф. Каримова.

Остановимся на каждой части подробнее. Два вида транскрипций представлены таким образом:

Учёная: Миссионерская:

а - д, о- ц - а – я; о – ц

д, д- а, я,

ја-јд - я, я,

я, я- я, ю,

ј,і- э, е, и,

і, і- ый-ей, ой-цй,

нб я - ыу-еяб оу-ця

k-к,ғ- г- к-к, г-г,

н, ңг - ңғ - н, нг- ңғ

Оба вида транскрипции широко использовались в словарях, учебниках, пособиях по татарскому языку для русских, которые вышли в свет в конце XVIII- начале XX вв.

Большое теоретическое значение имеет вторая часть словаря, где речь идет о фонетических отличиях казанско-татарского наречия. Здесь дается описательная характеристика каждого звука и его сравнение с аналогичными звуками других тюркских языков. Особое внимание обращается на позицию звуков в слоге. Например, параграф 7: «Звук “ы” первого слога : в чагатайском наречии соответствует звуку “і”, а в остальных: башкирском, кара-киргизском, качинском, казак-киргизском, мещеряцком, сагайском, телеутском, тобольском, турецком, уфимском и якутском остается» (Катанов, 1912, VI). Такие же характеристики имеют все остальные звуки. Гласные всегда представлены только в первом слоге, а согдасные характеризуются в двух позициях - начальной и конечной. Например, указывается, что «начальный звук «к» в турецком, например, соответствует звуку «г» и остается в наречиях башкирском, кара-

киргизском, качинском, казак-киргизском, мещеряцком, сагайском, телеутском, тобольском, уфимском, чагатайском и якутском» (Катанов, 1912, VIII).

Особо отмечается отсутствие долгих гласных в татарском языке: «Долгие гласные в корнях казанско-татарского, уфимско-татарского, башкирского и мещеряцкого наречий уже не встречается, хотя и слышится иногда, например, “ул” (сын) из “уғыл”, “су” (вода) из “сув(б)”, “суғ (г)”» (Катанов, 1912, XII).

Отдельными параграфами даны дифтонги “ау/дя” и приводятся примеры вариантов этих дифтонгов из других тюркских языков.

Для тюркологии чрезвычайно важным является раздел, посвященный историческим переходам звуков. На примере 35 слов иллюстрируется переход гласных и согласных звуков в тюркских языках. Классический пример перехода звуков: « “Ajak” (нога): башкир., казан., кара-кирг., казак-кирг., телеут., тобол., турец., уфим., и чагат. – “ajak” , качинском, сагайском – “азак”, мещеряцком – “ajак”, якутском – “атах”» (Катанов, XIV). Показаны переходы звуков в словах «аю», «ал», «авыз», «ауыл», «бар», «бас», «баш», «бит», «буй», «ит» и т.д. (Катанов, 1912, ХГУ-ХХПГ).

Предваряя основную часть «Татарско-русского словаря», Н.Ф. Катанов пишет: «Так как “Словарь” заключает в себе, лишь с незначительными дополнениями, материал книги М.Ф. Каримова “История пророков” (ч.1), то в нем читатели не найдут многих, даже общеупотребительных, слов. Арабская транскрипция татарских слов удержана Каримовская, без изменений, в некоторых случаях добавлена для полноты и ясности и транскрипция народная» (Катанов, 1912,1). Словарь составлен по алфавиту. Дается татарское слово, написанное на арабской графике, затем транскрипция слова на кириллице и всевозможные значения данного слова в переводе. В большинстве случаев слова представлены в двух вышеназванных транскрипциях. Интересно и то, что в скобках автор указывает на генетическую характеристику слова (арабское, персидкое, турецкое, греческое, чагатайское, русское). Например, «абыз» (из арабского «хафиз») - ученый, мулла. (Катанов, 1912, 1). «Пайрам» (из персидского «байрам») У. (ученая) «байрам», М. (миссионерская) «байрям» - праздник (Катанов, 1912, 83). «Алача» - пестрядь (материя) - от слова «ала» (Катанов, 1912, 2). Слово «алача» тюркского происхождения, поэтому особых пометок около этого слова не имеется.

В «Истории пророков» М.Ф. Каримова преобладает общеупотребительная и религиозная лексика.

Глаголы в словаре представлены в повелительном наклонении, IIл., ед.числа, например, «йцз/жцз», «масай», «макта» (Катанов, 1912, 246, 195). В некоторых случаях встречается начальная форма глагола на «-мак», которая в современном языке является архаичной (Катанов, 1912, 45). Изучение лексики данного словаря показывает, что в начале ХХвека еще продолжает наблюдаться колебание «й» и «җ», в позициях начала слова и начала слога. Это объясняется тем, что нормы татарского литературного языка формировались на основе смешения различных говоров и диалектов. В ученой транскрипции словаря преобладает йоканье, а в

миссионерской транскрипции – җоканье. Например, У. (ученая) «йакшы» ~ М. (миссионерская) «җакшы» - хороший, хорошо, добрый; У. «йыр» М. «җыр» – песня; У. «йырак» ~ М. «җырак» – далекий, далеко (Катанов, 1912, 237).

Лексика, зафиксированная в данном словаре Н.Ф. Катанова, дает широкое представление об активной лексике татарского языка начала XXвека. Неизменность, устойчивость, сохранение этих слов до наших дней говорит о том, что в словаре, хотя он и составлен по книге М.Ф. Каримова, носящей религиозный характер, собраны, в основном, общеупотребительные слова. Но встречаются и такие лексические единицы, которые были вытеснены из активного употребления русскими заимствованиями в 20-е годы XXвека. Это такие слова, как «мәгъдән» - руда, рудник (с.202); «ғазамат», «азамат» - величие, слава, гордость (с. 161); «шікіл/шәкел» - вид, образ (с. 142); «халаф» - наследник (с.121); «хімаjат» - защита, покровительство (с.121); «халуачы» - изготовитель или продавец халвы (с. 121); «хцкцмдар/хөкемдар»-законодатель, правитель (с. 120); «хаkkам/хаким» – судьи - правители (с. 121); «хабыс» – задержанный, заключение, тюрьма (с. 117); «аран» – насилу, чуть-чуть, едва (с.17); «аслам» – барыш, прибыль (с.33); «аkраба» -родственник (с.39); «аkса» – самый отдаленный (с.40). Некоторые из этих забытых слов в последние годы снова стали появляться в прессе, в художественной литературе.

«Краткий татарско-руский словарь» Н.Ф. Катанова, где также проведен сравнительный анализ тюркских языков, является ценным источником для изучения татарского языка начала XX века.

Вторая книга Н.Ф. Катанова написана на основе «Тюркской азбуки» Г.Н. Ахмарова («Транскрипция и глоссарий к пословицам и рассказам букваря Г.Н. Ахмарова «Тюркская азбука»). Данная книга являлась пособием к курсу лекций по татарскому языку, прочитанномув 1912-1913 учебном году студентам 1 курса Миссионерского отделения Императорской казанской духовной академии. Издана в 1913 году в типолитографии Казанского императорского университета.

Книга видного ученого Г.Н. Ахмарова, по которой работал Н.Ф. Катанов, предназначалась для учащихся школ, медресе, начавших изучение родного языка. Наряду с учебниками арабского и персидского языков, появлялись учебники и по татарскому языку. Эта азбука отличается доступностью, легкостью, системностью и последовательностью.

«Тюркская азбука» Г. Ахмарова начинается с показа порядка арабских букв, форм этих букв. Для обучения татарскому письму после показа букв даются слова, а затем предложения. Основными принципами подачи материала Г. Ахмаров считает следующие:от легкого к трудному, от близкого к далекому, от известного к новому (Предисловие).

После объяснения букв, слов, предложений для чтения предлагаются маленькие рассказы, пословицы. Они немногословны, остроумны, написаны очень легким народным языком.

Н.Ф. Катанов обратил внимание на книгу Г. Ахмарова, вероятно, потому, что она обладала именно вышеуказанными особенностями в обучении татарскому языку.

Взяв эти рассказы и пословицы, он применил две формы транскрипции: ученую и миссионерскую, которые были использованы в первой книге. В ней так же отражаются фонемы [қ] и [ғ], губная гармония, джоканье.

В объяснениях слов из пословиц и рассказов сохраняется следующий порядок: за словом в арабском начертании следует ученая транскрипция, затем знак // и за ним слово в миссионерской транскрипции. Например: У. «кім» // М. «кейем» – одежда (Катанов, 1913, 194).

Глаголы, как и в первом словаре, представлены в форме второго лица, единственного числа, повелительного наклонения. Автор показал также значения совершенного и несовершенного видов в глаголах. Например: «чык» – выходить, выйти; «кит» – уходить, уйти; «тап» – находить, найти (Катанов, 1913, 8).

В переводах представлена богатая система синонимичных значений: «бар» - наличный, имеющийся; «саен» – каждый, еже; «бала» – дитя, мальчик; «караучы» – сторож, надзиратель (Катанов, 1913, 9, 11). Когда слово имеет два или несколько значений, оно дается черезточку с запятой: «корт» – червь; пчела; «бормак» – вертеть, сверлить; заводить (часы) (Катанов, 1913, 85).

В глоссарии Н.Ф. Катанова даются сведения также о характере заимствования: отмечено арабское, персидское, даже немецкое происхождение слов. Например, (араб.) У. «kадір» // М. «кадер» – цена, значение (Катанов, 1913, 18), (персид.) У. «йан» // М. «жан» – душа (Катанов, 1913, 15), (араб.) У. «холоk» // М. «кылык» – нрав, характер (Катанов, 1913, 18).

В данном глоссарии по материалам Г. Ахмарова представлена широкоупотребительная арабо-персидская лексика. Отдельные гнезда слов довольно обширные. Так, например, арабское слово "итагать/итагят" - послушание, отсюда: «итагатьлы/итагятьле» – послушный; «итагатьсез /итягятсиз» – непослушный (Катанов. 1913, 51 -52). Или: «ғына - гіна / гына - гня» – только лишь; «тырышырга гына кирдк» – нужно лишь старание. (Катанов, 1913, 54).

Глоссарий Н.Ф. Катанова построен в следующей последовательности: сначала даются транскрипция слов к текстам (Катанов, 1913, 1-54). Далее Н.Ф. Катанов представляет арабские и русские цифры (Катанов, 1913, 54-55). Для сведения учащихся даны таблицы магометанской и китайской эры (Катанов, 1913, 55-64) и представлены схемы, как определить годы по мусульманскому и христианскому календарям. В китайско-монгольской эре указаны 12 годов животного цикла. Показаны годы, когда российскому духовенству давались ханские ярлыки. Приводится интересная информация о том, как животные 12 годов цикла отливались во время монгольского владычества на металлических зеркалах (Катанов, 1913, 62).

Н.Ф. Катанов замечает, что таблицы для определения годов были составлены, исходя из трудов европейских ученых – Вюстенфельда, Малера, Шрама, Мухтар-паши, а также русских ученых – Ковалевского, Позднеева, Терентьева и др. (Катанов, 1913, 64).

В конце книги приводятся интересные замечания о том, что битва на Калке произошла в год обезьяны (1224 г. от Рождества Хри-стова), Киев взят татарами в год мыши (1240 год), Куликовская битва произошла в год обезьяны (1380), нашествие Токтамыша -в год собаки (1282), монгольское иго пало в год мыши (1480) и т.д.

Квалифицированная характеристика и описание слов в «Глоссарии ...», интересные факты из истории, хронологии, естественно, облегчали процесс обучения языку, делали его занимательным.

Таким образом, Н.Ф. Катанов, создавая глоссарий по книге Г. Ахмарова, сделал правильный выбор. Книга Г. Ахмарова «Тюркская азбука» по языку была очень простой, легкой для обучения, в ней преобладала высокочастотная лексика, необходимая для первоначального обучения татарскому языку. Один из преподавателей татарского языка – известный ученый, миссионер Н. Ильминский использовал т.н. метод Робертсона в обучении татарскому языку. Н.Ф. Катанов также последовал этому методу, что можно проследить по глоссариям.

Н.Ф. Катанов проделал филигранную работу по составлению глоссария и транскрипции к языку «Тюркской азбуки» Г. Ахмарова, а также «Краткого татарско-русского словаря» по «Истории пророков» Ф.М. Каримова, показав научную эрудицию, высокую лингвистическую подготовку. В этом смысле книги Н.Ф. Катанова могут служить образцом для подражания и составления глоссариев к разным изданиям.

Лексикографические труды Н.Ф. Катанова, где проведен и сравнительный анализ тюркских языков, является ценным источником для изучения татарского языка начала XX века.

Литература

Валеев Р.М. Казанское востоковедение: истоки и развитие (XIX – 20-е гг. XX вв.). – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 1998. – 377 с.

Кононов А.Н. Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов (дооктябрьский период). – М.: Наука, 1974. – 340 с.

Юсупова Әлфия Шәүкәт кызы
Казан федераль университеты
Казань, Россия
Yusupova Alfiya Shavketovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia
Хәйруллина Алина Дамир кызы
Казан федераль университеты
Казан, Россия
Khairullina Alina Damirovna
Kazan Federal University
Kazan, Russia

ТӨРКИ ТЕЛЛӘРНЕҢ XIX ГАСЫРДА ДӨНЬЯ КҮРГӘН ИКЕ ТЕЛЛЕ СҮЗЛЕКЛӘРЕ
THE HISTORY OF THE CREATION OF TURKIC DICTIONARIES OF THE XIX CENTURY

Аннотация. *В статье рассматриваются происхождение двуязычных словарей 19 века, выявлено семантическое развитие лексических единиц.*

Annotation. *In the given article the origin of bilingual dictionaries of the Tatar language of the XIX century, analysed the semantic development of the lexical units fixed in the dictionaries are revealed.*

Ключевые слова: *двуязычные словари, лексика, татарский язык, 19 век*

Keywords: *bilingual dictionaries, lexicon, the Tatar language, the XIX century, the borrowed lexicon*

XIX гасырда башка төрки телләр белән бәйле сүзлекләр дә дөнья күрә башлый. Китапханә каталогларында, төрле библиографик белешмәләрдә чуваш, алтай, үзбәк, кыргыз, төрек телләренә багышланган сүзлекләр теркәлгән.

Чуваш теленең танылган белгече Н.Н. Золотницкий чувашча – русча сүзлекләр төзү өлкәсендә зур уңыш казана. Н.Н. Золотницкий [1829-1880] Казан университетының филология факультетын тәмамлый, 1865 елдан халык мәгарифе министрлыгының Казан белем бирү округында чуваш мәктәпләре инспекторы булып эшли. 1867 елда чуваш мәктәпләре өчен беренче әлифба китабы бастырып чыгара. Н.Н. Золотницкий - чуваш тел белеме фәненә нигез салган танылган галим. Аның хезмәтләре чуваш теленең лексикасы һәм фонетикасына багышлана [Кононов, 1974, 165-166].

Лексикология өлкәсендәге хезмәтләре арасында галимнең чувашча-русча һәм русча-чувашча сүзлекләре зур әһәмияткә ия. 1871-1884 еллар аралыгында аның чувашча-русча һәм русча-чувашча 8 сүзлеге дөнья күрә. Алар арасында “Отрывки из чувашско-русского словаря” (1871-74) дигән тематик сүзлек чыга. Сүзлеккә төрле халыкларда санау системасы, туганлык атамалары, Алла исемнәре, ай исемнәре, чуваш халык гореф-гадәтләре, йолалары, кием-салым атамалары, географик атамалар бирелгән. Төп сүзлек «Корневой чувашско-русский словарь, сравненный с языками и наречиями разных народов тюркского, финского и других» (1875) дип атала. «Корневой чувашско-русский словарь...» 1875 елда Казан император университеты типографиясендә басылып чыга, 279 биттән тора, барлыгы 3000 нән артык лексик берәм теркәлгән һәм анализланган. Бу сүзлек 1879 елда Рус географик җәмгыятенең алтын медаленә лаек була. Сүзлек алдыннан чуваш телендә иң актив тартык авазларның таблицасы урнаштырылган, бу авазлар башка төрки телләр белән чагыштырып бирелә.

Сүзлек этимологик характерда төзелгән. Чуваш сүзләренең килеп чыгышы, аларның башка телләр белән бәйләнеше күрсәтелә. Бу – төрле төрки телләрнең чагыштырмалы сүзлеге.

Сүзлек алфавит тәртибендә төзелгән. Башта чуваш сүзе, аннан соң сүзнең рус теленә тәрҗемәсе бирелә. Сүзлек төзегәндә автор Н. Ильминский, Л. Будагов, Бетлинг хезмәтләренә таянып эш иткән, бу бигрәк тә сүзләрнең язудагы бирелешендә чагылыш таба.

XIX гасырда Алтай рухани миссиясе вәкилләре төрки телләрне, этнография һәм халык авыз иҗатын өйрәнүгә үзләреннән зур өлеш кертәләр. Бу җәмгыять 1828 елда төзелә. 1869 елда Казанда «Грамматика алтайского языка. Составлена членами Алтайской миссии» дигән тюркология фәне өчен бик мөһим хезмәт басылып чыга. Авторлары – иероманах Макарий, В.И. Вербицкий һәм Н.И. Ильминский. Хезмәт өчен төп материалны В.И. Вербицкий туплый, чөнки ул Нижегород рухани семинариясен тәмамлаганнан соң, 1853 елдан Алтай рухани миссиясендә хезмәт итә башлый һәм гомеренең соңгы көннәренә кадәр шул төбәктә яши. Башта мәктәптә укытучы булып эшли, ә 1857 елдан рухани-миссионер итеп билгеләнә. Танылган тюрколог В.И. Вербицкий гомере буе җирле халыкның телен, гореф-гадәтләрен, мифологиясен өйрәнә һәм 30 еллык хезмәт нәтиҗәсе буларак югарыда аталган грамматика һәм сүзлек дөнья күрә. Н.К. Дмитриев фикеренчә, алтай теле грамматикасы озак еллар барлык төрки грамматикалар өчен үрнәк булып тора [Кононов, 1974, 137-138].

Грамматикага кушымта итеп бирелгән «Русско-алтайский и алтайско-русский словарь» дигән лексикографик хезмәт безнең көннәрдә дә үз кыйммәтен югалтмаган. Сүзлекнең беренче өлеше – 1-138 бит, ә икенче «алтайско-русский» өлеше китапның 139-289 битләрендә, ягъни 150 бит. Барлыгы 8000 нән артык сүз теркәлгән Сүзлек алфавит тәртибендә төзелгән. Алтай теле сүзләре курсив белән кирилл графикасында бирелгәннәр. Сүзлеккә теркәлгән берәмлекләрнең күбесе эквивалент тәрҗемә юлы белән һәм синонимнар кулланып тәрҗемә ителгәннәр. Гомумән алганда, бу сүзлек – иң күләмле, иң зур, иң бай сүзлекләрнең берсе. Хезмәттәге материалларны В.В. Радлов үзенең танылган «Төрки халыклар әдәбиятыннан үрнәкләр»ләрендә файдалана [Кононов, 1974, 138].

Башкорт, азәрбайҗан, кыргыз (казах), төрек, сарт (үзбәк) телләренә кагылышлы сүзлекләрнең саны, татар теле сүзлекләре белән чагыштырганда, шактый аз. XIX гасырда бу телләргә караган бер- ике сүзлек кенә чыга.

XIX гасырда көнчыгышны өйрәнүдә төрек теле зур роль уйнаса да, бу чорга караган русча-төрекчә төрекчә-русча сүзлекләр күп түгел. Бу өлкәдә беренче хезмәт итеп А. Казем-Бекның төрек телен өйрәнергә теләүчеләр өчен нәшер ителгән әсбабына кушымта итеп бирелгән, 3000 лексик берәмлектән торган русча-төрекчә (1854) сүзлекне әйтә алабыз. Сүзлек ике максатны күздә тотып төзелгән. Беренчедән, бу сүзлектә телдән һәм язма тәрҗемәдә иң еш кулланыла торган берәмлекләр теркәлгән, икенчедән, кулланманың алдагы өлешләрендә урнаштырылган текстлардагы сүзләр сүзлектә чагылыш таба. Сүзлектә һәр сүзнең үз номеры бар. Шуннан соң, рус сүзе бирелә һәм төрек теленә тәрҗемә ителә. Тәрҗемә иткәндә сүзнең төрек телендә кулланыла торган барлык

синонимнары күрсәтелә. Төрек сүзләренең рус графикасындагы транслитерациясе дә бар.

Моннан тыш, Л. Лазеревның «Турецко-татарско-русский словарь.с приложением краткой грамматики» дигән сүзлекчәсе билгеле. Бу сүзлек 1864 елда Мәскәүдә басыла. Л. Лазерев үзе Мәскәүдәге көнчыгышны өйрәнү институты профессоры, көнчыгыш телләре магистры була. Сүзлек гарәп алфавиты тәртибендә төзелгән, сүзләрнең кайсы телдән алынган булуы махсус күрсәтелә. Автор бу сүзлекне институт студентлары өчен төзи, сүзлеккә, нигездә, тамыр сүзләр генә теркәлгән. Автор билгеләп үткәнчә, сүзлектә ясалма сүзләр, синтаксик һәм этимологик аңлатмалар урын алмаган. Сүзлек Биянкиның «Төрекчә-французча сүзлегенә» һәм М. Казем-Бек кулланмасына нигезләнеп эшләнгән.

Башкорт теленең ике телле сүзлекләренең чишмә башында В.В. Катаринскийның лексикографик хезмәтләре тора. В.В. Катаринский Казан рухани семинариясендә һәм академиясендә укый, Н.И. Ильминскийның укучысы була. 1872-1875 елларда Чебоксар рухани училищесында күзәтүчесе вызифасын башкара, 1875 елдан Оренбург белем бирү округының татар, башкорт, кыргыз (казах) мәктәпләре инспекторы итеп билгеләнә. Шул чорда башкорт, казах телләренең беренче сүзлекләрен төзи, казахлар өчен рус теле дәреслеге яза [Кононов, 1974, 184].

В.В. Катаринскийның «Краткий русско-башкирский словарь» (1893) һәм «Башкирско-русский словарь» (1899) дигән хезмәтләре Оренбургта нәшер ителәләр. Башкорт галимнәре әйтүенчә, бу сүзлекләрдә башкорт теленең Оренбург өлкәсендә таралаган сөйләшләренә хас лексик берәмлекләр урын алган. «Краткий русско-башкирский словарь» (1893) сүзлегенә 2500 гә якын берәмлек теркәлгән, бит саны күрсәтелмәгән, ә «Башкирско-русский словарь» (1899) 237 биттән тора.

XIX гасырда кыргыз [казах] теленең икетелле сүзлекләре, иң беренче чиратта, гамәли ихтыяҗларны күздә тотып төзелгәннәр. Мисалга Ишмөхәммәд Букинның «Русско-киргизский [казахский] и киргизский-русский» (1883), В.В. Катаринскийның «Краткий киргизско-русский словарь» (1895), «Киргизско-русский словарь» (1897) һәм «Русско-киргизский словарь» (1899-1900) хезмәтләрен китерергә мөмкин. Китапханә фондларында В.В. Катаринский сүзлекләре сакланмаган. Ә Ишмөхәммәд Букин сүзлегенә кыскача түбәндәге тасвирламаны бирергә мөмкин. Сүзлек 1883 елда Ташкентта С.И. Лахтин лито-типографиясендә басылып чыга. И. Букин үзен Төркестан укытучылар семинариясенең 4 класс укучысы дип күрсәтә. Сүзлекнең редакторы – семинария остазы Н.А. Воскресенский. Сүз башы мәкаләсендә автор болай ди: «Бу сүзлек Перов шәһәр училищесында һәм Төркстан укытучылар семинариясендә укыганда дәрестән буш вакытларда тупланган сүзләр җыелмасы. Бу сүзлек тәгәлләнгән, тулы сүзлеккә дәгъва итми, ул кыргыз теле лексикасын беренче тапкыр системага, тәртипкә китереп туплауда беренче адым булып тора». Сүзлекнең гомуми күләме – 363 бит. Русча-кыргызча өлеш 181 бит, ә кыргызча – русча

өлеше 178 биттән гыйбарәт. Сүзлек алфавит тәртибендә төзелгән. Башта рус сүзе, икенче баганада гарәп графикасында кыргыз сүзе, өченче баганада рус графикасында кыргыз сүзе бирелә. Сүзлектә барлыгы 6000 сүз тупланган.

Октябрь инкыйлабына кадәр үзбәк теле сарт теле дип атала. XIX гасырның 80 нче елларында үзбәк теленә багышланган грамматикалар, сүзлекләр дөнья күрә башлый. Бу өлкәдә В. Наливкин, С. Лапин кебек лексикографлар нәтиҗәле эшлиләр.

В.П. Наливкин офицер-артиллерист була. 1873 елда, хәрби училищены тәмамлаганнан соң, ул Ташкентта хезмәт итә, Наманганда яши. Шул чорда җирле халыкның гореф-гадәтләре белән кызыксына, телләрен өйрәнә башлый. Үзбәк, таҗик, гарәп телләрен бик яхшы үзләштереп, 1884 елда Ташкентта ачылган рус-үзбәк мәктәбенең беренче укытучысы була. 1890 елга кадәр Ташкент укытучылар семинариясендә үзбәк теле укыта. 1890-1895 елларда Сыр-дәрья, Фирганә, Сәмәрканд өлкәләренең мөселман мәктәпләре инспекторы булып эшли, Фирганә өлкә губернаторы ярдәмчесе булып хезмәт итә, II Дәүләт думасына депутат итеп сайлана [Кононов, 1974, 222].

1884 нче елда В.П. Наливкинның «Русско-сартовский и сартовско-русский словарь общеупотребительных слов, с приложением краткой грамматики по наречиям Наманганского уезда» дигән хезмәте дөнья күрә. Сүзлек Казан университеты типографиясендә басылып чыга. Русча-сартча сүзлек 294 биттән, ә сартча-русча сүзлек 161 биттән тора, барлыгы 12200 гә якын сүз теркәлгән. Сүзлекнең икенче өлешен төзегәндә В.П. Наливкинга хатыны М.В. Наливкина бик нык ярдәм итә.

Ә 1895 елда Сәмәрканд өлкәсендә тәрҗемәче булып эшләүче С. Лапинның «Карманный русско-узбекский словарь...»е нәшер ителә. Сүзлек – чын мәгънәсендә кесә сүзлеге. Аның форматы – 10х15 см. Сүзлеккә Төркстан төбәгендә яшәүче җирле халык белән аралашу өчен иң кирәкле булган 4000 берәмлек теркәлгән. Хезмәт Сәмәрканд шәһәренең хәрби штаб типографиясендә басыла. Бу сүзлек төбәктә яшәүче рус халкына җирле халык теле – үзбәк телен өйрәтү, җирле халык белән аралашу максатыннан чыгып төзелгән. Ул – кулланма әсбап характерында. Үзбәк сүзләре курсив белән бирелә. Автор үз хезмәтен В. Наливкин сүзлегенә нигезләнеп төзи.

XIX гасырда дөнья күргән ике телле сүзлекләргә кыска гына күзәтү ясалды. Күргәнебезчә, татарча-русча сүзлекләр, башка төрки тел сүзлекләренә караганда, чагыштырмача күп. Бу хәл сәяси, икътисади, иҗтимагый шартлар белән аңлатыла. XIX гасырда татар теле рус дәүләтенең көнчыгыш илләр белән булган мөнәсәбәтләрендә функциональ дәүләт теле, дипломатия теле булып хезмәт итә. Рус дәүләте исеменнән Кырымга, Төркиягә, Урта Азия халыкларына, Иран, Һиндстан, Монголиягә җибәрегән дипломатик документлар бу чорда - башлычы татарча язылалар. Бу икетелле сүзлекләрнең күпләп чыгуына төп сәбәп була.

Шул ук вакытта татар сәүдәгәрләренең Россия империясе күләмендә киң җәелгән сәүдә эшчәнлеген истә тотарга кирәк.

Илнең иң танылган югары уку йортларында – Санкт-Петербург, Казан, Харьков университетларында, һөнәри белем бирү мәктәпләрендә, рухани академия һәм семинарияләрдә, гимназияләрдә татар теле фән буларак укыту да татарча-русча һәм русча-татарча сүзлекләргә аеруча зур ихтыяҗ тудыра.

Әдәбият

Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. – Л.: Наука, 1972. – 271 с.

Кононов А.Н. Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов (дооктябрьский период). – М.: Наука, 1974. – 340 с.

Юсупова А.Ш. Лексикографическое и методическое наследие татарского языка (XIX век). – Казань: Ихлас, 2010. – 104 с.

Юсупова А.Ш. Двуязычные словари тюркских языков // Цивилизации народов Поволжья и Приуралья Т. 3. «Проблемы языка и этноса на рубеже веков». – Чебоксары, 2006. – С.146– 154.

Сведения об авторах

Абдуллаев Сайфулла Нурмухамедович – доктор филологических наук, профессор Иссык-Кульского государственного университета (Киргизия, Каракол), e-mail: abdullaev.sayfullah@gmail.com

Алкая Эржан – профессор, доктор Фратского университета (Турция, Элязыг), e-mail: ealkaya16@gmail.com

Амангазы кызы Молдир – магистр Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева (Казахстан, Нур-Султан), e-mail: moldir_amangazykyzy@mail.ru

Атажахова Сайхат Туркубиевна – кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Адыгейского республиканского института гуманитарных исследований им. Т.М. Керашева (Россия, Майкоп), e-mail: tatlok1970@mai.ru

Афанасьева Лира Аркадьевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской и чувашской филологии Стерлитамакского филиала Башкирского государственного университета (Россия, Стерлитамак), e-mail: afanaseva.lira@mail.ru

Ахметова Бигайша Зейнулльевна – кандидат филологических наук, профессор, заведующая кафедрой теории языков и литературы Костанайского государственного университета им. А. Байтурсынова Казахстан, Костанай), e-mail: bigajsha@mail.ru

Байбулов Ильнар Ильназарович – магистр Башкирского государственного университета (Россия, Уфа).

Бакирова Гульшат Альфредовна – кандидат филологических наук, заведующая отделом методической и международной деятельности ГАПОУ «Международный колледж сервиса» (Россия, Казань), e-mail: mkskazan@gmail.com

Батталова Алсу Дамировна – кандидат филологических наук, главный специалист научно-организационного отдела Академии наук Республики Татарстан (Россия, Казань), e-mail: als7701@yandex.ru

Батыршина Гузель Гумеровна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарского языка и национальной культуры Российского исламского института (Россия, Казань), e-mail: guzel_asnur@rambler.ru

Бегимов Одил Тухтамишович – кандидат филологических наук, доцент, заведующий кафедрой узбекского и русского языков Каршинского инженерно-экономического института (Узбекистан, Карши), e-mail: begimovodil@mail.ru

Бекджаев Тагандурды – старший преподаватель кафедры туркменского языка Туркменского государственного университета им. Магтымгулы (Туркменистан, Ашхабад), e-mail: yapon70@rambler.ru

Болгарова Рамзия Марсовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: ramzija5@yandex.ru

Валиева Гульназ Дауратовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры востоковедения и башкирского языкознания Башкирского государственного университета (Россия, Уфа), e-mail valgulnaz@yandex.ru

Валиуллина Руфина Ильдусовна – магистр Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: nurullina.rufina2012@yandex.ru

Габдрахманова Фануза Хайдаровна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной комммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: fanuza_mayak@list.ru

Газизуллина Светлана Александровна – старший методист ГАПОУ «Международный колледж сервиса» (Россия, Казань), e-mail: mkskazan@gmail.com

Гайнуллина Гульфия Расиловна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: gulfiarasilevna@mail.ru

Галиуллина Гульшат Раисовна – доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой татарского языкознания Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: caliullina@list.ru

Гасанова Узлипат Усмановна – доктор филологических наук, профессор кафедры дагестанских языков Дагестанского государственного университета (Россия, Махачкала), e-mail: uzlipat066@mail.ru

Гатауллин Радик Равилевич – кандидат филологических наук, преподаватель МБОУ «Гимназия № 5» Зеленодольского муниципального района Республики Татарстан (Россия, Зеленодольск), e-mail: rad.gat86@mail.ru

Гилазов Тагир Шамсегалиевич – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: tgilazov@bk.ru

Гилемшин Флер Фоатович – кандидат филологических наук, доцент, Ученый секретарь Академии наук Республики Татарстан (Россия, Казань), e-mail: fler.gilemshin@yandex.ru

Гиниятуллина Лилия Миннулловна – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ (Россия, Казань), e-mail: gin_liluk@mail.ru

Гуверджин Гульджан – доктор Восточно-Средиземноморского университета (Турция, Фамагуста), e-mail: gulcan.guvercin@emu.edu.tr

Гурбанова Гульрух Гурбанмурадовна – старший преподаватель Туркменского государственного университета им. Махтумкули (Туркменистан, Ашхабад), e-mail: gurbanowa71@mail.ru

Денмухаметова Эльвира Николаевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: elvir25@mail.ru

Дубровина Маргарита Эмильевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры тюркской филологии Санкт-Петербургского государственного университета (Россия, Санкт-Петербург), e-mail: maggydu@rambler.ru

Дускенова Динара Оразалиевна – докторант PhD Костанайского государственного университета им. А. Байтурсынова (Казахстан, Костанай), e-mail: toshomanovad@mail.ru

Ермакова Елена Николаевна – доктор филологических наук, профессор Тобольского педагогического института им. Д.И. Менделеева (филиал) Тюменского государственного университета (Россия, Тобольск), e-mail: ermakova25@yandex.ru

Завгарова Фанзиля Хакимовна – кандидат филологических наук, доцент (Россия, Казань), e-mail: zavgarova@inbox.ru

Замалетдинов Радиф Рифкатович – доктор филологических наук, профессор, директор Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: director.ifmk@gmail.com

Замалетдинова Гульнара Фандасовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной комммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: gulya.gali1973@mail.ru

Замалиева Луиза Фирдусовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: zamalluiza@mail.ru

Зарипова Алсу Ильдаровна – кандидат филологических наук, преподаватель МБОУ «Прогимназия №10» «Созвездие» Зеленодольского муниципального района Республики Татарстан (Россия, Зеленодольск), e-mail: alsuzaripova1976@yandex.ru

Зиннатуллина Гульнур Ильдаровна – студент Тобольского педагогического института им. Д.И. Менделеева (филиал) Тюменского государственного университета (Россия, Тобольск), e-mail: gulnyrzinnatullina233@gmail.com

Йорулмаз Гамзэ – докторант университета Анкара (Турция, Анкара), e-mail: gmzyrlmz0@gmail.com

Исламова Эльвира Альбертовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: ea_islamova@mail.ru

Кабирова Сария Тимербулатовна – студент Тобольского педагогического института им. Д.И. Менделеева (филиал) Тюменского государственного университета (Россия, Тобольск), e-mail: sarija.kabirova@mail.ru

Кадирова Энзе Ханафиевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарского языкознания Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: enge@inbox.ru

Камаева Рима Бизяновна – доктор филологических наук, доцент кафедры татарской филологии Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Елабуга), e-mail: kamaeva-r@mail.ru

Каримов Салават Гайсич – старший преподаватель кафедры управления образованием ГАУ ДПО Института развития образования Республики Башкортстан (Россия, Уфа), e-mail: uch.bash@mail.ru

Каюмова Гелюса Фаридовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: gulfar21@mail.ru

Кириллова Зоя Николаевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: zkirillova@yandex.ru

Киямова Регина Айратовна – магистр Стерлитамакского филиала Башкирского государственного университета (Россия, Стерлитамак), e-mail: r.a.kiyamova@strbsu.ru

Коротаева Лариса Валерьевна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской и чувашской филологии Стерлитамакского филиала Башкирского государственного университета (Россия, Стерлитамак), e-mail: larisa20.74@mail.ru

Кузьмина Халиса Хатиповна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарского языкознания Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: shirmanx@yandex.ru

Кульсарина Гульнур Галинуровна – доктор филологических наук старший научный сотрудник отдела языкознания Института истории, языка и литературы Уфимского Федерального исследовательского центра РАН (Россия, Уфа), e-mail: kulsarina.g@mail.ru

Кульсарина Ирена Галинуровна – кандидат филологических наук, доцент кафедры русской и сопоставительной филологии Башкирского государственного университета (Россия, Уфа), e-mail: kulsarina-bgu@yandex.ru

Миннуллин Бахтияр Кимович – кандидат филологических наук, заведующий отделом общей лингвистики Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ (Россия, Казань). e-mail: bahtiyar1986@yandex.ru

Мирзагитов Рамиль Хамитович – кандидат педагогических наук, доцент, декан Высшей школы национальной культуры и образования им. Габдуллы Тукая Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: mirza_ramil@rambler.ru

Мирхаев Рифат Фирдинатович – кандидат филологических наук, доцент ведущий научный сотрудник отдела общей лингвистики Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ (Россия, Казань), e-mail: mirhaev77@mail.ru

Мугтасимова Гульназ Ринатовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: gulnaz-72@mail.ru

Мукимова Насима Анваровна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарской и чувашской филологии Стерлитамакского филиала Башкирского государственного университета (Россия, Стерлитамак), n.a.mukimova@strbsu.ru

Мулласалихова Гульсира Гусмановна – преподаватель МБОУ «Шеморданского лицея» Сабинского муниципального района Республики Татарстан (Россия, Шемордан), e-mail: m-guisira@mail.ru

Муталов Расул Османович – доктор филологических наук, профессор, главный научный сотрудник ФГБУН Института языкознания РАН (Россия, Москва), e-mail: mutalovr@mail.ru

Мухаметгалиева Зиля Муллахметовна – аспирант Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: zilyu@mail.ru

Мухаметзянова Дина Марсиловна – старший преподаватель кафедры иностранных языков в профессиональной коммуникации Казанского национального исследовательского технологического университета (Россия, Казань), e-mail: dine@inbox.ru

Набиуллина Гузель Амировна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: GuzelNab2@yandex.ru

Насипов Илшат Сахиятуллович – доктор филологических наук, доцент, заведующий кафедрой татарского языка и литературы Института филологического образования и межкультурных коммуникаций Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы (Россия, Уфа), e-mail: nasipov2004@rambler.ru

Нуриева Фануза Шакуровна – доктор филологических наук, профессор кафедры татарского языкознания Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: fanuzanurieva@yandex.ru

Нурмухаметова Раушания Сагдатзяновна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: rsagadat@yandex.ru

Оруч Аслан Бирсель – профессор, доктор университета Балыкесир (Турция, Балыкесир), e-mail: birsel_oruc@hotmail.com

Петрова Маргарита Михайловна – доцент кафедры латинского языка Казанской православной духовной семинарии (Россия, Казань), e-mail: benelat926@gmail.com

Планкина Регина Маратовна – кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры романо-германской филологии Института филологии и межкультурной коммммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: regina_pl@mail.ru

Сагдиева Рамиля Камиловна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарского языкознания Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: ramsag777@rambler.ru

Садикова Светлана Максутовна – преподаватель МАОУ «СОШ 18» Вахитовского района г. Казани (Россия, Казань), e-mail: sveta-zam@mail.ru

Сайфуллина Флера Сагитовна – доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой татарской литературы Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: fsaifulina@mail.ru

Салахова Рузиля Рашитовна – кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: ruzilya5@mail.ru

Саттарова Мадина Рашидовна– кандидат филологических наук, доцент кафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: m-sattarova@mail.ru

Сиразова Лилия Саимовна – ассистент кафедры романо-германской филологии Института филологии и межкультурной комммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: liliia.sirazova@gmail.com

Ситимова Сара Саферовна – кандидат филологических наук, старший научный сотрудник Адыгейского республиканского института гуманитарных исследований им. Т.М. Керашева (Россия, Майкоп), e-mail: sara.sitimova@mail.ru

Соегов Мурадгелди – доктор филологических наук, профессор, академик АН Туркменистана, внештатный научный консультант Института языка, литературы и национальных рукописей им. Махтумкули (Туркменистан, Ашхабад), e-mail: msoyegov@gmail.com

Сунгатуллина Миляуша Масхутовна – преподаватель МАОУ «ОО школа 30» Ново-Савиновского района г. Казани (Россия, Казань), e-mail: milaushateacher@gmail.com

Файзуллина Гузель Чахваровна – доктор филологических наук, профессор Тобольского педагогического института им. Д.И. Менделеева (филиал) Тюменского государственного университета (Россия, Тобольск), e - mail: utgus@mail.ru

Фатхутдинова Венера Габдулхаковна – доктор филологических наук, профессор кафедры прикладной и экспериментальной лингвистики Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: favenera@mail.ru

Хабибов Лутфулла Гайфулович – кандидат филологических наук, профессор кафедры башкирского и других родных языков и литератур ГАУ

ДПО Института развития образования Республики Башкортостан (Россия, Уфа), e-mail: xabibov01@mail.ru

Хадиева Алсу Фаилевна – магистр Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань).

Хадиева Гульфия Камиловна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарского языкознания Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: gul-khadieva@yandex.ru

Хадиева Илюза Фанусовна – магистр Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: i060713@yandex.ru

Хайруллина Алина Дамировна – аспирант Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: alinkhairullina@mail.ru

Хайруллина Альфира Салихзяновна – кандидат филологических наук доцент кафедры татарской филологии Елабужского института Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Елабуга), e -mail: alfira-7171@mail.ru

Халиуллина Нурия Усмановна – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарского языка и литературы Института филологического образования и межкультурных коммуникаций Башкирского государственного педагогического университета им. М. Акмуллы (Россия, Уфа), e -mail: nurkha@yandex.ru

Хамидуллина Айгуль Альбертовна – магистр Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e -mail: aigul-15.94@mail.ru

Харисов Фираз Фахразович – доктор педагогических наук, профессор кафедры татарского языкознания Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: harisov.52@mail.ru

Хисамов Олег Ришатович – кандидат филологических наук, заместитель директора по научной работе Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ (Россия, Казань), e-mail: ohisamov@mail.ru

Хуснутдинов Дамир Хайдарович – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарского языкознания Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: domer1982@mail.ru

Шайхутдинова Айгуль Фидаэлевна – магистр Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e -mail: raila8910@gmail.com

Шакирова Гульнара Расиховна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры татарского языкознания Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: shakirova25@mail.ru

Шакурова Муслима Магесумовна – кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ (Россия, Казань), e -mail: mshakurova@inbox.ru

Юсупов Айрат Фаикович – кандидат филологических наук, доцент кафедры татарского языкознания Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань) , e-mail: faikovich@mail.ru

Юсупов Рузаль Абдуллазянович – доктор филологических наук, профессор кафедры татарского языкознания Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: dilara-47@mail.ru

Юсупов Фарит Юсупович – доктор филологических наук, профессор, ГБУ «Республиканский центр развития традиционной культуры» (Россия Казань), e-mail: ferits@yandex.ru

Юсупова Альфия Шавкетовна – доктор филологических наук, профессоркафедры общего языкознания и тюркологии Института филологии и межкультурной коммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: alyusupova@yandex.ru

Юсупова Нурфия Марсовна – доктор филологических наук, доцент кафедры татарской литературы Института филологии и межкультурной комммуникации Казанского (Приволжского) федерального университета (Россия, Казань), e-mail: faikovich@mail.ru

СОДЕРЖАНИЕ

Җамалетдинов Р.Р., Галиуллина Г.Р. Татар теле белеме һәм аның күренекле вәкилләре 3
Абдуллаев С.Н. Полипредикативные конструкции в тюркских языках 8
Alkaya Ercan Ömrünü tatar halkına bağışlayan büyük diyalektolog: Ferit Yusupov 11
Амангазыкызы М., Сайфулина Ф.С. Исследование городской прозы в русском и казахском литературоведении 17
Атажахова С.Т. Экология адыгейского языка в условиях глобализации 22
Афанасьева Л.А. Причитание невесты (по материалам свадебной обрядности чувашей Республики Башкортостан) 26
Ахметова Б.З., Дускенова Д.О. О звуковой структуре русской разговорной речи на территории Северного Казахстана 33
Байбулов И.И., Валиева Г.Д. Идейно-эстетическая структура поэмы «Черные воды» 38
Бакирова Г.А., Газизуллина С.А. Профессиональная составляющая в преподавании английского языка для студентов спо сферы сервиса 42
Батталова А.Д., Җәүһәрова Ф.Х. Татар халкының мал асрау традицияләрендә капка: функциональ һәм семантик аспект 45
Батыршина Г.Г. Двуязычные словари Каюма Насыри 49
Бегимов О.Т. Об использование орографического наименования қиз/қуз в оронимах Южного Узбекистана 53
Бекджаев Т. Современное состояние туркменского языкознания 57
Валиуллина Р.И. «Кушма җөмләләр» темасын өйрәткәндә, инновацион технологияләрне файдалану 61
Гайнуллина Г.Р. Ә.Еники публицистикасында тарихның ак таплары гәүдәләнеше 63
Гатауллин Р.Р. О некоторых структурно-словообразовательных особенностях тюрко-татарских топонимов Южного Урала и Зауралья 66
Гурбанова Г.Г. Особенности именования близнецов в туркменском языке 74
Гыйлаҗев Т.Ш. Казан тюркологик мәктәбенең күренекле вәкиле Җамал Вәлиди гыйльми эшчәнлегендә татар тел гыйлеме мәсьәләләре 79
Денмөхәммәтова Э.Н. Татар теленнән рус теленә тәрҗемәдә тропларның бирелеше 82
Дубровина М.Э. Об особенностях функционирования формы -ган в татарском языке 86
Җамалиева Л.Ф. Халык җырларында күк җисемнәре атамалары 89
Завгарова Ф.Х. Чорма / чардак (чердак) как семантически нагруженный элемент татарского дома 93
Замалетдинова Г.Ф. Общие вопросы татарской лексикографии в наследии Р.С. Газизова 96
Зарипова А.И. Грамматический материал по татарскому языку для 101

русскоязычных учащихся и особенности его представления в учебнике «СӘЛАМ!»
Gamze Yorulmaz Hasan Tufan'in «*Hayat*» şiirinde metafor ve metonimi 106
Исламова Э.А., Болгарова Р.М. Особенности восприятия образов мира сознанием носителейтатарского и русского языков 110
Кадирова Э.Х. Нәҗия Борһанованың тел белеме өлкәсендәге фәнни эшчәнлеге 114
Камаева Р.Б. Татар язучыларының әсәрләрендә диалектизмнарның кулланылышы 119
Каримов С.Г. Өфе годонимнарында тугандаш татар халкы мәшһүр шәхесләренең исем-фамилияләре 124
Каюмова Г.Ф. Әдәбиятта җәмгыять һәм укытучы мөнәсәбәтләре бирелеше 128
Кириллова З.Н. Р. Газиз һәм М. Корбангалиевның зурлар өчен татар теле дәреслекләре 132
Киямова Р.А., Мукимова Н.А. Термины родства по браку в татарской паремии какпоказателисемейныхценностей 136
Коротаева Л.В. Свадебный обряд парней, сопровождающих свадебный поезд жениха (на материале Аургазинского района Республики Башкортостан) 140
Кузьмина Х.Х. XIII-XIV гасырларда төзелгән төрки сүзлек-глоссарийлар 144
Кульсарина Г.Г. «Пространство» и «время» как универсальные концепты и их интерпретация в народном творчестве (на материале текстов башкирского и русского фольклора) 149
Кульсарина И.Г. Этнокультурные и лексико-прагматические особенности формирования топонимической картины мира(на материале Республики Башкортостан) 153
Мирхаев Р.Ф., Миннуллин Б.К. Тел галиме, диалектолог Ф.Й. Йосыповның фәнни эшчәнлегенә карата 157
Мөгътәсимова Г.Р. Фитоним компонентлы татар һәм төрек халык мәкальләрен чагыштырып өйрәнү үзенчәлекләре 161
Мукимова Н.А. Татар теленең лексикографик чыганакларында тотрыклы чагыштырулар 165
Мулласалихова Г.Г. Татар телен рус теле белән чагыштырып өйрәтү 168
Муталов Р.О., Гасанова У.У. Характеристика деепричастных форм в кадарском языке 172
Мухаметгалиева З.М. Междометия как средства выражения эмоций в татарском языке 175
Набиуллина Г.А. Коммуникативно-прагматические особенности благопожелания в татарской лингвокультуре 178
Насипов И.С., Хәлиуллина Н.У. «Ярату» фигыле семантик кырында лексик һәм фразеологик берәмлекләр 182

Нуриева Ф.Ш., Петрова М.М., Сунгатуллина М.М. Особенности словарного материала в грамматике Иеронима Мегизера «Institutionum Linguae Turcicaelibri quatuor» (1612) 189
Нурмөхәммәтова Р.С., Габдрахманова Ф.Х. Татар тел белемендә яңа библиографик белешмәлек 195
Оруч Аслан Б., Гуверджин Г. İsmail Şihli'nin «Ayrilan yollar» adli eserinde yansima sцzcьkler 198
Планкина Р.М., Сиразова Л.С. К проблеме экологии языка 208
Сагдиева Р.К., Мирзагитов Р.Х., Хуснутдинов Д.Х. Трудные случаи при синтаксическом разборе в татарском языке 212
Сайфуллина Ф.С. Деятельность Ф.Ю. Юсупова в области исследования народно-поэтическогонаследиясибирскихтатар 217
Салахова Р.Р. Аналитические глаголы поведения в татарском языке: дериватологический аспект 222
Саттарова М.Р. Мөхтәрәм галим һәм остаз 226
Ситимова С.С. К вопросу о грамматических особенностях в разноструктурных языках 231
Соегов М. О некоторых фактах из истории туркменского просторечия (по материалам устного фольклора) 234
Файзуллина Г.Ч., Ермакова Е.Н. Экспрессивно-выразительные функции фразеологизмов с компонентом «рубашка» в русском и татарском языках 238
Файзуллина Г.Ч., Зиннатуллина Г.И. Бухарский компонент в письменном наследии сибирских татар (на материале мечетных книг Тобольской губернии XIX – начала XX вв.) 241
Файзуллина Г.Ч., Кабирова С.Т. Мечетные книги эскалбинских юрт Тобольской губернии XIX века как памятник письменности заболотных татар 245
Фатхутдинова В.Г. Сопоставительное исследование грамматической системы татарского и русского языков в научных трудах профессора Э.М. Ахунзянова 248
Харисов Ф.Ф. Укучыларда компетенцияләр формалаштыру мәсьәләсе 252
Хәбибов Л.Г. Аерым сүз төркеме буларак хәбәрлек сүзләр 256
Хәйруллина Ә.С. Л.Җәләйнең тормыш юлы һәм иҗаты (кыскача күзәтү) 261
Хәмидуллина А. А. Татар теле фонетикасын өйрәнү тарихына күзәтү 266
Хисамов О.Р. Татар лингвистик географиясе һәм ареаль лингвистика фәннәренә нигез салучы галим 269
Һадиева А.Ф. Прецедент исемнәр һәм аларның хәзерге татар матбугатындагы функцияләре 273
Һадиева Г.К. Казан шәһәре урбанонимиясенең тарихы 277
Һадиева И.Ф. З. Хәкимнең «Сәер кыз» драмасын әдәбият дәресләрендә өйрәнү 282
Шакирова Г.Р., Садикова С.М., Мөхәммәтҗанова Д.М. Туган тел дәресләрендә креатив методлар куллану (creative writing мисалында) 286
Шәйхетдинова А.Ф., Җамалетдинова Г.Ф. Татар дөнья тел сурәтендә 288

«җил» концепты
Шәкүрова М.М. Казан университеты галимнәренең фәнни-методик мирасы: Фәрит Йосып улы Юсупов 292
Шәкүрова М.М., Гыйниятуллина Л.М. «Туган тел (татар теле)» дәреслегендә төрле дәрәҗәдәге биремнәрнең дидактик төзелеше 297
Юсупов А.Ф., Юсупова Н.М. Киң карашлы галим (тел галиме Ф.Й. Юсуповның юбилее уңаеннан) 301
Юсупов Р.А. Как сохранить родной язык? 306
Юсупов Ф.Й. Татар ареал лингвистикасының башлангычы 312
Юсупова А.Ш. Н.Ф. Катанов – лексикограф 321
Юсупова Ә.Ш., Хәйруллина А.Д. Төрки телләрнең XIX гасырда дөнья күргән ике телле сүзлекләре 326

Электронное научное издание
сетевого распространения

ТАТАРСКОЕ ЯЗЫКОЗНАНИЕ В КОНТЕКСТЕ ЕВРАЗИЙСКОЙ ГУМАНИТАРНОЙ НАУКИ

Материалы II Международной научно-практической конференции,
Казань, 21–24 ноября 2019 г.

ЕВРАЗИЯ ГУМАНИТАР ФӘННӘРЕ КОНТЕКСТЫНДА ТАТАР ТЕЛЕ БЕЛЕМЕ

II Халыкара фәнни-гамәли конференция материаллары,
Казан, 21–24 ноябрь, 2019 ел

TATAR LINGUISTICS IN THE CONTEXT OF EURASIAN HUMANITIES

Materials of II International Research and Practice Conference,
Kazan, November 21–24, 2019

Подписано к использованию 26.11.2019.
Формат 60x84 1/16. Гарнитура «Times New Roman».
Усл. печ. л. 20,1.

Издательство Казанского университета

420008, г. Казань, ул. Профессора Нужина, 1/37
тел. (843) 233-73-59, 233-73-28